

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041-4255

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : LXXV

Sa. 273

Ağustos 2011

ANKARA - 2011

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler:

Sayfa

OY, HARUN: Afyonkarahisar Orta Tunç Çağı Yerleşmeleri (1 harita, 13 resim ile birlikte) ..	311
ÖZYETGİN, A. MELEK: Turfan Uygurlarında Ceza Hukukuyla İlgili Uygulamalar	337
GÜRAN, MEHMET ARMAN - ABALI, AYŞE ZEKİYE: Melchior Lorichs'in İstanbul Panorasındaki Osmanlı Kimdir? (4 resim ile birlikte)	361
UMUNÇ, HİMMET: The Dutch in the Levant: Trade and Travel in the Seventeenth Century	373
ÇİFTÇİ, CAFER: Dervişpaşazâde Numan Bey'in Âyânlık ve Tersanecilik Faaliyetleri	387
SEVİNÇ, TAHİR: İran'a Elçi Olarak Gönderilen Kesriyeli Ahmet Paşa'nın Sefaret Hazırlığı ve Yolculuğu (1746-1747)	407
KÜTÜKOĞLU, S. MÜBAHAT: Bir Âyân Âilesi: Tavashzâdeler (7 resim ile birlikte)	447
EFE, AYLA: İmar Meclisi Raporlarının Kaynak Niteliği Üzerine Bir Değerlendirme: Tekfurdığı Örneği (3 harita ile birlikte)	471
GÖLEN, ZAFER: 1862 Karadağ Askerî Harekâtı ve Sonuçları (15 belge, 19 resim, 4 harita ile birlikte)	503
BİLGİÇ, BESTAMÎ S. : A Failed Project: The Ponto-Armenian Federation, 1919-1920	545

Çeviriler:

POÇEKAYEV, R. YU.: (Çev. Serkan Acar) Kırım Hanı Murad Giray'ın Adli Reformu	571
AKYAVAŞ, BEYNUN: Bir Çeviri Faciası	579

Kitap Tanıtımlar:

AKA, İSMAIL: Muhammed Kerim Yusuf-i Cemali, <i>Zindergâni-i Şah İsmail-i Evvel</i>	609
GÜLER, İBRAHİM: Daniel Panzac, <i>La Marine Ottoman: De l'apogée à la chute de l'Empire (1572-1923)</i>	613
Özetler	621
İngilizce Özetler	627
Belleten Dergisi Yayın İlkeleri ve Başvuru Şartları	633
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements	636

BELLETEN

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü / Proprietor and Redactor in Chief
Türk Tarih Kurumu Adına / Turkish Historical Society
PROF. DR. ALİ BİRİNCİ

Yayın Komisyonu / Commission of Publications
Prof. Dr. Kemal ÇİÇEK (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Özer ERGENÇ (Bilkent Üniversitesi)
Prof. Dr. Kâzım Yaşar KOPRAMAN (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet Yaşar OCAK (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet ÖZ (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Harun TAŞKIRAN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet Nezih TURAN (Kırıkkale Üniversitesi)

Hakemler / Referees

Doç. Dr. Bülent ARI (Dolmabahçe Sarayı)
Doç. Dr. Selim ARSLANTAŞ (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Serpil BAĞCI (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali BİRİNCİ (Türk Tarih Kurumu)
Prof. Dr. İdris BOSTAN (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Musa ÇADIRCI (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Kemal ÇİÇEK (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Özer ERGENÇ (Bilkent Üniversitesi)
Doç. Dr. Erkin EKREM (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Kıymet GİRAY (Ankara Üniversitesi)
Dr. İlyas KAMALOV (Türk Tarih Kurumu)
Prof. Dr. Mehmet ÖZ (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali İbrahim SAVAŞ (Çankırı Karatekin Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet SEYİTDANLIOĞLU (Hacettepe Üniversitesi)
Doç. Dr. Tunç SİPAHİ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Harun TAŞKIRAN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Alaaddin YALÇINKAYA (Karadeniz Teknik Üniversitesi)

Adres / Address:

Türk Tarih Kurumu, Kızılay Sokak No: 1
06100-Sıhhiye / ANKARA
Tel: 310 23 68 / 210-217
310 25 00

Fax: 310 16 98
<http://www.ttk.org.tr>
basinyayin@ttk.org.tr

ISSN 0041-4255

Yerel Süreli, Hakemli dergidir.

1 Ağustos 2011 – ANKARA

Belleten'i indeksleyen uluslararası indeks ve abstraktlar:

America, history and life 0002-7065 1963-; Historical abstracts. Part A. Modern history abstracts 0363-2717 1963-; Historical abstracts. Part B. Twentieth century abstracts 0363-2725 1963-; MLA International Bibliography 2000-; Turkologischer Anzeiger 0084-0076 1973-; FRANCIS (French Online Database) 1985-; Archaeologische Bibliographie 0341-8308 1982-; Arts and Humanities Citation Index (AHCI).

Türk Tarih Kurumu yayınlarını İnternet üzerinden alabileceğiniz adresler
İnternet Adresi: <http://e-magaza.ttk.org.tr> - e-posta: e-magaza@ttk.org.tr

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü'nün Ev Adresi:

Prof. Dr. Ali BİRİNCİ

Serpil Sokağı Nu. 7/1 Seyranbağları / ANKARA

TÜRK TARİH KURUMU BASİMEVİ tarafından basılmıştır.

Adres: Akhun Caddesi No: 1 Sincan Organize Sanayi Bölgesi / ANKARA - Tel: (0312) 267 16 11

BELLE TEN

Cilt: LXXV

AĞUSTOS 2011

Sayı: 273

AFYONKARAHİSAR ORTA TUNÇ ÇAĞI YERLEŞMELERİ*

HARUN OY**

Afyonkarahisar, coğrafi konumu itibariyle doğal yol güzergahları üzerinde yer almaktadır. Burası, İç Anadolu'dan batıya geçişlerde olduğu kadar diğer bölgelere geçişlerde de kavşak noktasında yer almaktadır. Bu nedenle de birçok kültürün burada etkin olması çok doğal bir durumdur. Günümüzde de Anadolu'nun ulaşımında Afyonkarahisar'ın konumu eskisi gibi önemini sürdürmektedir.

Afyonkarahisar, Neolitik dönemden itibaren yoğun bir şekilde yerleşime sahne olan bir bölgedir. Biz, bu çalışmamızda bölgenin Orta Tunç Çağındaki durumunu aydınlatmaya çalışacağız.

Afyonkarahisar, Ege Bölgesinin İçbatı Anadolu Bölümünde bulunmakta olup topraklarının bazı kısımları Akdeniz Bölgesi ve İç Anadolu Bölgesi içersindedir. Bu nedenle Afyonkarahisar, Ege Bölgesinde olmasına rağmen Akdeniz ve İç Anadolu bölgelerinin birleştiği bir noktada yer almaktadır.

Afyonkarahisar, doğusunda Konya, batısında Uşak, kuzeybatısında Kütahya, güneybatısında Denizli, güneyinde Burdur, güneydoğusunda Isparta ve

* Bu çalışma Afyonkarahisar ve Çevresi Orta Tunç Çağ Kültürleri konulu yüksek lisans tezinden kısmen türetilmiştir. (Proje no: 07203003)

** Yrd. Doç. Dr., Hakkari Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi. HAKKARİ.
harun_oy@hotmail.com.

kuzeyinde Eskişehir illeriyle çevrelenmiştir. Burası eskiden olduğu gibi günümüzde de ulaşım bakımından önemli bir konumda bulunmaktadır.

Afyonkarahisar ve çevresi coğrafi olarak Anadolu'nun batısında yer almaktadır. Hitit metinlerinde, Batı Anadolu coğrafyası Arzava Ülkeleri şeklinde geçmektedir. Mira, Hapalla ve Seha Nehri ülkeleri de Arzava Ülkeleri içerisinde belirtilir¹. Hititlerin batı ile olan ilişkilerinde Arzava her zaman önemli bir yer tutmuştur².

Hitit Devletinin batı sınırı Arzava Ülkeleri ile son bulmaktadır. Hatti ile Arzava arasında Pitassa, Walma ve Aşağı Ülke sınırıdır. Buralar günümüzde Kütahya, Uşak, Afyon, Dinar ve Sandıklı'nın olduğu yerlerdir³.

Hattuşili I zamanında Arzava üzerine sefer yapıldığı görülür⁴. Fakat her hangi bir yıkımdan söz edilmez. Sadece alınan sığır ve koyunlardan söz edilir⁵ ve siyasi bir maksatla yapılmamıştır⁶.

Arzava'ya II. Murşili tarafından büyük bir sefer düzenlenmesinin ardından burası vasal devlet haline getirilmektedir. Hititler ile Arzava Ülkeleri arasında birçok çatışma yaşanmasına rağmen buralarda kesin ve uzun süreli bir Hitit egemenliği söz konusu olmamıştır⁷. Hititler daha çok güney bölgelerindeki güçlü devletlerle mücadele etmişlerdir. Batı Anadolu'ya ise Hitit topraklarına karşı bir saldırı olursa veya anlaşmazlık yaşandığında harekete geçmiştir⁸.

IV. Tuthaliya batıya sefer yaparak burada bulunan Assuva, Arzava ve Ahhiyava'yı Hitit egemenliğine bağlamıştır.

Arzava sınırları içerisinde gösterilen Mira Krallığı Afyon-Kütahya arasına yerleştirilir⁹. Walma Ülkesi Dinar-Sandıklı civarına, Astarpa Irmağı Dombay Ova ve Dinar civarındaki alana, Pitassa Akşehir-Afyon arasına, Zippasla dağlık bölgesi Afyon, Sandıklı ve Uşak çevresine, Hariyati Dağı Bölgesi Sultandağları ile Afyon'un doğusundaki Köroğlu Dağı çevresine yerleştirilmektedir¹⁰. Aura

¹ Alparslan 2000, s. 3-4; Macqueen 2001, s. 40; Kinal 1953, s. 3-35.

² Gurney 1973a, CAH II-I, s. 230; Gurney 1961, s. 15-23; Mellink 1994, s. 277-278.

³ Ünal 2003, s. 4; Gurney 1973b, s. 662, Hawkins 1998, s. 31, Fig. 11; Jewel 1974, s. 253-285.

⁴ Dinçol 1982, s. 29.

⁵ Alp 2001, s. 65-67.

⁶ Brandau-Schickert 2004, s. 42-43; Ünal 2005, s. 164.

⁷ Alparslan 2006.

⁸ Memiş 1994, s. 374; Hawkins 1998.

⁹ Macqueen 2001, s. 60; Mellaart 1974, s. 505-506; Hawkins 1998, s. 31.

¹⁰ Ünal 2003, s. 17-45; Ünal 2005, s. 166.

Amorium'a, Astarpa Nehri Akarçay'a lokalize edilmektedir. Birçok araştırmacı da bu yerlerin Batı Anadolu'da aranması gerektiği görüşünü benimsemektedir¹¹.

ORTA TUNÇ ÇAĞDA AFYONKARAHİSAR

Bazı araştırmacılar tarafından yapılan arkeolojik kazı ve yüzey araştırmaları ile müzeye çeşitli yollardan gelmiş olan Orta Tunç Çağı ait eserler Afyonkarahisar Arkeoloji Müzesi'nde bulunmaktadır. Afyonkarahisar hakkında bilgi veren yazılı belgelerin henüz ele geçmemiş olması ve bölgede yeterince kazı yapılmaması nedeniyle Afyonkarahisar'ın Orta Tunç Çağına ait bilgilerimiz kısıtlıdır.

Afyonkarahisar'da W. Lamb tarafından 1935 yılından başlayarak iki dönem sürdürülen Kusura Höyüğü kazısı¹² haricinde Orta Tunç Çağı ile ilgili bir yerleşim alanı henüz kazılmamıştır. Fakat Yanarlar¹³ ve Dede Mezarı¹⁴ Nekropollerinin kazılması ile Afyonkarahisar'ın Orta Tunç Çağ mezarlık gelenekleri hakkında daha çok bilgiye ulaşılmıştır. Bölgenin bu dönemine ait diğer bilgilerimiz ise müzedeki Orta Tunç Çağ eserleri ile çevrede yapılan arkeolojik yüzey araştırmalarından oluşmaktadır.

Afyonkarahisar'da J. Mellart¹⁵, D. Mermerci¹⁶, S. Gönçer¹⁷ ve Ö. Koçak¹⁸ gibi araştırmacıların yaptığı yüzey araştırmaları ile bölgenin Orta Tunç Çağındaki kültürel yapısı hakkında bilgiler elde edilmiştir.

Afyonkarahisar Arkeoloji Müzesi'nde bulunan çeşitli eserler T. Özgüç¹⁹, N. Özgüç²⁰, H. T. Uçankuş²¹, A. İlaşlı²² gibi uzmanlar tarafından değerlendirilerek incelenmiştir.

¹¹ Batı Anadolu ile ilgili Hitit metinleri ve lokalizasyon görüşleri için bkz. Alparslan 2000; Hawkins 1998, s. 21-31; Garstang-Gurney 1959, s. 86; Mermerci 1979, s. 160.

¹² Lamb 1937, "Excavations at Kusura near Afyon Karahisar", *Archaeologia*, LXXXVI, 1-64, pl 1-8; Lamb 1938, "Excavations at Kusura near Afyon Karahisar", *Archaeologia*, LXXXVII, 217-273, pl 78-84; Gill 2000, "A rich and promising site: Winifrid Lamb (1894-1963), Kusura and Anatolian archaeology", *Anatolian Studies*. Volume 50, 1-10.

¹³ Emre 1978, *Yanarlar, Afyon Yöresinde Bir Hitit Mezarlığı, A Hittite cemetery Near Afyon*, Ankara.

¹⁴ Üyümez vd. 2007, s. 811-841.

¹⁵ Seton Lloyd-James Mellaart, *Beycesultan II, Middle Bronze Age Architecture And Pottery*, London 1965, s. 69-81.

¹⁶ Doğu Mermerci, "Afyon Bölgesi ve Hinterlandında M. Ö. II. Bin Yerleşme Birimleri", VIII. TTK, Cilt I, 1979, s. 159-163, Levha 121.

¹⁷ Süleyman Gönçer, *Afyon İli Tarihi*, Cilt I, İzmir 1971.

¹⁸ Özdemir Koçak, *Erken Dönemlerde Afyonkarahisar Yerleşmeleri*, Konya 2004a.

Süglün Höyüğü'nden gelen çekiç biçimli ve hiyeroglifli damga mühür, diğer silindirik mühürler, Kale Köyü çevresinde bulunmuş olan Eski Hitit Dönemine ait tunçtan baltalar ve müzedeki birçok pişmiş toprak buluntu da Afyonkarahisar'ın Orta Tunç Çağına ışık tutan eserlerdir.

Yine Sultandağı İlçesi Yakasinek-Kocaoğuz mevkiinde bulunmuş olan hiyeroglifli stelin Fırtına Tanrısı adına dikildiği belirlenmiş fakat stel hakkında daha fazla bir bilgi bulunmamaktadır.

Ayrıca Afyonkarahisar'ın kuzeyinde yer alan İhsaniye İlçesi Beyköy'ünde W. Ramsay tarafından Hitit İmparatorluk Dönemine tarihlenen hiyeroglifli bir yazıt bulunmuştur. Yerleşme bu nedenle Orta Tunç Çağında yerel bir beyliğin merkezi olarak düşünülmektedir. Fakat daha fazla bir bilgi bulunmamaktadır²³.

ORTA TUNÇ ÇAĞ YERLEŞMELERİ

Afyonkarahisar'da bilimsel olarak kazısı yapılan yerleşmelerden sadece Kusura Höyüğü'nde Orta Tunç Çağ ile ilgili bulgulara ulaşılmıştır. Diğer yerleşmelerde yapılan bilimsel kazılar çoğunlukla İTÇ dönemine ait buluntular vermektedir.

Kusura Afyonkarahisar'ın 45 km. güneybatısında, Sandıklı İlçesi Kusura Kasabası'nda yer almaktadır. Höyük 8 m. yüksekliğe sahip olup 200 m. çapında ve yayvandır. 1935-37 yıllarında W. Lamb tarafından yapılan kazılarda yerleşim alanı üç tabaka olarak değerlendirilmiştir. A ve B tabakaları İTÇ'a tarihlenmektedir. C tabakası ise M. Ö. II. binyıla tarihlenmiştir. Bu tabaka buluntuları Kültepe malzemesiyle uyum göstermektedir²⁴.

¹⁹ Tahsin Özgüç, "Five Vessels Belonging to the Late Assyrian Trading Colony Period", *BaM*, 7, 1974, s. 149-153.

²⁰ Nimet Özgüç, "Afyonkarahisar, Kayseri ve Malatya Çevresinden Derlenmiş Olan Mühürler", *Anadolu (Anatolia) X*, 1966, s. 155-166.

²¹ H. T. Uçankuş, "Emirdağı'nda Yeni Bulunan Bir Hitit Kabartması", *Belleten XXXV*, sayı 139, 1971, s. 358-366.

²² Ahmet İlaşlı, "A Hittite Statue Found in The Area Of Ahur-hisar", *Nimet Özgüç'e Armağan*, 1993, s. 301-308.

²³ TAY, Beyköy Maddesi.

²⁴ Lamb 1938, s. 217-240; Emre 1963, s. 87-97.

BOLVADİN YERLEŞMELERİ

Üçhöyük (Bolvadin Höyük)

Üçhöyük, Bolvadin ilçesinin güneybatı çıkışında ve Bolvadin-Çay yolunun yaklaşık 100 m. batısında yer almaktadır. Üç tane tepelikten oluşan yerleşim alanı tarımdan dolayı belirginleşmiştir. Höyüğün alanı 300x300 m. ve yüksekliği 12 m. kadardır. Büyük ova yerleşmelerinin önemlilerinden birisi olan Üçhöyük, Afyonkarahisar ve batı-güneybatı yol bağlantısı için önemli bir yerleşmedir. Höyük ovalık bir alanda ve Eber Gölü'ne yakın bir noktada konumlanmıştır (Resim 1). Bu nedenlerle Üçhöyük birçok avantaja sahiptir ve bölgenin de önemli yerleşmelerinden birisidir²⁵.

Kalkolitik ve İTÇ'dan beri yerleşime sahne olan Üçhöyük'te Orta Tunç Çağında da yoğun bir şekilde yerleşilmiştir.

Sinneli Mevkii

Bu yerleşme Derekarabağ Köyü'nün 50 m. doğusunda, Bolvadin-Büyük Karabağ yolunun hemen güneyinde, Ortakarabağ'ın 5 km. batısında yer almaktadır. Doğu-Batı doğrultusu 600 m. ve kuzey-güney doğrultusu 200 m. genişliğindedir. Yüksekliği 8 m. olan yerleşmenin üzerinde Osmanlı dönemi ve günümüze ait mezarlık bulunmaktadır.

Geç Kalkolitik ve İTÇ'da yerleşilmiş²⁶ olan höyük üzerinde Orta Tunç Çağına ait seramik parçaları da bulunmuştur.

Maltepesi

Burası, Büyük Karabağ Kasabası'nın 5 km. doğusunda ve Kale Mevkii'nin de hemen doğusunda, Büyük Karabağ-Bademli yolunun 50 m. güneyinde, Büyük Maltepe Mevkii'nin 50 m. batısında yer almaktadır. Höyüğün kuzey-güney doğrultusu 300 m. ve doğu-batı doğrultusu 200 m. uzunluğundadır. Yüksekliği 20 m. olan bu höyük tarımdan dolayı oldukça tahribe uğramıştır.

Maltepesi Eber Gölü'nün kuzeyinde, Emir Dağları'nın kuzeydoğuya geçit veren alçak yükseltileri ve kuzeydoğuya giden tarihi doğal yolun üzerinde yer

²⁵ Lloyd-Mellart 1962, s. 197; Koçak 2004a, s. 31-32; Koçak 2004b, s. 174.

²⁶ Koçak 2004a, s. 33; Koçak 2004b, s. 175.

almaktadır. Geç Kalkolitik ve İTÇ dönemlerine ait çanak-çömlek buluntuları²⁷ veren bu yerleşim alanında Orta Tunç Çağına ait buluntularda görülmektedir.

Çataltepe

Ortakarabağ Köyü çevresindeki önemli yerleşmelerden birisi de Çataltepe'dir. Burası Ortakarabağ Köyü'nün 1,5 km. kuzeyinde, Büyük Karabağ Kasabası'nın yaklaşık 20 km. güneyinde, Derekarabağ'ın 10 km. doğusunda, Bolvadin-Çukurcak yolunun 300 m. güneyinde, Eber Gölü'nün 5 km. kuzeyinde yer almaktadır.

Yerleşme iki ana yükseltiden oluşmaktadır. Bunlardan güneydeki 600x200 m. boyutunda ve 12 m. yüksekliğindedir. Kuzeydeki ise 800x400 m. boyutlarında ve 20 m. yüksekliğe sahiptir. Yoğun tarımsal faaliyetler nedeniyle iki tepe belirgin bir şekilde sivrilmiştir²⁸. Bölgenin büyük ölçekli yerleşmelerinden olan höyük üzerinde İlk Tunç Çağına ve Orta Tunç Çağına ait buluntulara rastlanmıştır.

Karakaya

Derekarabağ kesiminde yer alan bir diğer yerleşme de Karakaya'dır. Burası Derekarabağ'ın 3 km. batısında, Bolvadin-Derekarabağ yolunun 1,5 km. kuzeyinde, Dipevler Köyü'nün 10 km. güneydoğusunda, Bozkuş Höyüğü'nün 5 km. kuzeyinde yer almaktadır.

Yerleşim alanı birbirine bağlı iki tepelik ve bunların hemen kuzeyinde yer alan üçüncü bir tepelikten oluşmaktadır. Bu tepeliklerin kapladığı alan yaklaşık 1,5 km. kadardır. Yerleşme yaklaşık 15 m. yüksekliğinde ve üzerinde tarım yapılmaktadır.

Karakaya, Emir Dağları'nın batısındaki ovada yer alan büyük höyüklerden birisidir. Önemli bir yol güzergahı üzerinde yer alan höyük, verimli ovalık bir alanda ve sulak olan Eber Gölü'ne yakın bir konumda bulunmaktadır²⁹. Geç Kalkolitik ve İTÇ'da olduğu gibi Orta Tunç Çağda da yerleşilmiş olan Karakaya, Bolvadin çevresinde yer alan önemli ova yerleşmelerinden birisidir.

²⁷ Koçak 2004a, s. 34; Koçak 2004b, s. 175-176.

²⁸ Koçak 2004a, s. 33-34; Koçak 2004b, s. 175.

²⁹ Koçak 2004a, s. 33; Koçak 2004b, s. 175.

Maltepesi Höyüğü

Bu höyük Maltepe Köyü'nün 700 m. kuzeyinde, Kadıköy'ün 2 km. güneyinde ve Maltepe-Kadıköy yolunun 50 m. batısında yer almaktadır. Yerleşim alanı birbirine bağlı üç tepecikten oluşmaktadır. En büyüğü en kuzeyde olan tepe 400x400 m. boyutunda ve 50 m. yüksekliğindedir. Buranın batı yamaçlarında modern mezarlık yer almaktadır. Bu tepecikle birleşik olan ve güneybatıda yer alan ikinci tepecik 200x150 m. boyutlarında ve 15 m. yüksekliğindedir. En güneyde yer alan üçüncü tepecik ise 300x200 m. boyutunda ve 10 m. yüksekliğindedir. Höyüğün toplam alanı 900x750 m. ölçülerindedir³⁰. Höyükteki bu üç tepenin bağlantıları tarımdan dolayı, tepeleri ise kaçak kazılar nedeniyle tahrip olmuştur.

Oldukça büyük bir yerleşim alanına sahip olan Maltepesi Höyüğü Kalkolitik, İTÇ ve Orta Tunç Çağına tarihlenen buluntular vermektedir.

Yenikuyu

Burası, Özbekun Kasabası'nın 6 km. kuzeybatısında Yenikuyu Çeşmesi'nin 100 m. kuzeybatısında, Akçakepez Tepesi'nin 150 m. kuzeybatısında yer almaktadır. Doğal bir sırt üzerinde yer alan höyüğün üzerinde tümülüs bulunmaktadır. Höyük kuzey-güney doğrultuda 100 m. ve doğu-batı doğrultuda 150 m. olup yüksekliği ise 12 m.'dir. Höyüğün güney tarafında kaçak kazılardan dolayı tahribat vardır. Höyük İTÇ ve Orta Tunç Çağına ait buluntular vermektedir.

Yenikuyu Höyüğü Özbekun kesimi ile batıdaki dağlık alanı birleştiren doğal yol güzergahı üzerinde yer almaktadır. Bu yerleşme kuzey ve batıda Bayat, İncehisar ve Çobanlar ile olan bağlantıyı sağlamaktadır³¹.

Durtacı

Bu yerleşme, Özbekun Kasabası'nın 8 km. kuzeydoğusunda, Kemerka-ya'nın 4 km. kuzeybatısında, Gövem Mevkii yerleşmesinin 1 km. doğusunda, Hacıeli Çeşmesi'nin 200 m. doğusunda yer almaktadır.

Höyük kuzeydoğu-güneybatı doğrultuda 180 m. ve kuzeybatı-güneydoğu doğrultuda 190 m. uzunluğundadır. Yüksekliği ise 10 m. kadardır³². Durtacı'da

³⁰ Koçak 2004a, s. 35-36; Koçak 2004b, s. 176.

³¹ Koçak 2004a, s. 36-37; Koçak 2005, s. 19-20.

³² Koçak 2004a, s. 38; Koçak 2005, s. 20.

Neolitik dönemin yanı sıra İTÇ ve Orta Tunç Çağına işaret eden pek çok çanak çömlek parçası bulunmaktadır.

Sekitarla

Sekitarla (Kabızın Ağzı) Kurucaova'nın 2 km. kuzey-kuzeybatısında, Kabızın Deresi'nin 50 m. batısında, Tümbet Tepe yerleşmesinin 80 m. güneybatısında yer alan bir yamaç yerleşmesidir³³. Yerleşmede İTÇ'a ait çanak çömlek buluntularının yanı sıra Orta Tunç Çağına ait buluntulara da rastlanılmaktadır.

Çalönü Höyük

Bu höyük, Kemer kaya'nın 1,5 km. kuzeybatısında, Dolayın Önü Mevkii'nin 400 m. batısında, Bolvadin-Emirdağ karayolunun 200 m. batısında, Çal Tepesi'nin 200 m. kuzeydoğusunda, Arslan Tepesi'nin (Taslı) 3 km. kuzeydoğusunda yer almaktadır. Höyük kuzey-güney doğrultuda 100 m. ve doğu-batı doğrultuda 110 m.'dir. Yüksekliği ise 7 m. kadardır. Höyüğün eteklerinde tarım yapılmasından dolayı tahribat görülmektedir³⁴.

Çalönü Höyük önemli bir kavşak noktasında bulunmaktadır. Dişli taraftan gelen tarihi yol Çalönü Höyük'ten kuzeye ve batıya yönelmektedir. Doğuya giden yol Çekirgeli Höyük üzerinden Emirdağ tarafına, batıya giden yol ise Bayat tarafına uzanmaktadır. Höyük günümüzde de Kurudere ve Derbent'e uzanan yol ile Kemer kaya ve Emirdağ'a uzanan yol yolun kesişme noktasında bulunmaktadır.

Tekdeğirmen Mevkii

Burası, Yedikapı Mahallesi'nin (Kemer kaya-Bolvadin) 500 m. kadar güneybatısında, Emirdağ-Bolvadin karayolunun 1 km. doğusunda, Topçular Mahallesi'nin 2 km. güney-güneybatısında, Gökteş Höyüğü'nün 400 m. doğusunda yer almaktadır.

Doğal bir sırt ve kayalığın üzerinde yer alan bu yerleşme kuzeybatı-güneydoğu doğrultuda 180 m. ve kuzeydoğu-güneybatı doğrultuda 150 m. boyutundadır. Yüksekliği ise 30 m. kadar olup bir tepe üstü yerleşmesidir. Ayrıca bu yerleşme üzerinde bulunan taş sıralar bir kale olabileceği izlenimi vermektedir. Bu yerleşme Emirdağ eteklerinde vadiye hakim bir konumda bulunmakta-

³³ Koçak 2004a, s. 41.

³⁴ Koçak-Işık 2007, s. 359-360.

dır. Çekirgeli Höyük tarafından gelen tarihi yol buradan geçmekte ve Tezköy-Emirdağ tarafına gitmektedir. (Resim 2)

ÇAY YERLEŞMELERİ

Akkonak Üyük Mevkii

Bu Yerleşme Akkonak Kasabası'nın 1 km. güneybatısında, Cumhuriyet-Dinar yolunun 1,5 km. doğusunda ve Akpınar Deresi'nin 400 m. kuzeyinde yer almaktadır. Yerleşme doğu-batı doğrultuda 350 m. ve kuzey-güney doğrultuda 200 m.'dir. Yüksekliği ise 25 m. olup eteklerinde tarım yapılmakta ve kaçak kazılardan kaynaklı tahribat görülmektedir.

Bu yerleşme batıdaki Çal Dağı ve doğudaki Sultan Dağları silsilesi arasındaki doğal geçidin orta kısmında yer almaktadır. Çal Dağı Üyük Mevkii'nin 5 km. batısında, Sultan Dağları ise 5 km. doğusundadır³⁵. Yerleşmede İTÇ ve Orta Tunç Çağına ait çanak çömlek parçaları görülmektedir.

Kurumsa Boğazı

Kurumsa Boğazı, Karamık Karacaören'in 7 km. batısında, Akar Deresi'nin 20 m. batısında, Kaymakçı Yolu'nun 300 m. doğusunda, Kurumsa Höyüğü'nün 500 m. kuzeydoğusunda ve Örenler Mevkii'nin 800 m. Kuzeydoğusunda yer almaktadır. Yerleşmenin kuzey-güney doğrultusu 200 m. ve doğu-batı doğrultusu 400 m.'dir. Yüksekliği ise 20 m. kadardır. Höyük üzerinde kaçak kazı ve tarımdan dolayı tahribat olduğu görülmektedir³⁶. Yerleşme üzerinde İTÇ ve Orta Tunç Çağına ait çanak çömlek parçaları bulunmaktadır.

Pazarağaç Höyük

Bu höyük Pazarağaç Kasabası'nın hemen doğusunda ve Dinar yolunun 250 m. batısında bulunmaktadır. Yerleşmenin kuzeybatı-güneydoğu doğrultusu 150 m., güneybatı-kuzeydoğu doğrultusu 200 m. kadardır. Yüksekliği ise 18 m.'dir³⁷. Yerleşme üzerinde İTÇ'a ait çanak çömlek parçalarının yanı sıra Orta Tunç Çağına ait parçalarda görülmektedir.

³⁵ Koçak 2004a, s. 42; Koçak 2005, s. 21.

³⁶ Koçak 2004a, s. 43; Koçak 2005, s. 21.

³⁷ Mermerci 1979, s. 162, Levha 121; Koçak 2004a, s. 43; Koçak 2005, s. 21.

Mezarlık Höyük

Höyük, Karamık Kasabası'nın kuzeybatı tarafında ve Karamık Gölü'nün 1 km. kuzeydoğusunda yer almaktadır. Burası Karamık Gölü'nün 14 km. kuzeydoğusunda, Sultan Dağları'nın 4 km. kuzeybatısında bulunmaktadır. Yerleşim alanı 200x200 m. boyutlarında ve 15 m. yüksekliğindedir. Yerleşme üzerinde Selçuklu, Osmanlı ve günümüze ait mezarlık bulunmaktadır. Mezarlık Höyük Mevkii Sultan Dağları'nın kuzeybatısında, Çay'ın doğu bağlantı yolu üzerinde ve önemli bir geçiş noktasında konumlanmıştır³⁸. Höyük üzerinde az sayıda İTÇ ve Orta Tunç Çağına işaret eden buluntular görülmektedir.

EMİRDAĞ YERLEŞMELERİ

Çekirgeli Höyük

Bu höyük Bolvadin-Emirdağ yolunun 2 km. kadar kuzeybatısında, Yukarı Kurudere'nin 500 m. güneybatısında ve Battal Höyük Tümülüsü'nün 300 m. doğusunda bulunmaktadır. Höyük kuzey-güney doğrultuda 110 m. ve doğu-batı doğrultuda 70 m. kadardır. Yüksekliği ise 4 m. civarındadır³⁹. Çekirgeli Höyük Emirdağ'ına yakın bir konumda ve Dişli- Kemer kaya tarafından gelen tarihi yol güzergahı üzerinde bulunmaktadır.

Çayır Höyük

Bu höyük Afyokarahisar-Emirdağ yol kavşağının biraz üzerinde ve bugünde çok işlek olan ana yolun 50 m. kadar doğusunda yer almaktadır. Ayrıca burası karayolu üzerindeki Manahoz petrol istasyonunun arka tarafındaki mera alanındadır⁴⁰. Yerleşme ovaya hakim bir noktada ve su kaynakları bol bir yerdedir. Höyüğün hemen etrafında Çayır Höyük 2 ve Çayır Höyük 3 yerleşmeleri vardır. Bu iki Yerleşme daha yayvan olup uzaktan seçilememektedir. Çayır Höyük 1, kuzeybatı-güneydoğu doğrultuda 210 m., kuzeydoğu-güneybatı doğrultuda 140 m. ve doğu-batı doğrultuda 166 m. kadardır. Yüksekliği ise 21 m.'dir. (Resim 3)

Höyük merada olduğundan üzerinde tarım yapılmamaktadır. Fakat eteklerinden toprak alınması ve tepesinde de kaçak kazı yapılması nedeniyle tahribat izleri görülmektedir. Konum olarak ovaya hakim oluşu, Eskişehir ve Ankara

³⁸ Koçak 2004a, s. 42; Koçak 2005, s. 21.

³⁹ Koçak-Işık 2007, s. 358.

⁴⁰ Bazı araştırmacıların Manahoz olarak verdiği yerleşme burası olmalıdır. Bkz. Mermerci 1979, s. 162, Levha 121.

tarafına geçiş için ana noktada bulunması nedeniyle önemli bir höyüktür. Günümüzde de Ankara-Afyonkarahisar karayolu buradan geçmektedir.

Bağlıca Höyük

Höyük, Bağlıca Köyü içersinde yer almaktadır. Höyük ve köy ovaya hakim bir konumda dağın eteğine kurulmuştur. Buradan hem Eskişehir'e hem de Ankara'ya uzanan ovaya hakim durumdadır. Köylüler tarafından toprak alınması nedeniyle höyüğün yarısı dikey olarak taban seviyesine kadar tamamen tahrip edilmiştir (Resim 4). Höyüğün toprak alınan kısımlarından tabakalaşmayı görmek mümkündür. Höyüğün üzerinde Roma dönemine ait mimari parçalar ve steller bulunmaktadır. Höyüğün bir kısmında da İslamî dönem mezarları ile batı eteğinde bir türbe bulunmaktadır. Batı tarafta dağdan gelen bol miktarda suyun aktığı iki tane çeşme de görülmektedir.

Höyüğün kuzeydoğu-güneybatı doğrultusu 50 m. (toprak alınmamış olsaydı 100 m.), kuzeybatı-güneydoğu doğrultusu 120 m. ve yüksekliği de 11 m. kadardır. Burası Afyonkarahisar'ın kuzeyinde Eskişehir sınırına en yakın Orta Tunç Çağı yerleşmesidir. Kuzeyde uzanan ovaya hakim bir konumda ve tarihi yol üzerinde bulunmaktadır.

Büyük Güller Höyük

Burası, Aşağı Piribeyli Kasabası'nın 2,5 km. batısında, Aşağı Piribeyli-Yarıkkaya yolunun 300 m. kuzeybatısında, Küçük Güller Höyük'ün 20 m. güneyinde ve ovada yer almaktadır. İki höyük neredeyse bitişik durumdadır. Bu nedenle birine büyük, diğerine küçük höyük denilmektedir.

Höyük güneydoğu-kuzeybatı doğrultuda 245 m., kuzeydoğu-güneybatı doğrultuda 230 m. ve yüksekliği de 10 m. kadardır. Üzerinde tarım yapılmakta ve tahribat bulunmamaktadır. Büyük boyutlu höyüklerden olan Büyük Güller Höyüğü üzerinde İTÇ çanak çömlek parçalarının yanı sıra az sayıda da Orta Tunç Çağı parçaları görülmektedir.

Kömürcü Höyük

Burası Örenköy'ün 2 km. güneydoğusunda, Serkurt Tepesi'nin 800 m. doğusunda, Karaçal Yakası'nın 100 m. batısında yer almaktadır. Bu yerleşme, kuzeydeki Kömürcü Kuyusu'na doğru uzanan bir burun üzerinde kurulmuş tepe üstü yerleşmesidir. Höyük güneybatı-kuzeydoğu uzantılıdır. Güneybatı-kuzeydoğu doğrultusu 180 m. olup güneydoğu-kuzeybatı doğrultusu 140 m. ve yüksekliği de 10 m. kadardır. Emirdağ ilçesinin batısında ve Konya sınırına

yakın bir yerde bulunan Kömürcü Höyük  zerinde İTÇ ve az sayıda da Orta Tunç ağ malzemesi görülmektedir.

Kırkel Mevkii

Bu yerleşme, G veççi Köyü'nün 1 km. güneydoğusunda, aykışla Köyü'nün 1 km. güneyinde ve Akçapınar'ın 500 m. kuzeybatısında yer almaktadır. Yerleşme doğal bir kayalığın üzerine kurulmuş olup üst kısmı düzleştirilmiştir. D zleştirilen bu alan 40x35 m. boyutlarındadır. Yerleşmenin  st kısmına doğru sur olabilecek kalıntılar görülmektedir. Bu kalıntılar yerleşmenin üst kısmında bulunan düz lüğü çevrelemektedir. Yerleşme kuzey-güney doğrultuda 300 m. ve doğu-batu doğrultuda 190 m.'dir. Eteklerinde kısmen tarım yapıldığından bu alan daha da geniş olmalıdır. Yerleşme doğal bir kayalığın üzerinde kurulu olması nedeniyle yüksekliği 42 m. kadardır. (Resim 5)

Kırkel Mevkii Emir Dağlarının kuzeydoğu eteklerinde hem ovaya bakan hem de vadiye açılan bir noktada ve korunaklı bir yerde bulunmaktadır. Su kaynakları da yeterli olduğundan yerleşim için çok uygundur. Yerleşme  zerinde İTÇ anak çömlek parçaları ve yoğun miktarda da Orta Tunç ağı buluntuları görülmektedir.

Akçaşar Höyük

Bu yerleşme Bademli Kasabası'nın 1,5 km. doğusunda ve Ceritler Mahallesi'nin de kuzeybatı girişinde yer almaktadır. Yerleşme Bademli yolunun hemen güneydoğusundadır. Burası Ceritler Mahallesi'ne uzanan bir burun üzerinde yer alan bir tepe üstü yerleşmesidir. Yerleşme birbirine bitişik iki tane tepeden oluşmaktadır. Kuzeybatıda olan tepe daha büyüktür. Büyük tepe kuzey-güney doğrultulu 80 m., doğu-batu doğrultulu 160 m.'dir. Küçük olan ise kuzey-güney doğrultulu 100 m. ve doğu-batu doğrultulu 80 m. kadardır. Yerleşim alanının bütün toplamı kuzey-güney doğrultulu 180 m. ve doğu-batu doğrultulu 240 m.'dir. Höyüğün yüksekliği de ova seviyesinden başlayarak 14 m. kadardır. Höyük oldukça büyük bir alana yayılım göstermekte ve ovaya hakim bir konumda bulunmaktadır. Eteklerinde de tarım yapılmaktadır. Bölgenin önemli h y klerinden birisi olan Akçaşar Höyük İTÇ ve yoğun olarak ta Orta Tunç ağı buluntularına sahiptir. (Resim 6)

Tezköy Höyük

Höyük, Tez Köyü'nün 2 km. kuzeybatısında, çatallı Köy yolunun 200 m. batısında, çatallı Köyü'nün 4 km. kuzeyinde, Ağpınar eşmesinin 500 m. ku-

zeyinde ve Gülveriz Tepesi'nin 800 m. doğusunda yer almaktadır⁴¹. Yerleşme kuzey-güney doğrultulu 190 m. ve kuzeybatı-güneydoğu doğrultulu 150 m.'dir. Yüksekliği ise 25 m. kadardır. Üzerinde tarım yapılmayan höyükte yer yer tahribat izleri görülmektedir. Höyük Emir Dağları eteklerinde ve Dişli-Kemer kaya-Tekdeğirmen'den gelen tarihi yol güzergahı üzerinde yer almaktadır. (Resim 7)

İnli Höyük

Bu höyük Aşağıpiribeyli Kasabası'nın hemen güneydoğu çıkısında ve belediye kavaklığının güneydoğusunda, Cinli Höyük'ün (Büyük Höyük) 250 m. doğusunda, Çayderesi'ne uzanan burun üzerinde yer alan bir tepe üstü yerleşmesidir. Yerleşme üzerinde tarım yapılmamaktadır. Höyük güneydoğu-kuzeybatı doğrultulu 145 m. ve kuzeydoğu-güneybatı doğrultulu 190 m.'dir. Yüksekliği de 11 m. kadardır. Höyükte herhangi bir tahribat bulunmamaktadır. İnli Höyük üzerinde İTÇ ve Orta Tunç Çağına ait seramikler görülmektedir. İnli Höyük ve Cinli Höyük birbirine çok yakın ve aynı doğal sırt üzerinde bulunmaktadır. Ayrıca bu iki höyük Konya sınırında bulunmaktadır. (Resim 8)

Cinli Höyük

Bu höyükte Aşağıpiribeyli Kasabası'nın hemen güneybatı çıkısında, Çayderesi'nin güneybatı sırtlarında, kasabaya doğru uzanan bir burun üzerinde yer alan bir tepe üstü yerleşmesidir. Yerleşme İnli Höyük'ün de 250 m. batısında bulunmaktadır. Höyük üzerinde bekçi kulübesi ve arka tarafta da bazı yapılar görülmektedir. Ayrıca belediye höyük üzerinde ağaçlandırma çalışmaları yapmıştır. Höyük kuzey-güney doğrultulu 165 m. ve doğu-batı doğrultulu 105 m. kadardır. Yükseklik ise 25 m.'dir. Yerleşme üzerinde İTÇ ve Orta Tunç Çağına işaret eden çanak çömlek parçaları bulunmaktadır.

Cinli Höyük ve İnli Höyük hem yan yana hem de kasaba içersindeki doğal bir sırt üzerinde yer almaktadırlar. Su kaynakları oldukça fazla bir yerde konumlanmışlardır. Ayrıca bu iki höyükten sonra Konya sınırı başlamaktadır. Bu yerleşmelerin doğusunda ve batısında çok geniş ovalık alanlar uzanmaktadır.

⁴¹ Mellaart'ta Orta Anadolu'da yaptığı yüzey araştırmalarında buradan bahsetmektedir. Bkz. Lloyd-Mellaart 1965, s. 76; Özgüç 1974, s. 151, Tafel 18, 4-5; Mermerci 1979, s. 162, Levha 121.

ÇOBANLAR YERLEŞMELERİ

Baldanlar Höyük

Baldanlar Höyük, Göynük'ün yaklaşık 3 km. kuzey-kuzeybatısında, Çiğdemlik Tepesi'nin 100 m. doğusunda, Çulluk Deresi'nin hemen doğusunda ve Azabalı'nın 500 m. doğusunda yer almaktadır. Höyük ana kaya üzerinde yer alan bir tepe üstü yerleşmesidir. Burası kuzeybatı-güneydoğu doğrultulu 200 m. ve kuzeydoğu-güneybatı doğrultulu 120 m.'dir. Yüksekliği de 20 m. kadardır. Yerleşme dağlık bir alanda yer almaktadır. Burası Neolitik Çağ'dan itibaren yerleşime sahne olmuştur. Buluntular Neolitik Çağ'ın yanı sıra Kalkolitik, İTÇ ve Orta Tunç Çağına işaret etmektedir⁴².

Kazlar Höyük

Kazlar Höyüğü Kocaöz Kasabası sınırları içerisinde bulunmaktadır. Burası Bolvadin'in 15 km. batısında, Kocaöz Kasabası'nın 7 km. güneyinde, Pani Höyüğü'nün 1 km. batısında ve Pirenlik (Kamıslı) Höyüğü'nün 800 m. güneydoğusunda yer almaktadır. Höyük kuzey-güney doğrultusundaki iki tepeliğin birleşmesinden oluşmaktadır. Bunlardan kuzeydeki daha küçüktür. Yerleşmenin kuzey-güney doğrultusu 250 m. ve doğu-batı doğrultusu 150 m.'dir. Küçük olan tepenin yüksekliği 3 m. ve büyük olan tepenin yüksekliği 10 m.'dir. Yerleşme üzerinde tarımdan dolayı kısmen tahribat vardır. Yerleşmede İTÇ ve Orta Tunç Çağına ait malzemeler bulunmaktadır. Kazlar Höyüğü Çobanlar'ın doğusunda dağlık kesimin ovayla birleştiği yerde ve yoğun yerleşim dokusuna rastlanan bir kesimde yer alan büyük höyüklerden birisidir⁴³.

BAYAT YERLEŞMELERİ

Köy Kalesi

Köy Kalesi Yukarı Çaybelen'in (Yukarı Maçaklı) 500 m. batısında, Cevizli yolunun 50 m. batısında ve Havuzun Bası Deresi'nin 30 m. doğusunda yer almaktadır. Yerleşmenin üst kısmında kısmen tarım yapılmaktadır. Yerleşme kuzeybatı-güneydoğu yönünde 250 m. ve güneybatı-kuzeydoğu yönünde 200 m. uzunluğundadır. Yüksekliği ise 30 m.'dir. Yerleşme doğal bir kayalık üzerine kurulmuştur⁴⁴. (Resim 9)

⁴² Koçak 2004a, s. 47; Koçak 2006, s. 85-86.

⁴³ Koçak 2004a, s. 45-46.

⁴⁴ Koçak 2004a, s. 48.

Köy Kalesi yerleşmesi doğudaki Yenikuyu'dan dağlık kesime çıkış yolu üzerinde yer almaktadır. Korunaklı bir yere kurulmuş olması ve büyük boyutlarıyla bölgenin önemli yerleşmelerinden birisidir. Ayrıca hemen yakınında İTÇ ve Orta Tunç Çağı mezarlıkları da bulunmaktadır. Yerleşme yoğun bir şekilde İTÇ ve Orta Tunç Çağı buluntuları vermektedir.

Asarcık Höyük

Höyük Bayat'a 6 km. uzaklıkta, Belencik Mevkii'nin 1 km. güneydoğusunda, Asarcık Deresi'nin hemen kuzeyindeki yükselti üzerinde, Bayat'ta Yeni Bayat Göleti'nin 500 m. güneyinde yer almaktadır. Höyük kuzey-güney doğrultusunda 80 m. ve doğu-batı doğrultuda da 80 m. kadardır. Yüksekliği de ortalama 3 m.'dir. Hemen yakınında da mezarlık alanı bulunmaktadır⁴⁵. Yerleşme ve mezarlık alanı çok büyük tahribata uğramıştır. Her tarafı kaçak kazılar nedeniyle çok büyük zarar görmüştür. Yerleşme üzerinde İTÇ ve Orta Tunç Çağına ait çok fazla miktarda çanak çömlek parçaları bulunmaktadır. (Resim 10)

Söğütlüpınar

Yerleşme Mallica Köyü'nün 500 m. kuzeybatısında ve Mallica-Han yolunun hemen doğusunda yer almaktadır. Höyük kuzeydoğu-güneybatı doğrultulu 150 m., kuzeybatı-güneydoğu doğrultulu 110 m. ve yüksekliği de 19 m. kadardır. Höyük üzerinde ve yamaçlarında tarım yapılması nedeniyle büyük tahribe uğramıştır. Yerleşmenin yakınında mezarlık alanı da bulunmaktadır. Yerleşme üzerinde İTÇ ve Orta Tunç Çağına işaret eden bulgulara rastlanılmaktadır.

Ahaların Çeşme

Ahaların Çeşme, Bayat-İscehisar yolunun 250 m. doğusunda, Söğütçü Özü Deresi'nin (Kayaboğazı Deresi) hemen doğusunda yer almaktadır. Yerleşme adını güney kesiminde bulunan Selçuklu mezarları ve Aha Tekkesi'nden almaktadır. Ayrıca burada Roma Dönemine ait mimari parçalar da mevcuttur. Yerleşme üzerinde düz ve bu düz alanda silik kale kalıntıları görülmektedir. Bu alan kuzey-güney doğrultulu 45 m., doğu batı doğrultulu 25 m. kadardır. (Resim 11)

Yerleşmenin eteklerinde tarım yapılmaktadır. Bu mevkiin hemen batısında ve Bayat-İscehisar yolunun 150 m. doğusunda, Söğütçü Özü Deresi'nin 50 m.

⁴⁵ Koçak-Işık 2007, s. 360.

batısında, Bayat'ın yaklaşık 3 km. güneybatısında bir yamaç yerleşmesi de bulunmaktadır⁴⁶.

Muratkoru Höyük

Bu höyük Muratkoru Köyü'nün 200 m. batısında, Muratkoru-Han yolunun 350 m. güneybatısında ve doğal bir burun üzerinde yer alan küçük boyutlu bir yerleşmedir. Höyük kuzey-güney doğrultulu 70 m. ve doğu-batı doğrultulu 50 m. kadardır. Yüksekliği ise 22 m. civarındadır. Yerleşme İTÇ ve Orta Tunç Çağına ait buluntular vermektedir. Yerleşmenin üzerinde tarım yapılmakta ve yoğun taş parçaları görülmektedir. Bu nedenle tümülüs olma ihtimali vardır⁴⁷. (Resim 12)

İSCEHİSAR YERLEŞMELERİ

Yazırın Çayır

Burası Seydiler Kasabası sınırları içerisinde bulunmaktadır. Yerleşme Konarı'nın 4 km. batısında, Seydiler Kasabası'nın 3 km. güneyinde, Karakaya Köyü'nün 4 km. güneydoğusunda ve Gağsak Tepesi'nin 1 km. kuzeydoğusunda yer almaktadır. Yerleşme 100x100 m. boyutlarında ve 6 m. yüksekliğinde olup bir tepe üstü yerleşmesidir. Yerleşmenin yarısından çoğu tahrip edilmiştir. Yerleşme üzerinde Geç Kalkolitik Çağ buluntularının yanı sıra İTÇ ve Orta Tunç Çağ buluntuları görülmektedir⁴⁸.

Çalışlar Höyük

Burası, Çalışlar Köyü'nün 2,5 km. güneydoğusunda yer almaktadır. Höyüğün yarısından fazlası kesilmiş durumda ve üzerinde tarımdan dolayı tahribat görülmektedir. Bu nedenle önceden çok daha geniş bir alan yayılmış olan höyüğün alanı daralmıştır. Höyük kuzeybatı-güneydoğu doğrultulu 180 m., kuzeydoğu-güneybatı doğrultulu 110 m. ve yüksekliği de 12 m. kadardır. Yerleşme üzerinde İTÇ ve Orta Tunç Çağı buluntuları görülen Çalışlar Höyüğün hemen yakınında mezarlık alanı da bulunmaktadır. (Resim 13)

⁴⁶ Koçak-Işık 2007, s. 359.

⁴⁷ Koçak-Işık 2007, s. 363.

⁴⁸ Koçak 2006, s. 86.

Gemideresi

Bu yerleşme Çatağlı Köyü'nün yaklaşık 5 km. güneydoğusunda ve Gemideresi'nin hemen doğu-kuzeydoğusundaki yamaç üzerinde yer almaktadır. Yerleşme üzerinde tarım yapılmaktadır. Gemideresi bir yamaç yerleşmesidir. Ortalama alanı Kuzey-güney doğrultulu 165 m. ve doğu-batı doğrultulu 70 m. kadardır. Yerleşmede İTÇ ve Orta Tunç Çağna işaret eden buluntular görülmektedir.

Sarıçayır

Sarıçayır, Doğanlar Köyü'nün 5 km kuzeybatısında yer alan bir yerleşmedir. Yerleşme üzerinde tarımdan kaynaklanan tahribat söz konusudur. Yerleşme doğu-batı doğrultulu 150 m., kuzey-güney doğrultulu 180 m. ve yüksekliği de 5 m. kadardır. Ayrıca yerleşmenin hemen yakınında mezarlık alanı bulunmaktadır.

Doğlat İlerönü

Burası, Doğlat Köyü'nün yaklaşık 100 m. doğusunda ve hemen köyün çıkışında, Doğlat-Bayat yolunun hemen güneyinde yer almaktadır.

YERLEŞMELER		Boyut (metre)	Yük- seklik (metre)	Yerleşim Şekli (metre)
BOLVADİN	Üçhöyük (Bolvadin Höyük)	300x300	12	Höyük
	Sinneli Mevkii	200x600	8	Höyük
	Maltepesi	300x200	20	Höyük
	Çataltepe	1400x600	20	Höyük
	Karakaya	400x350	15	Höyük
	Maltepesi Höyüğü	900x750	50	Höyük
	Yenikuyu	100x150	12	Höyük
	Durtacı	180x190	10	Höyük
	Sekitarla	-	-	Yamaç
	Çalönü Höyük	100x110	7	Höyük
	Tekdeğirmen Mevkii	180x150	30	Tepeüstü
ÇAY	Akkonak Üyük Mevkii	350x200	25	Höyük
	Kurumsa Boğazı	200x400	20	Höyük
	Pazarağaç Höyük	200x150	18	Höyük
	Mezarlık Höyük	200x200	15	Höyük

EMİRDAĞ	Çekirgeli Höyük	110x70	4	Höyük
	Çayır Höyük 1	210x166	21	Höyük
	Bağlıca Höyük	100x120	11	Höyük
	Büyük Güller Höyük	245x230	10	Höyük
	Kömürcü Höyük	180x140	10	Tepeüstü
	Kırkel Mevkii	300x190	42	Höyük
	Akçaşar Höyük	180x240	14	Höyük
	Tezköy Höyük	190x150	25	Höyük
	İnli Höyük	145x190	11	Tepeüstü
	Cinli Höyük	165x105	25	Tepeüstü
ÇOBANLAR	Baldanlar Höyük	120x200	20	Höyük
	Kazlar Höyük	250x150	10	Höyük
BAYAT	Köy Kalesi	200x250	30	Höyük
	Asarcık Höyük	80x80	3	Höyük
	Söğütülpınar	150x110	19	Höyük
	Ahaların Çeşme	150x110	25	Höyük
	Muratkoru Höyük	70x50	22	Höyük
İSCEHİSAR	Yazırın Çayır	100x100	6	Tepeüstü
	Çalışlar Höyük	180x110	12	Höyük
	Gemideresi	165x70	-	Yamaç
	Sarıçayır	150x180	5	Höyük
	Doğlat İlerönü	-	-	Höyük

Tablo 1. Orta Tunç Çağ Yerleşmeleri

YERLEŞİM ÖZELLİKLERİ

Burada değerlendirdiğimiz 37 yerleşmenin büyük çoğunluğu orta ve büyük boyutlu yerleşmelerden oluşmaktadır. Asarcık Höyük ve Muratkoru Höyük gibi birkaç yerleşim alanı dışındaki diğer yerleşmeler orta ve büyük ölçekli yerleşmelerdir. Özellikle Çataltepe, Maltepesi Höyüğü, Üçhöyük, Karakaya gibi yerleşmeler büyük boyutlu yerleşmelerin başlıca örneklerini oluşturmaktadır. Üçhöyük ve Maltepesi Höyüğü birbirine bitişik üç tepeden oluşmaktadır. Çataltepe, Karakaya, Akçaşar ve Kazlar Höyük yerleşmeleri de ikişer tepeden oluşan yerleşmelerdir. Bu nedenle bu yerleşmelerin alanları oldukça geniştir.

Afyonkarahisar'daki Orta Tunç Çağ yerleşmelerin büyük çoğunluğu höyüklerden oluşmaktadır. Üçhöyük, Çayır Höyük, Büyük Güller Höyük ve Ka-

rakaya gibi bazı höyükler ovada düz bir zeminde bulunmaktadır. Ayrıca Bağlıca, Tezköy, Akçaşar gibi höyüklerde ovaya hakim ve dağa sırtını dayamış höyüklerdir. Yazırın Çayır, İnlı Höyük, Cinli Höyük, Kömürcü Höyük yerleşmeleri doğal bir sırt veya burun üzerine kurulmuş olan yerleşmelerdir. Buldukları yerden ovaya bakan ve korunaklı yerlerde kurulmuşlardır.

Köy Kalesi, Kırkel Mevkii ve Tekdeğirmen Mevkii yerleşmeleri ise kayalık bir alan üzerine kurulu bulunmaktadır. Bu yerleşmelerin yüksek bir kayalık alan üzerine kurulu olmaları güvenlik açısından büyük yararlar sağlamaktadır. Ayrıca Köy Kalesi ve Tekdeğirmen Mevkii buldukları vadiyi ve yol güzergahlarını kontrol edebilecek bir jeopolitiğe sahiptirler.

Bölgedeki yerleşmelerin büyük çoğunluğu höyük, bir kısmı tepe üstü ve çok azı da yamaç yerleşmesidir. Bu yamaç yerleşmeleri de Gemideresi ve Sekitarla yerleşmeleridir. Genel olarak yerleşmelerin büyük çoğunluğu dağa yakın ve korunaklı yerlerde bulunmaktadır.

Yerleşmelere bakıldığında Asarcık Höyük 3 m. yüksekliği ile en alçak, Maltepesi Höyüğü'nde 50 m. yüksekliği ile en yüksek yerleşim alanına sahip bulunmaktadır.

Emir Dağlarının üst kısmında Orta Tunç Çağı ait herhangi bir yerleşim alanı bulunmamaktadır. Zaten burası yerleşme için çok engebelidir. Fakat Emir Dağlarının eteklerinde oldukça fazla sayıda yerleşim alanı bulunmaktadır. Maltepesi, Kırkel Mevkii, Tezköy Höyük, Çekirgeli Höyük ve Çalönü Höyük yerleşmeleri Emir Dağlarının eteklerinde bulunmaktadır (bkz. Harita).

Yine Sultandağları çevresinde ve dağa yakın bir konumda Pazarağaç Höyük, Akkonak Üyük Mevkii, Mezarlık Höyük ve Kurumsa Boğazı yerleşmeleri bulunmaktadır. Çataltepe, Sinneli ve Karakaya yerleşmeleri Eber Gölü kıyısına konumlanmış olan büyük boyutlu yerleşmelerdir. Bu yerleşmelerin kurulmasında Eber Gölü'nün ve ovanın varlığı büyük önem arz etmektedir (bkz. Harita).

Ayrıca Bolvadin, Bayat ve İscehisar üçgeninde oldukça fazla sayıda Orta Tunç Çağı yerleşmesi bulunmaktadır. Afyonkarahisar'ın kuzeydoğusunda ve Emirdağ'ın doğusunda bulunan Büyük Güller Höyük, İnlı Höyük, Cinli Höyük ve Kömürcü Höyük yerleşmeleri Konya sınırına çok yakın olan Orta Tunç Çağı yerleşmeleridir. Yine Emirdağ'ın kuzeyinde Eskişehir'e doğru uzanan ovada sadece Bağlıca ve Çayır Höyük 1 yerleşmeleri bulunmaktadır. Bağlıca Höyük dağın eteğinde ve ovaya hakim bir noktada, Çayır Höyük ise ovanın başlangıcında hem ovayı hem de ovaya açılan vadiyi kontrol edecek bir yerde bulunmaktadır.

Afyonkarahisar'da İlk Tunç Çağına göre Orta Tunç Çağında yerleşme sayısında bir azalma⁴⁹ görülmesine karşılık Orta Tunç Çağı yerleşmelerinde alan açısından genişleme söz konusudur⁵⁰. Bunu da güvenlik, savaşlar, kentleşme, ticaret gibi nedenlerle açıklamak mümkündür.

Ayrıca bölgede yamaç yerleşmelerinin sayısının çok az olması, yerleşirken de ovalık alanlardan daha çok dağ eteklerinin ve korunaklı alanların tercih edilmiş olması buradaki yerleşmelerin sayı olarak azalmasına karşılık alan olarak neden büyümüş olduğuna ışık tutmaktadır.

Emirdağ'ın doğusunda Aşağıpiribeyli kesiminde, Eber Gölü çevresinde, Emirdağları eteklerinde ve Sultandağları çevresinde kurulu olan yerleşmeler su kaynakları bakımından oldukça verimli yerlerde bulunmaktadır.

Afyonkarahisar'da Orta Tunç Çağı buluntuları veren yerleşim alanlarının tamamına yakınında İTÇ buluntuları da görülmektedir. Bu da bu yerleşmelerin Orta Tunç Çağında kültürel bir kesintiye uğramadıklarını göstermektedir. Bal-danlar, Üçhöyük, Sinneli ve Maltepesi yerleşmeleri Kalkolitik Çağ, İTÇ ve Orta Tunç Çağına ait buluntuları ile kültürel sürekliliğe işaret etmektedirler.

Bölgedeki OTÇ yerleşim alanlarının büyük çoğunluğu tahribata uğramıştır. Bu tahribata en çok tarım ve kaçak kazılar neden olmaktadır. Bağlıca ve Asarcık Höyük yerleşmeleri başta olmak üzere birçok yerleşim alanı tahrip edilmiştir. İnsanların bu yerleşim alanlarına bakışı ise eğitim ve bilinç eksikliği nedeniyle define aramaktan öteye gidememektedir.

YOL GÜZERGAHLARI

Afyonkarahisar'ın coğrafi yapısı ve bu yapıya göre konumlanmış yerleşmeleri Orta Tunç Çağı yol güzergahlarının belirlenmesine yardımcı olmaktadır. Ovalık alanlarda veya dağlık yerlerde birçok yol bağlantısı bulunmaktadır. Bölgenin önemli yol güzergahlarından birisi Akşehir ve Eber Göllerinin kuzeyinden geçerek Bolvadin-Çobanlar tarafına giden doğu-batı yol güzergahıdır. Bu yol Akşehir'in kuzeyinden geçerek Üçkuyular üzerinden Eber Gölü'nün kuzeyindeki Çataltepe-Sinneli-Karakaya'ya ulaştıktan sonra Üçhöyük'e (Bolvadin Höyük) uzanmaktadır. Üçhöyük merkezi bir konumda bulunduğundan buradan yollar

⁴⁹ Benzer durum Konya Ovası yerleşmelerinde de görülmektedir. Bilgi ve karşılaştırma için bkz. Bahar-Koçak 2004, s. 36, 38, (Tablo D). Ayrıca Kütahya, Bilecik ve Eskişehir taraflarında da benzer durum söz konusudur. Bkz. Efe 2000, s. 109.

⁵⁰ Bölgenin İTÇ'daki durumu ve kültürel özellikleri hakkında bilgi için bkz. Koçak 2004a, s. 51-57.

batıya, kuzeye ve güneye ayrılmaktadır. Üçhöyük'ten batıya doğru Kazlar Höyük üzerinden Çobanlar'a ulaşan tarihi yol buradan batıya devam ederek Afyonkarahisar sınırlarından çıkmaktadır. Bu yol İç Anadolu'dan gelen tarihi yolun uzantısı olup buradan da Batı Anadolu'ya ve Ege Denizi'ne kadar uzanmaktadır.

Güney-kuzey istikametinde bağlantıyı sağlayan bir yol güzergahı da Bolvadin'den Çay'a doğru uzanmaktadır. Bu yol Bolvadin Üçhöyük'ten Çay'a doğru ilerleyip Sultan Dağlarının batısından devam ederek Cumhuriyet-Pazarağaç-Akkonak Üyük-Mezarlık Höyük ve Karamık Karacaören'e ulaşmaktadır. Buradan da güneybatıya doğru Sultan Dağlarını takip ederek Isparta taraflarına veya batıya doğru yönelerek Şuhut'a gitmek mümkündür.

Bolvadin Üçhöyük'ten doğuya giden yol Eber Gölü'nün kuzeyindeki Karakaya ve Sinneli yerleşmelerinden doğuya devam ettiği gibi Sinneli'den kuzeydoğuya doğru Emir Dağlarının doğusundaki Büyük Karabağ Maltepesi'ne de gitmektedir. Sinneli'den kuzeydoğuya doğru ayrılan yol Büyük Karabağ Maltepesi üzerinden Bademli Akçaşar Höyüğe ulaşmaktadır.

Yine Bolvadin'den kuzeye doğru Dişli-Özburun-Kemerkaya-Emirdağ'a uzanan önemli bir yol güzergahı da vardır. Bu yol Üçhöyük'ten kuzeye doğru ilerleyerek Emir Dağlarının batısından Dişli-Özburun-Kemerkaya hattını da geçerek Çalönü-Çekirgeli-Tekdeğirmen-Tezköy'e ve buradan devam ederek Emirdağ'a uzanmaktadır. Emirdağ'dan sonra Eskişehir ve Ankara tarafına gitmek mümkün olmaktadır.

Başka bir yol güzergahı da dağlık alandan devam ederek Özburun'dan Çobanlar'a uzanmaktadır. Bu yol Yenikuyu Höyüğünden güneybatıda Köy Kalesi'ne, buradan da Baldanlar-Göynük-Kocaöz istikametini takip etmektedir. Köy kalesinden kuzeybatıda yer alan Yazırın Çayır yerleşmesine giden bir yol bağlantısı da bulunmaktadır.

Afyonkarahisar'ın en kuzeyinden geçen yol güzergahı ise İç Anadolu ve Konya'dan gelerek Emirdağ'ın kuzeyinden geçerek kuzeybatıya ve Eskişehir'e doğru uzanmaktadır. Bu yol Afyonkarahisar'ın kuzeydoğusundaki Konya sınırında bulunan İnli ve Cinli Höyük'ten ovaya doğru ilerleyerek Büyük Güller Höyüğe uğradıktan sonra kuzeybatıya hareketle Çayır Höyük ve Bağlıca yerleşmelerini takip ederek Eskişehir'e gitmektedir.

SONUÇ

Yaptığımız çalışmada, Orta Tunç Çağında Afyonkarahisar'ın İTÇ kadar olmasa da belirli bir yoğunlukta ve güçlü bir yerleşime sahip olduğu görülmektedir. Bölgede bulunan OTÇ yerleşmelerinin büyük çoğunluğu orta ve büyük boyutlu yerleşmelerden oluşmaktadır. Bu da OTÇ'daki siyasi, kültürel ve ticari değişimlerle ilişkilidir.

Afyonkarahisar yerleşmelerinin büyük çoğunluğu höyük tipi yerleşmeler olup daha az sayıda tepe üstü ve yamaç yerleşmelerine de sahiptir. Yerleşmelerin büyük çoğunluğu yol güzergahları üzerinde, korumaya elverişli doğal sırt ve kayalık alanlara ve dağlara yakın yerlere kurulmuştur. Köy Kalesi, Tekdeğirmen, Kırkel gibi yerleşmeler doğal bir kayalık alanda olmalarının yanında surla çevrili OTÇ kaleleri özelliğini taşımaktadırlar.

Yerleşmeler Sultandağları, Eber Gölü ve Emirdağları çevresinde oldukça yoğundur. Bölgede Üçhöyük (Bolvadin Höyük), Akçaşar, Maltepesi, Çayır Höyük gibi yerleşmeler önemli OTÇ yerleşmeleridir.

Afyonkarahisar OTÇ' da önemli yol güzergahları üzerinde bulunmaktadır. Bu güzergahlardan birisi, İç Anadolu ve Konya üzerinden gelerek Akşehir ve Eber göllerinin kuzeyinden geçip Bolvadin'e ulaşmaktadır. Bolvadin'den de birçok yöne ayrılan bu yol batıya devam ederek Ege'ye açılmaktadır. Bir diğer önemli yol güzergahı ise Konya'nın ve Afyonkarahisar'ın kuzeyinden Emirdağ'dan geçerek Eskişehir'e uzanmaktadır. Bu yollar ana yollar olup birde dağ aralarından giden yollarda bulunmaktadır. Kuzey-güney istikametinde de Emirdağları ve Sultandağlarının batısından geçen bir yol güzergahı mevcuttur.

Yoğun yol ağına sahip bulunan Afyonkarahisar bulunduğu coğrafi ve jeopolitik konumu sayesinde İç Anadolu'yu Ege ve Marmara bölgelerine bağladığı gibi güneye de açılan bağlantılara sahip oluşu nedeniyle tarihi yol güzergahları bakımından kavşak noktada bulunmaktadır.

OTÇ yerleşmelerinin tamamına yakınında İTÇ buluntuları da görülmektedir. Bu durum İTÇ ile OTÇ zamanında kültürel bir kesinti veya boşluğun olmadığını göstermektedir. Yine aynı yerleşmelerde Son Tunç Çağ buluntularının da görülmesi daha sonrada kültürel sürekliliğin devam ettiğinin bir işaretidir.

Afyonkarahisar'da tespit edilen pek çok Orta Tunç Çağ yerleşmesi içersinde İhsaniye Beyköy, Bolvadin Üç Höyük ve Emirdağ Çayır Höyük (Manahoz) yerleşmeleri gerek buluntuları ve gerekse de jeopolitik konumları nedeniyle dikkati çeken Orta Tunç Çağ yerleşmeleridir. Bu nedenle işaret ettiğimiz bu

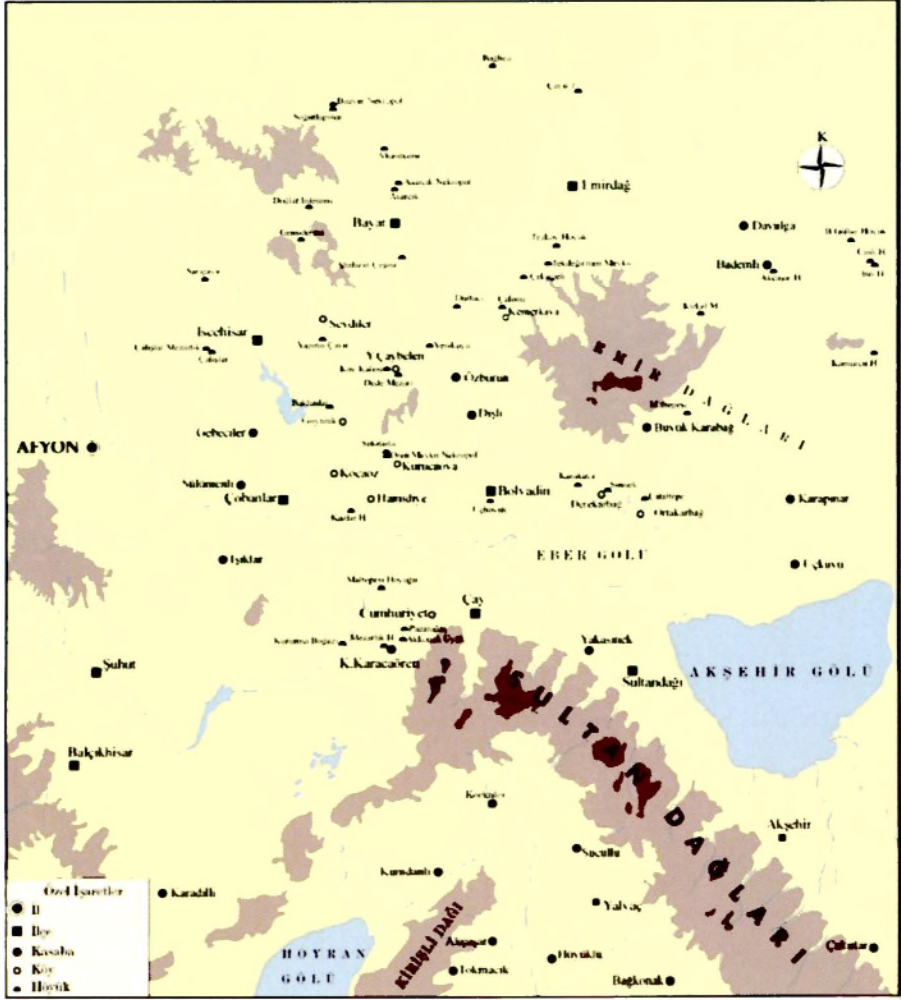
yerleşmelerde yapılacak arkeolojik kazılar neticesinde bölgenin Orta Tunç Çağı daha net bir şekilde anlaşılacaktır.

KAYNAKÇA

- Alp, S. *Hitit Çağında Anadolu*, Ankara 2001.
- Alparslan, M. *Hitit Metinlerine Göre M. Ö. İkinci Binyılda Hitit-Ege Dünyası İlişkileri*, İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2000.
- Alparslan, M. *II. Murşili ve Dönemi*, İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2006.
- Bahar, H.-Ö, Koçak. *Eskiçağ Konya Araştırmaları 2 (Neolitik Çağ'dan Roma Dönemi Somuna Kadar)*, Konya 2004.
- Brandau, B. H. Schickert. *Hititler, Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, çev. Nazife Mertoğlu, 2. Baskı, Ankara 2004.
- Dinçol, A. M. "Hititler", *Anadolu Uygurlukları Ansiklopedisi I*, s. 17-120, İstanbul 1982.
- Efe, T. "Kütahya, Bilecik ve Eskişehir İlleri Yüzey Araştırmaları ve Orman Fidanlığı Kurtarma Kazıları", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, ed: Oktay Belli, s. 103-110, İstanbul 2000.
- Emre, K. "The Pottery of The Assyrian Colony Period According To The Building Levels of The Kanis Karum", *Anadolu/Anatolia VII*, s. 87-99, Ankara 1963.
- Emre, K. *Yanarlar, Afyon Yöresinde Bir Hitit Mezarlığı, A Hitite Cemetery Near Afyon*, Ankara 1978.
- Gill, D. V. J. "A rich and promising site: Winifred Lamb (1894-1963), Kusura and Anatolian archaeology", *Anatolian Studies 50*, (2000).
- Garstang, J. O. R. Gurney. *The Geography of the Hittite Empire*, London 1959.
- Gönçer, S. *Afyon İli Tarihi*, İzmir 1971.
- Gurney O. R, *The Hittites*, London 1961.
- Gurney, O. R. "Anatolia c. 1750-1600 B.C", *CAH II-I*, s. 228-255, (1973a).
- Gurney, O. R. "Anatolia c. 1600-1380 B.C", *CAH II-I*, s. 659-685, (1973b).
- Hawkins, J. D. "Tarkasnawa King of Mira 'Tarkondemes', Bogazköy sealings and Karabel", *Anatolian Studies 48*, s. 1-32, Ankara 1998.

- İlâşlı, A. "A Hittite Statue Found in The Area Of Ahur-hisar", *Nîmet Özgüç'e Armağan*, s. 301-308, Ankara 1993.
- Jewell, E. R. *The Archaeology and History of Western Anatolia During The Second Millennium B. C.*, Michigan 1974.
- Kınal, F. *Arzava Memleketlerinin Mevkii ve Tarihi*, Ankara 1953.
- Koçak, Ö. *Erken Dönemlerde Afyonkarahisar Yerleşmeleri*, Kömen Yayınları, Konya 2004a.
- Koçak, Ö. "Afyon-Bolvadin Yüzeý Araştırmaları 2002 (Neolitik Çağdan İlk Tunç Çağına Kadar)", *Araştırma Sonuçları Toplantısı 21-1*, s. 173-184, Ankara 2004b.
- Koçak, Ö. "Bolvadin, Çay ve Sultandağı Yüzeý Araştırmaları 2003", *Araştırma Sonuçları Toplantısı 22-1*, s. 19-28, Ankara 2005.
- Koçak, Ö. "Afyon İli ve İlçeleri Yüzeý Araştırmaları 2004", *Araştırma Sonuçları Toplantısı 23-1*, s. 83-94, Ankara 2006.
- Koçak, Ö. A. Işık. "2005 Yılı Afyonkarahisar İli ve İlçeleri Arkeolojik Yüzeý Araştırması", *Araştırma Sonuçları Toplantısı 24-1*, s. 357-380, Ankara 2007.
- Lamb, W. "Excavations at Kusura near Afyon Karahisar", *Archaeologia*, LXXXVI, s. 1-64, pl 1-8, (1937).
- Lamb, W. "Excavations at Kusura near Afyon karahisar", *Archaeologia*, LXXXVII, s. 217-273, pl 78-84, (1938).
- Lloyd, S. J. Mellaart. *Beycesultan I. The Late Chalcolithic and Early Bronze Age Levels*, London 1962.
- Lloyd, S. J. Mellaart. *Beycesultan II. Middle Bronze Age Architecture And Pottery*, London 1965.
- Macqueen, J.G. *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, çev. Esra Davutoğlu, Ankara 2001.
- Mellaart, J. " Western Anatolia, Beycesultan And The Hittites", *Mansel'e Armağan I/Melanges Mansel*, s. 493-526, (1974).
- Mellink, J. M. "Problems of Chronology in Western Anatolia of the Second Millennium B.C.", *XI. Türk Tarih Kongresi 5-9 Eylül 1990*, Cilt I, s. 277-278, Ankara 1994.

- Memiş, E. “Hitit Devletlerinin Batı Anadolu Politikası”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 3, s. 367-375, (1994).
- Mermerci, D. “Afyon Bölgesi ve Hinterlandında M. Ö. II. Bin Yerleşme Birimleri”, *VIII. Türk Tarih Kongresi 11-15 Ekim 1976*, Cilt I, s. 159-163, Levha 121, Ankara 1979.
- Özgüç, N. “Afyonkarahisar, Kayseri ve Malatya Çevresinden Derlenmiş Olan Mühürler”, *Anadolu (Anatolia) X*, s. 155-166, Ankara 1966.
- Özgüç, T. “Five Vessels Belonging to the Late Assyrian Trading Colony Period”, *BaM (Baghdader Mitteilungen) 7*, s. 149-153, (1974).
- TAY, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri*.
- Uçankuş, H. T. “Emirdağı’nda Yeni Bulunan Bir Hitit Kabartması”, *Bulleten XXXV*, sayı 139, s. 358-366, Ankara 1971.
- Ünal, A. *Hititler Devrinde Anadolu II*, İstanbul 2003.
- Ünal, A. *Hititler Devrinde Anadolu III*, İstanbul 2005.
- Üyümez, M. Ö, Koçak, A. İlaşlı, T. Çay, F. İşcan. “Afyonkarahisar’ın Doğusunda Önemli Bir Orta Tunç Çağı Nekropolü: Dede Mezarı”, *Bulleten LXXI*, sayı 262, s. 811-841, Ankara 2007.

Harun OY

Resim 1: Üçhöyük (Bolvadin Höyük)

Resim 2: Tekdeğirmen Mevkii

Resim 3: Çayır Höyük

Resim 4: Bağlıca Höyük

Harun OY

Resim 5: Kırkel Mevkii

Resim 6: Akçaşar Höyük

Resim 7: Tezköy Höyük

Resim 8: Aşağıpiribeyli-İnli Höyük

Harun OY

Resim 9: Köy Kalesi

Resim 10: Asarcık Höyü

Resim 11: Ahaların Çeşme

Resim 12: Muratkoru Höyük

Harun OY

Resim 13: alışlar Höyük

TURFAN UYGURLARINDA CEZA HUKUKUYLA İLGİLİ UYGULAMALAR*

A. MELEK ÖZYETGİN**

İslamiyetten önceki Türk hukuk tarihiyle ilgili bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. Özellikle Eski Türk dönemlerinde hukuku düzenleyen yasaların yazılı şekilleri, kanunnameler günümüze kadar ulaşmamıştır. Bu alanla ilgili sahip olduğumuz birçok bilgi dolaylı kaynaklardan gelmektedir. Bugün eski Türk hukuk düzeniyle ilgili bilgi edinebildiğimiz en önemli kaynaklardan biri Turfan Uygurlarına ait hukuk belgeleridir. Bu belgeler 13. ile 14. yüzyıllar arasına kapsayan bir döneme aittirler. Orta dönem yerleşik Türk kültürünün en güçlü temsilcisi olan Turfan-Uygur toplumuna ait bu hukuk belgeleri, gerek şahıslar arasındaki gerekse şahıslarla devlet arasındaki hukukî süreçleri bize tanıklamaktadır¹.

Bu yazı kapsamında Uygur hukuk belgelerindeki ceza hukukuyla ilgili uygulamalar ele alınmaya çalışılacaktır. Bu alanı seçme sebebimiz, ceza hukukunun, hukuk dalları içinde en eski yere sahip olması ve ayrıca, ceza hukukunun sosyal bakımdan, toplum kültürü ile yakından ilgili bir alan oluşudur. Bir anlamda ceza hukuku toplum kültürünün bir çeşit ifadesidir. Turfan-Uygur Devleti temelinde ele alacağımız bu konunun, gerek kaynakları gerekse uygulama alanları ile çok daha geniş bir araştırmanın konusu olduğunu baştan ifade etmek yerinde olacaktır. Uygur ceza hukukunun temel kaynakları olan yazılı yasa veya kanunnamelerin günümüze kadar ulaşmadığını belirtmiştik. Türk-Uygur huku-

* Bu konu başlığının kısa metni "Criminal Law practices in Turfan Uigurs according to The Civil Document" başlığı altında *The Third International Conference on Turfan Studies (19-21 Ekim 2008/ÇİN-Turfan)*'de bildiri olarak sunulmuştur.

** Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

¹ Bu belgelerin toplu metin neşirleri için bkz. W. Radloff, *Uigurische Sprachdenkmäler, Materialien nach dem Tode des Verfassers mit Ergänzungen von S. Malov herausgegeben*, Leningrad 1928, S. VIII+305, mit 3 Tfln. (Reprint: Biblio Verlag, Osnabrück 1972); N. Yamada, *Sammlung uigurischer Kontrakte*. Hrsg. von Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Umera und Takao Moriyasu, 1-3. Osaka 1993; Li Jingwei, *Tu Lu Fan Hui Gu Wen She Hui Jun Ji Wen Shu Yan Jiu*. Xinjiang Ren Min chu Ban She, Wulumuqi, Ürümçi 1994; Muhammetrehim Sayit, İsrail Yusup, *Qadimqi Uygur Yeziqidiki Vesiqiler*, Şiñcan Halk Neşriyatı, Ürümçi 2000; Geng Shimin, *Studies of the Uighur Civil Documents*, Beijing 2006.

kunun köken bakımından kaynakları şüphesiz Hun devrinden itibaren gelen eski Türk resmî ve örfi yasalarında yatmaktadır. Öte taraftan Uygurların yüzlerce yıl bir arada yaşadığı Çinlilerin hukuk anlayışlarının izlerini, aynı şekilde Moğolların etkisini de bu belgelerde görmek mümkündür. Genel olarak Uygur sözleşme geleneğinde, Çin sözleşmelerinin model alındığı ve birçok Çince kökenli terimin Uygur belgelerinde kullanıldığı görüşü kabul edilir. Uygur hukuk belgeleri ile eski Çin sözleşmeleri arasındaki şekil ve içerik benzeyişleri dikkat çekicidir. Japon Uygurist Masao Mori², bu konuda Çin tesirini kabul etmekle birlikte, Uygurların yazışma geleneğini kendi kültürleri temelinde, Çin unsurlarını karıştırarak, Türklere özgü bir biçimde ortaya koyduklarını söyler. Bir başka deyişle Uygurların kendilerine özgü örf ve adetlerinin olduğunu ve bunu Çin'deki uygulamalardan da esinlenerek mükemmel ve kendi dilerine özgü bir hâle getirdiklerini söylemek yanlış olmayacaktır. Öte taraftan Uygur-Türk hukuk anlayışındaki Çin tesirini değerlendirirken; Uygurlarla Çinlilerin Asya kültür sahası içinde yüzyıllardır bir arada yaşamalarından dolayı, benzer hukukî telakkileri de geliştirmiş olabileceği konusu göz ardı edilmemelidir³.

Ceza hukuku ile ilgili uygulamaların geçtiği Uygur belgelerine içerik bakımından bakıldığında; arazi, köle satım belgelerinden evlatlık edinme ve evlat verme, köle azat etme, ödünç alma, vasiyet ve nüfus sayımına temel teşkil eden kişi ve aile beyannamelerinden oluştuğu görülür. Kişiler arasında ya da kişilerle devlet arasında belirli bir konuda yapılan akiti içeren bu sözleşmelerde, senetlerin getirdiği hükümleri koruma altına almak ve yapılacak haksız itirazlara karşı caydırıcı bir önlem olmak adına birtakım cezaî şartlar geçmektedir. Sözleşmelerin çok büyük bir kısmında tespit ettiğimiz bu cezaî şartların benzer özellikler taşıması, Uygur toplumunda düzenli bir şekilde işleyen bir ceza hukuku anlayışının olduğunu bize göstermektedir.

Bu düzenin yasaları günümüze kadar ulaşmamış olsa da, ceza hukukunun dayandığı resmî kanunlarla ilgili bazı ipuçlarını tespit etmek mümkündür: Örneğin Mi04 numaralı vergi ödemeleri ile ilgili bir belgede⁴ geçen; *men oz-mış togrıl kin öndün basa togrıl-ka kim-niñ kayu-nıñ küçin tutuþ çam çarım kılzar-men yasa-taki kıyn-*

² Masao Mori, "A Study on Uygur Documents of Loans for Consumption", *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko*, Vol. 20, 1961, s.113; Ayrıca bkz. Masao Mori "The Clause o Warrant in the Uigur Documents of Sale and Purchase", *Toyo Gakuho*, Vol. 44, No.2, Tokyo 1961, 1-23.

³ Ferit Ayiter, "Eski Türk Hususi Hukukuna ABN", *Istanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi Mecmuası*, 11 (1949-1950), s. 418.

⁴ Nobuo Yamada, *Sammlung uigurischer Kontrakte*. Hrsg. von Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Umemura, Takao Moriyasu, Band 2, Osaka 1993, s.150-151.

ka tegir-men “Ben Ozmuş Togrıl sonra önceden Basa Togrıl’a herhangi birinin gücüne güvenip itiraz etsem yasadaki cezaya razıyım”, “**yasa-takı kıyn-ka tegir-men**” ibaresi dikkat çekicidir. Ad01 numaralı evlat edinme sözleşmesinde⁵ de geçen “*men çintso ayag-qa tegimlig-niñ inim içim oglum kam kadaşım ilmezün tartmazun aþam birök ilgili tartıgh sakansar savları yorumazun yasa-takı kın-ka tegsünler*” “Ben saygıdeğer Çintso, kardeşim, amcam, oğlum, akrabam karışmasın, zorla almasın eğer zorla alırlarsa sözleri geçerli olmasın yasadaki cezaya çarptırılınsınlar”. Burada cezanın belirli bir yasa temelinde uygulandığı görülüyor. Sözleşmelerde hukukun dayandığı kanunlar, Moğolca kökenli *yasa* kelimesi ile adlandırılmıştır. Aynı anlamda, yine Moğolca kökenli *yosun*⁶ kelimesi de sözleşmelerde kullanılmıştır.

Uygur hukuk belgelerindeki ceza uygulamalarının dayandığı iki kaynak görüyoruz. Birincisi devletin başındakilerinin koydukları resmî yasalardır. Bunlar devlete karşı işlenen suçlarla, şahıslar arasındaki çeşitli mülkiyet haklarını kapsayan konulardaki ceza işlemlerini belirler. İkincisi ise örfi yasalardır. Bilindiği gibi örfi yasalar sosyal hayatı tanzim eden ve gelenekte yaşatılan törelerden oluşur. Uygurlarda kişiler arasındaki alışveriş, kiralama, ödünç alma gibi işleri kapsayan sözleşmelerde cezalar büyük ölçüde örfi yasalara dayanmaktadır. Gerek resmî yasaların gerekse örfi yasaların bir arada geçtiği bu hukuk anlayışı, Uygurların sosyal ve ekonomik hayatında düzeni sağlayan en önemli unsurlar olmuştur.

Uygur sözleşmelerinde örfi yasalara göre verilen ceza uygulamaları, *il yañınça* “il kanununa göre” ibaresi ile geçmektedir. Yani bir anlamda *il yañınça* terimi, örfi yasayı karşılamaktadır. Örneğin bir ödünç alma sözleşmesinde geçen cezaî şartın *il yañınça* yani örfi hukuka göre belirlendiği görülmektedir:

⁵ Nobuo Yamada, *Sammlung uigurischer Kontrakte*. Hrsg. von Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Umemura, Takao Moriyasu, Band 2, Osaka 1993, s. 116-117.

⁶ ED 975b *yosun* “manner, costum” < Mo. *yosun* “adet, töre, nizam, düzen” (Kovalevskiy III, 238). Ayrıca bkz. TMEN IV 408, *yosun* “adet, töre”. RSl. III, 441, *yosun* “kaide, usul”. Bu kelime çağdaş sahada da yaşamaktadır: Yak. *çoşun*, Soy. *yozu*, Kzk. *çozuk* “adet, örf, töre”, Şor. *çozak* “itimat, iman, din, kanun”, Tat. *yusuk* “uygun, münasip” (VEWT 202). Kelime Altın Orda sahası yarlıklarında sıkça geçiyor. Bkz. A. Melek Özyetgin, *Altın Ordu, Kırm ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi (İnceleme-Metin-Tercüme-Notlar-Dizin-Tıpkıbasım)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1996, s.169.

“Yılan yıl üçünç ay (iki yangık-a) manga karyakuz-ka böz kergek bolup vaptu-dın iki [iki] bag böz aldım yañd-a iki şığ tarğ birürmen birmedin keçür[ser] -ser-men **il yañınça** tüşi bile köni birürmen “Yılan yılı, üçüncü ayın ikisinde bana Kır-yakuz’a böz gerek olup Vaptu’dan 2 iki bağ böz aldım. İlk günlerde 2 şığ darı vereceğim. Vermeden (zamanı) geçirirsem il kanununca faizi ile tamamını vereceğim.” (Yamada Lo15, TM 212, U5257, USp.29, Clark 13)

Yine bir başka belgede; rehin verme sözleşmesi olan P102’de⁷ geçen ibare de dikkat çekicidir: *men sambokdu tutuñ birtke ... bolmışka ton etik adak baş birmez-men ev teg yogun iş işletser men il-niñ tutuğ y(a)ñınça birürmen kalmış turuşı yangı tutuğ y(a)ñınça bolzun* “Ben Sambokdu, Tutung birt (vergisi için) ... Bolmuş’a baştan ayağa giyim-kuşam, ayakkabı vermem. Eğer onu evde yoğun işte çalıştırırsam, ilin (ülkenin) rehin yasasına göre vereceğim. Geri kalan yaşantısı yeni rehin yasasına göre olsun”. Bu sözleşmede geçen **ilniñ tutuğ yañınça** bize örfi yasada belirlenmiş rehin verme ile ilgili özel kuralların olduğunu göstermektedir.

İl yañınça’daki *yañ* Çince kökenli bir kelime olup temel anlamı “a pattern, model” ve abstractly “kind, sort, manner” (Giles 12, 854) bk. (ED940b). Kelime Uygurca yanında İslam sonrası edebî literatüre de girmiştir: DLT *yañ* “birşeyin merkezi, kalıbı” (III, 361). KB *yañ* “örf, adet, tarz”, Kİ *yoñ* (< *yañ*) “örfi hukuk”, Çağ. *yañla* “gibi”. Osm. *yañ* “shape, form, kind”. İl kelimesi ile birlikte geçen bu kavram Uygur toplumunda “örfi yasa” anlamında kullanılmıştır. *İl yañınça* ibaresi aynı şekilde *Divanü Lugati’t-Türk* ve *Kutadgu Bilig*’te de geçmektedir.

Uygur Hukuk Belgelerindeki Ceza Çeşitleri

Uygurist Reşit Rahmeti Arat, Uygur hukuk belgelerinde geçen ceza uygulamalarını ana hatlarıyla beşe ayırmıştır⁸:

1. Ölüm cezası
2. Dayak cezası
3. Para-mal cezası
4. Yasa cezası
5. Töre ve yargı hükümlerine göre ceza

Bu makalede, Reşit Rahmeti Arat’ın tasnifini esas alınarak, her bir ceza uygulaması, Uygur hukuk belgelerine dayalı olarak ele alınmaya çalışılacaktır.

⁷ Nobuo Yamada, *Sammlung uigurischer Kontrakte*. Hrsg. von Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Umemura, Takao Moriyasu, Band 2, Osaka 1993, s. 127-128.

⁸ Reşit Rahmeti Arat, “Eski Türk Hukuk Vesikaları”, *JSpOu*, No.65, Helsinki, 11-77 (= *Türk Kültürü Araştırmaları*, I-1, Ankara 1964, s. 49-51).

incelememizde cezaya neden olan suçun teşkili, cezanın doğrudan muhatap olduğu kişiler, cezaî yaptırımını elinde tutan güç (devlet, toplum vb.), çeşitli hukukî işlemlerdeki farklı ceza uygulamaları ve devletin yasa koyucu olarak cezalardaki rolü ve ağırlığı konuları da değerlendirilecektir.

Bu türden cezaların başında insan için en ağır olan **ölüm cezası** gelmektedir. Hukuk belgeleri içinde ölüm cezasını sadece nüfus sayımlarına esas teşkil eden kişi beyannamelerinde görüyoruz. Eski dönemlerde nüfus sayımları, kişilerin devlete karşı her türlü yükümlülüklerini düzenlemede esasî teşkil ederdi ve bu nedenle de nüfus sayımlarının doğru kayıtlar üstüne kurulması son derece önemliydi. Söz konusu beyannamelerin, devletin sosyal, askerî ve ekonomik yapısını düzenlemedeki rolü göz önüne alındığında, bu tür beyanların doğru olması ve yanlış beyanların önüne geçilmesi için devlet caydırıcı cezalar koyuyordu:

“[Iduk] kut t(e)ngrikeni[m(i)zke] ülcey tümen ilçi begler-ke tümen ilçi beg[lerke] m(e)n yığımış biñ birürmen ulug depter-te bitümiş negü kimüntin taş negü m-e yok bar tıp ayg ünüp sözi (ayak ürüp sözi) çın bolsar öz başım ölürm(e)n ‘Iduk-Kut hazretlerine saadet olsun! Tümen elçi, beylerine, ben Yığımış, senet veriyorum. Ulug depterde yazdırılmış kimselerimden başka herhangi biri var diye laf çıkar ve bu söz doğru olursa kendi ölümüne razıyım’ [USp.40 (T.I.T.M. 224 (101/016/R.40))]

Bu belgelerde kişinin yanlış beyanı karşısında, ‘ölüm cezasına’ razı olacağı ibareleri dikkati çekmektedir. Bu durum nüfus kayıtlarının⁹ son derece ciddi ve titiz bir şekilde tutulduğuna da işaret ediyor. İncelediğimiz mevcut belgeler içinde başka herhangi bir suça karşılık verilen ölüm cezasına rastlanmamıştır. Anlaşıldığı kadarıyla bu ceza Uygurlarda, sadece devletin güvenliğine, ekonomisine vb.ne yönelik suçlarda sözkonusu olmuştur.

İkinci sırada geçen **dayak cezasını** da örnekleyebildiğimiz belgeler vardır. Yine bir Uygur ailesine ait ayrıntılı (sicil kaydı) beyannamede dayak cezasını gö-

⁹ Türklere ait nüfus sayımıyla ilgili bugün elimizde sınırlı sayıda belge bulunmaktadır. Reşit Rahmeti Arat'ın konuyla ilgili önemli ve kapsamlı yazısı ‘Eski Türk Hukuk Vesikalarında’ zikrettiği 4 belge (121/R41, 101/R40, 140a/055, 215/67) bu konuyla ilgili elimizde bulunan yegâne belgelerdir. Arat'ta 121/R41, 101/R40 numarasıyla kayıtlı 2 belge Radloff'un *Uigurische Sprachdenkmäler*'inde (1928: 57-59) yer almaktadır. Diğer baş tarafı eksik iki belgenin metni ise ilk olarak Osman Fikri Sertkaya tarafından tamamlanarak yayımlanmıştır: Osman Fikri Sertkaya, “Eski Uygur Türklerinden Hukuk Belgeleri Örnekleri”, *Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları (Başlangıcından Osmanlı Dönemine Kadar)*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yay., İstanbul 1992, s. 131-148; A. Melek Özyetgin, “Türklerde Nüfus Sayımı ve Bununla İlgili Kayıtlar Üzerine”, *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2004, s. 2379-2394.

rüyoruz¹⁰. Sözkonusu beyannamede Yölek adlı kişinin ve onun aile bireylerinin adları ve yaşları yazılmıştır. Aynı kısımda verilen bilgilerin doğruluğu için, muhtemelen onları tanıyan veya komşuları olan Yoluga ve Çerig adlı iki kişi şahit olarak gösterilmiş ve yanlış beyan olduğu takdirde de “57 kamçı” cezası ile ayrıca para cezasına razı olacakları belirtilerek Yölek’in tamgasına yer verilmiştir:

“.... [al]tu k[ışi] erür [m(e)n] yölek beş al[tmış yaşar] · [k]işim arı-a otuz yaşar · [k]ızım b[ak]şal üç y(i)g(i)rmi yaşar · ... oğlum [kut]lug sı[ıngur] on yaş[ar]en oğlum buyan sıngur [se]kiz yaş[ar].....n o[glu]m barak sıngur beş yaşar · [munça] kişi-ler-im-nüj banı çın · munça yaş-lg erür-i çın · bu [kişi]-ler-im-ni yolug-a · çerig ekegü bilir bu sözler çın ezük [bo]luş ayıg ünser **’eliğ yeti kamçı yip maña teğir yastuk -tın kurug kalır-m(ü)n** “.....altı kişidir. Ben Yölek 55 yaşındayım. Eşim Arıga 30 yaşında. Kızım Bakşal on üç yaşında.....Oğlum Kutlug Sıngur on yaşında.en oğlum Buyan Sıngur sekiz yaşında.....n oğlum Barak Sıngur beş yaşında. Bunca kişilerin hepsi gerçek. Bu kadar yaşta oldukları gerçek. Bu kişileri Yoluga (ve) Çerig her ikisi bilir. Bu sözler gerçek, yanlış olup hile olsa elli yedi kamçı yeyip bana ait yastuktan mahrum kalırım”.

Belgenin ikinci kısmında Yoluga ve Çerig, Yölek’in üst satırlarda beyan ettiği tüm bilgilerin doğru olduğuna şahitlik ederek, aksi çıktığı takdirde Yölek’e verilecek cezaya razı olduklarını söylemişlerdir. Buradaki ceza uygulamalarının benzerleri, Çin geleneğindeki nüfus sayımlarında da vardır. Örneğin Tibetli Budist rahip Sangha (Sang-ko) tarafından 1289 yılında Yüan imparatorluğunun kontrolü altında bulunan Güney Çin’de bir nüfus sayımı gerçekleştirilmişti. Güney Çin’deki tüm yerleşiklerin kendilerine uygun yerel hükümet bürolarına giderek kayıt yapturmaları istenmiş, kaydedilen ailelere de damgalı sertifikalar (*hu-t’ieh*) verilmiştir. Herhangi bir yanlışlık, yalan beyan olmaması için kaydolunlar komşularını kontrol etmekle yükümlü olmuşlardır. Emre göre kaydolmayanlar ölümle cezalandırılıyor, komşusunun yanlış kayıt verdiğini bilenler 107 kez değnek cezası, gelirlerini yanlış beyan edenler ise 77 kamçı cezası alıyorlardı¹¹.

¹⁰ Baş tarafı eksik olan sözkonusu belgenin (TM 111, U5298; (R (153/4)) ilk neşrini Peter Zieme yapmıştır: P. Zieme, ‘Ein Uigurischen Familienregister aus Turfan’, *Altorientalische Forschungen*, IX (1982), s. 263-267.

¹¹ Uematsu Tadashi, ‘The Control of Chiang-nan in the Early Yüan’, *Acta Asiatica*, 45, Tokyo 1983, s. 61. Ayrıca bkz. Ikeda On, ‘T’ang Household Registers and Related Documents’, Ed. Arthur F. Wright, Dennis Twitchett, *Perspectives on the T’ang*, New Haven-London 1973, s. 121-150.

Bir başka kamçı cezası WP04'te¹² geçiyor. Bu belge, bir kişinin malını çocukları arasında bölüştüren ve ortak kullanılması gereken mülkten herkesin eşit istifadesini şart koşan bir vasiyetname belgesidir. Genellikle Uygur vasiyetnamelerinde yer alan cezalar, devlete mal-para olarak ödenmiştir. Ancak bu belgede (WP04) vasiyetnameye itiraz edecek kişinin ismi zikredilerek vasiyetten pay almaması ve kamçı cezasına çarptırılmaları istenmiştir:

“...bu bitig-ni kayu-sı taplamadın çatış-...y-lar...-mı yortmamış yazuk-ka tğip ülüş almadın kişi-si.....yiti kamçı berge yip yitziün. “Bu vasiyeti herhangi biri onaylamadan çatışır.. geçerli olmasın (onların sözleri geçmesin), Bir şeyin geçerli olmasını engelleme suçu ile ilgili olarak, pay almayıp, onun eşi....yedi kamçı ip yesin” (WP04₃₁₋₃₄)

Uygur hukuk belgelerinde geçen üçüncü ceza türü de **para-mal cezası**dır. Sözleşmenin hiçbir şekilde bozulmaması için caydırıcı bir ceza olarak para-mal cezası, mali bir tazminat olarak her zaman geçmiştir. Para cezasının tarihçesi çok eskilere kadar gider. Bu tür ceza uygulamalarında, suç karşılığında maddi tazminat; diyet olarak verilecek mal ve paranın miktarının tespit ve ödenmesini sağlamakla ibarettir. Bu tazminat suçtan zarar görenin kendisine veya akrabalarına verilirdi. Ancak değişik hukuk sistemlerinde bu bedelin bir kısmını da devlet almaktaydı¹³.

Uygurlarda arazi ve köle satım sözleşmelerinde, köle azat etme, evlatlık verme belgelerinde, vasiyet belgelerinde ve birtakım hukukî süreçleri gösteren karışık konulu sözleşmelerde devlete ödenen para ve mal cezasını görmekteyiz. Ancak Uygur belgelerinde para veya mal cezasının ödendiği yer konusunda, bazı farklı uygulamalar dikkati çeker. Aynı içeriğe sahip ancak farklı tarihlerde düzenlenmiş olan Uygur sözleşmelerinde, farklı ceza uygulamaları karşımıza çıkmaktadır. Örneğin bir satım sözleşmesinde, anlaşma bozulduğu takdirde, anlaşmayı bozan kişinin, alıcıya, satıma konu olan şeyin iki katını verme cezası yayginken ve devlet bu cezadan herhangi bir pay almazken, muhtemelen daha ileri tarihlerde düzenlenmiş olduğunu kabul edebileceğimiz başka satım sözleşmelerinde ceza bedeli, mağdur olan kişiye değil, devlete para ve mal olarak ödenmiştir.

¹² Nobuo Yamada, *Sammlung uigurischer Kontrakte*. Hrsg. von Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Umemura, Takao Moriyasu, Band 2, Osaka 1993, s.138-141.

¹³ Fedâ Şamil Arık, “Eski Türk Ceza Hukukuna Dair Notlar, I. Suçlar ve Cezalar”, *Tarih Araştırmaları Dergisi* 1995, C. XVII, Sayı: 28, A.Ü. DTCF Tarih Bölümü, Ankara 1996, 20-21; Sadri Maksudi Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, İstanbul: İ.Ü. Hukuk Fakültesi Yayınları, 1947, s. 207.

İncelediğimiz Uygur hukuk belgelerinde, sözleşmenin türüne göre mal ve para cezaları iki şekilde ödenmektedir. Birincisi, ceza hukuku tarihinde önemli bir yeri olan uyuşma kurumudur. Bu kurum suç işleyen ile suçtan zarar gören arasında bir anlaşma yapılmasına dayanmaktadır. Uygurlarda özellikle toprak satım sözleşmelerinde başlangıçta bire bir ya da çoğunlukla bire iki oranında olmak üzere, zarar gören kişinin hakkı, aynı cins mal ile, suçu işleyen tarafından temin edileceği ifadesi sözleşmelerde güvence olarak yer alırdı. İncelediğimiz toprak satım sözleşmelerinin büyük bir kısmında ceza ödemeleri bu şekilde uyuşmaya dayalıdır. İkinci bir usül, yine incelediğimiz belgelerin bir kısmında da, artık ön plana çıkan devlet kurumunun ceza uygulamalarında daha çok söz sahibi olmaya başlaması ve doğrudan para-mal cezalarının devlete ödenmesi şeklindedir.

Arazi/Toprak Satım Sözleşmelerindeki Ceza Uygulamaları

Uygurlarda arazi satım sözleşmelerinin getirdiği hükümleri koruma altına almak ve yapılacak itirazlara karşı caydırıcı ve yaptırımıcı olması bakımından verilecek cezalar, sözleşmelerde açıkça belirtilmektedir. Özellikle alıcıların, üçüncü şahısların müdahalesinden dolayı herhangi bir zarara ve haksızlığı uğramaması için, bizzat satıcı tarafından bir tür güvence olarak sunulan ceza uygulamaları belgelerde geçmektedir.

Toprak satım sözleşmesinin hükümlerine itiraz edecek, dava açacaklar için çeşitli cezaların mevcut olduğunu belgelerde açıkça görmekteyiz. Bugünkü hukukî uygulamaların aksine, Uygurlarda zapta karşı tekeffül (Başkalarının malda hak ileri süremeyecekleri durumu) farklı bir şekilde yer almaktadır. Bugünkü satım sözleşmelerinde satıcı bu borç ile yükümlüdür, yani üçüncü bir kişinin malda üstün bir hak ileri sürerek malı alıcının elinden alması ya da onun malı kullanmasına engel olmasına karşı satıcının sorumlu tutulmasıdır.¹⁴ Ayrıca satıcı alıcının bundan doğacak zararlarını tazmin etmekle de yükümlüdür. Uygur sözleşmelerinde ise satıcı alıcıya satım hakkı için birinci ağızdan sözlü güvence vermekle birlikte, zapta karşı tekeffül borcunu, satıcının kendisinin değil, itiraz eden üçüncü kişinin ödemekle yükümlü olduğunu ve zarardan itiraz eden üçüncü kişilerin sorumlu tutulduğunu görüyoruz. Sözleşmelerde satıcının, alıcının kaybının telafisinde, doğrudan sorumluluğu olmadığı, sadece sözleşmeyi bozabilecek muhtemel üçüncü kişilere karşı, uyarı mahiyetinde ifadelerin geçtiği gö-

¹⁴ Aydın Zevkliler, Ayşe Havutçu, (2007). *Borçlar Hukuku, Özel Borç İlişkileri*, Ankara: Seçkin Yayınevi, 2007, s.123.

rülmektedir. Satım sözleşmelerinde bu ceza uygulamalarının verildiği kısımlar, genellikle benzer şekillerde ifade edilir:

Sa04¹⁵

“...men şabi-nuñ ogulum kızım için inim kam kadaşım ygenim tagayım aytmazun istmezün aytgh istgli skansr savları yormazun taka birök erklig beg işi küç-in tutup alayın yulayın tiser-ler bu ok ögen üze swak-lig iki tançu yir yaratı birip yuluş alzun yultaçı kişi kor-lug bolzun basml kor-suz bolzun... “...Ben Şabi'nin; oğlum, kızım, ağabeyim, küçük erkek kardeşim, akrabalarım, yeğenim dayım (bir şey) söylemesinler, istemesinler (itiraz etmesinler)! Söylemeyi istemeyi (itiraz etmeyi) düşünürlerse sözleri geçerli olmasın (ve) dahi eğer güçlü bey ve eşinin nüfuzunu kullanıp geri alayım derlerse bu su kanalında sulamalı iki parça yeri hazırlayıp satın alsınlar. Satın alacak kişi zararlı olsun! Basml zarar görmesin”

Sa08¹⁶

“...biz ikegü-niñ inimiz içimiz kamız kadaş-ımız çamlamazun kim erklig beg işi küçün tutup çamlasar bu ok yir tenglig iki yir birip alsun-lar yulsun-lar yulguçı kor-lug bolzun toyınçog korsuz bolzun..ç “Biz ikimizin; küçük erkek kardeşimiz, ağabeyimiz, akrabamız itiraz etmesinler. Her kim güçlü bey (ve) eşi(nin) nüfuzunu kullanıp itiraz ederse bu yer denkliğinde iki yer satın alsınlar! Satın alıcılar zararlı olsun, Toyınçok zarar görmesin”

Sa15¹⁷

“men sinsidu-nuñ akam inim on-lukum.... kulmasun-lar 'erklig beg işi küçün tutup.... yir birip sözler-i yormasun yuldaçı....kök buka korsuz bolzun “Ben Sinsidu'nun; ağabeyim, erkek kardeşim, onluğum... itiraz etmesinler! Güçlü bey ve eşinin nüfuzunu kullanıp... yer verip sözleri geçerli olmasın. Satıcı... Kök Buka zarar görmesin”

Belgelerde itiraz eden kişiler için, *yultaçı kişi* (Sa04, Sa15, Sa06, Sa07, Sa09), *yulguçı* (Sa08) *çamlaguçı kişi* “itiraz eden kişi” (Sa16) terimleri geçmektedir. Bunların sözleşmeye müdahaleden dolayı, öngörülen cezaya çarptırılıp zararlı olmaları, öte yandan alıcının ismi zikredilerek, onun bu ihlalden hiçbir şekilde

¹⁵ Nobuo Yamada, *Sammlung uigurischer Kontrakte*. Hrsg. von Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Umemura, Takao Moriyasu, Band 2, Osaka 1993, s.10-11.

¹⁶ Nobuo Yamada, *Sammlung uigurischer Kontrakte*. Hrsg. von Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Umemura, Takao Moriyasu, Band 2, Osaka 1993, s. 18-19.

¹⁷ Nobuo Yamada, *a.g.e.*, s. 34-35.

zarar görmemesi dile getirilmektedir. Burada geçen *yultaçı*, *yulguçı* ve *çamlaguçı* kelimelerinin ifade ettiği kişi, sözleşmenin ihlalinde zapta karşı tekeffül borcunu ödemekle yükümlü olan kişidir.

Elimizdeki satım sözleşmelerinde, üçüncü kişilerin müdahalesinden doğan zararların, alıcı lehine telafisinde iki yol uygulanmış gözükmektedir. Bunlardan birincisi ve yaygın olanı; sözleşmeyi ihlal eden kişinin alıcıya, satıma konu olan arazi, bağ vb. denince iki arazi veya bağı vermesidir. Yani cezaî şart bire iki oranında olmuştur. Sadece Sa01 ve Sa02'de alıcının kaybını telafi için, itiraz eden kişilerin, satıma konu olan araziye denk tek bir araziyi vermesi dikkati çekiyor. Bunun dışında Sa03, Sa04, Sa05, Sa06, Sa07, Sa08, Sa09, Sa10, Sa13, Sa15 ve Sa16 numaralı toprak satım sözleşmelerinde¹⁸, anlaşmanın şartlarına itiraz eden kişi, satıma konu olan bir araziye karşılık ceza olarak 2 araziyi mağdur olan kişiye vermekle yükümlü oluyor.

Arazi satım sözleşmesi yanında, bir arazi takas sözleşmesinde de, sözleşmenin şartlarının ihlal edilmesi durumunda, aynı arazi satım sözleşmelerinin bir kısmında olduğu gibi, mağdur olan kişiye bire iki oranında tazminat verildiği görülür. Yine eksik kısımları olan Ex01'de¹⁹, bir araziyi bir bağ ile değiş tokuş yapan iki kişinin, verdikleri araziyle ilgili kendi yakınlarının, ağabeylerinin, kardeşlerinin ve akrabasının itiraz etmesi durumunda ceza olarak sözkonusu yer gibi iki yeri mağdur olan kişiye vereceklerinin belirtildiği görülür.

Uygur arazi satım sözleşmelerinde, kaybın telafisi için yapılan bir başka ceza uygulaması ise belirli terimler ile adlandırılan ceza paralarının devletin üst makamlarına verilmesidir²⁰. Sa11 ve Sa12 numaralı toprak satım sözleşmesinde kontratı bozan kişilerin cezayı doğrudan devletin üst kurumlarına ödediği dikkati çekiyor:

Sa11²¹

“...bu borluk yolınta men terbiş-niñ akam inim yigenim tagayum kim kim m-e bolup çam çarım kalmazun-lar apam birök erklig beg işi yat yalawaç küçin tutup çam çarım kulsar-lar ulug süü-ke bir altun yastuk içger-i ağılık-ka bir bir kümüş yastuk beget-ler-ke birer eder-ke yaraşu at kızıgıt birip söz-ler-i yormazun...” “...Bu bağ ko-

¹⁸ Nobuo Yamada, *a.g.e.*, s. 4-37.

¹⁹ Nobuo Yamada, *a.g.e.*, s. 64-65.

²⁰ Bkz. Hiroshi Umemura “İyaku-batsu nôkan mongon no aru Uiguru monco; tokuni sono sakusei ciki to nendai no kettei ni tsuite”, *Tôyo Gaku-hô* 58/3-4, 1977, s. 01-40.

²¹ Nobuo Yamada, *Sammlung uigurischer Kontrakte*. Hrsg. von Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Umemura, Takao Moriyasu, Band 2, Osaka 1993, s. 25-26.

nusunda ben Terbiş'in; ağabeyim, küçük erkek kardeşim, yeğenim ve dayım her kim olursa olsun itirazda bulunmasınlar. Fakat eğer güçlü bey ve eşi(nin), yabancıların nüfuzunu kullanıp itiraz ederlerse Ulu majestelerine (Büyük Kağana) 1 altun yastuk, saray hazinesine 1 gümüş yastuk, beylere birer eyere yaraşır at ceza (parası olarak) verip sözleri geçmesin!"

Sa12²²

"...bu kün-tin munça tapmış-nıñ aka-sı ini-si yiğen-i tagay-ı kim kim m-e çam çarım kalmazun-lar apam birök erklig beg iş-i küçin tutup çam çarım kalsar-lar ulug süü-ke bir altun yastuk basıp il beg-ler-iñe eder-ke yaragu at birip sözler-i yorumazun çamlaguçı kişi koor-lug bolzun vapso tu koor-suz bolzun... "Bu gündən itibaren Tapmış'ın ağabeyi, erkek kardeşi, yeğeni, dayısı her kim olursa olsun itiraz etmesinler! Fakat eğer güçlü bey ve eşi(nin) nüfuzunu kullanıp itiraz ederlerse Ulu majestelerine (Büyük Kağana) 1 altun yastuk verip il beylerine eyere yaraşır at verip sözleri geçmesin. İtiraz edecek (kişi) zararlı olsun, Vapsotu zarar görmesin"

Bu metinler, o dönemde cezalandırmanın devlet tekelinde olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Her iki belgede de ceza olarak *ulug süü*²³'ye (Ulu majestelerine" bir *altun yastuk* verilmesi şartı geçmektedir. Bu ceza ödemesine ek olarak yalnızca Sa11'de *iğgerü ağılık*'a "saray hazinesine" birer gümüş yastuk verilmesi isteniyor. Bunun dışında her iki belgede de ek olarak beylere, il beylerine eyere yakışır birer at verilmesi yer almaktadır. Ayrıca sözleşmede, bu ödemeleri yaparak ağır cezaya çarptırılmaları ve sözlerinin geçerli olmaması dlenmektedir. Cezanın mağdur olan kişiye değil de, devletin resmî görevlilerine ödenmesinin nedeni, kuşkusuz cezanın caydırıcı bir unsur olarak, toplumsal açıdan kabul edilmesi ve devletin de gücünün, hakimiyetinin, yasa koyuculuğunun ortaya konmasıdır. Devletin en üst kademesinden itibaren, belirli bir hiyerarşi içinde yer alan önemli kişilere sunulan para ve mallar, ayrıca ceza bedeli olarak devlet için bir gelir ve kazanç olma özelliğine de sahipti. Uygurlardaki durumu da bu şekilde izah etmek mümkündür.

Bir başka arazi satım belgesi olan Sa03'te farklı bir ceza ödemesi dikkati çekmektedir:

²² Nobuo Yamada, *a.g.e.*, s.27-29.

²³ Reşit R. Arat *süü* (< Çin. *dz'uo* < *tsu*, Mo. *su* ~ *sü*, Kalmuk *sü*) kelimesini Tü. 'kut' kelimesine eş göstererek kelimenin "saadet, majeste" anlamına işaret etmiştir. Bkz. Reşit Rahmeti Arat, *Eski Türk Şiiri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991, s. 389; L.V. Clark, *Introduction to the Uyghur Civil Documents of East Turkestan (13-14th cc.)*, Dissertation of Indiana University (Bloomington), Ph.D., 1975, s. 14.

Sa03²⁴

“...men yırp yanga-nıñ edgünüñ içimiz inimiz kamız kadaşımız ogulumız kızımız ayıtma-z-un istemezün ayıtgı isteglı sakınsar-lar savları yormazun-lar bürök ‘erklığ beg işi küçin tutup alayın yulayın tiser-ler bu’ok ögen-te bu yır tngin-çe iki yır birip alzun-lar bu sav-ta kayu-sı ağısar-biz üçer yüz bişer otuz ku(a)npu içre kuwpar birüşür-biz “Ben Yırp Yangı ve Edgü’nün; ağabeyimiz, küçük erkek kardeşimiz, akrabamız, oğlumuz, kızımız (birşey) söylemesin, istemesinler (itiraz etmesinler)! (Bir şey) söylemeyi ve istemeyi (itiraz etmeyi) düşünürlerse sözleri geçerli olmasın. Şayet güçlü bey ve hanımı(nın) nüfuzunu kullanıp geri satın alayım derlerse, bu su kanalında bu yer dengince iki yer verip alsınlar. Bu sözden hangimiz dönersek 325’er quanpu içeriye ceza parası vereceğiz”.

Bu sözleşmede, sözleşme şartlarına itiraz eden kişinin hem alıcıya hem de devlete ceza ödemesi yaptığı görülmektedir. Sözleşmede alıcıya, satın aldığı araziye karşılık aynı değerde iki arazi verme sözü yanında, satıcı kendisiyle birlikte ortak sorumluluk içinde olan, itiraz edebilecek kişilerin, sözlerinden caydıkları durumda, ceza parası olarak 325 kuanpu²⁵’yu saraya, resmî makamlara ödeyecekleri söylenmektedir. Sözleşmenin ihlaliyle ilgili kaybın telafi edilmemesi durumunda, yine alıcının mağduriyetinin önüne geçilebilmesi için, para cezasını, satıma itiraz eden üçüncü kişiler üstlenmektedir. Resmî kurumların ceza uygulamalarındaki kontrol ve yaptırım gücüne de işaret etmesi bakımından bu belge son derece önemlidir. Ancak ne yazık ki bu içeriği karşılaştıracak başka belge bulunmamaktadır.

Bu sözleşmede geçen *bu sav-ta kayu-sı ağısar-biz üçer yüz bişer otuz ku(a)npu içre kuwpar birüşür-biz* “Bu sözden hangimiz dönersek 325’er kuanpu (25) içeriye (saraya) ceza parası (olarak) vereceğiz.” cümlesindeki *kuwpar* ~ *kuwar* kelimesi Çince kökenlidir. “Ceza parası, cezalandırma (Bussgeld, Bestrafung)” anlamındadır²⁶. Kelime bir arazi satım belgesiyle, bir köle satım belgesinde geçmektedir: Ad02²⁷ *kayusı bu sav-tın ağıs-sar-biz birer yasduk kuwar birüşürbiz* “Her kim bu sözden dönerse

²⁴ Nobuo Yamada, *Sammlung uigurischer Kontrakte*. Hrsg. von Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Umemura, Takao Moriyasu, Band 2, Osaka 1993, s.8-9.

²⁵ *kuanpu* < Çin. *kouon-pou*, **kwá-pou* “resmî formatta bez/kumaş, Kumaş para, tüzüğe uygun bez/kumaş, değış-tokuş yapmaya yarayan mal”, bkz. J. Hamilton “Un acte ougour de vente de terrain provenant de Yar-Khoto”, *Turcica* 1, 1969, s. 43-44. Söz konusu bu damgalı kumaş da Uygur arazi ve köle satım belgelerinde, ödünç alma belgelerinde, arazi kiralama ve bir vasiyetname belgesinde nakdi ödeme aracı olarak geçmektedir.

²⁶ Nobuo Yamada, *Sammlung uigurischer Kontrakte*. Hrsg. von Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Umemura, Takao Moriyasu, Band 2, Osaka 1993, s. 278.

²⁷ Nobuo Yamada, *a.g.e.*, s. 118-119.

birer yastuk ceza parası vereceğiz”. Kelime satış sözleşmelerinde “resmî para ceza” sı anlamında kullanılan teknik bir kelime olmalıdır. Uygur hukuk belgelerinde geçen Çince *kuwpar*’a karşılık Türkçe kökenli *kızgut*²⁸ dikkat çekicidir. Sa11’de geçen *kızgut* kelimesi Sa03’te geçen *kuwpar* ~ *kuwar* ile karşılaştırılabilir. *Kızgut* Uygur hukuk belgeleri içinde ayrıca Mi01 ve Em01’de de “ceza parası, ceza” anlamında geçmektedir²⁹.

Köle Satım Sözleşmelerindeki Ceza Uygulamaları

Köle satım belgeleri de arazi satım belgelerine benzemektedir. İncelediğimiz sözleşmelerin bir kısmında ceza gerektiren bir durumda uyuşma anlaşmasının yapıldığı anlaşılmaktadır. Örneğin köle satımıyla ilgili Sa21, Sa22, Sa23, Sa24, Sa26, Sa28 ve Sa29 numaralı sözleşmelerde, satuma itiraz eden kişi veya kişilerin, mağdur olan kişiye 1 köle yerine, bu köleye denk 2 köle ceza olarak vermesi ile ilgili anlaşma ibareleri geçiyor:

Sa22³⁰

“..bu karabaş yolanta men yrp togril ...içim inim tuğmuşım kadaşım yigenim tağayım kim kayu çam çarım kalmazunlar apam birök çam çarım kalsarlar bu karabaş tenginçe iki karabaş yaratı birip yuluş alzun “Bu köle hakkında; ben Yrp Togril ...ağabeyim, kardeşim, akrabam, yiğenim, dayım her kim olursa olsun itiraz etmesinler, şayet itiraz ederlerse bu köle dengince 2 köleyi hazırlayıp versinler”.

Sa24³¹

“Men atay tutuymuş içim inim tuğmuşım kadaşım ygenim tağayım kim kim me er ser çam çarım kalmazunlar apam birök erklig beg işi yat yalavaş küçin tutup yulayın alayın sakınsarlar bu krabaş tenginçe iki krabaş birip yuluş alzunlar “Ben Atay Tu-

²⁸ *Kızgut* < Tü. *kız*- “kızmak, sinirlenmek” (?). Hukuk belgeleri dışında U. II 26, 14’te de *kan kızgut* şeklinde geçer (ED681b). DLT’de de kelime tanıklanabilmektedir: *kızgut* “ceza; işkence, başkaları görenek çekinmeleri için yapılan ceza ve işkence” (I, 451). “Ceza” anlamındaki *kızgut* (Erdal I, 313), *kayın* kelimesiyle birlikte U II 20, 1 ve 26,14, U III 56, 7, BT II 1095, Maitr 81v2’de de geçiyor. Erdal *kızgut*’un *kızgur*- “to inflict exemplary punishment” fiiliyle ilgili olduğunu söylüyor (II, 749). Eğer kelime *kız*- fiil köküne açıklanmaya çalışılırsa kelimenin gövdesindeki -g açıklanamayacağını söyleyen Erdal, bununla birlikte teşkil bakımından *bışgur*-, *bışgut*-, *yapgur*-, *yapgut* kelimeleriyle ilişkilendiriyor.

²⁹ Nobuo Yamada, *a.g.e.*, s. 276.

³⁰ Nobuo Yamada, *Sammlung uigurischer Kontrakte*. Hrsg. von Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Umemura, Takao Moriyasu, Band 2, Osaka 1993, s. 47-48.

³¹ Nobuo Yamada, *a.g.e.*, s. 51-52.

tung ağabeyim, kardeşim, akrabam, yiğenim, dayım her kim olursa olsun itiraz etmesinler, güçlü bey ve eşinin nüfuzunu kullanarak alayım satayım derlerse, bu köle dengince 2 köleyi alıp versinler”.

Sa27 numaralı köle satım belgesinde ise ceza uygulamasında uyuşma usulünün işletilmediğini, sözleşmeye itiraz eden kişilerin cezaı devlete ve üst makamlara ödediği anlaşılmaktadır: *...kim kim me bolup çam çarım kalsar ulug süüke ak yastuk beglerde ederke yarağı at birip sözleri yormazun* “...Her kim itiraz ederse ulu majestelerine bir ak (gümüş) yastuk, beylere eyere yaraşır at verip sözleri geçmesin”.

Köle Azat Sözleşmelerindeki Ceza Uygulamaları

Bir kölenin efendisi tarafından azat edildiğini gösteren Em01³² numaralı sözleşmede, sözleşmeye itiraz edebilecek, başta azat edilen kölenin sahibiyle, onun yakınlarının devlete ve devlet hiyerarşisinde yer alan kişilere ceza ödeyeceği belirtilmektedir:

“Bu bitikteki söztin öngi bolsar biz ulug suka bir altun yastuk aka ini teğiler birer kümüş yastuk idukkutka bir yastuk şazın ayguçqa bir at kızgut ötinüp sözleri yormazun “Bu seneteki sözden başka bir şey olursa, ulug süü’ye 1 altun yastuk, büyük ve küçük prenslere birer gümüş yastuk, İdikut’a (Uygur hükümdarına) bir yastuq, şazın ayguç’lara (danışmanlara) bir at kızgut (ceza parası) ödenip sözleri geçerli olmasın” .

Özellikle bu belge bize, devlete ödenen cezalarla ilgili olarak diğer belgelerden daha fazla ipucu vermektedir. Söz konusu belge, diğer resmî para-mal cezalarının olduğu sözleşmelerde görülmeyen, daha sistematik bir ceza uygulamasının mevcut olduğunu gösteriyor. Bir başka deyişle bu belgedeki cezaların daha gelişmiş ve daha kapsamlı olduğu dikkati çekiyor. Kuşkusuz resmî para ve mal cezalarının geçtiği belgelerin tarihlerinin birbirinden farklı olabileceğini göz önüne almamız gerekiyor. Bu belge, muhtemelen devletin cezalardan daha geniş pay aldığı bir dönemden kalma bir belge olmalıdır. Ceza ödemesinde başta Büyük kağan (Ulug Süü) yanında, büyük kağana bağlı Uygur kağanı İdikut’a da ödeme yapıldığı görülüyor. Buradaki hiyerarşik düzeni göz önüne aldığımızda cezanın merkezde oturan Büyük Kağana 1 altun *yastuk*, onun halefleri olan prenslere birer gümüş yastuq, ardından Uygur kağanına (İdikut’a) bir *yastuk* ile devletin resmî danışmanlarına birer at verilmesi isteniyor. Bir başka sözleşme olan Mi01’de de resmî cezanın İdikut’a verildiğini görüyoruz.

³² Nobuo Yamada, *a.g.e.*, s. 130-132.

Evlatlık Verme Sözleşmelerindeki Ceza Uygulamaları

İncelediğimiz 3 evlatlık verme sözleşmesinden³³ ikisi devlete ödenen resmî cezaları içerirken, bir sözleşmede (Ad03) cezanın, diğerlerinden farklı olarak, töreye göre verilmesi isteniyor.

Ad01 ve Ad02 numaralı evlatlık verme sözleşmelerinde cezaî yaptırımların devletin inisiyatifinde olduğunu görüyoruz. İncelediğimiz belgeler içinde oldukça eski tarihli kabul edebileceğimiz Ad01'de devletin koyduğu yasalar çerçevesinde bir cezanın uygulanacağı ayrıca belirtilmektedir:

Ad01

“men çintso ayag-ka tegimlig-niñ inim için oglum kam kadaşım ilmezün tartmazın apam birök ilgili tartıgh sakınsar savları yonumazın yasa-takı kan-ka tegsinler
“Ben saygıdeğer Çintso'nun kardeşim, amcam, oğlum, akrabam karışmasın, çekip almasın eğer çekip alırlarsa sözleri geçerli olmasın yasadaki cezaya çarptırılınsınlar”.

Evlad edinmeyle ilgili bu sözleşmede, evlat edinen kişinin yakınlarından itiraz edebilecek kişilere karşı, yukarıda zikredilen yasaya göre şu cezalar ödenecektir:

“Ögödey süüsinge iki yüring atan ötünüp ambı balık tarugalarınca ederke yaraşu at birip Çintso ayagka tegimligke birke iki birip ağır kanka tegirbiz “Ögödey majestelerine iki ak deve ödenip Ambı Balık darugalarına eyere yaraşır at verip, saygıdeğer Çintso'ya bir yerine iki (evlatlık) verip ağır cezaya çarptırılırz”.

Bu belgenin Büyük kağan Ögödey döneminde düzenlenmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu belgede resmî ceza ödemesinin para olarak değil mal olarak yapıldığı görülüyor. Devleti temsilen Ögödey'e 2 deve, devletin vilayetlerdeki idari temsilcileri, valileri durumundaki darugalara da birer at verilmesi isteniyor.

Burada dikkati çeken bir başka husus da sözleşmenin ihlalden dolayı zararlı çıkan kişiye bire iki nisbetinde bir tazminatın mevcut oluşudur. Bu ibare devlete ödenen diğer remî cezaların olduğu belgelerde geçmemektedir.

Ad02 numaralı bir başka evlatlık verme belgesinde doğrudan devlet erkânının ismi zikredilmemekle birlikte, devlete ödenen resmî ceza olan *kuwar* (~ *kuwpar*) için itiraz eden kişilerin birer yastuq ödeyecekleri belirtilmektedir:

³³ Nobuo Yamada, *Sammlung uigurischer Kontrakte*. Hrsg. von Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Umemura, Takao Moriyasu, Band 2, Osaka 1993, s. 116-122.

“*Kayıtı bu savtın ağışsarbiz birer yastuk kuvar birişürbiz* “her hangimiz bu sözden dönerse (devlete) birer *yastuk* ceza parası vereceğiz”.

Vasiyetnamelerdeki Ceza Uygulamaları

Aile hukukunu ilgilendiren meselelerdeki cezaî uygulamaların da devlete ödenen resmî cezalardan olduğu anlaşılmaktadır.

Uygurlarda vasiyetnamelerin getirdiği hükümleri koruma altına almak ve yapılacak itirazlara karşı caydırıcı ve yaptırımıcı olması bakımından verilecek cezalar vasiyet belgelerinde açıkça belirtilmektedir. Özellikle varislerin vasiyet hükümlerinden dolayı herhangi bir zarara ve haksızlığı uğramaması için bizzat murisin ağızından yapılan beyanlar ve itirazlar karşısındaki cezaî uygulamalar belgelerde yer alır. Vasiyetname hükümlerine itiraz edecek, dava açacaklar için para, mal ve dayak cezalarının mevcut olduğunu görmek mümkündür.

WP01³⁴ numaralı bir vasiyet belgesinde, kocanın eşine bıraktığı ev için itiraz edebilecek oğullara karşılık şu ceza uygulamaları geçer:

“*oghun koşang ’esen kay-a olar ögey anamız biz-ke tğir alır-biz tıp almazun katıl-mazun-lar apam birök alır-biz tıp çamlaslar-lar ulug süü-ke bir altun yastuk oğlan tığit-lerke birer kümüş yastuk içgerü ağılg-ka bir yastuk içgerü ağılg-ka bir at birip ağır kıyn-ka tğip sözleri yormazun* “Oğullarım Koşan, Esen Kaya onlar üvey anemiz bize aittir, alacağız diye müdahalede bulunmasınlar. Eğer alacağız diye dava ederlerse büyük majestelerine 1 altun yastuk, prenslere birer gümüş yastuk, iç hazineye bir yastuk, iç hazineye bir at verip, ağır cezaya çarptırılın ve sözleri geçmesin” (WP01₇₋₁₇).

Aynı şekilde bir başka vasiyet belgesinde (WP02), murisin azatlık belgesi verdiği kişiye itiraz edecekler için benzer cezaî uygulamalar dikkati çekmektedir:

“*ev-teki katanların mning tugmuş-larım kim yme çmlamazun-lar çmlaslar-lar içgerü ağılg-ka bir altun yastuk koço beginge bir at balg beginge bir ud birip ağır kıyn-ka tegzün* “evdeki kadınlarım, benim akrabalarım her kim olursa itiraz etmesinler. İtiraz ederlerse (dava açarlarsa) iç hazineye 1 altun yastuk, Koço beyine 1 at, şehir beyine 1 sığır verip ağır cezaya çarptırılınlar” (WP02₁₁₋₁₆).

Vasiyetnamelerde, cezaların ödendiği kurumların doğrudan üst devlet kurumları olduğu dikkati çekiyor. Belgelerde geçen *ulug süü*’ye ‘ulu majesteleri (Büyük Kağan) bir *altun yastuk* verilmesi şartı geçmektedir. Bu cezaî ödemeye ek

³⁴ Vasiyetname belgeleri için bkz. Nobuo Yamada, *Sammlung uigurischer Kontrakte*. Hrsg. von Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Umemura, Takao Moriyasu, Band 2, Osaka 1993, s. 134-144.

olarak prenlere birer gümüş yastuk, *içgerü ağılık*'a 'saray hazinesine' bir *yastuk* ile bir at verilmesi belgelerde yer almaktadır. Ayrıca bu ödemeleri yaparak ağır cezaya çarptırılmalarını ve sözlerinin geçerli olmamasını dilemektedir. Diğer bir vasiyetname belgesinde de iç hazineye 1 altın yastuk, Koço şehrinin hükümdar beylerine 1 at ve 1 sığır vererek itiraz edecek kişiler ağır cezaya çarptırılıyor.

Para ve mal ödemesiyle ilgili cezalar dışında WP04 numaralı belgede ise vasiyetnameye itiraz edecek kişinin ismi zikredilerek vasiyetten pay almaması ve kamçı cezasına çarptırılması istenmiştir.

Karışık İçerikli Sözleşmelerdeki Ceza Uygulamaları

Devlete ödenen mal ve para cezalarına, hukuk belgeleri içinde, içerik bakımından karışık konulu belgeler olarak nitelendirdiğimiz senetlerde de rastlamaktayız. Örneğin Mi01³⁵ numaralı bir senette; bir kız rehin olarak veriliyor ve sonra geri alınıyor. Geri alındıktan sonra kızın elbiseleri ve eşyaları konusunda herhangi bir itirazın yapılmaması isteniyor. Şayet itiraz edilecek olursa büyük majestelerine 5 altın *yastuk*, şehzadelerin herbirine bir altın *yastuk*, İdik-Kut'a bir altın *yastuk* ve Koço şehrinin danışmanına bir gümüş *yastuk* verilecektir. Bu belgedeki ceza uygulaması dikkat çekicidir. Diğer senetlerde geçen ve devlete ödenen ceza oranlarıyla karşılaştırınca bu sözleşmedeki ceza oranının çok daha fazla ve ağır şartlarda olduğu görülüyor:

“Kim kayı kişi ineçike çam... kalmazınlar apam çam çarım kalsarlar ulug süüke biş altın yastuk aka ini tiğitlerke birer altın yastuk kızgıt ötinüip idukkutka bir altın yastuk kögürüp koço balık ayguçka bir kümüş yastuk birip ağır kıynka tegzünler “Her kim İneçi'ye itiraz... etmesinler, şayet itiraz ederlerse büyük majestelerine 5 altın yastuk, büyük küçük prenlere birer altın yastuk ceza parası ödenip İdikut'a 1 altın yastuk bırakıp Koço şehrinin danışmanına 1 gümüş yastuk verip ağır cezaya çarptırılınsınlar” (Mi01).

Muhtemelen bu belge de diğer belgelerden daha geç bir tarihte hazırlanmış olmalıdır. Bir başka karışık içerikli belgede (Mi03); bir şahsın yanında çalışan köle kayboluyor. Kaybolan bu kölenin cesedini bir başka şahıs buluyor ve üzerindeki elbiseyi kendine mal ediyor. Bu elbise yüzünden kölenin sahibi ile kölenin elbisesini bulan arasında bir pazarlık yapılıyor. Neticede yapılan bu

³⁵ Karışık içerikli belgeler için bkz. Nobuo Yamada, *Sammlung uigurischer Kontrakte*. Hrsg. von Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Umemura, Takao Moriyasu, Band 2, Osaka 1993, s. 146-147, 149-150.

pazarlığa, kölenin sahibi itiraz edecek olursa büyük majestelerine 2 *yastuk*, miñ begine 1 *yastuk*, Lükçünj darugasına yarım *yastuk* ceza ödeneceği ifade ediliyor:

“...ulug süüke 2 *yastuk* ötinüp miñ begike 1 *yastuk* lükçünj tarğunja yarım *yastuk* birip agr qn tğirmen “... Ulu majestelerine 2 *yastuk* ödenip bin beyine 1 *yastuk*, Lükçünj şehrinin darugasına yarım *yastuk* verip ağır cezaya çarptırılacağım.” (Mi03).

Uygur Sözleşmelerindeki Töre ve Yargı Hükümlerine Göre Ceza Uygulamaları

Uygur sözleşmelerinde resmî cezalar yanında, örfi yasalara dayanan töre ve yargıya göre cezalandırma da vardır. Bu tür cezalar; özel menfaatlerin zarara uğraması hâlinde tamamiyle maddî zararın tazmini yönündedir. Töre ve yargı hükümlerine göre olan cezalar daha ziyade borç-ödünç alma belgelerinde, rehin alma ve takas belgelerinde görülmektedir. *İl yañınça* ibaresinin yer aldığı bu sözleşmelerde ceza oranı, bulunulan ildeki töreye göre belirlenmektedir. Bu tür cezaî işlemlerde devletin herhangi bir pay almadığı görülür. Ödünç alma, rehin ve takas belgelerinde geçen cezalar genellikle benzer özellikler taşımakla birlikte, bazı istisnalar da bulunmaktadır. Örneğin genellikle resmî cezaî işlemlerin yer aldığı evlatlık verme belgelerinden birinde cezanın töreye göre yapılması talep ediliyor. Ad03 numaralı sözleşmede, evlat edinmeye itiraz edecek kişilerin *törü yargu yosunı birle ata yazmış yazukka tegsün* “töre yargı kanunu ile ataların yazdığı cezaya çarptırılısın” şeklinde bir ibare geçmektedir.

Sözleşmelerin türüne göre cezaî işlemler ve cezalandırmaların kaynakları değişebilmektedir. Örneğin özel borç ilişkilerini ilgilendiren ödünç alma belgelerinde cezaî uygulama olarak faizler dikkati çekiyor:

a. Ödünç Alma Sözleşmelerindeki Uygulamalar

Uygur hukuk belgeleri içinde sayıca en kalabalık grup ödünç alma belgeleridir. İncelediğimiz 30 ödünç alma belgesinin³⁶ hemen hemen hepsinde ceza uygulamasının *il yañınça* “il kanununa, töresine göre” olduğu görülmektedir. Bu sözleşmelerdeki ceza uygulamaları, ödünç alınan bir nesnenin geri verilmemesi durumunda, ödünç veren kişinin mağdur olmaması için caydırıcı bir önlem olarak yer almaktadır. İncelediğimiz ödünç alma sözleşmelerinde; aynı mal

³⁶ Uygur ödünç alma belgeleri için bkz. Nobuo Yamada, *Sammlung uigurischer Kontrakte*. Hrsg. von Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Umemura, Takao Moriyasu, Band 2, Osaka 1993, s.86-113.

cinsinden veya başka bir üründen, örfi yasalara göre değişik faiz oranlarını içeren ceza ödemeleri dikkati çekmektedir:

“Luu yıl ekinti ay beş otuz-ka maña torçı-[k]a süç[üg]-ke böz [ker]gek bolup k(a)yımtu-tın bir y(a)rım böz aldım küz y(a)ñı-ta otuzar tenbin süçüg-ni bir kap berürmen bermedin keçür-ser-men il yañıñ-a asıgı bilä köni berürmen “Ejderha yılı, ikinci ay(ın), yirmi beşinde bana Torçı’ya şarap karşılığında pamuklu kumaş gerek olup Kayımtu’dan bir buçuk pamuklu kumaş aldım, güz gününde otuzar tenbin şarabı bir kap vereceğim. Vermeden (zamanı) geçirirsem il kanunlarınca faizi ile doğruca vereceğim” (Lo14).

Sözleşmelerde ödünç alınan nesnenin geri ödemesindeki faiz oranlarının genelde yüksek olduğu görülür. Sözleşmelerde yer alan ceza faizlerinin oranı ile ilgili ise açık bir ifade yer almamaktadır. Bunlar muhtemelen, sözleşmenin hukuken tâbi olduğu il kanununa göre değişen oranlarda olmaktadır:

Belge no:	Ödünç alınan birim	Geri ödeme ve Cezaî uygulama
Lo06	Koyun keçesi	Her koyun keçesi için 6 böz, Her ay için faiz 1 böz
Lo07	6 str kümüş	Her ay faiz için yarım bakır kümüş
Lo13	3 yarım böz	7 tas böz verecek. Ödenmediği takdirde <i>İl yañıñca</i> faiziyle verilecek
Lo20	4 küri yür	8 küri yür, Ödenmediği takdirde <i>İl yañıñca</i> faiziyle verilecek
Lo27	12 batır küñçit	22 batır küñçit, Ödenmediği takdirde <i>İl yañıñca</i> faiziyle verilecek
Lo28	1 küri küñçit	2 küri küñçit, Ödenmediği takdirde <i>İl yañıñca</i> faiziyle verilecek
Lo29	4 teng kepez	7 teng kepez, Ödenmediği takdirde <i>İl yañıñca</i> faiziyle verilecek

b. Rehin Verme Sözleşmelerindeki Uygulamalar

Rehin verme belgelerinde³⁷ de cezaî uygulamaların örfi kurallara göre düzenlendiği anlaşılmaktadır. P101 numaralı belgede cezaî işlem olarak faiz ödemesi istenmiştir. Bir başka rehin belgesinde (P102) dikkati çeken husus ise rehin alma ile ilgili özel bir yasanın mevcut olduğudur:

“men sambokdu tutug birtke ... bolmişka ton etik adak baş birmez-men ev teg yogun iş işletser men il-niñ tutug y(a)ñıñca birürmän kalmış turuşı yañı tutug

³⁷ Rehin belgeleri için bkz. Nobuo Yamada, *Sammlung uigurischer Kontrakte*. Hrsg. von Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Umemura, Takao Moriyasu, Band 2, Osaka 1993, s.123-128.

y(a)ñınça bolzun “Ben Samboqdu, Tutung birt (vergesi için) ...Bolmış’a baştan ayağa giyim-kuşam, ayakkabı vermem. Eğer onu evde yoğun işte çalıştırsam, ilin rehin yasasına göre vereceğim. Geri kalan yaşantısı yeni rehin yasasına göre olsun”.

Sonuç

Genel olarak Uygur hukuk belgelerindeki ceza uygulamaları; kişisel menfaatlerin zarara uğraması durumunda, maddî zararın faiziyle tazmini ya da devlete ödenen özel tazminatlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Ölüm ve dayak gibi daha ağır cezaları, devlete karşı işlenen suçlarda görmekteyiz. Kişinin özellikle mülkiyet haklarıyla ilgili hususlarda, başlangıçta örfî hukuk uygulamalarının geçerli olduğunu daha sonra devletin tekelinde olan ceza uygulamalarının yerleştiğini anlamaktayız. Sözleşmelerdeki bu uygulama farklılıkları, bize bir anlamda Uygur ceza hukukunun gelişim tarihini de yansıtmaktadır.

Genellikle ceza hukuku açısından bakıldığında malî tazminlerin, kişiler arasındaki uyuşma (diyet) süreciyle yapıldığı görülmektedir. Genellikle bire karşı iki şeklindeki diyet uygulaması yanında, değişen faiz oranlarındaki geri ödemelerin Uygur sözleşmelerinde yer aldığı görülür. Bu sözleşmelerde cezayı ödeyen kişi, anlaşmayı bozmak isteyen üçüncü kişilerdir. Sözleşmelerdeki bu tür cezalar, doğrudan önleme ve caydırıcılık fonksiyonunda olup, asıl sorumlu olan kişinin karşı tarafa bir güvence vermesi şeklinde görülür.

İslamiyetin kabulünden önce Türk devletlerinde ceza hukuku bakımından tek yetkili devlet idi. Ancak halkın oluşturduğu, yazılı olmayan örfî kanunların da bu ceza hukuku içinde işlevsel bir yere sahip olduğunu görüyoruz. Özellikle kişiler arasındaki anlaşmaların bozulmasında, uyuşma sürecinin etkili olması ve cezaî tazminlerin devlete değil, mağdur olan kişiye yapılması hususu dikkat çekicidir.

Uygur belgelerinin bir kısmında ceza ödemelerinin mağdur olan kişiye değil, devlet kurumuna yapıldığı görülür. Muhtemelen devlet de bundan bir tür gelir elde ediyordu. Eldeki sözleşmelerin tarihlerinin farklı yıllara ve farklı siyasi dönemlere ait olması, aynı işlemlerde farklı ceza uygulamalarını görmemizi de mümkün kılmaktadır. Örneğin Uygurlarda sözleşmelerde başlangıçta mağdur olana ödenen ceza, sonradan mağdur yanında devlete de ödenmeye başlanmıştır.

Devletin bu cezalardan pay alması Uygurlarda, Cengiz tâbiyetinden sonra olmalıdır. Bilindiği gibi 1209 yılında Uygurlar Cengiz İmparatorluğuna tâbi olmuşlardır. Cengizliler yayıldıkları bölgede devlet kurumunu geliştirip güçlendikten sonra da cezalandırma yetkisini devletin tekeline almışlardır. Resmî ceza-

ların ödenmesinde ilk sırayı merkezdeki büyük kağan (ulug süü) almaktadır. Birkaç belgede büyük kağan ve onun beylerinin ardından cezaî ödemelerin yapıldığı Uygur hükümdarı İdikut gelmektedir. Merkezdeki Büyük kağanlığın bu ceza ödemelerinden bir gelir elde ettiğini de görmekteyiz. Buna göre Uygurlardaki ceza uygulamalarının Cengiz tabiyetinden sonra değiştiğini söylememiz mümkündür.

Uygurlarda cezayı da içine alan hukuk sisteminin kaynakları meselesinin ayrı bir araştırmanın konusu olduğunu belirtmiştik. Bu hukuk anlayışını şekillendiren Türk örfi yasaların, ayrıca devleti yönetenlerin koyduğu resmî yasaların yanında içinde tüm Asya milletlerinin (Çin, Hint, Moğol) dâhil olduğu müşterek bir hukuk düzeninin de etkisi olduğunu düşünmek yanlış olmayacaktır. Kaynağı ne olursa olsun, yerleşik, medeni bir toplum olarak Uygurların bu hukuk düzenini, toplumsal yaşamlarında başarılı bir şekilde uyguladıklarını, sözkonusu hukuk belgeleri bize açık bir şekilde göstermektedir.

KAYNAKLAR

- Allsen, Thomas T., (1983). "The Yüan Dynasty and the Uighurs of Turfan in the 13th Century", (Ed.) M. Rossabi, *China among Equals: The Middle Kingdom and its Neighbours, 10th-14th Century*, 243-280.
- Arat, R.R. (1937). "Uygurca Yazılar Arasında", İstanbul, 14s.+1 levha.
- Arat, R.R. (1964). "Eski Türk Hukuk Vesikaları", *JSFOu*, No.65, Helsinki, 11-77 (= Türk Kültürü Araştırmaları, I-1, Ankara 1964, 5-53).
- Arat, R.R., (1979). *Kutadgu Bilig III İndeks* (Haz.: Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce), İstanbul.
- Arat, R.R. (1991). *Eski Türk Şiiri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Arık, Feda Şamil (1996). "Eski Türk Ceza Hukukuna Dair Notlar, I. Suçlar ve Cezalar", *Tarih Araştırmaları Dergisi 1995*, C. XVII, Sayı: 28, A.Ü. DTCF Tarih Bölümü, Ankara, 1-50.
- Arsal, Sadri Maksudi (1947). *Türk Tarihi ve Hukuk*, İstanbul: İ.Ü. Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Artuk, M.Emin, Ahmet Gökçen, A. Caner Yenidünya, (2007). *Ceza Hukuku, Özel Hükümler*, 8. Baskı, Ankara: Turhan Kitabevi.
- Atalay, Besim (1985-1986). *Divanü Lugati't-Türk Tercümesi*, C. I-IV, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Ayiter, Ferit, (1950). "Eski Türk Hususî Hukukuna ait bazı notlar", *İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi Mecmuası*, 11 (1949-1950), 417-436.
- Caferoğlu, Ahmet (1993). *Eski Uyğur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul.
- Caferoğlu, Ahmet, (1931). *Abû Hayyân, Kûtâb al-idrâk li lisân al-Atrâk*, İstanbul.
- Clark, Larry V. (1975). *Introduction to the Uyghur Civil Documents of East Turkestan (13th - 14th cc.)*, Dissertation of Indiana University (Bloomington), Ph.D.
- Clauson, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish*, Oxford.
- DLT: Bkz. Atalay (1985-1986).
- Doerfer, G., (1963-75). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen, I-IV*, Wiesbaden.
- ED: Bkz. Clauson (1972).
- Erdal, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon*, Vol. I-II, Wiesbaden.
- Giles, H.A., (1912). *Chinese-English Dictionary*, London.
- Ikeda On (1973). 'T'ang Household Registers and Related Documents', Ed. Arthur F. Wright, Dennis Twitchett, *Perspectives on the Tang*, New Haven-London 1973, p. 121-150.
- İzgi, Özkan, (1987). *Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: Ankara.
- Jingwei, Li (1994). *Tu Lu Fan Hui Gu Wen She Hui Jin Ji Wen Shu Yan Jiu*. Xinjiang Ren Min chu Ban She, Wulumuqi, Ürümçi. (JW)
- Kİ: Bkz. Caferoğlu (1931).
- KB: Bkz. Arat 1979.
- Kovalevskiy, J.E. (1844-49). *Mongol'sko-Russko-Frantsuzskiy Slovar'* (Dictionnaire Mongol-Russe-Français), 3.t., Kazan.
- Mori, Masao (1961). "The Clause of Warrant in the Uigur Documents of Sale and Purchase", *Toyo Gakuho*, Vol. 44, No.2, Tokyo, p. 1-23.
- Mori, Masao (1961). "A Study on Uyğur Documents of Loans for Consumption", *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko*, Vol. 20.

- Özyetgin, A. Melek (1996). *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslûp İncelemesi (İnceleme-Metin-Tercüme-Notlar-Dizin-Tıpkıbasım)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özyetgin, A. Melek (2004). "Türklerde Nüfus Sayımı ve Bununla ilgili Kayıtlar Üzerine", *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2004, 2379-2394.
- Özyetgin, A. Melek (2005), *Orta Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine İncelemeler*, Ötüken Yayınevi: Ankara.
- Radloff, W., (1928). *Uigurische Sprachdenkmäler, Materialien nach dem Tode des Verfassers mit Ergänzungen von S. Malov herausgegeben*, Leningrad 1928, S. VIII+305, mit 3 Tfln.
- Radloff, W., *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte Opt slovarya tyurkskix nareçijy*, 4c., Sankt-peterburg 1893-1911.
- RSI.: Bkz. Radloff 1893-1911.
- Räsänen, M., (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkssprachen*, Helsinki.
- Sertkaya, Nuri Yüce, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: Ankara.
- Sertkaya, Osman Fikri (1992). "Eski Uygur Türklerinden Hukuk Belgeleri Örnekleri", *Türklerde İnsan Değerler ve İnsan Hakları (Başlangıcından Osmanlı Dönemine Kadar)*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yay., İstanbul, p. 131-148.
- Tadashi, Uematsu (1983). 'The Control of Chiang-nan in the Early Yuan', *Acta Asiatica*, 45, Tokyo.
- TMEN: Bkz. Doerfer.
- Umemura, Hiroshi (1977). "İyaku-batsu nôkan mongon no aru Uiguru monco; tokuni sono sakusei ciki to nendai no kettei ni tsuite", *Tôyo Gaku-hô* 58/3-4, pp. 01-40.
- USp.: Bkz. Radloff (1928).
- VEWT: Bkz. Räsänen (1969).
- Yamada, Nobuo (1964). "Uigur document of sale and loan contracts brought by Ôtani Expeditions", *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko*, No. 23, Tokyo 1967, 71-118.

- Yamada, Nobuo (1965). "The Form Of The Uighur Documents of Loan Contracts", *Memoirs of the Faculty of Letters, Ōsaka University*, XI, 1965, 87-216.
- Yamada, Nobuo (1972). "Uighur Documents of Slaves and Adopted Sons", *Memoirs of Faculty of Letters, Ōsaka University*, XVI, 161-268.
- Yamada, Nobuo (1981). "An Uighur Document for the Emancipation of a Slave, Revised", *Journal Asiatique* 269: 1/2, 373-383.
- Yamada, Nobuo (1993). *Sammlung uigurischer Kontrakte*. Hrsg. von Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Umemura, Takao Moriyasu, v. 1-3. Osaka.
- Zevkliler, Aydın, Ayşe Havutçu, (2007). *Borçlar Hukuku, Özel Borç İlişkileri*, Ankara: Seçkin Yayınevi.
- Zieme, Peter (1982) 'Ein Uigurischen Familienregister aus Turfan', *Altorientalische Forschungen*, IX (1982), 263-267.

MELCHIOR LORICHS'İN İSTANBUL PANORAMASINDAKİ OSMANLI KİMDİR?

MEHMET ARMAN GÜRAN - AYŞE ZEKİYE ABALI*

Giriş

Melchior Lorichs'in 1559 tarihli “Byzantium sive Constantineopolis”¹ başlıklı İstanbul panoraması, Leiden Üniversitesi Kütüphanesinde bulunmaktadır. Boyutları ve ayrıntıları açısından, daha önce veya onunla yakın tarihte üretilmiş tüm benzerlerinden çok öte nitelikler taşıyan bu resmin sıklıkla sözü edilen bir özelliği de, ressamın kendisini, kent görüntüsünün önünde çalışırken, yanında diğer bir kişi ile birlikte resme eklemiş olmasıdır. Bu “sahne içinde sahne” kompozisyonu pek çok kişi tarafından ilgi çekici bulunmuş ve ressamın yanında, Osmanlı giysileri içinde görülen kişinin temsili bir figür olduğu varsayılmıştır. Bu makalede, kent panoramasının görsel belge olarak irdelenmesi yapılacak ve Osmanlı figürünün kimliği sorgulanacaktır. Resmin yapıldığı tarihi bağlamın göz önüne alınmasından başka, kompozisyonunun ve ayrıntıların çözümlenmesi ile elde edilen ip uçları, bu kişinin temsili bir Osmanlı figürü değil, önemli bir kişi olduğunu ortaya koymaktadır.

Bir Görsel Belge Olarak Lorichs Panoraması

Onaltıncı yüzyılda yaşamış olan Danimarkalı ressam Melchior Lorichs, Kutsal Roma Germen İmparatoru'nun elçisi olarak İstanbul'a gelen Baron Von Busbeque'in seyahat heyetine katılmış ve 1555-1559 arasında Osmanlı ülkesinde bulunmuştur. Busbeque'in Avrupalı bir dostuna yazdığı mektuplar bu ziyarete ve göreve ait en önemli belgedir². Her ne kadar heyetinde bir ressamın bulunduğundan söz etmese de, Lorichs'in Baron'un bir portresini yapmış olması ve heyetin misafir edildiği Elçi Han'da ikamet ettiğini gösteren bir resminin bu-

* Yeditepe Üniversitesi, Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi Öğretim Üyeleri, aguran@yeditepe.edu.tr, abali@yeditepe.edu.tr

¹ Melchior Lorichs, *Byzantium sive Constantineopolis*, (1559) Universitätsbibliothek, Leiden BPL 1758.

² Ogier Ghiselin De Busbeque, *Türk Mektupları*, Çeviri: Hüseyin C. Yalçın, Remzi Kitabevi, İstanbul 1939.

lunması, onun İstanbul'a bu şekilde geldiğini doğrulamaktadır. Sol üst bölümünde “Byzantivm sive Constantineopolis” başlıklı bulunan panoramanın orta kısmında *Das ortt zu Gallatta oder Pera da ich Melchior Lorichs die Statt am moisten oder den moisten theil der Stadt geconterfeit habe Anno 1559* ifadesi açıkça okunmaktadır. Resmin gerçekçi ifadesi, bakış yönünün Galata sırtlarından olduğunu doğrulamaktadır. Ressamın 1555-1559 arası İstanbul'da bulunduğu, ancak panoramayı, üzerinde tekrar çalışarak, Venedik'de tamamladığı tahmin edilmektedir.

Kütüphane kayıtlarında resim, bütün halinde 1145 cm. eninde ve 45 cm. yüksekliğinde olarak verilmiştir. Orijinalde tek parça yatay bir bant şeklinde olan resmin, daha sonra 21 paftaya ayrıldığı, paftaların enlerinin farklı ölçülerde olduğu ve bazı paftalarının ileri derecede tahrip olduğu bilinmektedir. Panorama, Avrupa'da ilk defa 1902'de Oberhummer tarafından, ressamın hayatı ve eserin üretiliş bağlamını da içeren bilgilerle beraber yayınlanmıştır³. Sanatçının Osmanlı topraklarında gözlemlediği insanlar, yapılar, araç-gereç ve hayvanlara ait bir de albümü bulunmaktadır. Bu albüm ressamın ölümünden sonra, Avrupa'da farklı yayıncılar tarafından basılmıştır. Albüm içerdiği Sultan Süleyman portresi ve boy resmi ile ayrı bir önem taşır. Sanatçıyı, Türkçe yazında ilk tanıtan Semavi Eyice olmuştur. 1963 yılında bir makale⁴ ile panoramayı ve 1970 yılında da bir kitap bölümüyle⁵ sanatçının Sultan Süleyman portresini incelemiştir.

Panorama'nın tıpkı basımı 1999'da Bern'de, Mango ve Yerasimos'un sunuş makaleleri ile yayınlanmıştır, ancak bu kaynak az sayıda baskı yapıldığından oldukça nadirdir⁶. Resim, 1999 yılında Paris'de ve 2010 yılında İstanbul'da iki önemli sergiye dahil edilerek izleyiciye açılmıştır⁷. Lorichs ve eserleri hakkında en kapsamlı çalışma 2009 yılında Fischer tarafından yayınlanan dört ciltlik eserdir⁸. Eserin dördüncü cildi tamamen panorama'ya, ikinci cildi ise Türkiye

³ Eugene von Oberhummer, *Konstantinopel unter Sultan Suleiman dem Grossen aufgenommen in Jahre 1559*, Münih 1902. Burada kullanılan resimler bu baskıdan alınmıştır.

⁴ Semavi Eyice, “Flensburg'lu Melchior Lorichs” *Türk Kültürü*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, sayı 10, Ağustos 1963, syf. 36-43.

⁵ Semavi Eyice, “Avrupa'lı Bir Ressamın Gözü İle Kanunî Sultan Süleyman”, TTK, *Kanunî Armağanı*, Ankara, 1970, syf.129.

⁶ C.Mango-S.Yerasimos, *Melchior Lorichs' Panorama of Istanbul 1559*, Ertuğ&Kocabiyyik Publications, İstanbul 1999.

⁷ *Soliman le Magnifique*: 15 Fevrier au 14 Mai 1990, Galeries Nationales du Grand Palais, Paris 1990. *Bizantion'dan İstanbul'a Bir Başkentin 8000 Yılı*: 5 Haziran - 4 Eylül 2010 Sabancı Müzesi, İstanbul 2010.

⁸ Erik Fischer ve diğerleri, *Melchior Lorck*, The Royal Library Vandkunsten Publishers, Kopenhag 2009.

Albümü'ne ayrılmıştır. Panorama'nın incelenmesi İstanbul'un kent ve mimarlık tarihi açısından önemli olduğundan, çeşitli paftaları, makalelerde ve kitap bölümlerinde bir çok kez kullanılmıştır. Bunlardan Morkoç ve Westbrook' un makaleleri dikkate değerdir⁹.

Lorichs'den önce ve sonra, pek çok Avrupalı sanatçı İstanbul'u betimleyen resimler üretmişlerdir. Bunlar önceleri kuşbakışı resimler, daha sonra panorama ve haritalar şeklinde yapılmışlardır¹⁰. Bu resim ve haritaları görsel birer doküman olarak ele aldığımızda, ne kadar ve hangi bakımlardan hassas oldukları sorusu daima tartışılmıştır. Kronolojik olarak Lorichs panoramasından önce üretilmiş olanların tümü için gerek çizim tekniği, gerekse gözlemcinin ilgisindeki seçicilik açısından çok hassas olmadıkları yargısına varılabilir. Manners, Buon-delmonti resminin çeşitli uyarlamalarını incelediği makalesinde bu konuya değinmiş ve İstanbul Osmanlı kenti olduktan sonraki tarihe ait olan uyarlamalar da bile, Osmanlı izinin resimlerde hiç bulunmamasına dikkat çekmiştir¹¹. Bu saptamayı destekleyen diğer bir örnek, aynı döneme ait İstanbul resimleri içinde en yaygın olarak karşımıza çıkan Pinargenti'nin 1573 tarihli kuşbakışı resminde, Doğu Roma ve Bizans yapı ve anıt eserlerinin tümü görülürken, o tarihe kadar inşa edilmiş olduğunu bildiğimiz, büyük ve anıtsal yapılar olan Bayezid, Yavuz Selim, Şehzade ve Süleymaniye Camilerinin gösterilmediği gerçeğidir. Söz konusu resimlerde, eğer varsa, sadece Fatih Camii ve Yeni Saray (Topkapı) görülmektedir. Bu hatalar için, ressamın bizzat kendi gözlemlerinden ziyade, eski resimlere ve sözlü anlatımlara güvenerek resimlerini oluşturmaları nedeniyle ortaya çıktığı bir açıklama olabilir. Ancak Manners'ın da değindiği, bilinç altında yatan bir Osmanlı varlığının reddi dürtüsünün, seçici algı biçimi yarattığı da düşünülmelidir. Bu durum, İstanbul Osmanlı kenti olduğundan beri geçen yüz yılı aşkın sürede gerçekleşen değişimi ve yeni yapılaşmayı görememek şeklinde bir sonuç da yaratmıştır. Melchior Lorichs, hassas betimlemesi ile, bu akımın dışına çıkmış ilk ressamdır ve uzunca süre tek örnek olarak kalmıştır. Lorichs İstanbul panoramasında, Osmanlı dönemine ve öncesine ait yapı ve anıtları eşit ağırlıkta yansıtmıştır.

⁹ Selen Morkoç, "City and Self in Three Accounts of Istanbul", *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, cilt 24, sayı 2, Ankara 2007, syf.83-104.

Nigel Westbrook, Kenneth R.Dark, Rene van Meeuwen, "Constructing Melchior Lorichs's Panorama of Constantinople", *Journal of the Society of Architectural Historians*, sayı. 69, Mart 2010 s. 62-87.

¹⁰ Ian Manners, *European Cartographers and the Ottoman World 1500-1750*, Oriental Institute Museum Publications No.27, Chicago 2007.

¹¹ Ian R.Manners, "Constructing Image of a City: Christopher Boundelmonti's Liber Insularum Archipelagi", *Annals of the Association of American Geographers* 87, no.1, 1997.

Lorichs panoramasının belge değerindeki bu üstünlük, sadece kendi gözlemlerine dayanan ve yetenekli bir ressam tarafından üretilmiş olmasından kaynaklanmaz. Panoramanın üzerinde pek çok yazılı açıklama verilmiştir. Bu açıklamalar, resmin yoruma açık değil, dökümanter olma amacıyla üretildiğini iyice ortaya koymaktadır. Ayrıca, ressamın kullandığı yansıtma tekniği kendi çağı için çok ileri bir tekniktir. Yaklaşık 6 km. genişliğindeki bir bölgeyi kapsayan resim, birkaç ayrı noktadan bakılarak çizilen ön çalışmaların, perspektif kaymaların düzeltilerek birleştirilmesiyle oluşturulmuştur¹². Bir başka önemli husus, Lorichs'in kente bakış yönün de diğerlerinden farklı oluşudur. Önceki ve çağdaş ressamların hepsi İstanbul'a güney veya doğu yönlerinden bakmışken, Lorichs kente kuzey yönünden bakmıştır. Sadece bu yönün seçimi dahi ressamın kentteki yapısal değişimi ne kadar iyi gözlemlediğini ispat eder. Zira İstanbul'da tarihi yapıların kuzeyi biraz daha tepeliktir ve Osmanlı sultanları bu topoğrafyadan yararlanarak, kendi anıt eserlerini bu tepelerin yüksek noktalarına sıralamışlardır. Sonuçta İstanbul'un yeni kazandığı Osmanlı karakteri, kuzeyden bakıldığında en net şekilde ortaya çıkmaktadır ve Lorichs de bunu saptamış, kente kuzey yönünden bakmıştır.

11 Numaralı Pafta veya Ketebe

Lorichs panoramasının görselleştirme tekniği ve belge değerinin yanı sıra, dikkat çekici bir ögesi de, resmin tam ortasına raslayan 11. numaralı paftadaki kompozisyonudur. Bu pafta elyazması kitaplarda bulunan ketebe sayfasını hatırlatan bir nitelik taşır. Şöyle ki, ressam kendisini, muhtemelen Galata surları üzerinde Azapkapı'ya rastlayan yüksekçe bir platoda panorama üzerinde çalışırken resmetmiştir. Üzerinde çalışılan rulo kağıtta silik olarak geri plandaki kent manzarası görülmektedir. Resim dili aracılığıyla Lorichs, *Ben bu resmi yaparken....* demektedir ve cümlenin devamı üzerinde buldukları sur duvarlarındaki bir taşta kazanmıştır: *Galata veya Pera denilen yerdeydim ve yıl 1559'du*.

Ressam, sağ tarafında oturmakta olan Osmanlı kıyafetli kişinin uzattığı bir kaba fırçasını batırmaktadır ama, yüzü sol tarafına dönüktür ve baktığı yönde resimden büyükçe bir parça eksiktir. Eksik parçanın boyut ve şekli, ayrıca kompozisyonun yapısı burada bir veya iki insan figürünün olabileceğini düşündürmektedir. Bu ayrıntının kesin olarak saptanması olanaksızdır, ancak ressamın sağında oturmakta olan Osmanlı, oldukça ayrıntılı tasvir edilmiş bir kişidir. Res-

¹² Karl Wulzinger, "Melchior Lorichs ansicht von Konstantinopel alstopographische quelle", ayrı basım, Harrassowitz, Leipzig.1932 . Dipnot 9 da verilen Westbrook ve diğerlerine ait kaynak, Wulzinger'in çalışmasının gözden geçirilerek geliştirilmesini içerir.

Resim 1. Panorama'nın merkezi, X ve XI numaralı paftalar

samın kendisinden epeyce daha yaşlı olan bu erkek, ciddi bir yüz ifadesi ile resmin yapımını izlemektedir. Giysisi sade olmakla birlikte, o yıllarda seçkin kişilerin kullandığı biçimde iri bir sarığı vardır. Bir eli ile ressama kadeh biçimde bir kap uzatırken, diğer eli panoramanın yayıldığı resim tahtasının üzerinde durmaktadır. Bu el orantısız derecede iridir ve bir nesne tutmaktadır. Bu nesne hokkanın kapağı veya bir mühür olabilir, fakat ne elin aşırı iri oluşu, ne de tuttuğu nesne tesadüfi değildir. Küçük bir alan içinde hem ressamın kendi eli, hem de Osmanlı'nın eli görülmektedir ve aralarında belirgin fark vardır. Bunu bir çizim hatası kabul etmek Lorichs'in ressam olarak sahip olduğu beceriyi gözardı etmek olur. Bu durumda iri el, tıpkı iri sarık gibi, yüksek yetkilere sahip önemli bir kişinin işareti olmalıdır.

Bu paftadaki ilginç anlatım biçimi, resimle ilgilenen herkesin dikkatini çekmiş ve ressamın yanındaki kişinin onun Osmanlı uşağı veya yardımcısı olduğu var sayılmıştır. Bu varsayım, zamanın koşullarını gözardı eden, kestirme bir yargı olmalıdır. Baron von Busbeque'in mektuplarında, heyetün kendi hizmetkarları, hatta doktoru ile görev yerine geldiği, Osmanlı topraklarına girdikten sonra daima yeniçeriler eşliğinde yol aldıkları ve İstanbul'daki ikametlerinde Elçi Ham'nda kilit altında tutuldukları, açıkça yazılıdır. Bu koşullar altında Avrupalı ressamın yaşlı ve Müslüman bir Osmanlı vatandaşını kendisine hizmetkar olarak alması ve Galata sırtlarında serbestçe dolaşması düşünülemez.

Panoramamın, Kutsal Roma Germen İmparatoru'nun veya Baron von Busbeque'in siparişi ile yapıldığını düşünen araştırmacılar olmuştur¹³. Sipariş sahibi kim olursa olsun, İstanbul panoraması ve Türkiye Albümü'ndeki resimler Sultan'ın izni olmadan yapılamazdı. İzin verildiği halde bile, ressamın çok rahat çalışmaması, halktan kişilerce rahatsız edilmesi kuvvetle muhtemeldir. Uzun zaman gerektiren bu çalışma boyunca onu hem denetleyen, hem koruyan güçlü birisinin bulunması şarttır. Resimdeki yaşlı Osmanlı, bu denetleyici ve koruyucu kişidir. Osmanlı gıysılı yaşlı adam, her ne kadar ressama yardım etmekteyse de, hizmet etmekten çok, ona nezaret etmektedir. Oturur vaziyette, edilgen ama dikkatlidir. Bütün bunlarla ressam, hikayesini resim diliyle anlatmaya devam etmektedir: *Ben resmimi yaparken Osmanlı seçkinlerinden olan bu kişi bana nezaret etti, onun yardım ve desteğini gördüm*. Resmin sol tarafındaki boşlukta tasvir edilenin ne olduğunu saptayabilsek, şüphesiz hikaye daha ayrıntılı hale gelebilirdi.

Lorichs resimde yeralan Osmanlı figürünün kimliğini, resmin kaybolmuş bir yerinde açıkça yazmış olabilir veya olmayabilir, fakat figürün üzerinde kişinin kimliğine ilişkin ufak bir ipucu vermiştir. Yaşlı Osmanlı'nın iri sarığının kıvrımları arasında koyu çizilmiş bir nesne vardır. Bu bir pergeldir. Osmanlıların sarıklarına mücevher takukları bilinirse de, bu pergel, mücevher veya süs eşyası olmak için çok iridir. O halde bu ayrıntı, ya o kişinin devamlı yanında bulundurduğu bir araçtır, ya da kişinin kimliğinin bir işareti olarak çizilmiştir. Pergel, bir astronomu veya bir geometri bilginini, bir künde-kâr ustasını, ya da bir mimarı düşündürmektedir.

AYNI YILLARDA İSTANBUL'DAKİ KENTSEL GELİŞİM

Melchior Lorichs'in İstanbul'da bulunduğu yıllarda şehir, yoğun bir yapı faaliyeti içindedir. Yalnızca Süleymaniye Camisinin inşaatı değil, Kırkçeşme su yollarının yapımı da devam etmektedir. İstanbul, Osmanlı kenti olduğundan beri en hızlı değişim döneminden geçmektedir. Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatı dönemi, zenginliğin zirvesidir ve bu zenginlik hayır ve gelir getirici yapılara dönüşmektedir. Sultan'ın ve yönetici sınıftan kişilerin anıtsal camilerinin inşası sürerken, esnaftan sayılabilecek ağaların dahi Hassa Mimarlarına mescitler sipariş ettiği bir dönemdir. İbadethanelerin dışında çok sayıda türbe, imaret, medrese, hastane, kervansaray, hamam, mahzen ve saraylar yapılmaktadır. Şehir, yeni bir mimari üslup ile, yeni bir silüet kazanmaktadır. Lorichs'in bu yoğun faaliyeti gözden kaçırmaması mümkün değildir.

¹³ Nigel Westbrook, Kenneth R.Dark, Rene van Meeuwen, *a.g.e.*, s. 64.

Resim 2. XI. Numaralı paftadan detay

Kentin değişim sürecine farklı sosyal sınıflardan kadın ve erkek yapıların bânileri olarak katılırken, gereken iş gücü Osmanlı topraklarının her yerinden çağrılan ustalarla oluşturulmuştur. Necipoğlu'nun Osmanlı yapı kültürü konusunda baş eser olan kitabı, zamanın inşaat faaliyetinin örgütlenişı hakkında bilgi verirken, Hassa Mimarlarının başı olan Mimar Sinan'ın hem yapıların tasarlama-yıcısı ve hem de yapı üretimi faaliyetinin yöneticisi olarak oynadığı ikili rolü belgeleriyle açıklar¹⁴. Sultan Süleyman'ın ilk saltanat yıllarında tüm seferlerine katılmış, daha sonra askerlikten ayrılarak Hassa Mimarları'nın başına geçmiş olan Mimar Sinan, Sultan Süleyman, II. Selim ve III. Murat devirlerinde baş

¹⁴ Gülru Necipoğlu, *Age of Sinan, Architectural Culture in the Ottoman World*, Reaktion Books, London 2005.

mimar olarak elli yıl kadar göreve devam etmiştir. Lorichs'in Süleymaniye Camisi'ni ayrıntılı olarak incelemiş olduğu, Türkiye Albümü içinde yer alan bir resimden anlaşılmaktadır. Söz konusu resim, Süleymaniye Camisi'nin şaşırtıcı derecede gerçekçi ve ayrıntılı bir betimlemesidir. Kenti ve yapıları böylesine dikkatle inceleyen ressam Lorichs, Mimar Sinan ile tanışmış olmalıdır.

Hakkında çok söz söylenmiş olan Mimar Sinan'ı kişisel yönleriyle tanımak, onu kendi sözlerinden, *Tezkeretü'l Bünyan* ve *Tezkeretü'l Ebniye*'den okumayı gerektirir¹⁵. Her ne kadar, Mustafa Sai Çelebi tarafından kaleme alınmışsa da, Mimar Sinan'ın kendi sözleri ve mısraları seçilebilmektedir. Kendisinden daima *Fakîr* olarak söz eden Mimar Sinan, son söz olarak, inşa ettiği yapıların ihtişamı veya sayısal çokluğu ile değil, çabasındaki ciddiyet ile anılmak istediğini söyler. Mimar Sinan'ın sözlerinden ayrıntılı bir kişilik portresi çıkartmak mümkündür. Ancak bu yazımızın kapsamı içinde sadece tekrar eden bir motife dikkat çekmek istiyoruz. Develi'nin transkripsiyonu ile Mimar Sinan'dan aktarırsak :

...neccârlık semtine râğb u tâlib olup üstâd hizmetinde pergâr-vâr sâbit-kadem olup merkez ü mēdar gözledüm Âhir pergârvâr kenâr çizüp seyr-i diyâr özledüm. ¹⁶

...leyl ü nehâr bir ân ve bir sâ'at karâr eylemeyüp demürlü 'asâyla pergârvâr, kubbenunun merkez ü medârın devvâr idüm. ¹⁷

Kendi yetişme sürecinin tıpkı pergel gibi bir ayağı temel ilkelerde sabit, bir ayağı ile çevrede dolaşarak ve başka diyarları gözlemleyerek geçtiğini söylerken, mesleğine ait temel bir aracı kendisi için teşbih olarak kullanmaktadır. Ayrıca uzun ömrünün en yoğun çalışma dönemi olan Süleymaniye inşaatının son günlerini de, pergelin hareketlerine benzeterek ifade eder. Pergel'in mimarlar için öneminin yanı sıra tasavvufi çağrışımları da olduğu düşünülürse, Mimar Sinan'ın teşbihine hem maddi, hem manevi anlamlar yüklediği açıktır.

Ayrıca, *Tezketü'l Bünyan* ve *Tezkeretü'l Ebniye*'nin her ikisinde de giriş bölümlerinde “cân ve gönlün halvet sarayı olan Adem'in vücûdunu” pergel ve cetvelsiz bina eden Tanrı'ya hamd eder¹⁸.

¹⁵ Sai Mustafa Çelebi, Yayına hazırlayan: Hayati Develi, *Yapılar Kitabı Tezkeretü'l Bünyan ve Tezkeretü'l Ebniye*, Koçbank Yayınları, İstanbul 2001. Ayrıca, farklı yazmaları kıyaslayarak inceleyen bir çalışma daha vardır: H. Crane-E. Akın, *Sinan's Autobiographies*, Brill, Leiden Boston, 2006.

¹⁶ Sai Mustafa Çelebi, *a.g.e.*, s. 135.

¹⁷ Sai Mustafa Çelebi, *a.g.e.*, s. 155.

¹⁸ Sai Mustafa Çelebi, *a.g.e.*, s. 129 ve 176.

Bu sözcüklerin dışında, Mimar Sinan'ın pergeli kendi özel işareti olarak kullandığını ispat eden bir ifadesi daha vardır : Süleymaniye Külliyesi'ne komşu bir konumda bulunan kendi türbe bahçesi, plan düzleminden bakıldığında bir pergel biçimindedir. Türbe bahçesinin bulunduğu yer ve devamındaki geniş bir alanın Sultan tarafından kendisine verilmiş olduğunu, burada Mimarbaşı'nın büyük bir konağın bulunduğunu vakfiyesinden öğreniyoruz¹⁹. Kendisi tarafından tasarlanan ve yaptırılan türbenin bahçe duvarları, metinlerde kullandığı pergel teşbihini tekrar eder. Yanından geçenlerin göremediği, ancak yüksekte bakıldığında veya rölevesi yapıldığında ortaya çıkan pergel şekli, örtülü bir işarettir. Tıpkı Melchior Lorichs'in göze batmayan pergel işareti gibi, Mimar Sinan'da kendisini anlatan işareti, sadece bazı kişilerin görebileceği şekilde çizmiştir. Burada görülen resim, Mimar Ali Saim Ülgen tarafından restorasyon öncesinde yapılan rölevedir²⁰. Türbe, günümüzde bu plandaki boyutlardan daha geniş bir bahçe içinde bulunmaktadır. Vakfiyede sözü geçen dükkanlar dizisi, o tarihte türbe bahçesinin bitişiğinden başlamaktaydı, restorasyon sırasında bu birimler kaldırılmış, türbe bahçesi genişlemiş ve çevreleyen duvarlar aynı karakteri koruyacak şekilde devam ettirilmiştir. Bu durum pergel biçimini bozmamış, sadece pergelin bacak boylarını uzatmıştır.

SONUÇ

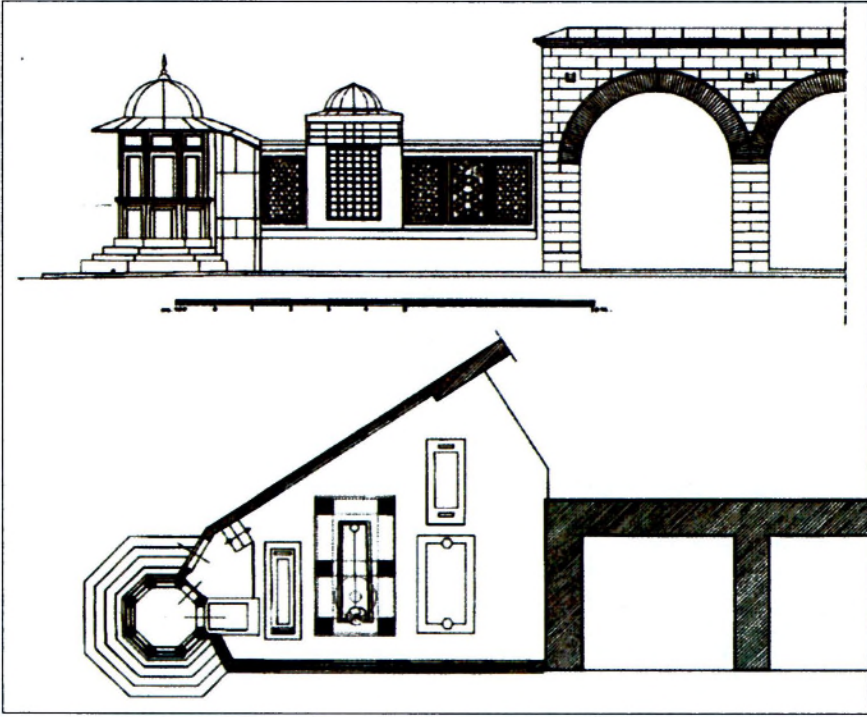
Şimdiye kadar Mimar Sinan için görsel belge olarak elimizde sadece bir minyatür içinde, küçük bir figür vardı²¹. Sultan Süleyman'ın defini öncesinde mezar kazanları denetleyen ve elinde ölçü aleti tutan kişinin Mimar Sinan olduğu hakkında görüş birliği vardır²². Bu figür, iri sarık ve göğüze inen beyazlaşmış sakallarıyla, Lorichs'in panoramasındaki Osmanlı'ya benzerlik gösterir, ayrıca her ikisinde de mimar kimliği, mesleğine ilişkin bir aletin işaret olarak kullanılmasıyla ifade edilmiştir. Minyatür ve batı tarzı resim çok farklı anlatım biçimleri oldukları halde, singeler yoluyla anlatım çağın ruhunu yansıtmaktadır.

¹⁹ İbrahim Ateş, "Vakfiyesinin İhtiva Ettiği Bilgiler Işığında Mimar Sinan", Yayına hazırlayan S. Bayram, *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri* cilt I, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1998. Bu makalede vakfiyenin transkripsiyonu ve sadeleştirilmiş metni vardır. Metinde, Mimar Sinan'ın diğer mülklerinin yanı sıra, Süleymaniye'nin kuzey doğusunda bulunan konağı ayrıntılı şekilde anlatılmış ve kendi mezar alanını da sağlığında hazırladığı ifade edilmiştir.

²⁰ Ali Saim Ülgen, *Mimar Sinan Yapıları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, levha 59. Orijinalleri TTK'da bulunan röleveleri Mimar Ülgen 1938-1962 yılları arasında hazırlamıştır.

²¹ Mimar Sinan figürü, Dublin Chester Beatty Kütüphanesinde 413 numara ile kayıtlı, Seyyid Lokman'ın Tarih-i Sultan Süleyman adlı yazma eserindeki bir minyatürde bulunmaktadır.

²² Necipoğlu, *a.g.e.*, s. 15.

Resim 3. Mimar Sinan Türbesi, Ali Saim Ülgen rölevesi.

Resim 4. Mimar Sinan,
Sultan Süleyman'ın defin
hazırlığı sırasında

Bütün bunların ışığında diyebiliriz ki, Melchior Lorichs'in İstanbul panoramasında görülen Osmanlı figürünün Mimar Sinan olduğu konusunda kuvvetli deliller vardır. Mimar Sinan'ın toplumsal hafızada kazanmış olduğu yer düşünülürse bu önemli bir belgedir ve elimizdeki ona ait tek batı tarzı portredir. Fakat, Lorichs'i Mimar Sinan'ın resmini panoramaya eklemeye yönelten nedenlerin neler olduğu da üzerinde düşünölmeye değer. Bu konuda spekülâtif olsa da, bazı tahminler yürötmeyi, başka araştırmacılara yol açabilir umuduyla uygun gördük, bu tahminlerimiz şunlardır:

*Resmi sipariş eden kişi Mimar Sinan olabilir, ilk yapılan orijinal İstanbul'da kalmış, Lorichs ikinci Venedik'te tekrar üretmiş olabilir.

*Lorichs ve Mimar Sinan arasında sanatçı dayanışması oluşmuş, Sinan ressamın İstanbul'da geçirdiği günlerin verimli olmasını sağlamış, ressam da bu nedenle onu resmine eklemiş olabilir.

*Lorichs sanatçı gözü ile şehrin Osmanlı kimliğini yaratan kişinin Mimar Sinan olduğunu gözlemlemiş ve bunun ifadesi olarak Sinan'ın bilgisi dışında onu resmine eklemiş olabilir.

KAYNAKÇA

- Ateş İbrahim, "Vakfiyesinin İhtiva Ettiği Bilgiler Işığında Mimar Sinan", yayına hazırlayan: S. Bayram, *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, cilt I, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1998.
- De Busbeque Ogier Ghiselin, *Türk Mektupları*, çeviri: Hüseyin C. Yalçın, Remzi Kitabevi, İstanbul 1939.
- Crane Howard ve Akın Esra, *Sinan's Autobiographies*, Brill, Leiden Boston, 2006.
- Eyice Semavi, "Flensburg'lu Melchior Lorichs" *Türk Kültürü*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, sayı 10, Ağustos 1963.

- Eyice Semavi, “Avrupa’lı Bir Ressamın Gözü İle Kanunî Sultan Süleyman”, TTK, *Kanunî Armağanı*, Ankara, 1970.
- Fischer Erick, *Melchior Lorck*, The Royal Library Vandkunsten Publishers, Copenhagen 2009.
- Lorichs Melchior, *Byzantium sive Constantineopolis* (1559) Universiteitsbibliotheek, Leiden.
- Manners Ian, *European Cartographers and the Ottoman World 1500-1750*, Oriental Institute Museum Publications No.27, Chicago 2007.
- Manners Ian, “Constructing Image of a City: Christopher Boundelmonti’s Liber Insularum Archipelagi”, *Annals of the Association of American Geographers* 87, no.1, 1997.
- Morkoç Selen, “City and Self in Three Accounts of Istanbul”, *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, cilt 24, sayı 2, Ankara 2007.
- Mango Cyril ve Yerasimos Stephan, *Melchior Lorichs’ Panaroma of Istanbul 1559*, Ertuğ&Kocabiyyk Publications, Istanbul 1999.
- Ministère des Affaires Etrangères, *Soliman le Magnifique, 15 Fevrier au 14 Mai 1990*, Galeries Nationales du Grand Palais, Paris 1990.
- Necipoğlu Gülru, *Age of Sinan Architectural Culture in the Ottoman World*, Reaktion Books Londra, 2005.
- Von Oberhammer Eugene, *Konstatantinopel unter Sultan Suleiman dem Grossen aufgenommen im Jahre 1559*, Münih 1902.
- Sabancı Üniversitesi Yayını, *Bizantion’dan İstanbul’a Bir Başkentin 8000 Yılı: 5 Haziran - 4 Eylül 2010*, Sabancı Müzesi, İstanbul 2010.
- Sai Mustafa Çelebi, *Yapılar Kütübü Tezkeretü’l Bünyan ve Tezkeretü’l Ebniye*, Yayına Hazırlayan: Hayati Develi, Koçbank Yayınları, İstanbul 2001.
- Ülgen Ali Saim, *Mimar Sinan Yapıları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.
- Westbrook Nigel ve Dark, K. D., Meeuwen, R., “Constructing Melchior Lorichs’s Panorama of Constantinople”, *Journal of the Society of Architectural Historians*, num. 69, March 2010.
- Wulzinger Karl, “Melchior Lorichs ansicht von Konstantinopel alstopographische quelle”, ayrı basım, *Harrassowitz*, Leipzig, 1932.

THE DUTCH IN THE LEVANT: TRADE AND TRAVEL IN THE SEVENTEENTH CENTURY*

HİMMET UMUNÇ**

It should be stated at the outset that, as early as the Middle Ages, the Dutch had been active in the Levant as pilgrims, crusaders, maritime operators, merchants, and travellers. Dutch or Flemish merchants from the Netherlands had always been involved in the Levant trade since the early Middle Ages. Cotton, spices, silk material, wool, carpets, perfumes, ivory and jewellery were among the goods which they imported, while their exports mainly consisted of cloth, timber, arms, glassware, sugar, and also slaves. Moreover, working in cooperation with the Italian merchants, who had been main actors for centuries in the Levant trade, they efficiently carried on the lucrative transit trade between the Italian emporia and the north European Hanseatic cities.¹ On the other hand, when the Crusades were undertaken, Dutch contingents consisting of ordinary troops and members of the nobility joined the expeditions and played an active role throughout the campaigns. For instance, the Flemish nobles, such as Robert I, Robert II and Philip, took part in the crusader expeditions with their troops; furthermore, besides other European maritime operators, the Dutch in general and the Frisians in particular undertook responsibility for the troop transportation from the European ports to the Holy Land.² Besides, there had been Dutch pilgrims in the Levant since the beginnings of Christian pilgrimages to Jerusalem and other holy places; for instance, in the spring of 1106, a colony of English, Danish and Dutch pilgrims was staying in the Holy Land.³

* A revised and expanded version of the paper presented at the International Conference "Orient and Occident: East Meets West in İstanbul," Nederlands Instituut in Turkije, İstanbul, 25-26 June 2008.

** Prof. Dr., Başkent University, Faculty of Science and Letters, American Culture and Literature.

¹ For a detailed account of these commercial activities, see Heyd, pp. 96-97, 103 ff., 433-34, and 542.

² For various references, see Runciman, vol. I, pp. 113, 122 and 199; vol. II, p. 258; vol. III, pp. 9, 24, 26, 55, 56, 146, 147, 149 and 150. Also see Heyd, pp. 265, 289-90, 301, 313, 433-34, 447 and 542, and Bridge, pp. 110 and 156.

³ See Runciman, vol. II, pp. 91 and 249. Also see Heyd, p. 135.

However, the main concern of this article is to give an account of the growing Dutch presence in the Levant in the seventeenth century and focus on the Turkish-Dutch relations at the time. When one reviews the Turkish-Dutch relations in history, especially in the early stages of these relations, it becomes clear that traditional European antagonism against the Turkish state and people seems to have had almost no impact on the Dutch perception, since the Dutch adopted a pragmatic attitude towards the Ottoman Empire and were largely concerned with the growth of the Levant trade. In fact, although some members of the Dutch Republic in the late sixteenth and early seventeenth centuries had strong prejudices and reservations against the Turks and continued to have some misgivings about any close relationship with the Ottoman Empire, "the more pragmatic minds," as De Groot has stressed, "were against schemes of collective action by the European Christian powers under the Pope's leadership to [...] make a general attack on the Turks."⁴ Indeed, especially during the period leading up to the formal establishment of diplomatic relations in 1612, and throughout the seventeenth century and after, both the Sublime Porte and the Dutch Republic were aware of the mutual benefits that a sustained policy of amity and cooperation would yield.⁵ As Çelikkol, De Groot and Slot have clearly emphasized,

"The Netherlands reached out to Turkey as a desirable trading partner and a possible ally in the Mediterranean and Eastern European area. Their cultural and intellectual tendencies made them interested in the study of the country and its people. The Dutch and the Ottomans soon became aware of common interests in the Europe of the year 1600. This brought about the establishment of formal relations between the two countries in 1612."⁶

So, one can state that, since the early Middle Ages, the Levant had always been a region on which the Dutch had focused economically and politically. Obviously, they faced fierce competition and varying degrees of hostility from their European rivals. Initially they kept a low profile for their presence in the Levant, but in time they sought strong alliances in the region to safeguard their economic interests. Hence they attached great importance to the establishment of diplomatic relations with the Ottoman Empire and, thereby, to the acquisition of special privileges as well as exemptions, generally termed "the capitula-

⁴ *Op.cit.*, p. 91; also see *ibid.*, p. 181.

⁵ For a similar view, see Çelikkol, De Groot and Slot, p. xxi.

⁶ *Ibid.*, p. xxi.

tions" or *ahidname*. In fact, during the decades preceding the official establishment of diplomatic relations, Dutch merchants had been allowed by the Sultan to carry out their trade activities in the Levant under the French and British legal protection; also Dutch carriers, sailing under the French and British colours, had been granted free entry to the ports of the region.⁷ Of course, the capitulations not only enabled the Dutch to travel and trade freely within the Ottoman Empire but also led to a noticeable increase in their number. Especially, during the Twelve Years Truce between the Dutch Republic and Spain (1609-21),⁸ the Dutch outplayed their Venetian and English rivals and became the undisputed masters in the Levant trade.⁹ Consequently, the States General of the Dutch Republic established "resident representatives and consuls"¹⁰ in the Levant to maintain their trade primacy and protect the rights and privileges of the merchant colonies that were growing in major trade centres, such as İzmir (Smyrna),¹¹ Aleppo, Larnaca and other places.¹²

From the Turkish perspective, trade was not the only reason for the establishment of political and diplomatic relations with the Dutch Republic. More important was a serious need for strategic partnership against Spain, which was a common enemy of the Dutch Republic and the Ottoman Empire. Indeed, since the mid-1560s, the Ottoman governments had consistently supported the Dutch in their revolt against Spain¹³ and maintained what De Groot has called "incidental political contacts"¹⁴ with the Dutch authorities.¹⁵ These contacts took a dramatic turn in 1604 when the Dutch captured the Spanish naval base in the coastal town of Sluis in the Netherlands and freed some 1500 Turkish captives held as galley slaves by the Spaniards.¹⁶ In the aftermath of this event, several letters of acknowledgement, closer cooperation, goodwill and mutual

⁷ For a detailed account of the Anglo-French protection of the Dutch in the Levant, see De Groot, pp. 86-92; Çelikkol, De Groot ve Slot, p.105. Also, cf. Israel, *Empires and Entrepôts*, p. 136. For instance, from the 1590s onwards, the Dutch merchants, who traded for mohair yarn and wool in Ankara, were protected by the British Levant Company. In this regard, see Barnett, p. 136.

⁸ For a concise account of the political and diplomatic process, leading up to the signing of the Twelve Years Truce, see Israel, *The Dutch Republic*, pp. 399-410.

⁹ See *ibid.*, pp. 97-101.

¹⁰ *Ibid.*, p. 98.

¹¹ See *ibid.*, p. 151.

¹² See *ibid.*, p. 98.

¹³ For a detailed study of the Dutch revolt, which in fact was the Dutch war of independence against Spain, see *ibid.*, pp. 135-230.

¹⁴ *Op.cit.*, p. 86.

¹⁵ For a brief account of these early contacts, see *ibid.*, pp. 83-86.

¹⁶ See *ibid.*, pp. 92-93.

support were exchanged between the Sublime Porte and the States General, and the Turkish Grand Admiral Halil Pasha (*Kaptan-ı Derya* or *Kaptan Pasha*) was personally involved in this correspondence.¹⁷ In this close contact and political development, the primary aim for the Dutch authorities was both an alliance against Spain and, perhaps more importantly, the obtainment of the capitulations for the lucrative Levant trade as well as the guarantee for the protection of the Dutch trade carriers against the North African Turkish corsairs.¹⁸ Yet, for the Sublime Porte and, indeed, for Halil Pasha, the aim was of a strategic and pragmatic kind: to benefit, to the utmost Turkish advantage, from the Dutch maritime power and expertise in order to strengthen and modernize the Turkish navy, so that it might become a tactically major striking force against Spain and others in the Mediterranean.¹⁹ In fact, following the catastrophic defeat of the Turkish fleet in 1571 at Lepanto, Grand Vizier Sokullu Mehmet Pasha had made great efforts to rebuild the navy with new rigging; yet, owing to technological backwardness in shipbuilding, and the lack of well-trained, experienced and fully skilled sailors, the Turkish naval power had entered from the 1590s onwards into a period of decline,²⁰ which must certainly have worried Halil Pasha and, thus, led him to seek closer cooperation with the Dutch authorities.

So, it was in the context of all these economic, political, diplomatic, and military developments and joint efforts that Cornelis Haga, who was a lawyer and had previously been in Turkey as a merchant and traveller, was appointed by the States General in 1611 as the first Dutch ambassador to the Sublime Porte. Upon his arrival in İstanbul on 17 March 1612, he was given by Halil Pasha and other high officials a warm welcome and much hospitality, and on 1 May Sultan Ahmet I received him in audience.²¹ Soon the Dutch Republic was granted all the privileges and exemptions (the capitulations) for residence, trade activities and free travel in the Ottoman lands.²² In the meantime, the provisions for the capitulations were exclusively drawn up by Johan van Ol-

¹⁷ See *ibid.*, pp. 94-95. On Halil Pasha's career and his political role in the development and establishment of diplomatic relations between the Ottoman Empire and the Dutch Republic, see *ibid.*, pp. 48-82 and 92-95 *et passim*. As regards his letters, and the translation of his letter of December 1611 to Prince Maurice of Orange, the Stadtholder, see *ibid.*, pp. 260-65.

¹⁸ See *ibid.*, pp. 93-99 *et passim*.

¹⁹ On Halil Pasha's efforts to form alliance with the Dutch and other naval powers against Spain, see *ibid.*, pp. 55-58 *et passim*. On the Dutch shipping technology, expertise and naval power, see Israel, *Dutch Primacy*, pp. 18-23, and *The Dutch Republic*, p. 316.

²⁰ See Uzunçarsılı, pp. 315-16.

²¹ See De Groot, pp. 98 and 106-14.

²² For the Turkish text and English translation of the capitulations, see *ibid.*, pp. 233-60.

denbarnevelt (1547-1619) in Holland, who was at the time the "Landsadvocaat,"²³ and then they were sent to Haga for the procedures to be finalized in İstanbul. The fact that the Dutch were allowed by the Sublime Porte to formulate the text of the capitulations freely and without any restraint, clearly indicates the distinct status that the Dutch Republic enjoyed as an ally and special partner of the Ottoman Empire. Indeed, Haga was so successful in his embassy that he stayed at his post for thirty eight years. During this relatively long period of his embassy, he set up, in accordance with the capitulations,²⁴ various consulates in the Levant, and the Dutch Levant trade volume increased enormously. Due to their huge stock of merchant shipping, very low freight charges, and enormous bulk-carrying, the Dutch soon ousted England, France and Venice from the Levant trade, and, consequently, Holland became the indisputable economic power in the region.²⁵ Especially, after 1648 when the Spanish-Dutch Eighty Years War ended and also the Treaty of Westphalia was signed by the European powers to end the Thirty Years War, the Dutch-Turkish relations were further strengthened, and the Dutch Republic, besides England, continued to be the most dominant trade partner of the Ottoman Empire.²⁶ Consequently, there emerged major Dutch trade colonies, among which the İzmir colony was the most vibrant and commercially most active. Since İzmir was, as the Dutch traveller and artist Cornelis de Bruyn observed when he visited the city in the late 1670s and early 1680s, "la première ville de tout le Levant pour le commerce,"²⁷ the number of the Dutch merchants living in the city was much higher than that of the other nationalities, and they were accommodated in groups of two or three in eleven homes.²⁸ Moreover, the goods they imported by their ships and put on sale for the people of İzmir were so diverse and in great demand that they did much better business than their English rivals; here is what De Bruyn witnessed about the Dutch trade primacy in İzmir:

"Nos [Hollandois] Flottes accompagnées de bons convois y [à İzmir] mènent tous les ans une grande quantité de Draps de Hollande, & d'autres

²³ On Van Oldenbarnevelt's political career, his great role in the establishment of the Dutch Republic, and his tragic end, see Israel, *The Dutch Republic*, especially pp. 222-30, 234-40, 421-59.

²⁴ See De Groot, pp. 249-50: "consuls be appointed in [...] our well-guarded dominions."

²⁵ For details, see *ibid.*, pp. 214-29; Israel, *Dutch Primacy*, pp. 6 and 98-101, and *The Dutch Republic*, p. 313; Çelikkol, De Groot ve Slot, p. 37.

²⁶ See Israel, *Dutch Primacy*, pp. 202-04, 224-29, 257-58 *et passim*, and *Empires and Entrepôts*, pp. 148 ff.

²⁷ *Voyage au Levant*, p. 27 (for quotation and reference, the 1714 edition of the 1700 French translation of De Bruyn's work has been used).

²⁸ See *ibid.*, pp. 35-36.

riches marchandises, & lors qu'elles y arrivent on voit accourir sur le bord de la mer des milliers de personnes, parce qu'une partie des marchandises dont ces vaisseaux sont chargez sont pour le compte des habitants de ce païs là, tant Turcs que Juifs, Armeniens & Grecs [...]. On ne voit jamais la même affluence de peuple, quand les autres vaisseaux arrivent, non pas même quand c'est la Flotte des Anglois, parce que leurs navires ne sont jamais chargez d'autres marchandises que de celles de leur Nation.²⁹

Among the goods the Dutch bought from Turkey were mohair yarn, wool, cotton and cotton yarn, raw silk, gallnuts, carpets, figs, currants, raisins, and hides;³⁰ while mohair yarn and wool were brought to İzmir by caravans from Ankara after a journey of about sixteen days, cotton and cotton yarn came from the nearby town of Manisa at the foot of Mount Sipylus.³¹ In return, the Dutch goods sold to Turkey consisted of fine cloth, other textiles, furs, Spanish silver (apparently for the Ottoman minting of aspers), dyestuffs, Swedish copper, munitions, spices, pepper and so on.³² Indeed, the Levant trade enabled the Dutch merchants of the seventeenth century to make huge profits and provided them with the raw materials desperately needed for their textile industry. For instance, as Jonathan Israel has pointed out, in a petition presented in 1611 to the States General,

“the Amsterdam Levant merchants claimed [...] that the Levant trade had latterly emerged as one of the most vital plied by the Dutch in any part of the globe. They argued that their commerce with Turkey, Cyprus, Egypt and the Aegean now, compared in value with the trade that the VOC [*Vere-nigde Oost-Indische Compagnie*: United East India Company] had with the East Indies, was potentially even more important for the future ‘well-being of the fatherland’ than the East India traffic. They maintained that the Levant furnished an abundance of valuable raw materials, in particular, silks, cottons, and mohair, which were indispensable to the manufacture of a wide range of luxury and middle quality textiles in the west.”³³

Thus, through trade and mutual strategic interests, the Dutch-Turkish relations in the seventeenth century were maintained with a strong sense of friendship, tolerance, goodwill and economic as well as political interdependence.

²⁹ *Ibid.*, p. 28.

³⁰ See Israel, *Dutch Primacy*, pp. 54, 99-101, 225-27 *et passim*.

³¹ See De Bruyn, p. 28.

³² See Israel, *Dutch Primacy*, pp. 96-101 and 202-204 *et passim*.

³³ *Ibid.*, pp. 98-99.

In the wake of closer commercial and diplomatic relations as such, also Dutch travels to the Levant began to gain momentum. In fact, in the decades preceding the establishment of diplomatic relations and the expansion of the Dutch Levant trade, several Dutch travellers, besides merchants, had also been to Turkey in diplomatic capacity. For instance, during the reign of Süleyman the Magnificent (1520-1566), Gerard van Veldwijk from Ravestein had travelled to İstanbul in 1544 as Emperor Ferdinand I's ambassador.³⁴ Ten years later, on "20 January" 1555, it was the Flemish diplomat Ogier Ghiselin de Busbecq (1522-1592)³⁵ who came to Turkey on a peace mission on behalf of the Habsburg Empire.³⁶ Having achieved a six-month truce with the Sublime Porte,³⁷ he returned to Vienna in late summer only to be sent back to İstanbul in November for the re-negotiation of a new peace deal³⁸ and also for espionage.³⁹ He arrived in İstanbul "at the beginning of January" 1556⁴⁰ and stayed until "the end of August" 1562.⁴¹ He wrote the memoirs of his Turkish embassy in the form of four letters, addressed from Vienna and İstanbul⁴² to his friend Nicholas Michault, who served as the Habsburg ambassador in Portugal.⁴³ In the letters, he gave a full and, at times, sharply critical and antagonistic account not only of his journeys to and from Turkey but also of the political and diplomatic process of his mission. Moreover, he dwelt in great detail on Süleyman the Magnificent, the Grand Viziers Ahmet, Rüstem and Ali Pashas and the other high officials, and described in an intelligence-style manner his extensive observations and impressions of the Turkish life, society, culture, geography, politics, army, and institutions.⁴⁴ Although De Busbecq was of the Flemish origin and

³⁴ See Çelikkol, De Groot ve Slot, p. 2.

³⁵ For a concise biographical account, see Forster, pp. x-xvi.

³⁶ See De Busbecq, pp. 4-28.

³⁷ See *ibid.*, pp. 64 and 75.

³⁸ See *ibid.*, pp. 77, 227-29 and 231 *et passim*.

³⁹ See *ibid.*, pp. 199-200

⁴⁰ *Ibid.*, p. 77.

⁴¹ See *ibid.*, p. 231.

⁴² De Busbecq seems to have written the first letter on 1 September 1555, from Vienna, following his return from his first mission to İstanbul; the second and third letters, dated 14 July 1556 and 1 June 1560 respectively, were written from İstanbul. As for the fourth letter, which was not dated, seems to have been written after his final return from his long embassy to the Sublime Porte. However, they were all published together for the first time in 1589 and were then translated into several European languages (See a review by Horn). For the full texts of the letters, see De Busbecq, pp. 1-243.

⁴³ See Forster, pp. xiv.

⁴⁴ See De Busbecq, especially pp. 28-67, 77-165, and 173-232.

came from Flanders,⁴⁵ he could be included in the group of the early Dutch travellers to Turkey since his homeland constituted together with Holland and Brabant the Habsburg Low Countries, out of which Holland emerged after the 1560s as a republic. Another early diplomatic visitor to Turkey was Joris van der Does (1574-1599), who was the son of Janus van der Does, the historian and curator of Leiden University. In 1597 he accompanied the Polish ambassador to İstanbul on a diplomatic mission.⁴⁶ In a long letter written to his father from İstanbul and published posthumously in 1599 in Leiden as *Georgii Dousae de Itinere Svo Constantinopolitano Epistula*, he described how he met an “Adriaan Kant” of the Hague, who had already converted to Islam and become “duarum [...] triremium praefectus” (the commander of two galleys) in the Turkish navy; hence, he was known as “Kaïke Mehemeth” [Kayıkçı Mehmet] (i.e. Mehmet the Boatman).⁴⁷

Among the early Dutch travellers to Turkey in the sixteenth and seventeenth centuries, De Bruyn was undoubtedly the most important and versatile one, since his travels in the Ottoman Levant not only covered a very large geography extending from İstanbul and İzmir to the Aegean islands, Egypt, the Holy Land, Syria and Cyprus, but they also enabled him to make a very comprehensive and intelligence-oriented survey of the land, with particular attention paid to its geography, people, daily life, culture, architecture, religion, economic life, minorities, archaeological sites, transportation, towns, institutions, and administration. Hence, his account of this survey, which he illustrated with superb engravings and first published in Dutch in 1698 as *Reizen van Cornelis de Bruyn, door de vermaardste Deelen van Klein Azië*, is a kind of social and cultural area study, a documentary, rather than a mere personal story with fictionalized embellishments and oriental fantasies.⁴⁸

De Bruyn began his journey for the Levant on 01 October 1674 from the Hague and, after some time spent in Europe, mostly in Italy,⁴⁹ he arrived in İzmir by sea on 17 July 1678.⁵⁰ He stayed there for about five months as the

⁴⁵ See Forster, p. x.

⁴⁶ See Çelikkol, De Groot ve Slot, p. 11.

⁴⁷ See *ibid.*, p. 10, for a xerox copy of the letter's page where reference is made to “Kaïke Mehemeth:” “Hagiensis quidam Apostata Kaïke Mehemeth duarum [...] triremium Praefectus [...]”

⁴⁸ For an extensive discussion of De Bruyn's travel, see Umunç, “Türkiye’de Hollandalı Bir Seyyah,” pp. 145-63.

⁴⁹ See De Bruyn, pp. 1-16.

⁵⁰ See *ibid.*, p. 20.

guest of the Dutch consul Jacob van Dam and, during his stay, he explored the city and its surroundings, including Ephesus.⁵¹ On 4 December he left İzmir in the company of a Dutch merchant, two Frenchmen, a Turkish *agha* (a local lord) and the *subasi* (police chief) of İzmir, escorted by over sixty body guards, to travel overland to Bandırma on the Sea of Marmara and finally make a passage by sea to İstanbul.⁵² The journey to İstanbul took about ten days and was fairly secure and comfortable although there was always the fear of robbers hiding in the mountains and attacking caravans and travellers.⁵³ De Bruyn stayed in İstanbul for nearly one and half years and made a close study of the city and its people.⁵⁴ Then, at the beginning of July 1680 he returned to İzmir by sea, where he again stayed for seven months.⁵⁵ From İzmir he set out by ship in early February 1681 for a long journey which took him to Egypt, the Eastern Mediterranean, and Cyprus, and lasted well over two years.⁵⁶ After staying in Cyprus for nearly a month, he boarded a ship in Larnaca to cross to Antalya and finally travelled overland in the company of a Turkish caravan to reach İzmir in late June 1683.⁵⁷ His third stay in İzmir lasted nearly one and half years, and on 25 October 1684 he left İzmir by ship to travel back home via Venice.⁵⁸ So, in total, De Bruyn's travels in the Levant amounted to six years, three months and eight days, nearly four years of which he spent in Turkey.

The fact that De Bruyn's travels in the Levant, including Turkey, took such a long time and covered such a vast geography, with particular focus on the social, cultural, historical, economic, demographic, and administrative aspects of the region, evidently raises some doubts about his primary motive for undertaking such an exhausting and dangerous enterprise. Although at the beginning of his work he clearly states that "je me suis senti des mes plus tendres années un penchant insurmontable à voyager les païs étrangers,"⁵⁹ it is hard to believe in view of his detailed account of the travels that he was really telling the truth. In fact, historically, he was closely associated with William III of Orange; as he himself revealed to Van Dam in İzmir, "j'avois toujours pris les interests

⁵¹ See *ibid.*, pp. 22-36.

⁵² See *ibid.*, pp. 36-38.

⁵³ See *ibid.*, pp. 36, and 37-38.

⁵⁴ See *ibid.*, pp. 39-155.

⁵⁵ See *ibid.*, pp. 155-61.

⁵⁶ For a full account of this journey, see *ibid.*, pp. 165-387.

⁵⁷ See *ibid.*, pp. 387-96.

⁵⁸ See *ibid.*, pp. 396-400.

⁵⁹ *Ibid.*, p. 1.

du Prince d'Orange."⁶⁰ If we recall that William III of Orange, Stadtholder of the Dutch Republic since 1672,⁶¹ attached great importance to the maintenance of friendly relations between the Ottoman Empire and the Dutch Republic and introduced "the new Dutch foreign policy in Europe" which required the Dutch diplomats abroad to be more closely involved in European international politics,⁶² it is plausible that he may have commissioned De Bruyn to make an exploratory journey in Turkey and the Levantine lands of the Ottoman Empire and provide him with detailed information about the region, the peoples living there, and the state of the Dutch Levantine trade. The plausibility of this argument can be verified by the unusual warm welcome that De Bruyn received upon his arrival from Consul Van Dam in İzmir and during his stays there; also Ambassador Justinus Colyer in İstanbul must have shown him similar hospitality when he, De Bruyn, visited the capital.⁶³ Moreover, his close observation of the Dutch trade primacy in İzmir, which has been referred to above, may also be regarded as an indication of his special mission during his travels in the region. On the other hand, it was rumoured that, back in 1672, De Bruyn may have played a part in the assassination of the Dutch politician Johan de Witt whose full republican ideas and policies seriously conflicted with William III's pro-English and monarchist policies.⁶⁴ As De Bruyn points out in his travel narrative, the issue was raised by Van Dam in İzmir.⁶⁵ However, he categorically assured Van Dam that the person allegedly involved in the assassination had the same name as his and was in fact a different person with whom he had no relationship whatsoever.⁶⁶ Nonetheless, be this as it may, still the question is whether De Bruyn may have been whisked out of the country, perhaps upon an intervention or suggestion from the Orangist party, under the pretext of a travel in the Levant, so that he may have been out of Dutch political sight for some time. So, it appears that De Bruyn's devotion to the House of Orange and his relationships and dealings in the Dutch Republic were rather enigmatic and, hence, shed some light on the reasons for his travels in the Levant.

⁶⁰ *Ibid.*, p. 398.

⁶¹ See Israel, *The Dutch Republic*, pp. 802-62.

⁶² See De Groot, pp. 228-29.

⁶³ See De Bruyn, pp. 22 and 397-98. On Colyer's diplomatic achievements in İstanbul, also see Çelikkol, De Groot ve Slot, pp. 67-71.

⁶⁴ See Israel, *The Dutch Republic*, pp. 748-802 *et passim*.

⁶⁵ See *Op.cit.*, pp. 397-98.

⁶⁶ See *ibid.*, p. 397.

If one endorses the view that travel is fundamentally a cross-cultural encounter between the traveller and the natives,⁶⁷ De Bruyn's experiences on his travels become a relevant illustration. As a European and Christian, he maintained a distanced stand and, with an observant mind, paid close attention to every detail and incident. Like any European traveller of the time and after, who was aware of an unbridgeable cultural gap, he regarded the Turks as the Others because of their habits, religion, language, culture, manners, social values and so on. Yet, as one can infer from his narrative, his attitude towards them seems to have been one of understanding and curiosity rather than of imperial hegemony or colonialist outlook. Unlike most European travel writings that are in fact pervaded by cultural, racist and institutional solipsism, negative stereotyping, hegemonic desire, and imperialistic self-pride,⁶⁸ De Bruyn's narrative is more impersonal and reads more like a study report, which can be regarded as a flat discourse of geographical mapping, cultural exploration, demographic study, and gathered intelligence. However, all this critical assessment of De Bruyn's discourses in his narrative does not rule out the fact that he was genuinely sensitive in his observations which he did his best to represent as accurately as possible. Especially, his descriptions of İzmir and İstanbul arouse in the mind a vivid and full picture of Turkey in the late seventeenth century. For instance, İzmir has a population of eighty thousand people, with the Turks as the majority, followed by the Greeks, the Jews, the Armenians, and the Levantine Europeans.⁶⁹ It is a city where "on trouve [...] tout ce qui peut flatter les sens & rendre la vie agreable."⁷⁰ This is certainly because the port "est presque toujours plein de toutes sortes de Vaisseaux, par où l'on apprend tous les jours des Nouvelles de tout ce qui se passe dans l'Europe."⁷¹ Moreover, the plain around İzmir is so fertile that all kinds of fruit and vegetables grow there in abundance.⁷²

It was İstanbul that really struck De Bruyn, who was extremely impressed by the vastness, panoramic view, and cosmopolitan nature of the city which he referred to as a world in itself:

⁶⁷ Cf. Clark, pp. 2-3.

⁶⁸ For a discussion, see Umunç, "The Other Geography," especially pp. 723-40.

⁶⁹ See De Bruyn, p. 27.

⁷⁰ *Ibid.*, p. 28.

⁷¹ *Ibid.*, p. 27.

⁷² See *ibid.*, p. 27.

“Elle [İstanbul] paroît par dehors comme un monde, & je ne croi pas que sous le Ciel on puisse trouver une plus belle vuë.”⁷³

During his stay, De Bruyn explored the geography, history, demography, culture, architecture, social setting, economic and commercial potential, and shipping facilities of the city. For him, the Bosphorus is “plus agreable,”⁷⁴ and on its both sides are “Serrails & [...] maisons de plaisance accompagnée de fort beau jardins.”⁷⁵ Indeed, he points out, İstanbul is a city where art and Nature have jointly created beauty and plenty,⁷⁶ and it is here that one best sees “cette profusion des presens de la Nature.”⁷⁷ Also the port is unique in that “la Nature [...] a fait le plus beau Port du monde, même pour les plus grands vaisseaux.”⁷⁸ Besides the topographic and panoramic views of the city, De Bruyn was also strongly interested in the Muslim way of life with all its aspects. He was particularly interested, with remarkable curiosity, in Muslim prayers, rites of worship, Muslim pilgrimages, feasts of Ramadan and Sacrifice, the architecture of mosques, marital life, divorce, gender relations, weddings, circumcision, women and children, dresses, eating and cooking, swearings and street fights.⁷⁹ Law and order in the city, legal proceedings at the court of law, verdicts and sentencing, Islamic orders, usury, outdoor activities and sports, funerals, burials, slavery, and renegades are other social and institutional matters that drew his attention specifically.⁸⁰

So, to conclude, one can stress the fact that, throughout his travel narrative, De Bruyn gives a graphic and almost documentary representation of life and society in the Levant, with more focus on İstanbul and İzmir. The fact that he could travel safely and without any hinderance through such an extensive Ottoman geography is an indication of the high esteem and privileges that the Dutch citizens, whether merchants or travellers, enjoyed in the Ottoman Empire in the seventeenth century. Due to mutual interests and friendly relations, and also because of the many exemptions granted in the capitulations, both the Dutch Republic and the Ottoman Empire maintained a stable economic and

⁷³ *Ibid.*, p. 40.

⁷⁴ *Ibid.*, p. 53.

⁷⁵ *Ibid.*, p. 53.

⁷⁶ See *ibid.*, p. 70.

⁷⁷ *Ibid.*, p. 71.

⁷⁸ *Ibid.*, p. 50.

⁷⁹ See *ibid.*, especially pp. 82-151 for a detailed account.

⁸⁰ See *ibid.*, pp. 118-39.

strategic interaction even though other European powers, especially England and France, politically and economically tried to subvert it at times.

WORKS CITED

I. Texts and Primary Sources

De Bruyn, Cornelis [Corneille le Brun]. *Voyage au Levant*. Paris: Chez Guillaume Cavelier, 1714.

De Busbecq, Ogier Ghiselin. *The Turkish Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq, Imperial Ambassador at Constantinople 1554-1562*. Trans. and Introd. Edward Seymour Forster. 1927. Oxford: Clarendon, 1968.

II. Secondary Sources

Barnett, R.D. "The European Merchants in Angora." *Anatolian Studies*, 24 (1974): pp. 135-41.

Bridge, Antony. *The Crusades*. London: Granada, 1980.

Clark, Steve, ed. *Travel Writing and Empire: Postcolonial Theory in Transit*. London: Zed, 1999.

Çelikkol, Zeki, Alexander de Groot and Ben J. Slot. *It Began with the Tulip: The History of Four Centuries of Relationship between Turkey and the Netherlands in Pictures*. Ankara: Turkish Historical Society, 2000.

De Groot, A.H. *The Ottoman Empire and the Dutch Republic: A History of the Earliest Diplomatic Relations, 1610-1630*. Leiden: Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut, 1978.

Forster, Edward Seymour. "Introduction," in Busbecq, pp. ix-xvi.

Heyd, W. *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*. Trans. Enver Ziya Karal. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1975.

Horn, Kersten. "Suleiman's Empire in the Memoirs of a European Diplomat." Rev. of *The Turkish Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq, Imperial Ambassador at Constantinople 1554-1562*, by Ogier Ghiselin de Busbecq. *H-German, H-Net Reviews* (April, 2007). 19 June 2008 <<http://www.hnet.org/reviews/showrev.cgi?path=156351183834631>>.

Israel, Jonathan. *The Dutch Republic: Its Rise, Greatness, and Fall, 1477-1806*. Oxford: Clarendon, 1995.

- _____. *Dutch Primacy in World Trade, 1585-1740*. 1989. Oxford: Clarendon, 1992.
- _____. *Empires and Entrepots: The Dutch, the Spanish Monarchy, and the Jews, 1585-1713*. London: Hambledon, 1990.
- Runciman, Steven. *A History of the Crusades*. 3 vols. 1951-54. Harmondsworth: Pelican- Penguin, 1971.
- Umunç, Himmet. "Türkiye'de Hollandalı Bir Seyyah: Cornelis de Bruyn ve Gözlemleri [A Dutch Traveller in Turkey: Cornelis de Bruyn and His Observations]." *Belleten*, LXXIII, 266 (April, 2009): pp. 145-63.
- _____. "The Other Geography: Representations of the Turkish Landscape in English Travel Writings." *Belleten*, LXX, 261 (August, 2007): pp. 721-43.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi*. Vol. III, Part 2: *XVI. Yüzyıl Ortalarından XVII. Yüzyıl Sonuna Kadar* [*Ottoman History*. Vol. III, Part 2: *From the Mid-Sixteenth Century to the End of the Seventeenth Century*]. 4th ed. 1954. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.

DERVİŞ PAŞAZÂDE NUMAN BEY'İN ÂYÂNLIK VE TERSÂNECİLİK FAALİYETLERİ

CAFER ÇİFTÇİ*

Giriş

Derviş Paşa sülâlesi, 18. yüzyıldan itibaren İnegöl kazasında ve Hudâvendigâr sancağında güç kazanmaya başlayan ve kısa sürede bölgenin askerî, malî ve idarî faaliyetlerini yönlendiren bir âyân ailesidir¹. Sülâleye adını veren İnegöllü Derviş Mehmed Paşa, 1704 senesinde Hudâvendigâr sancakbeyliğine, 1715 senesinde Kayseri sancağı ile Bender muhafızlığına tayin edilmiş bir şahıstır. 1718 senesinde ikinci defa Hudâvendigâr sancağı mutasarrıflığı görevine getirilmiştir. Sicill-i Osmanî adlı esere göre, Derviş Paşa bu görevde iken 1719 senesinde Bursa'da vefat etmiştir². Ancak tespit edilen iki arşiv belgesi 1719 ve 1720 senesinde Derviş Paşa'nın hala hayatta olduğunu göstermektedir. Belgelerden bir tanesi 28 Ekim 1719³ (14 Zilhicce 1131) tarihlidir ve Derviş Mehmed Paşa'nın Bursa'da yol kesen eşkiyadan dört kişinin idamı sonrasında kesilmiş başlarının İstanbul'a gönderildiğini devlete resmi yazı ile bildirmiş olduğunu açıklamaktadır⁴. Diğer belge 6 Kasım 1720 tarihlidir (5 Muharrem 1133) ve Hudâvendigâr sancağı mutasarrıflığı görevinin arpalık olarak, Derviş Mehmed Paşa'da kalmasını emretmektedir⁵.

Derviş Mehmed Paşa'dan sonra onun oğulları ve torunlarının, uzun bir dönem Bursa ve İnegöl merkez olmak üzere civar bölgede idarecilik yaptıklarını, eldeki kayıtlardan tespit etmek mümkündür. Ancak kayıtlarda bu şahısların

* Doç. Dr., Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, BURSA – cafer1@uludag.edu.tr

¹ Âyânlık hakkında yapılan araştırmaları gösteren iki eser için bakınız; Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s. 320-321; Yuzo Nagata, *Tarihte Âyânlar, Karaosmanoğulları Üzerinde Bir İnceleme*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997, s.1-7.

² Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, Cilt II, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1308, s. 332.

³ Hicrî tarihleri miladî tarihlere çevirmede, Türk Tarih Kurumu'nun web sayfasında sunduğu Tarih Çevirme Kılavuzu kullanılmıştır.

⁴ BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), C.ZB.(*Cevdet Tasnifi, Zabtîye*) nr. 2526 / 14.Z.1131.

⁵ BOA, C.DH. (*Cevdet Tasnifi, Dahiliye*) nr. 6893 / 5.M.1133.

isimleri zikredilirken baş kısmında Derviş Paşazâde ifadesinin bulunması ve baba adlarının yazılmamış olması, ilgili şahısların Derviş Paşa'nın oğlu veya hangi oğluna ait torunu olduğunun tespiti konusunda güçlük çıkarmaktadır. Tüm bu güçlüğü rağmen Derviş Mehmed Paşa'nın tespit edilen oğullarından bir tanesi Zeynel Abidin Bey'dir. 1727 yılında Hudâvendigâr sancağından temin olunacak ordu levazımının yük hayvanları ile toplatılmasında görevli olan Zeynel Abidin Bey⁶, 1736 yılında Hudâvendigâr sancakbeyi görevindedir ve 1738'de vefat etmiştir. Derviş Paşa soyundan gelen diğer şahıslar ise; Halil Bey, Osman Bey, Ömer Bey, Esad Bey, Derviş Mehmed Bey, Abdülgaflâr Bey, Ahmed Bey ve İnegöllü Numan Bey adlı kişilerdir. Arşiv kayıtlarında geçen bilgilere göre, bu şahısların hepsi Hudâvendigâr sancağının âyânları olarak mütesellimlik ve kapıcıbaşılık başta olmak üzere, vergi toplama, eşkiya yakalama, devletin ihtiyaç duyduğu kereste, hayvan ve ipe ürünlerini halktan temin etme ve seferlere katılma gibi muhtelif işlerde görevlendirilmişler⁷, zaman zaman da devlete karşı geldiklerinden cezalandırılmışlardır.

Derviş Paşa'nın soyundan gelen Numan Bey, İnegöl'ün Kulaca köyünde doğmuş, kısa sürede sülâlenin en önemli şahsiyetlerinden biri haline gelerek kapıcıbaşılık, mîrimîrânlık, tersâne emniyeti ve kale inşaatlarında bina emniyeti gibi önemli vazifelere getirilmiştir. Bu çalışmada, bugüne kadar hakkında pek bilgi üretilmemiş olan Derviş Paşazâde Numan Bey'in, bir âyân olarak devlete yaptığı hizmetler, başka âyânlarla yaşadığı mücadeleler ve hepsinden önemlisi III. Selim döneminde Osmanlı donanmasının yenilenmesi organizasyonunda bir tersâne emini olarak faaliyetleri konusunda veriler sunulmaktadır. Dolayısıyla bu çalışma, kaynakların da yetersizliği sebebiyle, Numan Bey'in hayatını tüm yönleri ile açıklama gayretinde olmayıp, onun yaptığı faaliyetler ile; âyânlık, Hudâvendigâr sancağı tarihi ve Gemlik'teki tersânenin işlevi hususunda bir kısım orijinal bilgileri ortaya koymayı hedeflemektedir.

⁶ BOA, İE.ADL. (*İbnü'l-Emin Tasnifi, Adliye*) nr. 688 / 18.L.1139.

⁷ BOA, C.AS. (*Cevdet Tasnifi, Askeriye*) nr. 46621 / 9.R.1185; C. ZB. nr. 2992 / 29.M.1190; C.AS. nr. 29235 / 17.Ra.1191. Ayrıca âyânların görevleri hakkında bakınız. Mustafa Akdağ, "Osmanlı Tarihinde Âyanlık Düzeni Devri, 1730-1839", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt VIII-XII, Sayı 14-23, 1970-1974, s.58-61; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Âyân", *İslâm Ansiklopedisi*, 2. Cilt, 5. Baskı, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997, ss.40-42; Mehmet Zeki Pakalın, "Âyan", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt I, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993, ss.120-122; Bekir Sıtkı Baykal, "Âyanlık Müessesesinin Düzeni Hakkında Belgeler", *Belgeler*, Cilt 1, Sayı 2, 1965, ss. 221-225; Vera. P. Mutafcieva, "XVIII. Yüzyılın Son On Yılında Âyanlık Müessesesi", Çev: Bayram Kodaman, *Tarih Dergisi*, 31, 1978, ss. 163-182.

Bir Âyân Olarak Numan Bey'in Askerî Hizmetleri

Arşiv belgelerinde Numan Bey'e ait ilk veriler, İnegöl ve civarında güç kazanmış bir âyân olarak onun devlet düzenine aykırı faaliyetleri ile ilgilidir. 1782 senesinde İnegöl'ün önde gelen bir grup uleması Anadolu valisine bir yazı ile başvurarak, Numan Bey'le birlikte hareket eden Şemseddin Bey ve Ahmed Bey'in voyvodalık iddiasıyla bölge halkına kötü davrandıklarını, mallarını ve canlarını tehdit ettiklerini ve zulümler yaptıklarını bildirmişlerdir. Bu durum başkente iletdikten sonra bu şahısların yaptıkları işlere son verilmesi ferman olunmuşsa da, kendileri emre itaat etmeyerek zulümlerini artırmışlar, halkı kıskırtarak, İnegöl mahkemesini dahi yanlarındaki eşkıyalarla birlikte basmışlardır. Sonunda İnegöl ahalisinin isteği ve Anadolu valisinin başkente yazdıkları ile; Numan Bey, Şemseddin Bey ve Ahmed Bey'in başka yere sürülerek cezalandırılma kararı alınmıştır. Ancak Numan Bey'in bölgedeki gücünün devam ettiği, bu olaydan üç yıl sonraya kayıtlı 1785 tarihli bir başka belgeden anlaşılmaktadır. Bu belge ahlında İnegöl-Bursa civarındaki âyânların rekabetini de gözler önüne sermektedir: İnegöllü Derviş Paşazâde Numan Bey, Bursalı Esad Bey ve Cizyedârzâde Ahmed Efendi, aralarındaki nefret nedeniyle birbirlerinin aleyhinde adamlar kiralamışlar ve bu adamları şikâyetçi olarak İstanbul'a göndermişlerdir. Ancak bu durum devletçe tespit edildiğinden, şikâyetçi şahısların müracaatlarının dikkate alınmaması kararı alınmıştır⁸. Âyânlar arasında ortaya çıkan bu restleşmelerden şüphesiz en çok bölge halkı zarar görmüştür.

Başlangıçta devlet düzenine aykırı davranışlarda bulunan Numan Bey'in, pek çok âyân örneğinde olduğu gibi bir süre sonra devlet hizmetinde görevlendirildiği görülmektedir. 12 Haziran 1790 (29 Ramazan 1204) tarihli Numan Bey'e gönderilen hükümlerle; kendisinin Yenişehir, Bursa, Pazarköy ve civardaki kazalardan toplayacağı süvari askerleriyle, sefere çıkacak orduya katılması emredilmektedir⁹. Belirtilen sefer organizasyonu, 1787-1792 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin Kırım, Basarebya ve Belgrad topraklarındaki hâkimiyet mücadelesi için Rusya ve Avusturya ile yaptığı savaşın içinde yer almaktadır. Numan Bey bu ilk ciddi sınavında, Osmanlı Devleti'nin Silistre eyâletinde yer alan Tutrakan mevkiinde görevlendirilmiştir. Tutrakan mevki Karadeniz'den itibaren Köstence, Mecidiye, Boğazköy, Silistre, Rusçuk hattı üzerinde yer alan Osmanlı'nın kuvvetli müdafaa mevzilerinden biridir. 17 Haziran 1790 (4 Şevval 1204) tarihli belgede, Tutrakan'a gitmek üzere görevlendirilen Numan Bey'in 150 süvariyle orduya katılacağı, onun dışında Germiyanzâde ifadesiyle şöhret

⁸ BOA, C.ADL. (Cevdet Tasnifi, Adliye) nr. 4585 / 5.L.1199.

⁹ BOA, C.AS. nr. 43335 / 29.N.1204.

bulmuş bir başka âyânın 82 süvariyle ve Keşan âyânlarından Paşacık Ataullah Ağa'nın ise 80 süvariyle sefere iştirak edeceği belirtilmektedir. Süvari sayılarını gösteren bu belge, sefere katılacak âyânlar ve askerlerine yiyecek ve erzak verilmesi için dergâh-ı muallâ (saray) gediklilerinden Tutrakan nüzul emini Ömer'e hüküm olarak gönderilmiştir¹⁰. Numan Bey bu muharebelerde mertlik ve kahramanlık gösterdiğinden hassa silahşoru pâyesini almış ve 1791 senesinde Gemlik'te Osmanlı donanması için kalyon inşa ettirilmesi amacıyla tersâne emini olarak göreve getirilmiştir. 1791 yılında bir kalyon ve 1794 yılında bir firkateyn inşasını tamamlayan tersâne emini Numan Bey'e, gösterdiği hizmet sebebiyle kaptanı derya Küçük Hüseyin Paşa'nın tavsiyesi doğrultusunda, 16 Ağustos 1794 (19 Muharrem 1209) tarihinde dergâh-ı âli kapıcıbaşılığı rütbesi verilmiştir¹¹.

Numan Bey'in tersâncilik alanında yaptığı hizmetler ile yükselmesi sırasında, Osmanlı yönetimi Rumeli'deki âyânlarla ilgili büyük sıkıntı içerisindeydi. Osmanlı Devleti, Küçük Kaynarca Antlaşması ile kaybettiği bir kısım toprakları geri almak amacıyla, 1787-1792 yılları arasında Avusturya ve Rusya ile büyük bir savaşa girmiştir. Devlet yönetimi bu savaşta, çarpışmaların çoğunu Tuna boyundaki âyân savaş ağaları vasıtasıyla yürütmüştür¹². Ancak bu süreçte cephe gerisinde kalan ve daha alt seviyelerde yer alan âyânlar, buldukları bölgelerde hızla gücü yeniden paylaşma mücadelesine girmişlerdir. 1792 yılında seferin bitmesi sonrasında ise, askerlerin terhisleri ile âyânlar arası mücadeleler ciddi anlamda başlamıştır¹³. Ayrıca 1793 yılında III. Selim'in Nizâm-ı Cedid hareketini başlatması ve âyânların bu hareketi kendilerine karşı yapılmış olarak algılamaları, olayları daha da büyütüştür¹⁴. Osmanlı ordusunun geri dönüşü esnasında Kırcalı, Hasköy ve civar yerlerdeki âyânların başıboş bıraktıkları kuvvetlerden, Dağlı eşkiyası adı ile bilinen yağmacı gruplar ortaya çıkmıştır. Küçük âyânların liderliğinde ayaklanma çıkaran Dağlı eşkiyasına karşı Osmanlı Devleti, Rumeli ve Anadolu'daki sadakati sürdüren diğer âyânlardan yardım istemek zorunda

¹⁰ BOA, C.AS. nr. 36284 / 4.L.1204.

¹¹ BOA, C.DH. nr. 1344 / 19.M.1209. 18. yüzyılın başından itibaren kapıcıbaşı görevi bir makam olduğu kadar bir rütbe olarak, özellikle âyânlara verilmeye başlanmıştır. Bakınız. Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997, s. 37.

¹² Deena R. Sadat, "Rumeli Ayanları: The Eighteenth Century", *Journal of Modern History*, Volume 44, No. 3, 1972, s. 359.

¹³ Bruce McGowan, "Âyanlar Çağı, 1699-1812", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, 1600-1914*, Editör: H. İnalçık - D. Quataert, Cilt 2, Eren Yayıncılık, İstanbul 2004, s.789.

¹⁴ Özcan Mert, "Âyan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 4, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s. 197.

kalmıştır¹⁵. Bu mücadeleler içerisinde görülen ve Dağlı eşkıyasının en meşhurlarından olan Pazvandoğlu (Pasbanoğlu) Osman'ın hüküm sürdüğü yerlerin ele geçirilmesi ve yakalanmasında, Alemdar Mustafa Paşa ve Küçük Hüseyin Paşa gibi önemli şahıslar görevlendirilmiştir. 1797 yılında Alemdar Mustafa Paşa'nın, Pazvandoğlu Osman'a ait kalabalık bir orduyu az sayıdaki askeriyile püskürtüp Rusçuk'u kurtarması, onun şöhret kazanmasının en önemli basamağı olmuştur¹⁶. 1798 yılında ise Küçük Hüseyin Paşa aynı başarıyı sergileyememiş, maiyetindeki ordu ile Pazvandoğlu Osman'ın elinde tuttuğu Vidin'i ele geçirmek için görevlendirildiği seferde başarısız olmuştur¹⁷.

1797-1807 yılları arası Rumeli eyâletlerinde âyânların yaptıkları bu isyanlar, 17. yüzyılın başlarında Anadolu'da görülen Celali isyanları kadar ağır tahribata yol açmıştır. İşte Rumeli'deki bu karışıklıların başladığı süreçte, Numan Bey'in Gemlik tersânesinde 59,5 zirâ¹⁸ (45,1 metre) uzunluğunda bir kalyonun yapım işinden sorumlu olduğu, 5 Temmuz 1796 (29 Zilhicce 1210) tarihli belgeye göre aynı zamanda Edirne'ye kendine bağlı askerler ile gitmek üzere de görevlendirildiği görülmektedir. Numan Bey bu göreve kapısı halkı dışında 500 süvari askeri ile iştirak etmektedir. Ayrıca Numan Bey'in yanı sıra, Çanakka- le'de kalyon inşa eden İznikli Osman Bey'in de 150 süvari ile Edirne'ye görevlendirildiği görülmektedir¹⁹. Bu görevden bir süre sonra, 24 Şubat 1798 (8 Ramazan 1212) tarihli diğer belgeye göre, Numan Bey'in kaptan-ı derya vezir Hüseyin Paşa'nın maiyetinde tekrar Edirne'ye görevlendirildiği görülmektedir. Edirne bostancıbaşısı Mustafa ile, Edirne âyânı ve nüzul emini Hacı Ahmed'e gönderilen hükümle, Numan Paşa'nın Edirne'ye süvari askerleri ile vardığında, kendisine ve askerlerine ihtiyaçları olan arpanın ve diğer erzakın verilmesi emredilmektedir²⁰. 16 Mart 1798 (28 Ramazan 1212) tarihli belge, Numan Paşa'nın Edirne'deki görevini açıklayıcı niteliktedir. Buna göre, Dağlı eşkıyasından Emincik adlı şakinin başına topladığı şahıslar ile Plevne ve Lofça arasında kale-

¹⁵ Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğunda Dağlı İsyancılar (1791-1808)*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1983, s.48.

¹⁶ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Meşhur Rumeli Âyanlarından Tirsinikli İsmail, Yılık Oğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa*, Türk Tarih Kurumu Yayını, İstanbul 1942.

¹⁷ Kaptan-ı deryâ Küçük Hüseyin Paşa, 1 Aralık 1797 tarihinde Vidin'e serasker olarak tayin edilmiştir. Bkz. Nejat Göyünç, "Küçük Hüseyin Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 19, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, s.7; J. H. Mordtmann, "Hüseyin Paşa", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 5/1, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997, s.655; Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğunda Dağlı İsyancılar*, s.57.

¹⁸ 1 İstanbul mimarî zirâ' 75,8 cm.'dir.

¹⁹ BOA, HAT. (Hatt-ı Hümayûn Tasnifi) nr. 57544 / 29.Z.1210.

²⁰ BOA, C.AS. nr. 32816 / 8.N.1212.

ye kapanıp istihkâma çekildiği haber alındığından, bu eşkiyanın idam ve yok edilmesi işinin mîrimîrân sıfatıyla Numan Paşa'ya verildiği ve kendisinin mesul tutulduğu görülmektedir²¹. Tarihçi Ahmed Cevdet Paşa da eserinde, Numan Bey'in; Halep valisi Mustafa Paşa, Bozok mutasarrıfı Cebbarzâde Süleyman Bey ve Aydın muhassılı Kara Osmanzâde Hasan Ağa adlı âyânlara ait askerlerin başbuğu olarak Emincik'in üzerine gittiğinden bahsetmektedir²². Emincik adlı eşkiya, Pazvandoğlu Osman'ın adamlarındandır. Belgede Numan Bey'in mîrimîrân olarak anılması, onun bu tarihte mîrimîrânlık pâyesine yükseldiğini göstermektedir. 18. yüzyılda Anadolu'daki eyâletlerin çoğunun yöneticileri, bölgenin önde gelenlerinden atanan mîrimîrânlardır. Bunların kendi bölgelerinde mütesellimlik, cephelede de başbuğluk ve seraskerlik yapmaları gelenekleşmiştir. Başarılı olanlara vezirlik rütbesi verilerek ödüllendirilmişler, başarısız olanlardan ise mîrimîrânlık rütbesi geri alınarak cezalandırılmışlardır.

Numan Bey'in askerî alandaki faaliyetleri sadece seferlere katılmakla sınırlı değildir. Sefer görevi dışındaki süreçte âyânlık yaptığı sahada, çeşitli meseleleri içeren askerî işleri de yürütmüştür. Âyânların, taşrada bir dönem serdar ve voyvoda gibi askerî unvanlarla çalışmış olan ve daha sonra bu unvanlarını kötüye kullanmaları nedeniyle öldürülenlerin terekesini tespit ettirmekte görevli olduklarını, Numan Bey'in başkente gönderdiği evraktan görmek mümkündür. Bilecik'te Ak Mescid mahallesinde oturan Sefer Beşe oğlu Hacı Ömer, haydutluğu ve halka yaptığı zulmü nedeniyle öldürülmüştür. Kendisinden kalan mallarının ve eşyasının varisleri varsa onlara paylaşılması, yoksa devlet hazinesine aktarılması işi Numan Bey'den istenmiştir. Numan Bey, mübaşiri Bostanî Abdi Ağa'yı bu işin halledilmesi için Bilecik'e göndermiştir. Bilecik kazası kadısı başkanlığında yapılan inceleme sonrasında, varis olarak Hacı Ömer'in karısı ve çocuklarının bulunduğu, eşyası ve alacakları ile birlikte 44.576 kuruş terekesinin olduğu, bu paradan masraflar ve borçlar çıkarıldığında eşi, bir oğlu ve dört kızına kalan mirasın 20.596 kuruş 26 para olduğu tespit edilmiştir. Yine Numan Bey'den, Bilecik kazasına bağlı Küplü köyünde oturan ve bir dönem voyvodalık yapmış olan haydutluğu ve zulmü ile meşhur Kalyoncu Mustafa adlı kişinin öldürülmesi ile kendisinden kalan malları, eşyası, çiftliği ve arazisinin tespit edilmesi istenmiştir. Bu emir sonrasında yapılan araştırma ile Mustafa'nın hazineye aktarılacak mirasının olmadığı tespit edilmiştir²³. Numan Bey'in yukarıda belirtilen iki şahıs ile ilgili başkente gönderdiği evrak sonrasında kendisine bu iki

²¹ BOA, C.AS. nr. 51219 / 28.N.1212.

²² Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, Cilt 6, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul 1303, s.251.

²³ BOA, C.ML. (*Cevdet Tasnifi, Maliye*) nr. 3057 / 21.M.1211.

şahsın vereselerinin sahiplerine verilmesi kararını gösteren bir hüküm gönderilmiştir²⁴.

Nisan 1801 tarihinde Numan Bey'in devlet tarafından şu şekilde uyarılmış olması, bir başka görevini de göstermektedir: “*Sen ki mîr-i mîrânsın, bir müddetten beri Bursa, Gemlik, İnegöl ve sâir kazalarda zuhur eden eşkıya ve haramzâdelerin yakalanması işi sana ve sâir memura ferman olunmuş iken, bu işe hiç vaktini harcamadın*”. Bu şakiler Osman ve Deli Balta adlı kişilerdir. Bursa mütesellimi İsmail'in takibinde olan bu kişilerden Osman'ın güpegündüz yaralı olarak yordakçıları ile firar ettiği, İnegöl taraflarına gittiği bilinmektedir. Yenişehir köyü civarında kendisine bağlı eşkıya ile Osmanlı askerleri çatışmaya girdikten sonra, Osman ve Deli Balta'nın İnegöl kazasına bağlı Çavuş karyesine vardığı, buradan beygirlere binerek Hamza Bey köyünde bulunan Emin Bey'in konağına sığındıkları tespit edilmiştir. Emin Bey'in ise bu şakileri alıp Kulaca karyesindeki Numan Bey'in konağına ulaştırdığı haber alındığından, bu iki eşkıyanın iki gün içinde merkezden sevk edilen mübaşir vasıtasıyla İstanbul'a gönderilmesi istenmiştir²⁵. Aynı yılın Mayıs ayına gelindiğinde Deli Balta'nın hala yakalanmadığı ve İstanbul'a teslim edilmediği, bir başka şaki olan eski Şile serdarıyla birlikte Gemlik kazasına bağlı Kumla köyü ve civarında haydutluk yaptıkları görülmektedir. Devlet yönetimi, bu şahısların yakalanıp idam edilerek kesik başlarının İstanbul'a gönderilmesini Numan Bey'e yeni bir hükümle emretmektedir²⁶. Aslında Mudanya ve Gemlik kadıları, eşkıyaların yakalanması konusunda İnegöllü Numan Bey'in ve Bursa mütesellimi Hacı İsmail Ağa'nın ağır davrandıklarını halkın şikâyetleri doğrultusunda daha önceden başkente bildirmişlerdir. Bursa halkı bu ağır davranışın sebebini, her iki devlet adamının büyük çiftliklere sahip olması ve bu çiftlikleri eşkıyanın yakma ihtimalinden korkmaları ile açıklamaktadır.

Numan Bey'in Gemlik Tersâne Eminliği

1770 senesinde Rusların Baltık denizinden yola çıkıp, Cebelitarık Boğazını geçerek Akdeniz'e ulaşması ve Osmanlı donanması ile muharebeye başlayıp Çeşme limanındaki Osmanlı donanmasını ateş kayıkları ile yakması vakası, Osmanlı yönetiminin deniz kuvvetlerinde ıslah çalışmalarına başlamasında etken olan en önemli olaydır. Bu amaçla 1775 yılında Tersâne Mühendishâne-

²⁴ BOA, C.ML nr. 20645 / 29.S.1211.

²⁵ BOA, C.DH. nr. 1445 / 10.Z.1215.

²⁶ BOA, C.ZB. nr. 2574 / 29.Z.1215.

si²⁷ oluşturulmuş ve bu teşkilat Osmanlı donanmasını yenileştirmek amacıyla hizmet vermiştir. Fransız Bonneval'in 1784'te kendi hükümetine gönderdiği rapor, bu tarihlerde henüz Osmanlı donanmasının güçsüzlüğüne dikkat çekmektedir²⁸. Tersâne ve donanmanın tanzim ve ıslahı, ancak 7 Nisan 1789 tarihinde III. Selim'in tahta geçmesinden sonra, onun girişimleri ile planlı bir şekilde devlet politikası haline gelmiştir. III. Selim'in isteği ile hazırlanan ve kendisine sunulan ıslahat lâyhalarında, donanmanın ve tersâne işlerinin ıslah edilmesi gerektiğine dair görüşler bulunmaktadır²⁹. O da bu konuda, bozulan tersâne kurallarını yeniden belirleyen bir tersâne nizamnâmesi ve donanmada görevli personel için de ayrıca bir nizamnâme hazırlatmıştır. İdarî alanda yapılan bu ıslahatlar, III. Selim'in 10 Mart 1792 tarihinde Küçük Hüseyin Paşa'yı vezâret rütbesiyle kaptan-ı derya makamına getirmesi ile hız kazanmıştır³⁰. Görevi süresince yabancı teknisyenlerin yardımı ile Osmanlı donanmasını ve tersânelerini Avrupa ayarında ıslah etmeye çalışan Hüseyin Paşa, modern Osmanlı denizciliğinin kurucusu sayılmıştır³¹. Ayrıca Ege denizinde korsanlık faaliyetlerini de durdurmayı başaran ve Mısır'dan Fransızların çıkarılmasında etkili olan Hüseyin Paşa, padişahın takdirini kazanmış ve 1803 yılında vefat etmiştir³².

III. Selim döneminde denizcilik alanında yapılan bu yenilikler sırasında, Osmanlı donanmasına gemi inşa eden tersâneler; İstanbul, Bodrum, Gemlik, Çanakkale, Midilli, Sinop, Rodos, Karadeniz Ereğlisi, Limni, Kıbrıs, Kemer, Kalas, Silistre ve Sohum gibi deniz kenarı yerleşim birimlerinde bulunmaktadır³³. Bu tersânelerde 1789-1796 yılları arasında toplam 45 parça gemi inşa edilmiş, 1801 yılına gelindiğinde inşa edilen gemi sayısı 61'e çıkarılmıştır³⁴. III. Selim döneminde denizcilik faaliyetlerinin bir ayağını Gemlik tersânesi oluşturmaktadır. İşte Gemlik tersânesinde 1791 yılından başlayarak 1805 yılına kadar

²⁷ Kemal Beydilli, "Mühendishâne-i Bahri-i Hümayun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 31, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, s.514.

²⁸ Enver Ziya Karal, *Selim III'ün Hat-ı Hümayunları*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s.63-66.

²⁹ Enver Ziya Karal, "Osmanlı Tarihine Dair Vesikalar", *Belleten*, Cilt IV, Sayı 14-15, 1940, ss.175-189.

³⁰ Nejat Göyünç, "Küçük Hüseyin Paşa", s.6.

³¹ Nejat Göyünç, "Kapudan-ı Deryâ Küçük Hüseyin Paşa", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, II, 3-4, 1952, ss.35-50; İdris Bostan, *Osmanlılar ve Deniz*, Küre Yayınları, İstanbul 2007, s.57.

³² J. H. Mordtmann, "Hüseyin Paşa", s.654; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, Cilt II, s.218.

³³ Enver Ziya Karal, "Selim III Devrinde Osmanlı Bahriyesi Hakkında Vesikalar", *Tarih Vesikaları Dergisi*, 3, 1941, s.204vd.

³⁴ Ali İhsan Gencer, *Bahriye'de Yapılan İslahât Hareketleri ve Bahriye Nezâreti'nin Kuruluşu (1789-1867)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1985, s.50, 53.

inşa edilen gemilerin yapım işinde, bu çalışmanın konusunu oluşturan İnegöllü Numan Bey önemli hizmetler vermiştir. Gemlik tersânesi ve bu tersâne de bir dönem hizmet vermiş Numan Bey ile ilgili bilgiler, bazı incelemelerde sadece birer cümle veya paragrafla ifade edilmektedir³⁵. Bu nedenle bu çalışmada arşivlerden elde edilerek ortaya konulan veriler, bu konuyu belirli bir düzeyde aydınlatacak niteliktedir.

Numan Bey'in tersâne işlerinde görevlendirilmesinin bir yönü tanınmış bir âyân olması ile ilgili iken, diğer yönü Gemlik tersânesinde yapılan gemilerde kullanılan ve en çok ihtiyaç duyulan malzeme olan kerestenin İnegöl ve Domanıç taraflarından temin edilmesi ile ilgilidir. Numan Bey'in İnegöl'ün Kulaca köyünden oluşu, bu sahalardan kereste teminini kolaylaştıracağı düşünülmüştür. Gemilerde bulunan direklerin üzerinde yelken açmak ve işaret bayrağı çekmek için yatay olarak bağlanmış seren direkleri, bir dönem İnegöl ve civarındaki ormanlardan temin edilmiştir. Ayrıca gemi direklerinde kullanılan çam ağaçları ve kürek yapımında kullanılan gürgen ağaçları da bu coğrafyada yer almaktadır. 19. yüzyılda İnegöl'de su değirmeniyle çalışan hızarlar (bıçkılar) mevcuttur ve bu aletlerle tahta kaşık, sandal küreği, gemi küreği ve çeşitli alanlarda kullanılmak üzere biçilmiş tahta üretimi yapılmaktadır. Bu durum, bugün İnegöl'de var olan gelişmiş mobilya sanayinin kökenlerinin nereden geldiğini gösterir mahiyettedir.

Tutrakan muharebelerindeki mertlik ve kahramanlıkları sebebiyle, kendisine hassa silahşoru pâyesinin verildiği belirtilen Numan Bey'in gemi inşası işleri ile meşguliyeti de, bu dönemden itibaren başlar. Numan Bey 1791 senesinde, Gemlik'te Osmanlı donanması için kalyon³⁶ inşa ettirilmesi amacıyla tersâne emini olarak göreve getirilmiştir. Tersâne emini, tersânenin malî işlerini yürütmek, inşa edilen gemiler için malzeme temin etmek ve gemilerin mühimmâtını kaptanlara teslim etmek gibi işlerde sorumludur. Tersâne emini, yaptığı bu işleri defterlere kaydederek suretlerini kaptan paşaya ve baş muhasebeciye vermektedir³⁷. Numan Bey tersâne emini olarak bu ilk görevinde 57 zirâ' (43,2 metre) uzunluğunda bir kalyon inşa ettirmiş ve bu kalyonu 26 hafta zarfında, diğer bir ifadeyle yaklaşık altı ay gibi kısa bir sürede tamamlamıştır. Gemi, Zilka'de ayı-

³⁵ Ali İhsan Gencer, *Bahriye'de Yapılan İslahât Hareketleri*, s.51.

³⁶ Büyük harp gemileridir, iki veya üç ambarlı tipleri mevcuttur ve her bir ambarında bir sıra top dizilmiştir. Bu gemilerde atış için 900-1000 arasında top mermisi bulunurdu.

³⁷ Tersâne emini hakkında daha ayrıntılı bilgi için bakınız. İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s.33vd.; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s.425-426.

nın on sekizinci günü (19 Temmuz 1791) saat on birde törenle denize indirilmiştir. Bu bilgilerin yer aldığı kaptan-ı derya takririnin padişahlık makamına iletilmesi sonrasında, takririn üst kısmına “*Pek güzel, Allah mübarek eylesin, amn (onun) yerine bir başkası kurulmak lâzımdır. Kapudan Paşa’ya tenbih ile tertib ettirip kurdursun*” cümlelerinden oluşan taltif ve tasdik yapılmıştır³⁸. Bu ifadeler padişahlık makamının bu tarihlerde donanma yapımına verdiği önemi gösterir mahiyettedir.

Nitekim bu takdir sonrasında Gemlik tersânesinde hemen yeni bir fırkateyn³⁹ inşasına başlanmıştır. Fırkateynle ilgili ilk kayıtlarda geminin uzunluğu 51 zirâ‘ (38,7 metre) olarak belirtilirken, aynı gemi için diğer kayıtlarda 53 zirâ‘lık (40,1 metre) bir uzunluk ifade edilmektedir. Bu durum geminin uzunluğundaki plan değişikliğinden kaynaklanabileceği gibi, belgedeki hatalı yazımdan da kaynaklanabilir. Bu gemi için gerekli kerestenin; Kocaeli ve Hudâvendigâr sancaklarına bağlı olan Pazarköy, Yalakabad, Gemlik, Yenişehir, Yarhisar, Pazarcık, İnegöl, Mudanya, Lefke, Domaniç, Gölpazarı, Taraklı, Göynük, Söğüd, Miha- lıç, Kirmasti ve sâir kazalardan kesilmesi, nakli ve tedariki hususunda kereste emini olarak Numan Bey memur tayin edilmiştir. Kerestenin temini için bazı kazalardan baltacı ve arabalar elde edilmesi de gerekmiştir. Bursa ve civarındaki kazalar bu kerestenin temini konusunda hisselerine düşeni yapmak zorunda olmalarına rağmen, Bursa halkı Gemlik’teki tersânede üretilecek gemiler için sürekli olarak kereste temin etmeleri yükümlülüğünü kabul etmek istememiştir. Osmanlı yönetimi ise, İstanbul’a yakın ve güvenilir bir yer olması, sahasının genişliği, kereste kesilecek dağlara yakınlığı, denizinin hemen derinleşmesi gibi faktörlere bağlı olarak, Gemlik’in gemi inşası ve geminin denize indirilmesi hususunda en uygun mahal olduğunu düşünmektedir⁴⁰. Bu amaçla bölge halkının şikâyetlerini bastırmaya çalışan kararlar çıkarılsa da, bu duruma itiraz eden birçok eylemle karşılaşmıştır. Harmanlık kazasının âyânı Kara Veys kereste temin etme yükümlülüğünü kabul etmeyerek; “cedid fâide icâd etmeyiniz” sözleriyle muhalefet etmiş, bu durumun başka kazalarda da ihtilale sebep olacağı düşüncesiyle kendisi hakkında idam kararı çıkarılmıştır⁴¹. Aynı şekilde Bursa’da Kayserili oğlu Mustafa adlı biri, Numan Bey hakkında şayialar çıkararak halkı galeyana getirmiş ve bu suçun karşılığında 1793 yılında Magosa’ya sürülerek kalebend cezasına çarptırılmıştır⁴². 53 zirâ‘ (40,1 metre) uzunluğundaki bu fırka-

³⁸ BOA, HAT. nr. 11025 / 29.Z.1205.

³⁹ Fırkateyn için bakınız. İdris Bostan, *Kürekli ve Yelkenli Osmanlı Gemileri*, Bilge Yayın, İstanbul, 2005, s. 228vd.

⁴⁰ BOA, HAT. nr. 9706/B / 29.Za.1205.

⁴¹ BOA, HAT. nr. 8775 / 14.R.1206.

⁴² BOA, C.ŞB. nr. 2103 / 19.C.1207.

teynin inşası için 1791 yılının Aralık ayında kereste teminine başlanmasına rağmen, Şubat 1794 tarihinde geminin denize indirilme zamanın yaklaştığı, ancak hala bitirilemediği görülmektedir. Şüphesiz yukarıda belirtilen sorunların bu gecikmeye etkisi olmalıdır. Gemlik tersânesinde inşa olunan 53 zirâ'lık (40,1 metre) firkateyn için Numan Bey'in 4176 parça çeşitli cinslerden oluşan kereste toplattığı, bu kerestenin kesimi ve nakli için 15.736 kuruş harcama bedelinin çıktığı, bu bedel için Numan Bey'e ilk olarak 7868 kuruş, ardından da 5000 kuruşluk ödenek verildiği, 6 Şubat 1794 (5 Receb 1208) tarihli belgede görülmektedir⁴³.

1794 yılına gelindiğinde Osmanlı Devleti, Gemlik'te gemi yapım işini daha da büyütme amacıyla yeni bir tersâne binası inşasına başlamıştır. Bu iş için dergâh-ı âli kapıcıbaşlarından Osman Ağa bina emini olarak görevlendirilmiştir. Osman Ağa memuriyeti karşılığında nafaka baha olarak devletten yevmiye istemiştir. Konu baş muhasebe dairesine aktarıldıca, Gemlik sahasında kalyon inşasına memur Numan Bey'e onar kuruş, Bodrum sahasında kalyon inşasına memur Süleyman Bey'e sekizer kuruş ve Niğbolu kalesi bina emini kapıcıbaşı Selim Ağa'ya dörder kuruş nafaka tayin edildiği kıyas edilerek, Osman Ağa'ya da yevmiye olarak onar kuruş verilmesi kararı alınmıştır⁴⁴. Haziran 1796'da Gemlik tersanesinin bina emini Hacı Emin Efendi'dir ve tersaneye iki yıl önce başlayan çalışmalarla; mahzenler, karakolhâne, demirhâne ve kömürhâne gibi ek yapılar inşa olunmuştur⁴⁵.

Gemlik tersânesinde 1791 yılında bir kalyon ve 1794 yılında bir firkateynin inşasını tamamlayan tersâne emini İnegöllü Numan Bey, Bursa ve civarındaki sahalardan gerek kerestenin kesilmesi, gerek tersâneye nakledilmesi ve gerekse gemilerin hızla inşa edilmesi işlerinde üstün hizmet göstermiştir. Bu sebeple, kaptan-ı derya Küçük Hüseyin Paşa'nın tavsiyesi doğrultusunda, 16 Ağustos 1794 (19 Muharrem 1209) tarihinde kendisine dergâh-ı âli kapıcıbaşlığı rütbesini vermiştir⁴⁶. Aynı sene içerisinde Numan Bey, yine Gemlik tersânesinde 59,5 zirâ' (45,1 metre) uzunluğunda yeni bir kalyonun inşası işine görevlendirilmiştir⁴⁷. 1795 senesine ait bir belgede tersâne emini Numan Bey'in 150 akçelik kapıcıbaşlık yevmiyesi aldığı görülmektedir⁴⁸. Numan Bey'in 59,5 zirâ'lık (45,1 metre) bu kalyonun yapımı için cebehâne-i âmireden aralıklarla ham demir

⁴³ BOA, C.BH. (Cevdet Tasnifi, Bahriye), nr. 9860 / 5.B.1208.

⁴⁴ BOA, C.BH. nr. 5836 / 20.B.1208.

⁴⁵ BOA, C.BH. nr. 1531 / 9.Z.1210.

⁴⁶ BOA, C.DH. nr. 1344 / 19.M.1209.

⁴⁷ BOA, C.BH. nr. 6663 / 13.S.1209.

⁴⁸ BOA, C.BH. nr. 2283 / 29.B.1209.

istememesi konusunda yazdığı belgelerde, kalyonun yapımı için yaklaşık 2800 kantar⁴⁹ ham demir gerekeceğinin hesap edildiği görülmektedir⁵⁰. Bu rakamlara göre bu uzunluktaki bir kalyon için yaklaşık 158 tonluk ham demir harcanmaktadır. Kereste gibi diğer malzemeler ve işçi ücretleri de bu harcamalara eklendiğinde, işin malî boyutunun ağırlığı anlaşılabilir. Nitekim bu kalyonla ilgili 20 Mayıs 1797 (23 Zilka'de 1211) tarihli belgeye göre, kalyonun yapımı için hazineden 63.151,5 kuruş 36 akçenin tahsis edildiği görülmektedir⁵¹. Bu belgeden bir süre önceye kayıtlı 27 Şubat 1797 (29 Şaban 1211) tarihli evrakta, geminin yapımı için tahsis edilen paradan son olarak ödenmesi gereken 15.000 kuruştan ancak 7000 kuruşunun hazinece ödendiği, 8000 kuruşun Numan Bey'e gönderilmediği görülmektedir. Numan Bey kalyon inşasının bitmek üzere olduğunu, 8000 kuruşun gönderilmesi durumunda kalyonun zift, katran ve kereste ihtiyaçlarının giderileceği, marangoz, burgucu, hamal ve sair amelelerin yevmiyelerinin ödeneceğini belirtmektedir⁵². Mayıs 1797 tarihine gelindiğinde kalyonun iki üç ay içerisinde su yüzüne indirileceğini belirten Numan Bey, geminin son ihtiyaçlarını karşılamak için 15.000 kuruşa ihtiyaç olduğunu kaptanı derya Hüseyin Paşa'ya bildiriyordu. Kaptan-ı deryanın takrirleri ile bu durum başkente arz olunurken, Çanakkale tersânesinde de hassa silahşorlarından İznikli Osman Bey'in bir kalyon inşa ettirmekle görevli olduğu, onun inşa ettiği kalyonun da, iki üç ay içerisinde denize indirileceği ve 15.000 kuruşa ihtiyacı olduğu belirtilmektedir⁵³. Kalyon inşası sırasında 1795-1796 yıllarında Numan Bey'in, 23,5 zirâ'lık (17,8 metre) iki adet şalope inşası ile de uğraştığı görülmektedir⁵⁴.

Nisan 1798'e gelindiğinde 59,5 zirâ'lık (45,1 metre) kalyonun denize indirilmesine rağmen hala tamamlanamadığı ve gemi inşasının tamamlanması işinin kapıcıbaşı Süleyman Ağa'ya verildiği görülmektedir. Daha önce de belirtildiği gibi, Dağlı eşkıyasından Emincik adlı şakinin başına topladığı şahıslar ile isyan çıkarması nedeniyle, Numan Bey'in bu isyanı bastırarak kuvvetlerde görevlendirilmiş olması, gemi inşa işinin Süleyman Ağa'ya verilmesine sebep olmuştur. Süleyman Ağa bu göreve yeni getirildiğinden kalyonun Fransız mima-

⁴⁹ 1 kantar 56,443 kilograma eşittir. Bakınız. Walther Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, Çev: Acar Sevim, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1990, s.33.

⁵⁰ *BOA, C.BH.* nr. 5690 / 11.Za.1209; *C.BH.* nr. 8164 / 6.B.1210.

⁵¹ *BOA, C.BH.* nr. 1773 / 23.Za.1211.

⁵² *BOA, C.BH.* nr. 8751 / 29.Ş.1211.

⁵³ *BOA, C.BH.* nr. 3457 / 25.Za.1211.

⁵⁴ *BOA, C.BH.* nr. 10840 / 4.L.1209; 1409 / 21.B.1210.

rı⁵⁵ ile marangoz, demirci, burgucu ve diğer görevlilerinin günlük ücretlerinin mîrî fiyat üzere mi, yoksa geminin inşa edildiği bölgenin rayıcı üzere mi ödemesi gerektiğini resmi yazı ile sormaktadır. Ayrıca kalyon inşasının tamamlanması için çalıştırılmak üzere marangoz, burgucu ve sâir amelenin; Tersâne-i âmireden⁵⁶, İznikmid, Karamürsel, Yalakabad, Mudanya, Mihaliç, Bandırma ve sâir kazalardan acilen tedarik ettirilip Gemlik'e gönderilmesini istemektedir. Bu istekler doğrultusunda yapılan müzakere ile hala Gemlik sahasında 12 marangoz, 6 burgucunun görevli olduğu, bunlardan başka 18 marangoz, 6 burgucunun da Süleyman Ağa'nın isteği doğrultusunda görevlendirileceği kararı çıkmıştır. Bu sayıda yer alan 12 marangoz, Gemlik körfezi etrafındaki sahalardan ve Mihaliç'tan, 3 marangoz Mudanya kazasından, 3 marangoz Bandırma kazasından temin edilecektir. 6 burgucu ise Karamürsel ve Kurşunlu kazalarından sağlanacaktır. Tüm bu personelin yevmiyeleri konusunda ise, daha önce Numan Bey'in verdiği kadar yevmiyenin tespit edilip görevlilere verilmesi uygun görülmüştür. Buna göre baş marangoz günlük 35 akçe, diğer marangozlar 30 akçe, şakird olanlar 20 akçe almakta, burgucularda ise usta olanlar günlük 30 akçe, şakirdleri 15 akçe almakta ve kalafatçı ise günlük 30 akçe almaktadırlar. Kapıcıbaşı Süleyman Ağa'nın ise, kalyonun tamamlanmasına gayret gösterdiği, ancak kendisinin iş yaptığı bu havalide yabancı olduğu, akçe işlerinin iradesine muhtaç olduğundan selefi Numan Paşa'ya kıyas olunmayarak, kendisine 8 kuruş yevmiye verilmesi kararı alınmıştır⁵⁷.

1800 yılı içerisinde veya bir yıl öncesinde, Numan Bey yeni bir kalyon inşasına daha başlamıştır. Diğer gemi yapımlarında olduğu gibi bu kalyonun inşası için hazine-i âmire dışında, irâd-ı cedid hazinesinden⁵⁸ ve seferiye akçesi⁵⁹ adıyla toplanan vergiden yararlanılmaktadır. Kalyon inşasına ilişkin kayıttan 300 kantarlık ham demirin istendiği ve ham demirin her kantarının 14 kuruş olduğu tespit edilebilmektedir. Bu rakamın baş muhasebeden gelen evrakta belirtilmesi

⁵⁵ Gemi inşasındaki uzmanlığı herkesçe kabul edilen Fransız gemi mimarı Jacques Balthazard le Brun ile iki asistanı Jean Baptiste Benoît ve Toussaint Petit 1793 yılında Osmanlı hizmetinde çalıştırılmak üzere İstanbul'a getirilmişlerdir. Yabancı uzmanlar konusunda bkz. İdris Bostan, "Osmanlı Bahriyesinin Modernleşmesinde Yabancı Uzmanların Rolü, 1785-1819", *Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2006, s.207-220; Nejat Göyünç, "Küçük Hüseyin Paşa", s.7. Numan Bey'in yaptırdığı bu ve diğer gemilerin mimarının bu şahıslardan biri olma ihtimali oldukça yüksektir.

⁵⁶ Bakınız. İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı*, s.1vd.

⁵⁷ BOA, C.BH. nr. 759 / 2.Za.1212.

⁵⁸ Arzu T. Terzi, *Hazine-i Hassa Nezareti*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s.6.

⁵⁹ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, s.147.

önemli bir veridir⁶⁰. Kalyonun yapımında kullanılan kerestenin karşılığı olarak devletin çeşitli yerleşim birimlerinden vergi talep etmesi halkın hoşnutsuzluğunu ortaya çıkarmaktadır. Torbalı Göynük kazasından kereste karşılığı olarak 1595 kuruşluk vergi⁶¹ istenmesi sonrasında yaşananlar, bu duruma güzel bir örnektir. 6 Mayıs 1801 (22 Zilhicce 1215) tarihli belgede inşa edilen kalyon için şimdiye kadar 800 kantar ham demir gönderildiği ve 40.000 kuruştan fazla masrafın yapıldığı belirtilmektedir. Kalyon için 6465 kantar değişik cins kerestenin Hudâvendigâr sancağı ve Domaniç taraflarından toplandığı görülmektedir⁶². 4 Mart 1802 (29 Şevval 1216) tarihli belgeye göre kalyon inşası için 10.000 kuruş daha gönderilmiştir⁶³. Numan Bey gemi yapımının yanı sıra, aynı dönemde İstanbul'da, Tersâne-i âmirede inşa edilen gemilerin denize indirilmesinde kullanılan büyük havuzun tamiri hususunda da görevlendirmiştir. Bu göreve göre büyük havuzun kapılarının yenilenmesi için gereken kereste, Gemlik tersânesine bağlı kazalardan kesilip İstanbul'a nakil olunacaktır. Ancak yine Torbalı Göynük kazasına bağlı Mihal Bey vakfı köyleri halkı, hisselerine isabet eden dört kıta kerestenin kesilmesi, ulaştırılması ve 1600 kuruşluk eski borçlarının ödenmesi konusunda muhalefet etmektedirler. Devlet bu tahsilâtın yapılması konusunda zorbalığıyla meşhur olan Bilecik âyâmi Kalyoncu Ali Ağa'yı görevlendirmiştir⁶⁴.

Mayıs 1804 tarihli belgelerde kalyon nazırı Numan Bey'in, istihdam ettiği ameleye para ödeme konusunda yetersiz kaldığı ve bu durumunu ifade etmek için Kaptan Paşa'ya bir yazı gönderdiği görülmektedir. Kaptan Paşa ise konuyu başkente ileterek, daha önce hazine-i âmirece bu gemi için tahsis olunmuş 12.500 kuruşun ve bir miktar ham demirin gönderilmesini arz etmiştir. Bu belgenin alt kısmında kalyonun inşası için o zamana kadar harcanan paralar muhasebeden alınan bilgiler doğrultusunda kaydedilmiştir. Gemi için ilk olarak 7500 kuruşun 15 Kasım 1800 (27 Cemâziyelâhir 1215) tarihinde tahsis edildiğinin kayıtlı olması ilgili kalyonun inşasına bu tarihten biraz önce başlanıldığını göstermektedir. Bu tarihten başlayarak sonraki yıllara ait ödenekler ve şimdi verilecek 12.500 kuruşluk para ile birlikte, kalyon için toplam 75.000 kuruş tahsis edilmiştir. Ayrıca şimdiye kadar irâd-ı cedid mahzeninden ve Tersâne-i âmire mevcudundan 2100 kantar ham demir verilmiş olduğu baş muhasebeden alınan bilgiyle doğrulanmış ve bu yazıda 250 kantar daha verilmesine yönelik

⁶⁰ BOA, C.BH. nr. 5598 / 2.Ca.1215.

⁶¹ BOA, C.BH. nr. 3441 / 19.Ca.1215.

⁶² BOA, C.BH. nr. 1493 / 22.Z.1215.

⁶³ BOA, C.ML. nr. 2394 / 29.L.1216.

⁶⁴ BOA, C.BH. nr. 7030 / 11.M.1219.

izin çıkmıştır⁶⁵. Kalyonun inşası sırasında Bursa kazasından 40 dülger amelesi seçilip Gemlik'e gönderilmesi emredilmiştir. Gönderilecek dülgerlerin ücretleri kalyon-ı hümâyûn nâzırı Numan Bey tarafından ödenecektir. Ancak ilgili emir, halka duyurulunca halk kadılık makamına başvurarak, şehirde 10-15 dülger amelesi olduğunu, onların da Hazret-i Emir camiinde istihdam olunduğunu, geri kalan amelenin ise Bursa'da bir süre önce görülen hastalığa bağlı olarak şehri terk ettiğini dile getirmişlerdir. Ayrıca Bursalılar, şehirde bir süre önce çıkan büyük yangın sebebiyle nice menzil, dükkân, hâne ve hamamın tahrip olduğunu, bunların tamiri ve yapımı için dülger amelesine şiddetli ihtiyaç duyulduğunu, sıkıntı çektiklerini, bu nedenle de istenilen dülger amelesinin af buyrulmasını talep etmişlerdir. Bursa kadısı Hacı Mehmed Salih, halkın bu isteklerini 3 Eylül 1804 (27 Cemâziyelevvel 1219) tarihli bir ilamla başkente iletmıştır. Devlet yönetimi ise, kalyonun hızla tamamlanmasını kesin olarak istediğinden, 40 dülgerden 20'sinin af edildiğini geriye kalan 20 dülgerin kalyonun inşasına katılmak üzere kazadan ihraç ve Gemlik'e ulaştırılmasını 4 Ekim 1804 (28 Cemâziyelâhir 1219) tarihli evrakla bildirmiştir⁶⁶. 5 Mayıs 1805 (5 Safer 1220) tarihli belgeden, Numan Bey'in inşa ettiği kalyonun tamamlanmasına az kaldığı ancak hala para gerektiği anlaşılmaktadır. Bu defa da Tersâne-i âmire hazinesinden 20.000 kuruş pay ayrılması ve ulaştırılması hakkında emir çıkmıştır⁶⁷. Bu kalyon Numan Bey'in inşa ettirdiği son gemidir ve yukarıda da anlatıldığı üzere yapım aşamasında birçok sorunla karşılaşmıştır.

Numan Bey'in Yerel Âyânlarla Mücadeleleri

Numan Bey'in gemi inşa işleri ile uğraşırken bölgedeki bir kısım âyân ile ittifak kurarak başka âyânlara karşı mücadele ettiği, hatta Ramazan ayına denk gelen Şubat 1802 tarihinde Orhangazi-Yenişehir hattında bir âyânlar savaşının dahi yaşandığı görülmektedir. Bu konu 19. yüzyılın başında Osmanlı Devleti'nin merkezîyetçi yönetim yapısının ne derece bozulduğunu gösteren ilginç bir vakadır. Savaşın ortaya çıkışı mîrimîrân İnegöllü Numan Bey ile Pazarköy⁶⁸ kazasının Gürle köyünde oturan Halil Ağa adlı âyânın aralarındaki husumetten kaynaklanmaktadır. Bu husumetin nedeni daha önceki bölümde de adları geçen Deli Balta ve Osman adlı iki eşkiyanın yakalanmaları hususunda yaşanan gelişmelere bağlıdır. Alınan emir doğrultusunda bu şakiler Numan Bey tarafından ele geçirilip Esad adlı bir şahsın çiftliğinde tutulmuşlardır. Ancak tam bu sırada

⁶⁵ BOA, C.BH. nr. 3603 / 27.M.1219; C.BH. nr. 6386 / 7.S.1219.

⁶⁶ BOA, C.BH. nr. 959 / 28.C.1219.

⁶⁷ BOA, C.BH. nr. 9280 / 5.S.1220.

⁶⁸ Bursa'nın Orhangazi ilçesi.

Gürleli Halil adlı bir âyânın adamlarıyla birlikte Esad'ın çiftliğini basmasıyla buradaki eşkıyaların kaçmasına sebep olması, Numan Bey ile Halil Ağa'nın birbirlerine düşman olmalarını başlatmıştır. Bu olaydan sonra yaşanan yeni gelişmeler Numan Bey'in intikamını alması için iyi bir fırsat sağlamıştır: Pazarköy kazasına bağlı Cedid köyünden İnce Mehmed adlı âyânın yandaşları ile buldukları bölgede devlet düzenine aykırı davranışları sebebiyle yakalanmaları ve idam edilmeleri hususunda Bursa mütesellimi İsmail Ağa görevlendirilmişti. İsmail Ağa askerleriyle birlikte İnce Mehmed'in üzerine giderken, İnce Mehmed ve yandaşları Numan Bey'e sığınmıştır. İnce Mehmed'in tahrikiyle Numan Bey, Pazarköy kazasından Ağaoğlu Hacı Hasan ve biraderi Kurşunlulu Hacı Halil Bey ve Gemiçli Esad Bey adlı âyânlar ve birkaç yüz nefer asker ile birlikte, önce Pazarköy serdarı Emin'in evini basmışlardır. Burada bir gün bir gece çatışma yaşandıktan sonra, Emin Bey bu güçlere karşı dayanamayıp Gürleli Halil Ağa'nın konağına sığınmıştır. Bu durum Numan Bey'in intikamını alması için iyi bir fırsat olmuştur. Numan Bey isimleri az önce zikredilen âyânlarla birlikte Gürle köyüne baskın yapmıştır. Baskın sırasında köydeki kırktan fazla ev ve Sultan Orhan'ın yaptırdığı büyük cami yakılmış, köy halkına ait 800 koyun, 1000 kileden fazla buğday ve arpa ile birçok mal ve eşya gasp edilmiş, Halil'e bağlı olanlardan birçok kişi öldürülmüştür. Üstelik baskını düzenleyen Numan Bey ve yandaşları, yaptıkları davranışların haklılığını göstermek doğrultusunda merkeze yazı yazılması için kaza naibine de baskı uygulamışlardır. Gürleli Halil, bu baskın sırasında mukavemet edemeyip kaçmayı başarmıştır. Numan Bey ve yandaşlarının yaptıkları zulümler Yalakabad (Yalova) kazası muhtarı ve sair âyân ile, Kocaeli mutasarrıfı Vezir Osman Paşa ve Bursa mütesellimi İsmail Ağa tarafından başkente bildirilince, Numan Bey'in askerlerinin geri çekilmesi ve köyde asayişin temini için Bursa mütesellimi İsmail Ağa görevlendirilmiştir. Ancak İsmail Ağa, Ramazan ayının araya girmesi ile hastalanınca ata binmeye iktidarı kalmamış, eşkıyanın üzerine gitmeyi bayram sonrasına bırakmıştır. Gürle köyü dışında yakın köylerde de bu harpler nedeniyle hasarların olduğu, bu durumun civar kazalarda da ihtilale sebep olabileceği devletçe düşünülmüştür. Köyün asayişinin sağlanması dışında, köyün yeniden onarılması ve tanzimi işi ile yağma edilen eşyanın geri alınıp sahiplerine iadesi ise, Kocaeli mutasarrıfı Osman Paşa'ya verilmiştir. Numan Bey'in Gürle köyü baskınında Gemlik tersânesinden üç adet top getirttiğinin ve köyü altı gün boyunca top ve tüfekte muhasara ettiğinin bilinmesi, savaşın boyutunu ve bu sırada köyde çıkan yangının sebebinin gösterir mahiyettedir. Numan Bey'e bir an önce askerlerini bölgeden çekmesi ile ilgili emirler gelirken, o da yaptıkları davranışların haklı-

ğını gösteren savunmada bulunmuştur. Bu savunmada elinde Halil Bey'in katli ile ilgili bir emir bulunduğunu belirtmiştir⁶⁹. Sonuçta devlet yönetimi, Numan Bey'in elinde böyle bir emir varsa emir kaydının silinmesini, Halil Bey'den kaza halkının hoşnut olduğunu ve Numan Bey'in bu işten vazgeçmesini, aksi takdirde yaptıklarına pişman ettirileceğini bildirmektedir.

Numan Bey'in Gürle âyânı ile aralarında yaşanan muharebe sonrasında bir başka düşmanı ile mücadeleye girdiği görülmektedir. Bu sefer Numan Bey baskın yapan değil, çiftliği basılan konumdadır. Numan Bey'in mücadeleye giriştiği şahıs Bilecik âyânı kapıcıbaşı Kalyoncu Ali'nin⁷⁰ adamlarından olan Yenişehir âyânı Sarıcazâde Osman Bey'dir. Osman Bey 1804 yılı başlarında Yenişehir âyânlarından Seyyid Mustafa Ağa'yı katlederek, bu şahsa ait malları yağmalamış ve Yenişehir'in yönetimi üzerinde güç kazanmıştır. Elimizdeki belgeye göre Numan Bey ile Osman Bey arasındaki mücadele 20 Temmuz 1803 tarihinden kısa bir süre önce başlamıştır. Sarıcazâde Osman Bey, Numan Bey'e ait Yenişehir kazasına bağlı Toprakocak ve Çardak köylerindeki çiftlikleri uzun bir süre muhasara etmiştir. Bu muhasarada başarılı olarak Numan Bey'in çiftliklerini yakmış, içinde bulunan hayvanları, zahire ürünlerini ve eşyaları yağma etmiştir. Bu olayda devlet Numan Bey'in tarafında hareket ederek, Sarıcazâde Osman'ın saldırılarının durdurulması için Numan Bey'e yardım edilmesi hususunda, Bursa ve Kocaeli mütesellimleri ile Karamürsel, İznik ve Yalova âyânlarına hüküm göndermiştir⁷¹. Başlangıçta yakalanarak idam edilmesi istenilen Sarıcazâde Osman'ın, Nisan 1804 tarihine gelindiğinde Kalyoncu Ali'nin araya girmesi ile fakir halktan ve Numan Bey'in çiftliklerinden gasp ettiği eşya ve zahireyi iade etmek ve bazı şartlara uymak koşuluyla affedildiği görülmektedir⁷². Aslında Kalyoncu Ali de bu olayların bizzat içerisindeydi. Bölgede bulunan arazilerde üretilen buğday ve arpa ile çok sayıdaki manda ve öküzün Sarıcazâde Osman ve Kalyoncu Ali tarafından zapt edildiği ve sonra sahiplerine geri verildiği görülmektedir⁷³. Neticede, Numan Bey ile Sarıcazâde Osman Bey ve Kalyoncu Ali barıştırılmıştır. Sarıcazâde Osman Bey 1804'ten itibaren 10 yıl süreyle Yenişehir kazasında âyânlık gücünü devam ettirmiş, aşırı vergiler toplayarak halkı bezdirmiştir. Bilecik âyânı kalyoncu Ali ile Pazarköy âyânı Esad Bey'in isyanları sırasın-

⁶⁹ BOA, C.ÇB. nr. 1378 / 27.N.1216; C.DH. nr. 1440 / 8.L.1216; C.DH. nr. 1691 / 20.L.1216; C.DH. nr. 6916 / 29.L.1216; C.DH. nr. 3837 / 29.L.1216; C.ADL. nr. 788 / 29.Za.1216.

⁷⁰ Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık*, s.131.

⁷¹ BOA, C.ÇB. nr. 3112 / 30.Ra.1218; C.ÇB. nr. 3023 / 3.Z.1218.

⁷² BOA, C.DH. nr. 13668 / 29.Z.1218.

⁷³ BOA, C.ÇB. nr. 2383 / 11 Ca 1219.

da Sarıcazâde Osman Bey, hamisi olan kalyoncu Ali'ye karşı Kocaeli ve Hudâvendigâr sancakları mutasarrıfı Vezir Aziz Ahmed Paşa'nın yanında yer almıştır. Ancak Ahmed Paşa bir süre sonra, Sarıcazâde Osman Bey'in Yenişehir'de yaptığı zulümleri görerak başkentten idamı emrini almayı başarmıştır. Bunun haberini alan Sarıcazâde Osman'ın Bolu ve Çankırı taraflarına kaçtığı ve sonunda yakalanarak 1813 yılı sonlarında idam edildiği bilinmektedir.

Numan Bey'in Son Yılları ve Çocukları

17 Ekim 1813 (21 Şevval 1228) tarihli belgede Numan Bey'in Ruscuk ve Yergöğü kaleleri bina emini görevinde bulunduğu görülmektedir⁷⁴. Ruscuk kalesi Tuna nehrinin güney kıyısında, Yergöğü kalesi ise Tuna nehrinin kuzey kıyısında karşılıklı olarak kurulmuş mevkilerdir. Muhtemelen bu kaleler Dağlı isyanları sırasında tahrip edildiği için tamir edilmektedir. Bu iki kalenin yapımı ve onarımı için 11 yük 28.921 kuruşluk keşif bedeli tespit edilmiştir. Kalelerin inşasında kullanılmak üzere Rumeli kazalarından; 1400 nefer çeşitli amele, 270 adet öküz arabası, 34.787 adet değişik cinslerden oluşan kereste, 7800 çeki odun ve 230 araba ruze çubuğu istenmektedir. Eflak ve Boğdan taraflarından ise; 1200 cerahor⁷⁵, 150 adet araba ve 50 kireççi amelesi istenmektedir. Kalelerin dışında kazık ağaç kakılarak yapılan burç ve siperlerde kullanılan şeranbu (şeranpu) ağaçları, Boğdan taraflarından ve Rumeli kazalarından temin edilmiştir. Kalelerin yapımında kullanılan kereste ve kiriş ağaçları ise, Hezargrad (Razgrad) dağlarından kesilip tedarik edilmiştir. Numan Bey kalelerin tamiri için devletten belirli aralıklarla para isterken, çoğu zaman kendi sermayesini daha sonra devletten temin etmek üzere kullanmıştır. Numan Bey'in bu kalelerin tamiri işleri ile Haziran 1815 tarihinde hala uğraştığı görülmektedir⁷⁶. Ancak bu tarihten kısa bir süre sonra yine 1815 yılında görevden alınarak Limni adasına ikâmete memur edilmiş ve bir süre sonra affedilip İstanbul'a gelmiştir. Temmuz 1817'de İstanbul'da ölmüş ve Haydarpaşa'da Ayrılık çeşmesi mevkinde bir zamanlar var olan mezarlığa gömülmüştür.

Numan Bey'in kaç çocuğu olduğunu kaynaklardan tespit etmek pek mümkün değilse de, kayıtlarda geçen Abidin Bey, Abdurrahman Bey, Mehmed Bey ve Ömer Bey adında dört çocuğuna dair verilere ulaşılmıştır. Bu dört oğlun da devlet kademesinde önemli işlerde buldukları görülmektedir. Abidin Bey'in kale tezkireciliği yaptığı, Abdurrahman Bey'in İstanbul'daki yalısında ahlaksız

⁷⁴ BOA, C.AS. nr. 12717 / 21.L.1228.

⁷⁵ Osmanlı ordusunda ücretle çalışan Hristiyan işçidir.

⁷⁶ BOA, C.AS. nr. 7489 / 25.R.1230; C.AS. nr. 17368 / 26.C.1230.

kadınlarla birlikte olması sebebiyle Magosa'ya kalebind edildiği bilinmektedir⁷⁷. Mehmed Bey babasından yaklaşık dört ay sonra vefat etmiştir⁷⁸. Ömer Bey'in hikâyesi ise daha geniş ve hayret vericidir. 1799 yılında Ömer Bey, etrafına topladığı askerler ile İnegöl ve civarında eşkıyalık faaliyetlerine başlamış, kendi akrabalarından olan Derviş Paşazâde Ahmed Bey'i haksız yere öldürmüş, ardından kendi babası olan Numan Bey'in evini muhasara dahi etmiştir. Osmanlı yönetimi bu haberi alınca Ömer Bey'in yakalanması ve cezalandırılması için Kocaeli sancağı muhafızı Seyyid Hüseyin Paşa'yı görevlendirilmiştir. Bu haberi alan Ömer Bey muhasaradan vazgeçerek kayıplara karışmıştır. Ömer Bey'in hanımı ve çocukları İnegöl kadısına giderek Ömer Bey'in firar içinde olması sebebiyle, kendilerinin her yönden perişan halde bulduklarını belirtmişlerdir. Ayrıca Ömer Bey'in ıslah-ı nefis ettiğini bildirmişler ve İnegöl kazasında oturmamak üzere kendisinin af edilmesini devletten istemişlerdir⁷⁹. Neticede bu istekler başkente ulaştırılmış ve Ömer Bey 1800 yılında af edilmiştir⁸⁰. 1809 yılında Ömer Bey'in birkaç yüz süvari ve piyade askerleri ile orduda görevli olduğu görülmektedir⁸¹.

Numan Bey'in hayatı, faaliyetleri ve mücadelelerinin incelenmesi ile elde edilen veriler, sened-i ittifaka giden süreç içerisinde Osmanlı taşrasında merkezîyetçi yapının ne durumda olduğunu gösterir bir mahiyettedir. Numan Bey'in yerel âyânlarla geçen mücadelelerin anlatıldığı kısımda belirtilen olaylar, Osmanlı Devleti'nin merkezîyetçi idare yapısının güçlü olduğu klasik dönemde görülseydi, birbiriyle mücadeleye giren şahısların hepsi muhtemelen ağır cezalara çarptırılmış olurlardı. Ancak bu anlatımlarda camî, ev ve çiftlik yakının veya halkın malını, hayvanını ve erzağını zapt edenin af edilebildiği, idam kararı çıkarılanların ise kolayca ele geçirilemediği görülmektedir.

Bu araştırma, III. Selim zamanında başlayan donanma teşkilatının yenilenmesi organizasyonunda bir âyânın rolünü ve taşra halkının yükümlülüklerini içermektedir. Ancak Numan Bey'in dışında, onun mensup olduğu Derviş Paşa sülâlesinin Hudâvendigâr sancağındaki nüfuzu da ayrıca incelenmeye muhtaç görünmektedir.

⁷⁷ Kâmil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, Bursa Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesi, Genel No: 4521, III, 152.

⁷⁸ Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, Cilt IV, s.572.

⁷⁹ BOA, C.DH. nr. 11475 / 3.Ra.1215.

⁸⁰ Atilla Çetin, "Bursa Ayanlar Savaşı", *Bursa Araştırmaları*, Sayı 17, 2007, ss.45-47.

⁸¹ BOA, C.AS. nr. 20100 / 27.C.1224.

İRAN'A ELÇİ OLARAK GÖNDERİLEN KESRİYELİ AHMET
PAŞA'NIN SEFARET HAZIRLIĞI VE YOLCULUĞU
(1746-1747)
TAHİR SEVİNÇ*

Giriş

Devletlerarası diplomatik ilişkilerin tanziminde önemle rol oynayan elçiler, savaş ve barış şartlarında görevli buldukları ülkelerde devleti en iyi şekilde temsil edebilmek ve görevlerini başarı ile tamamlayabilmek gayesini güderlerdi. Osmanlı Devleti, kuruluşundan itibaren diğer devletlerle olan siyasi münasebetlerini ve diplomatik ilişkilerini geliştirip sürdürmek için elçilik kurumunu daimi olarak kullanmıştı¹.

Gelişen diplomatik münasebetlerle beraber Avrupa devletleri İstanbul'da daimi veya geçici maslahatgüzarlar bulundurlarken, Osmanlı Devleti XVIII. yüzyılın sonlarına kadar Avrupa'da daimi ve geçici bir elçilik bulundurmamıştı². Buna mukabil gerek İslam ve gerekse Avrupa devletlerine padişahın tahta çıkışını bildirmek, kazandıkları zaferleri duyurmak, Avrupalı kral ve imparatorların taç giymelerini kutlamak, barış şartlarını görüşmek³, akdedilen muahedelerin tasdikli metnini göndermek, muahededen sonra dostluğu teyit etmek, zamanla ortaya çıkan sınır ihtilaflarını gidermek gibi çeşitli sebeplerle yabancı devletlerin elçilerine karşılık fevkalade elçiler görevlendirilmiştir⁴.

Avrupalı devletler 15.yüzyılın ikinci yarısından itibaren İstanbul'da daimi elçiler buldukları halde, Türkistan Hanlıkları, Babür (Hindistan), Fas ve

* Dr., Beyceğiz Mah. Kimyager Sok. Evim Apt. 9/10, Fatih/İstanbul, sevinc.tahir@gmail.com

¹ Mehmet İpşirli, "Elçi", *DİA*, XI, s. 8-9; Murat Uluskan, "Bir Osmanlı Elçisinin Yolculuk Hazırlığı: İbrâhim Paşa'nın 1699 Avusturya Elçiliği", *Türklük Araştırmaları Dergisi (Ayrı Basım)*, 20, İstanbul 2008, s. 251.

² İ.Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara 1988, s. 274.

³ İpşirli, a.g.m., s. 9.

⁴ Ali İbrâhim Savaş, "Genel Hatlarıyla Osmanlı Diplomasisi", *Osmanlı*, I, Ankara 1999, s. 643.

İran gibi devletlerin Osmanlı başkentinde daimi temsilcilikleri yoktu⁵. Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletleri dışında en fazla diplomatik münasebette bulunduğu devletlerden biri İran idi. Osmanlı-İran diplomatik münasebetlerinin temelini Sünnilik ve Şiilik gibi dini nedenler, sınır ihtilafları, aşiretlerden kaynaklanan olaylar ve savaşlarda esir alınan askerlerin mübadelesi oluşturmuştu⁶.

İran ile 1739 yılından bu yana süren savaşlarda İran Hükümdarı Nadir Şah, Osmanlı Devleti'ne karşı her ne kadar üstünlük sağlasa da içeride devlet adamlarına karşı güttüğü sert politika neticesinde zor duruma düştüğünden Osmanlı Devleti'ne barış teklif etmişti. Nadir Şah, Bağdat ve Basra'nın verilmesinin yanı sıra, Caferiliğin beşinci mezhep olarak kabulü ve İranlı hacılara bir emir-i hac tayin edilmesini barış şartları olarak ileri sürmüştü⁷.

1746 yılında başlayan barış görüşmeleri için Osmanlı Devleti, murahhas olarak Maliye Tezkirecisi Nazif Efendi'yi görevlendirilirken⁸, Nadir Şah Fethi Ali Han adlı murahhasını bu işle vazifeli kılmıştı⁹.

Devletlerarası protokole göre anlaşma tasdiki gibi durumlarda gelen elçi misafir olarak kabul edilip her türlü ihtiyacı devlet tarafından giderilmekteydi¹⁰. Fethi Ali Han ve yanında bulunan¹¹ 60 kişilik heyetle beraber İran sınırından itibaren karşılanarak 11 R 1159/ 3 Mayıs 1746 tarihinde Bağdat'a ve buradan İstanbul'a hareketi sırasında güzergah boyunca ihtiyaçlarının karşılanması için

⁵ Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, "Bir Avrupa Diploması Merkezi Olarak İstanbul 1792-1798 Dönemi İngiliz Kaynaklarına Göre", *Osmanlı*, I, Ankara 1999, s. 662-63.

⁶ İbrâhim Aykun, "Osmanlı-İran İlişkilerinden Diplomatik Bir Kesit", *Osmanlı*, I, Ankara 1999, s. 689.

⁷ Şem'dâni-zâde Fındıklı Mustafa Efendi Târîhi, *Mür'it-tevârih*, I, Yay. haz. M.Münir Aktepe, İstanbul 1976, s. 120.

⁸ Koca Mustafa Paşalı bir solakbaşının oğlu olan Mustafa Nazif Efendi, dokuz yıl Boğdan'da katiplik yaptıktan sonra 1739'da Müverrih Raşid Efendi ile İran'a gitmiş, 1746 yılında mâliye tezkirecisi ve murâhhas olarak tayin edilmişti. Bk. Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmanî*, IV/II, Yay. Haz. Orhan Hülâgü-Mustafa Ekincikli-Hamdi Savaş, İstanbul 1998, s. 153. Ayrıca bkz. M.Alaaddin Yalçınkaya, "Mustafa Nazif Efendi", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, İstanbul 1999, s. 306.

⁹ Nocola Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1640-1774)*, IV, Çev. Nilüfer Epçeli, İstanbul 2005, s. 371. Fethi Ali Han'ın Osmanlı Padişahı'na barış için İran Şahı'ndan getirdiği mektubun Farsçası ve Türkçe tercümesi için bk. BOA, *Name-i Hümayun Defterleri*, III, Şaban 1159 (Ağustos 1746), s. 60-63.

¹⁰ Mübahat S. Kütükoğlu, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Fevkalâde Elçiler", *Türk Kültürü Araştırmaları*, 27/1-2, Ankara 1989, s. 199.

¹¹ BOA, *MD*, 152, h. 1408, s. 357.

hazırlıklar yapılmıştı¹². İran Murahhasına, Osmanlı Devleti hududuna girdiği andan itibaren ihtiyaçlarının karşılanması için bir mihmandar tayin edilmiş¹³, İstanbul'a gelinceye kadar bütün ihtiyaçları mihmandar tarafından karşılanmıştı¹⁴. Mihmandara yol boyunca görevinde gerekli kolaylığın sağlanması için bütün mülki ve askeri idareciler vazifeli kılınmışlardı¹⁵. Özellikle eyalet valileri kendi vilayet sınırlarına girişlerinden çıkışlarına kadar karşılama, merasim tertipleme, uğurlama ve yol boyunca güvenliklerini sağlayarak İstanbul'a ulaşmalarını sağlamışlardı¹⁶. Fethi Ali Han barış müzakereleri için 1746 Ocağında Osmanlı yönetimi ile gerekli diplomatik temasları sağlamak için İstanbul'a gelmişti. O, önce sadrazamla görüştüktan sonra, padişah tarafından Divan-ı hümayunda kabul edilerek gerekli diplomatik temasları sağlamış¹⁷ ve Üsküdar'dan İran'a dönüşü sırasında da onun her türlü ihtiyacı karşılanmıştı¹⁸.

Osmanlı Murahhası Mustafa Nazif Efendi, barış görüşmeleri için 1746 Şubatı'nda İstanbul'dan ayrılmak üzere hazırlıklarını tamamlamıştı¹⁹. Nazif Efendi henüz yola çıkmadan evvel, İran tarafında ne gibi hazırlıklar yapıldığına dair bazı istihbari bilgileri almak için bir tatar görevlendirilmişti. Görevli tatar, İran hududundan içeri girip uzun bir yol kat ettikten sonra gerekli bilgileri almanın zorluğu nedeni ile geri dönmüştü. Birkaç gün sonra görevlendirilen

¹² İran Murahhası Fethi Ali Han'a Diyarbakir ve Birecik'te yapılacak zâhire nakli için Diyarbakir'de 30 adet kelek sefinesi inşa edilerek Musul'a gönderilmiş ve Musul Valisi Abdül Halil-zâde Hüseyin Paşa'ya teslim edilmişti. bk. *Hatt-ı Hümayun*, 7/223, 11 CA 1159 (1 Haziran 1746).

¹³ Osmanlı menzil sistemi içerisinde İran elçilerinin karşılanması ve yol boyunca ihtiyaçlarının görülmesi için bk. Hüseyin Çınar, "Osmanlı Ulak-Menzilhâne Sistemi ve XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Antep Menzilleri", *Osmanlı*, 3, Ankara 1999, s. 634-35.

¹⁴ Sipahiler ağalığı payesi ile mihmândâr tayin olunan dergâh-ı âli kapıcıbaşılarından Mehmet Ağa'ya gönderilen Evâsıt-ı M 1160 (22-31 Ocak 1747) tarihli hüküm bk. BOA, MD,152, h. 1544, s. 379.

¹⁵ Bağdat ve Basra Valisi Ahmet Paşa ve diğer idarecilere gönderilen 15 M 1160 (27 Ocak 1747) tarihli hüküm için bk. BOA, D.BŞM, 3849/91. İran Murahhasının Bağdat'tan Halep'e, Halep'ten Adana ve Karaman'a, buradan İstanbul'a her türlü ihtiyacının karşılanması için eyalet valilerine yazılan Evâsıt-ı M 1160 (22-31 Ocak 1747) tarihli hüküm. bk. BOA, MD, 152, h.1479-1485, s. 361.

¹⁶ El-Hacibi, *Nadir Şah Tarihi Tercümesi*, Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi Bölümü, nr. 2179, İstanbul 1249, vr.190b.

¹⁷ El-Hacibi, *a.g.e.*, vr.235b.

¹⁸ Diyarbakir'de İran Murahhası Fethi Ali Han için gerekli yiyecekler kaza, kasaba ve köylerden temin edilerek bunlara ödenecek 500-600 bu yerlerin halkı tarafından tekaliflerine takas olmak üzere karşılanmıştı. BOA, Hattı Hümayun, 6/191, 11 R 1159 (3 Mayıs 1746). Fethi Ali Han'ın Divan-ı hümayunda Osmanlı yönetimi ile anlaşma koşullarını görüşmesi için bk. Johann Wilhelm Zinkeisen, *Geshichte des Osmanischen Reiches In Europa*, V, Gotha 1857, s. 832.

¹⁹ Zinkeisen, *a.g.e.*, V, s. 832; Yalçınkaya, "Mustafa Nazif Efendi", s. 306.

yeni bir tatar, Osmanlı murahhasını karşılamak üzere İran tarafından Hüseyin Mehmet Bey adlı görevlinin Kirmanşah'tan hareket ederek Osmanlı-İran hududunda beklemekte olduğunu haber vermişti²⁰. Mustafa Nazif Efendi Konya, Adana, Antakya ve Halep yolunu kullanarak Bağdat'a geldikten sonra bir süre dinlenerek 12 Haziran'da İran'a doğru yola çıkmıştı²¹. 24 Haziran 1746'da İran sınırında Tak Ayağı denilen yerde konaklamıştı. Burada Bağdat Valisi Ahmet Paşa'nın temin ettiği atlarla ve yanına görevlendirdiği Veli Efendi ile beraber Cebeli Taki adlı yerden geçerek İran topraklarına ayak basmış, önce Kirmanşah'a gelerek burada şehrin ileri gelenleri tarafından karşılanmışlar ve iki gün orada kalmışlardı. Daha sonra Nezihet, Hamedan ve Kazvin'e hareket etmişlerdi²². Derbend Kalesi'nden altı saatlik mesafede bulunan Kara Batak mukabelesinde Kerden'de bulunan Şahın ordugahına yaklaştığında onu, Nadir Şah'ın görevlendirdiği Abdülbaki Han-zade Mustafa Han 50-60 atlı asker ile karşılamışlardı 5 Ş 1159 (24 Ağustos 1746). Kendisine tahsis edilen çadıra yerleştirilen Nazif Efendi bir gün sonra Nadir Şah'ın karargahı önünde kurulan divan merasimi ile karşılanmıştı²³. Şahın bulunduğu büyük çadıra giren Mustafa Nazif Efendi yedi-sekiz sıra şaha doğru gelerek yanındaki name-i hümayunu, İran Şahı'na sunmuş, sonra gerekli görüşmeler yapılmıştı. İki gün sonra İran şahı, kendi çadırında Nazif Efendi'ye bir ziyafet vererek anlaşma şartları konuşulmaya başlanmıştı. Osmanlı murahhası "bizim şartlarımız ancak padişahın gönderdiği name-i hümayun şartları içerisinde olur" demişti. İki gün sonra Osmanlı elçisi tekrar çağrılarak görüşmeler yapılmış, üçüncü gün anlaşmaya varılarak namelerin karşılıklı teslimi için Nazif Efendi'ye hilat giydirilmişti²⁴.

Yapılan uzun müzakereler sonucunda İran Şahı'nın ileri sürdüğü Caferiliğin beşinci mezhep olarak kabulü ve Mekke'de mezhep imamı bulundurulması gibi İran tarafının ileri sürdüğü maddeler kabul edilmemişti. Varılan anlaşma

²⁰ BOA, *Hatt-ı Hümayun*, 7/223, 11 CA 1159 (1 Haziran 1746).

²¹ Adnan Budak, *Mustafa Nazif Efendi'nin İran Elçiliği (1746-1747)*, Yüksek Lisans Tezi, KTÜ Sos.Bil. Enst. Trabzon 1999, s.20; Yalçınkaya, "Mustafa Nazif Efendi", s.306.

²² Abdurrâhman Ateş, *Avşarlı Nadir Şah ve Döneminde Osmanlı-İran Mücadeleleri*, Doktora Tezi, SDÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2001, s.109-110. Kirmanşah'ın idarecisi bir Türk olan Abdülkerim Han hasta olduğu için oğlu, şehrin müftüsü, kadısı tarafından karşılanmıştı. Bk. Budak, *a.g.t.*, s.21.

²³ Osmanlı Murâhhası Nazif Efendi'nin İran Şahı'nın ordugahında karşılanması ve şahın ordugahının bir tasviri için bk. BOA, *Hatt-ı Hümayun*, 6/198, s. 1-2, 29 Z 1159 (12 Ocak 1747).

²⁴ İran Şahı'nın Nazif Efendi'ye hil'at giydirdiği sırada ona "Muradım iki İslam devleti mabeyninde dostluktur. Benden veziriazam ve şeyhülislâm efendiye selam eylemek, iki devlet arâsını tevrika say eylesunlar" demişti. Nadir Şah ile Osmanlı murâhhası arâsında geçen konuşmalar için bk. BOA, *Hatt-ı Hümayun*, 6/191, s. 1-2, 29 Z 1159 (12 Ocak 1747). İran Hükümdarı Nadir Şah'ın görkemli çadırı ve yanında bulunan adamlarının tasviri için bk. Budak, *a.g.t.*, s. 25-26.

ile Şah İsmail'den beri uygulana gelen Safevîlik Tarikatı'nın terk edilerek Sünnîliğin kabulü²⁵, IV.Murat dönemindeki hududa göre mutabık kalınıp İran hacılarına emirül hac tayin edilmesi²⁶ ve hacıların Bağdat ve Şam üzerinden hacca gitmeleri ve yol boyunca her türlü ihtiyaçlarının giderilmesi, üç senede bir değiştirilmek üzere devlet merkezlerinde şebenderler bulundurulması²⁷, savaş esirlerinin değiştirilmesi ve iadesi, her iki ülke halkına hac ve ticaret noktasında kolaylıkların sağlanması²⁸, her iki devlete sığınacak firarilerin himaye edilmeden teslim edilmesi²⁹, hususlarında 17 Şaban 1159/4 Eylül 1746 tarihinde anlaşmaya varılmıştı³⁰. Varılan anlaşmanın tasdik edilmesi için de rütbeleri birbirine eşit büyük elçiler görevlendirilmesine karar verilmişti³¹. Mustafa Nazif Efendi, İran Murahhası Ali Han ile değiştirdikleri muahede senedini almış ve kendisine filci başı tayin edilen Necef Beyi tarafından arabalara bindirilerek yola çıkarılmıştı³². Nazif Efendi'nin yanında kendisine İran'dan mihmandar tayin edilen Mehmet Hüseyin Bey de bulunmaktaydı. Osmanlı hududundan itibaren Nazif Efendi ve mihmandarının iyi ağırlanması ve gereken ihtimamın gösterilmesi için Bağdat Valisi görevlendirilmişti³³. Nazif Efendi (Ramazan sonları) Ekim

²⁵ İzzi Efendi Süleyman Bin Halil, *Tarih-i İzzi*, Millet Kütüphanesi Ali Emiri Tarih Bölümü, nr.414, 1168, vr.111b. İran yönetiminin Sünnîliği kabul etmesi ile Sünnî akidenin bağlı bulunduğu dört mezhepten birinin imamının içtihatlarına uyacak ve bu mezheplerden herhangi birini seçmekte serbest idi. Bk. El-Hacibi, *a.g.e.*, vr. 220b.

²⁶ Şem'dani-zâde, Nadirşah'ın Safevî Tarikatı'nı terk ve ehl-i sünneti kabulü için "Rafz ve'l-hâdi bi'l-küllîye terk ve ehl-i sünnet mezhebine duhul ettiğini" söyler. Bk. *a.g.e.*, s. 128.

²⁷ İran ve Osmanlı Devleti merkezlerinde şebenderlik için elçilerin ikamet ettürülmeleri ve yanlarında bulunan misafirlerle beraber her türlü ihtiyaçlarının karşılanması yönünde varılan anlaşma maddesi için bk İzzi Efendi, *a.g.e.*, vr. 84a.

²⁸ "Âhalî-yi merkumdan Medine-i münevvere ve sair bilâd-ı İslâmiye'ye gelib-gidib hecâc ve zevâdın mecmuuna muâmele-i bilcümle olunarak sair müslimin misüllü merkumlar dahi her halde mera'î ale taraf kılınub, hilâf-ı şer'e dahil ve ta'rizden ve kendilerinden durma namıyla bir nesne metâlib senden hezâr mecânibet oluna ve tarafının ticari emin ve salim edib getirdükleri emtiânın iktizâ iden mahallerde gümrüklerin kânûn-ı kâdim üzere eda eylemek ve ellerinde ticaret mal olmaya ahkâm ve sair ehl-i örf taraflarından bac talebi..." bk. İzzi Efendi, *a.g.e.*, vr.84b.

²⁹ Bu akdolunan müsâlâha tarihinden sonra İran'dan memâlik-i mahrâsaya ve bu taraftan dahi İran'a firar iden olur ise himâyet olunmaya, taleb olundukları halde vükelâyı canibine teslim olunalar. Bk.İzzi Efendi, *a.g.e.*, vr. 84b.

³⁰ Şemdanî-zâde, *a.g.e.*, s. 121, 128; İzzi Efendi, *a.g.e.*, vr. 84b; Ateş, *a.g.t.*, s. 113. Nazif Efendi'nin imzaladığı bu anlaşmaya *Kerden* adı verilmişti. Bk.Yalçınkaya, "Mustafa Nazif Efendi", s. 306; Budak, *a.g.t.*, s. 27-28.

³¹ İzzi Efendi, *a.g.e.*, vr.84b.

³² BOA, *Hatt-ı hümayun*, 6/191, s. 1-2, 29 Z 1159 (12 Ocak 1747).

³³ Nazif Efendi'ye her türlü kolaylığın gösterilip, Mihmândarı Hüseyin Bey'e bir hil'atla bir kürk ilbâs olunması için Bağdat ve Basra eyaletlerine mutasarrıfı ve serâskeri Vezir Ahmet Paşa'ya gönderilen Evâil-i Za 1159 (15-23 Kasım 1746) tarihli hüküm. bk. BOA, *MD*, 152, s. 317-18,

ayında Bağdat'a vardığında³⁴, onun Osmanlı padişahı adına yaptığı anlaşmanın uygun olduğu, Bağdat ve Basra Valisi Ahmet Paşa tarafından incelendikten sonra merkeze bildirilmişti³⁵. Nazif Efendi, yaklaşık on ay süren bu vazifesini yerine getirdikten sonra 7 Şubat 1747'de İstanbul'a gelerek Nadir Şah'tan getirdiği mektupları önce sadrazama, sonra huzura çıkarak padişah'a sunmuş ve kendisine samur kürk giydirilmişti³⁶.

A- Osmanlı Büyük Elçisi Ahmet Paşa'nın Yol Hazırlıkları

Osmanlı Devleti'ne gelen yabancı devlet elçileri ve yabancı ülkelere gönderilecek Osmanlı elçileri için Divan-ı hümayun toplanır, kararlar alır ve bunlar için törenler düzenlenirdi³⁷. Osmanlı ve İran murahhasları arasında anlaşmaya varıldığı, Osmanlı Murahhası Nazif Efendi tarafından daha Bağdat'ta iken bildirilmişti³⁸. Bu nedenle İran'a gidecek elçilik heyetinin hazırlıkları, daha Osmanlı murahhası İstanbul'a gelmeden başlamıştı. Nazif Efendi'den anlaşma yapıldığına dair haber alınır alınmaz I. Mahmud'un başkanlığında Divan-ı hümayun toplanmış, divanda İran Şahına elçi olarak gönderilecek kişinin tespiti ve tayini üzerinde durulmuştu. Elçilik görevinin Kızlar Ağası Beşir Ağa'ya yakınlığı ile bilinen Kesriyeli Ahmet Ağa'ya verilmesi düşünülmüştü³⁹. Onun bu göreve düşünülmesi, geçmişte verilen görevleri tam ve layıkıyla yapması; İran ile daha evvelden yapılan sulh görüşmelerindeki tecrübesinden kaynaklanmıştı. Kesriyeli Ahmet çok genç yaşta iken Mekke şehrinin su yolları ile beraber Medine'de bir caminin yapımını başarı ile yerine getirdiği için kızlar ağasının tevccühü ile defterdar tayin edilmişti. Daha sonra Erzurum'a ordu defterdarı

h.1254. Nazif Efendi'nin Bağdat'ta karşılanması ve merkezden gönderilen bir hil'atın ilbâs olunması için ayrıca bk. İzzi Efendi, *a.g.e.*, vr. 83b-84a.

³⁴ Sinkeisen, *a.g.e.*, V, s. 832.

³⁵ Ahmet Paşa'nın Nazif Efendi'nin getirdiği ve üç madde üzerinde anlaşmaya vardığı anlaşma şartlarının kontrolü ve merkeze sunduğu bilgi için bk. İzzi Efendi, *a.g.e.*, vr. 84a.

³⁶ El-Hacibi, *a.g.e.*, vr.240b. İran dönüşünde, devlete yaptığı önemli hizmet nedeni ile Anadolu Muhasebecisi, 1748'de süvari mukabelecisi, sonra şehremini, Sadrazam Divittar Mehmet Paşa ile Mirahur Mustafa Paşa zamanlarında sadrazam kethüsdası yapılmış, 17 Kasım 1752'de ise azledilerek Edirne'ye gönderilmişti. Bk. Yalçınkaya, "Mustafa Nazif Efendi", s. 306; Budak, *a.g.t.* s. 36.

³⁷ Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 24.

³⁸ Faik Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, Yay. Haz. Bekir Sıtkı Baykal, Ankara 1968, s. 86.

³⁹ Hammer, Ahmet Paşa'nın Kastoria (Kesriye) doğumlu olduğunu ve lakabın buradan geldiğini söyler. Bk. *a.g.e.*, VIII, s.115. Kesriye Kazası Rumeli Eyaleti'ne tabi Paşa Sancağı'na bağlı idi. Bk. Nuri Akbayar, *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*, İstanbul 2001, s. 97.

olarak gönderilmişti⁴⁰. Burada İran Şahı'nın barış tekliflerini serdarnekremden izin almaksızın İstanbul'a getirmek istediğinden Samsun'da tutuklanmış, sonra da serbest bırakılmıştı⁴¹.

Siyasi ve sosyal alanlardaki tecrübeli geçmişinden dolayı 20 Şevval 1159/ 5 Ekim 1746 yılında İstanbul'a çağrılarak paşa rütbesinin yanı sıra Sivas Valiliği payesi ve büyük elçilik sıfatı ile İran elçisi olarak görevlendirilmiş ve değerli hediyelerle Bağdat üzerinden İran'a gönderilmesine karar verilmişti⁴². Bu görevin verilmesinden sonra padişah tarafından Divan-ı hümâyunda huzura kabul edilerek İran Şahı'na iletmesi için kendisine name-i hümâyün verilerek bir hilat ile samur kürk giydirilmişti⁴³.

İran tarafında ise İstanbul'a Osmanlı padişahu ile görüşmesi için Mustafa ve Mehdi Hanlar elçi tayin edilmişlerdi. Birinci dereceden sorumlu İran elçisi Mustafa Han idi⁴⁴. Osmanlı hududundan itibaren İran elçisinin bütün ihtiyaçlarının giderilmesi için Divan çavuşlarından Rodoslu Mehmet Ağa mihmandar tayin edilmişti. İran elçisinin Bağdat'a getirilerek buradaki bütün ihtiyaçlarının karşılanmasından da Bağdat Valisi sorumlu tutulmuştu. Bağdat'a gelecek İran elçisinin merasim ile karşılanması ve gerekli hassasiyetin gösterilmesine büyük önem verilmişti. Bu nedenle bütün diplomatik teamüllere uyulması ve elçilere gereken ihtimamın gösterilmesi bu işle vazifeli olanlara özellikle tembih edilmişti⁴⁵. Bunun üzerine elçiler için uygun yol koşulları sağlanmış ve onların güven-

⁴⁰ Ahmet Paşa'nın Kars Ordu Defterdarlığı görevine getirilmesi için bk. El-Hacibi, *Nâdir Şah Tarihi*, vr.223a. Ahmet Paşa'nın 1157/1743 yılında Kars Ordu Defterdarlığı için bk. BOA, *D. BŞM*, 3748/66, 6 M 1160 (18 Ocak 1747).

⁴¹ Hammer, *a.g.e.*, VIII, s. 115.

⁴² Kesriyeli Ahmet Paşa'nın büyük elçilik sıfatının yanı sıra, Sivas Valiliği'ne getirilmesi üzerine eski Sivas Beylerbeyi ve kaza kadılarına yazılan hüküm için bk. BOA, *MD*, 152, h. 1219, s. 313. Ahmet Paşa'ya verilen büyük elçilik sıfatı için bk. BOA, *MD*, 152, h. 1546, Evâil-i M 1160 (13-22 Ocak 1747), s. 380. Şem'dani-zâde, Ahmet Paşa'ya üç tuğ ile Sivas Valiliği verildiğini söyler. Bk. *a.g.e.*, s. 121. Kesriyeli Ahmet Paşa'nın İran elçisi olarak görevlendirilmesi için ayrıca bk. Ernst S. Tucker, *Nadir Shah's for Legitimacy in Post-Safavid Iran*, Amerika (Florida) 2006, s. 99; İ.Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi (Karlofça Anlaşması'ndan XVIII. Yüzyılın Sonlarına Kadar*, IV/1, Ankara 1995, s. 309-10.

⁴³ Ahmet Paşa ile elçilik heyetindeki bazı görevlilere ilbâs olunan hil'at-ı fahire ile samur kürkler veziriazam tarafından 1500 kuruşa satın alınmıştı. bk. BOA, *D. BŞM*, 3748/117, 118, 9 M 1160 (21 Ocak 1747).

⁴⁴ Unat, *Osmanlı Sefirleri*, s. 87.

⁴⁵ Bağdat ve Basra Valisi Ahmet Paşa'ya gönderilen Evâil-i C 1160 tarihli hüküm bk. BOA, *MD*, 153, h.187, s. 62. Nu'man Efendi, Osmanlı yönetimi tarafından İran elçilerine mihmândâr tayin edilen Rodoslu Mehmet Ağa'nın Ruhali (Urfa) olduğunu belirtir. Bk. Ebû Sehl Nu'man Efendi, *Tedbirât-ı Pesendide (Beğenilmiş Tedbirler)*, Yay. Haz. Ali İbrâhim Savaş, Ankara 1999, s. 158.

likleri için de tumarlı sipahiler ile bu bölgedeki idarecilerin kapı halkları tayin edilmişti⁴⁶.

1- Elçilik Heyetindeki Görevliler

Herhangi bir siyasi mülahaza ile başka bir ülkeye gönderilen Osmanlı elçisinin maiyetine kendi alanlarında oldukça tecrübeli görevliler tayin edilmekteydi. Tayin edilen görevliler gittikleri ülkelerde devleti temsil ettiklerinden, bunların gösterişine ve görevlerinde liyakat sahibi olmalarına dikkat edilmiştir⁴⁷. Gönderilen elçinin büyüklüğü ve fevkaladeligi, elçinin maiyetindeki görevlilerin nitelik ve sayılarında belirleyici olmuştur⁴⁸.

Osmanlı Devlet yönetimi tarafından Ekim 1746'da Ahmet Paşa'nın büyük elçi tayin edilmesinden sonra maiyetinde bulunacak görevliler de özenle belirlenmişti⁴⁹. Sefaret heyetinde yer alması düşünülüp İstanbul'da bulunmayan görevliler, 1746 Ekimi'nden itibaren hemen İstanbul'a çağırılmış⁵⁰ ve bunların yerine de başka görevliler tayin edilmişti⁵¹. Anadolu ve İstanbul'dan elçilik heyetine seçilenler arasında ikinci elçi sıfatı ile Hüdavendigâr Sancağı Mutasarrıfı Recep Paşa, Elçilik Kethüdası sıfatı ile Kapıcıbaşı Abdurrahman Ağa, Defterdar Vekili (Ordu Defterdarı) Mustafa Ağa, Ordu Kadısı Müderris Numan

⁴⁶ İran elçisinin Musul'da mehterhane merâsımı ile karşılanması ve yol boyunca güvenliğinin sağlanması için Musul Valisi Selim Paşa ve kethüdasına gönderilen hüküm için bk. BOA, MD, 153, h.188, s. 62, Evâil-i C 1160 (10-19 Haziran 1747).

⁴⁷ Ali İbrâhim Savaş, "Osmanlı Elçilerinin Resm-i Kabul Protokolleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 11, İzmir 1996, s.111-112.

⁴⁸ Karl Tepley, "Nemçe İmparatorlarının İstanbul'a Yolladığı Elçi Heyetleri ve Bunların Kültür Tarihi Bakımından Önemli Tarafları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, VII/12-13, Çev.Bekir Sıtkı Baykal, Ankara 1969, s. 250. Bu konuda ayrıca bk. İpşirli, *a.g.m.*, s. 12.

⁴⁹ "Ankara Mutasarrıfı ve Ankara Naibi yanında sakin dergâh-ı muallâm müteferrikalarından Mehmed'e hüküm ki: İran tarafına gidecek büyük elçi olmak üzere sâbık büyük rûz-nâmgeçi olan Vezir Kesriyeli Ahmet Paşa vezâret ile terfi ve taraf-ı devlet-i âliyemden büyük elçi nasb ve tâ'yin ve Sivas Eyaleti dahi kendüye tevcih olunub, elçi-yi müşârün-ileyhin me'mûriyeti sair elçilere kıyas olunub, izhâr-ı şâhâne ve endâz-ı şevket-i sultanım için yanına elviye askeri, humbaracı ve lağımçı neferâtundan maada dergâh-ı muallâm müteferrika ve çavuşlarından gedikliler tayin olunmak üzere..." bk. BOA, MD, 152, h.1363, s. 326, Evâil-i Za 1159 (15-23 Kasım 1746)

⁵⁰ Elçilik heyeti ve İran'la meydana gelecek diplomatik münâsebelerde ortaya çıkacak problemlerin çözümünde şer'i ahkâmları icra etmek üzere İstanbul'a çağınarak ordu kadısı olarak görevlendirilen Müderris-i kirâmdan Birgi Kazası Naibi Mevlana Numan'a gönderilen Evâil-i Za 1159 (15-24 Aralık 1746) tarihli hüküm için bk. BOA, MD, 152, h.1253, s. 317. Ayrıca Numan Efendi'nin İstanbul'a elçilik heyetine çağırılması ile ilgili bk. *Tedbirât-ı Pesendide*, s. 143.

⁵¹ İstanbul'a çağırılan Birgi Naibi Numan Efendi'nin yerine tayin edilen yeni naib için bk. Numan Efendi, *a.g.e.*, s. 143.

Efendi⁵², vakanüvis ve mektubi Kırmılı Rahmi Efendi⁵³, Divan Katibi Mehmet Efendi, tabib, cerrah, züema ve tımarlı askerler ile humbaracı ve lağımıcılardan başka Divan-ı hümayun müteferrika ve çavuşları da elçilik heyetinde bulunan görevliler arasında idi⁵⁴. Aslında selef elçilerine ordu kadısı ve ordu defterdarı tayin olunmazdı. Ancak bu defa elçilik heyeti hayli kalabalık olmakla beraber, bunları koruyacak askerlerin çokluğundan dolayı ordu kadısı ve defterdarı da tayin edilmişti⁵⁵.

Ahmet Paşa'nın sefaret heyetinde katır ve at çobanı olarak "harbende-gan", deve çobanı olarak "sarban", meşale malzemelerini taşımak üzere "akkam", yedek atları çekmek için "yedekkeşan", eğer ve koşum takımlarını muhafaza etmek için saraçbaşı ve saraçlar, salma ağası⁵⁶, su işleri için saka⁵⁷; mehterhane çadır ve eşyasının hizmetinde bulunmak üzere mehter-başı ve mehterler gibi ikinci derecede görevliler sayı bakımından önemli bir yer işgal etmişlerdi. Bu görevliler bütün heyetin dörtte birini oluşturmasına rağmen, elçilik heyetinin hizmetindeki hayvanların her türlü bakımlarını üstlenmişlerdi⁵⁸.

Ahmet Paşa ve maiyetinin yol boyunca güvenliğinin sağlanmasından züema ve tımarlı askerler sorumlu tutulmuşlardı. Bu askerler eyalet ve sancaklardan seçilerek tahrir edilmişti. Elçilik heyetinin güvenliğine tahsis edilen askerlerin sayısının fazla olması, daha önceki senelerde İran'a gönderilen elçilere karşı yapılan onur kırıcı hareketlerle ilgili idi⁵⁹. Züema ve tımarlı askerlerin Sivas, Karaman, Adana, Halep, Maraş, Rakka, Erzurum ve Diyarbekir eyaletlerinden temin edilmesi düşünülmüştü⁶⁰. Bu eyaletlerden görevli züema ve tımarlı askerlerin Ahmet Paşa ve maiyetinin hizmetinde yer almak için Adana'da hazır bulunmaları uygun görülmüş, bunun için de liva ve ordu beyleri ile tımarlı zabıt-

⁵² Numan Efendi, ordu kadısının görevini; elçi ordusundaki davalara bakma, vefat edenlerin terekesini hazırlama ve havale edilen zâhirenin hüccetini tahrir etme olarak değerlendirmektedir. Bk. *a.g.e.*, s. 153.

⁵³ BOA, *Cevdet Hariciye*, 8215, 6 C 1160 (15 Haziran 1747). Râhmî Efendi hakkında daha geniş bilgi için bk. Bursalı Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri* 1299-1915, III, İstanbul 1975, s. 122.

⁵⁴ BOA, *D.MKF*, 1355/48, 14 Za 1159 (28 Aralık 1746).

⁵⁵ İran elçilik heyetinin bu kadar kalabalık olması, bir çok Osmanlı uleması tarafından eleştirilirken, Şeyhülislâm Hayâtî-zâde Efendi, elçilik heyetinin kalabalık olmasında bir sorun olmayacağı konusunda padişahu ikna etmişti. Bk. Şem'dani-zâde, *a.g.e.*, s. 121.

⁵⁶ İstabl-ı âmire görevlileri ve bunlardan sefaret heyetinde bulunanlar için bk. Abdülkadir Özcan, "İstabl", *DİA*, 19, İstanbul 1999, s. 203-206.

⁵⁷ Osmanlı Devleti'nde genel olarak suculuk vazifesi gören saka için bk. M. Zeki Pakalın, "Saka", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, İstanbul 1993, s. 96.

⁵⁸ BOA, *D.BŞM*, 41144, s. 12.

⁵⁹ Şem'dani-zâde, *a.g.e.*, s. 121.

⁶⁰ Hammer, *a.g.e.*, VIII, s. 78.

ler görevlendirilmişlerdi⁶¹. Eyalet ve sancaklardan çıkarılan tımarlı askerlerden her dokuz neferinin üzerine birer zaim zabıt olarak tayin olunmuştu. Görevlendirilecek züema ve tımarlı askerlerin idareciler tarafından iyi teçhiz edilmelelerinden sonra yola çıkarılmaları hususunda emir verilmişti⁶².

Tablo 1: Eyaletlerden Talep Edilen Züema ve Tımar Askeri⁶³:

Talep edilen yer	Züema sayısı	Tımarlı sayısı
Sivas	4	36
Karaman	2	18
Adana	1	15
Halep	2	18
Maraş	3	27
Rakka	1	15
Erzurum	5	45
Diyarbakir	4	36
Toplam	22	210

Elçi Ahmet Paşa'nın maiyetinde görev alacak züema ve tımarlı askerlerin seçimine her ne kadar özen gösterilse de bu göreve getirilecek kişilere hatırı sayılır bir harcırah verilmesi nedeni ile züema olarak yazılanlar arasında, önemli bir vazifede bulunduğu halde bu görevini bırakanlar da var idi. Bunlardan Divan çavuşu olup Kars ordusunda kasapbaşı olarak iş gören Osman Ağa, görevinden ayrılarak Sivas Valisi Ahmet Paşa'nın maiyetine yazılmış ve Kars ordusundaki işlerin aksamasına neden olmuştu. Bu nedenle Ahmet Paşa'ya yazılan bir emirle bu kişinin tekrar işinin başına gönderilmesi istenmişti⁶⁴.

Osmanlı elçisinin maiyetine tayin edilen tımarlı lağımçı ve humbaracıların sayısı hayli kalabalıktı⁶⁵. Elçilik heyetindeki tımarlı lağımçıların sayısı 40,

⁶¹ İran elçisi Ahmet Paşa'nın maiyetinde bulunacak züema ve tımar erbabının Adana'da hazır bulunması için Kütahya Mutesellimi Ömer Bey'e gönderilen Evâsıt-ı S 1160 (20-28 Şubat 1747) tarihli hüküm. bk. BOA, MD, 152, h. 1503, s. 368.

⁶² Saruhan Sancağı Alay Beyi'ne yazılan Evâhir-i Z 1159 (3-12 Ocak 1747) tarihli hüküm. bk. BOA, MD, 152, h.1385, s. 351.

⁶³ BOA, MD, 152, h.1504-1511, s. 368.

⁶⁴ Sivas Valisi olup İran'a büyük elçi tayin edilen Vezir Ahmet Paşa'ya yazılan Evâhir-i S 1160 (3-12 Mart 1747) tarihli hüküm. bk. BOA, MD, 152, h .1575, s. 389.

⁶⁵ Humbaracı deyimi ve Osmanlı Devleti'nde askeri bir sınıf olarak Humbaracılar Ocağı için bk. Yusuf Halaçoğlu, "Humbaracı", DİA, İstanbul 1998, s. 349-50.

humbaracıların sayısı ise 60 idi. Görevli her 9 nefer lağımçı ve humbaracının üzerine bir zaim zabıt olarak tayin edilmişti⁶⁶. Humbaracı ve lağımçılar mükemmel surette teçhiz edilmiş silahlı ve atlı idiler⁶⁷.

2- Görevlilere Harcırah ve Ücret Ödeme

Osmanlı Devleti tarafından görevlendirilen elçilik heyeti mensuplarına uzun süren yolculukları sırasında masraflarını ve her türlü ihtiyaçlarını karşılamak için memuriyet derecelerine göre harcırah ve ücret ödenmekteydi⁶⁸. Elçilik heyetinde bulunan görevlilere yapılacak masraflarla beraber onlara verilecek ücret, ulufe ve bahşiler için ödenecek para miktarı, bu işle vazifeli Defterdar Vekili Mustafa Efendi tarafından hesaplanmış ve ödeme buna göre yapılmıştı⁶⁹. Elçilik heyetinde görevli İkinci Elçi Hüdavendigâr Mutasarrıfı Recep Paşa'ya 7500, Ordu Kadısı Numan Efendi'ye 4000 kuruş Hazine-i âmireden harcırah verilmişti⁷⁰.

Elçilik görevlileri arasında bulunan Ituba-yı hassa Ebubekir Efendi'ye 800 kuruş harcırah verilmesinin yanı sıra, ona lazım tıbbi malzeme ve eşya ise Cebhane-i âmireden temin edilerek sandıklar içerisine konulduktan sonra kendisine teslim edilmişti⁷¹.

Ahmet Paşa'nın elçilik maiyetine Hassa Cerrah Halifesi olarak tayin edilen Süleyman Halife'ye⁷², göreve başladığı andan itibaren 400 kuruş harcırah verilmişti. Süleyman Halife'ye ayrıca ihtiyaç olduğunda kullanacağı cerrahi malzeme ve eşya Cebhane-i âmireden karşılanmıştı⁷³. Sefaret heyetinde görevli Ordu Defterdarı Mustafa Efendi'ye 5.500 kuruş⁷⁴, Divan Katibi Mehmet Efendi'ye 1500 kuruş (240.000 akçe) harcırah verilmişti⁷⁵. Heyette görevli 15

⁶⁶ Lağımçı-başı Mahmud'a yazılan Evâhir-i M 1160 (2-11 Şubat 1747) tarihli hüküm bk. BOA, MD, 152, h. 1561, s. 385. Ayrıca Humbaracı-başı Ahmet'e yazılan evâhir-i M 1160 (2-11 Şubat 1747) tarihli hüküm. bk. BOA, MD, 152, 1562, s. 385.

⁶⁷ Unat, *a.g.e.*, s. 87.

⁶⁸ Uluskan, *a.g.m.*, s. 262.

⁶⁹ BOA, MAD, 9962, s. 116-17, 14 Z 1160 (28 Aralık 1746).

⁷⁰ BOA, KK, 690, s. 18.

⁷¹ BOA, KK, 690, s. 13, 3 Z 1159 (17 Aralık 1746).

⁷² BOA, *Cevdet Hariciye*, 4335, 18 Za 1159 (2 Aralık 1746).

⁷³ BOA, KK, 690, s. 14, 18 Za 1159 (2 Aralık 1746).

⁷⁴ BOA, KK, 690, s. 19, 18 Za 1159 (2 Aralık 1746).

⁷⁵ BOA, D.BŞM, 3748/87, 7 M 1160 (19 Ocak 1747).

Divan çavuşundan her birine 50'er kuruş harcırah verilmesi yanında⁷⁶, yol boyunca verilecek günlük ihtiyaçları da hemen hesaplanmıştı⁷⁷.

Elçilik heyetine İstabl-ı âmireden görevlendirilen 21 deve çobanı (şütürban) ile 5 katır çobanına (harbendegan) görevde buldukları her bir gün için yevmiye 6'ar akçe nafaka bedeli ödenmişti⁷⁸. Üsküdar'dan İran hududuna varıncaya kadar yol üzerindeki kazaların ahalisinden yedek has atlarını çekmek için tutulan 25 yedekçiden her birine 30'ar akçe ücret verilmişti⁷⁹.

Sefaret heyetinin yol boyunca konakladığı her yerde mehterhane işlerini görmesi için Mehterhane-i hayme-i hassa ocağından 6 mehterci görevlendirilmişti. Bunlardan biri mehterbaşı olarak görev yaparken, diğer 5'i onun emrinde iş görmüşlerdi. Görevli mehterbaşına 200 kuruş, diğer beş neferden her birine 30'ar kuruş harcırah verilmişti. Mehterhane çalışanlarına Üsküdar'dan hareket ettikleri andan itibaren de yiyecek ihtiyaçlarını karşılamaları için "nafaka bahası" veya harcırah verilmişti. Mehterbaşına 120 kuruş, neferlerden her birine ise 40'ar kuruş nafaka bedeli olarak ödenmişti⁸⁰.

Ahmet Paşa'nın başında bulunduğu elçilik heyetinin su ihtiyaçlarını karşılamak üzere görevlendirilen 4 sakadan her birine her ay için 2,5 kuruş ulufe ile beraber 10'ar kuruş harcırah ödenmiş, görevli sakalar bir yıl görevde kalmışlar, bunlara gerekli olan meşk ve maslaklar (su kırbası) ise Cebahane-i âmireden verilmişti⁸¹.

Gece aydınlatma vazifesini görmek üzere Hassa Mehterbaşı tarafından Üsküdar'dan tutulan 4 meşaleci ile 36 akkamdan her birine⁸², yevmiye 22 akçe ücret ile 20'er kuruş harcırah verilmişti⁸³.

Elçilik heyetinde görevli tumarlı humbaracı ve lağımçıların zabiti olan zaimlerden her birine birer kese akçe, her bir tumarlı lağımçı ve humbaracıya ise 100'er kuruş ücret verilmesi kararlaştırılmıştı. Ancak humbaracı ve lağımçıları

⁷⁶ BOA, *KK*, 690, s. 15, 18 Za 1159 (2 Aralık 1746).

⁷⁷ 1728 yılında İran elçisi olarak görevlendirilen Raşid Mehmet Efendi'nin maiyetinde bulunan Divan çavuşlarına verilen yiyecek miktarı için bk. BOA, *İE Harcıye*, 856, 14 M 1141 (20 Ağustos 1728).

⁷⁸ BOA, *KK*, 690, s. 12, 2 M 1160 (14 Ocak 1747).

⁷⁹ BOA, *KK*, 690, s. 10.

⁸⁰ BOA, *KK*, 690, s. 11, 23 Za 1159 (7 Aralık 1746).

⁸¹ BOA, *KK*, 690, s. 4, 10.

⁸² BOA, *KK*, 690, s. 5.

⁸³ BOA, *KK*, 690, s. 11.

züema ve tımarlı oldukları için bunlara verilecek ücretin 50'er kuruşa indirilmesine karar verilmişti⁸⁴.

3- Nakliye Vasıtalarının Temini ve Yol Şartlarının Düzenlenmesi

Osmanlı Devleti hudutlarına giren yabancı elçilerin ağırlanması kadar, yabancı ülkelere tayin edilen elçilerin yolculuklarında kullanılacak nakliye vasıtalarının temin edilmesi ile yol şartlarının düzenlenmesine devlet tarafından özenle dikkat edilmiştir⁸⁵.

Ahmet Paşa ve maiyetindeki elçilik heyetinin hizmetine istihdam edilecek nakliye hayvanları deve, at ve katırdan oluşmuştur. Bu hayvanlar Mirahur-ı evvel⁸⁶ tarafından saray ahırını olan İstabl-ı âmireden⁸⁷ ve çeşitli devlet görevlileri tarafından İstanbul, Anadolu ve diğer eyaletlerden temin edilmişti. Mirahur-ı evvel ağa tarafından İstabl-ı âmireden 20 katar (100 adet) katır ile 5 katar (30 adet) deve temin edilmişti. Tedarik edilen katırlardan 1 katarı (5 adet) Defterdar Vekili Mustafa Efendi'ye, 1 katarı Numan Efendi'ye, 2 katarı (10 adet) ise İkinci Elçi Recep Paşa'nın hizmetine, diğer katırlar ise elçilik heyetindeki çeşitli birimlerin hizmetine tahsis edilmişti⁸⁸.

Ahmet Paşa ve maiyetinin hizmetine sunulmak üzere İstanbul dışından deve tedariki Halep ve Rakka eyaletlerinden yapılmıştı. Özellikle elçilik heyetinin İskenderun İskeleyi'nden Halep'e nakledilecek ağırlık ve eşyalarının taşınması için Halep ve Rakka'dan 20 katar (120 adet) deve satın alınmasına karar verilmişti.

Develerin mükemmel takımları ile genç ve güçlü olanlarından seçilmesi dikkat edilen bir husus olmuştur⁸⁹. Devenin raht ve takımı ile her bir katarnın (6

⁸⁴ Lağımçı-başı Mahmud'a yazılan Evâhir-i M 1160 (1-11 Şubat 1747) tarihli hüküm bk. BOA, MD, 152, h. 1561, s. 385. Ayrıca Humbaracı-başı Ahmet'e yazılan Evâhir-i M 1160 (1-11 Şubat 1747) tarihli hüküm. bk. BOA, MD, 152, h. 1562, s. 385.

⁸⁵ Kütükoğlu, a.g.m., s. 199-200.

⁸⁶ İstabl-ı âmire teşkilatının başında bulunan Mirâhur için bk. Erhan Afyoncu, "Mirâhur", DİA, İstanbul 2005, s. 141-43.

⁸⁷ İstabl-ı âmire'de bütün işlerin baş sorumlusu olarak Mirâhur-ı evvel için bk. Özcan, "İstabl", s. 204.

⁸⁸ BOA, KK, 690, s. 2 19 Za 1159 (3 Aralık 1746).

⁸⁹ "Şütran-ı mezkurenin cümlesi yük kaldıracak tûvâna kuvvetli develerden olmak, havut ve yular ve sair takımları mükemmel olmak şartı ile...", bk. BOA, *Cevdet Hariciye*, 7050, 7 Za 1159 (21 Ekim 1746).

adet) 300'er kuruşa satın alınması uygun görülmüştü⁹⁰. Satın alınacak develer için merkezden bir mübaşir görevlendirilirken, Halep Mutasarrıfı İsmail Bey tarafından Halep'ten 10 katar deve satın alınmıştı. Develer için ayrıca yevmiye 10 kantar saman ve 10 kile arpa olmak üzere 30 gün için 150 kuruş nafaka bedeli ödenmişti. Rakka Eyaleti'nden ise Rakka Valisi Mustafa Paşa tarafından her bir katarı 300'er kuruştan 10 katar deve satın alınmış, 30 gün için 150 kuruş da nafaka bedeli ödenmişti⁹¹. Develere ödenecek para 1160/1747 Halep Cizyesi ile 1159/1746 yılı Rakka Mukataa gelirinden karşılanmıştı. Rakka Eyaleti'nden satın alınan 10 katar (60 adet) deve Halep'e getirilerek, Halep'ten satın alınanlar ile beraber elçilik heyetinin Halep'e varmasına kadar dinlendirilmesine karar verilmişti⁹². Halep'ten temin edilen develer elçilik heyeti Halep'e vardığında, heyette bulunan birimlerin hizmetine istahdam olunmuştu⁹³.

Katır ve devenin yanı sıra elçilik heyetinde binek olarak ve yük taşımada kullanılan diğer bir hayvan ise "bargir" tabir edilen at idi. Elçilik heyeti için devletin üst düzey yöneticileri tarafından İstanbul'dan 50 adet at temin edilmişti. Temin edilen atlardan her biri 22'er kuruşa satın alınmıştı⁹⁴. Satın alınan atlar Ahmet Paşa'nın elçilik maiyetine tahsis edilmişti. Heyetin hizmetine tahsis kılınan atların başına da Mirâhur-ı evvel ağa tarafından has atçı ve eşekçiler tayin edilmişti⁹⁵.

⁹⁰ "Bervech-i mütad beher altı adedi bir katar ve beher katarı mükemmel takımı ile üç yüz kuruşa olmak üzere... Develerin cümlesi tûvâna olmak, mükemmel olup bir kusurları bulunmak şartı ile Halep ve Rakka caniblerinden..." bk. BOA, *D.MKF*, 1356/111, 1 Zilhicce 1159 (15 Aralık 1746).

⁹¹ BOA, *KK*, 690, s. 2, 4 Zilhicce 1159 (18 Aralık 1746).

⁹² BOA, *Cevdet Hariciye*, 7050, 7 Za 1159 (21 Ekim 1746).

⁹³ BOA, *KK*, 690, s. 17.

⁹⁴ BOA, *Cevdet Hariciye*, 4335, 18 Za 1159 (2 Aralık 1746).

⁹⁵ Mirâhur-ı evvel tarafından tayin edilen eşekçi ve has sipahiler ve bunların ihtiyaçlarının görülmesi için bk. BOA, *D.BŞM*, 3747/72, 5 Zilhicce 1159 (19 Aralık 1746).

Tablo 2: İstanbul'dan At Temin Eden Görevliler ve Temin Ettikleri At Sayısı⁹⁶:

Temin Eden Görevli	Sayısı	Temin Eden Görevli	Sayısı
Sadrazam	3	Silahdar Ağası	1
Kaptan Paşa	2	Cebecibaşı	2
Sadrali Kethüdası	3	Tezkire-i Evvel Efendi	1
Yeniçeri Ağası	3	Tezkire-i Sani Efendi	1
Reisülküttap Efendi	2	Muhasebe-i Hazine	1
Çavuşbaşı	2	Muhasebe-i Anadolu	1
Tersane Emini	1	Sertopçuyan-ı dergah-ı ali	1
Şaban Efendi Mevkufati	1	Serarabacıyan-ı top	1
Defteri Hakani Efendi	1	Kasapbaşı	1
Ruznamçe-i Evvel Efendi	1	Darphane-i âmire nazırı	1
Muhasebe-i Evvel Efendi	1	Yeniçeri Katibi	1
Ser Gulam-ı Baki	1	Cebeciler Ocağı Katibi	1
Tezkire-i Maliye	1	İstanbul Gümrük Emini	2
Emin-i Cev	1	Galata Voyvodası	1
Tophane Nazırı	1	Sipah Katibi	1
Matbah Emini	1	Silahdar Katibi	1
Sipah Ağası	1	Mektubi-yi Defter	1
Defterdar Efendi	3	Mısır Kapı Kethüdası	1
Mustafa Ağa Kapı Kethüdası	1	Toplam	50

İran Şahı'na gönderilen hediyeleri taşımak üzere temin edilen atların İran'a kadar bulunan uzun yol şartlarında yorulacak olması da göz önünde bulundurulmuştu. Bu nedenle atların Bağdat'a kadar kullanılması, Bağdat'tan itibaren bir kısmı kısarak olmak şartı ile Anadolu ve diğer eyaletlerden at tedariğine karar verilmişti. At temini için de Anadolu Valisi Ali Paşa ile merkezden bir mübaşir görevlendirilmişti. Atların mübaşir ve görevliler tarafından seçilmesi, seçilecek atların genç ve kuvvetli olmasına dikkat edilmesi ve daha sonra

⁹⁶ BOA, KK, 690, s.6.

bunların Rakka'ya gönderilerek Ahmet Paşa ve maiyetine tahsis edilmek üzere burada bekletilmesi uygun görülmüştü⁹⁷.

Tablo 3: Rakka'ya gönderilmek üzere çeşitli yerlerden temin edilen bargir ve kısarak⁹⁸:

Temin edilen yer	Temin eden görevli	Bargir sayısı	Kısarak sayısı
Halep	Halep Valisi	6	2
Şam	Şam Mütesellimi	7	3
Rakka	Rakka Valisi	7	3
Karaman	Karaman Valisi	5	
Adana	Adana Valisi	5	
Sayda	Sayda Mütesellimi	5	
Diyarbakir	Diyarbakir Valisi	5	
Erzurum	Erzurum Valisi	5	
Aydın	Aydın Muhassılı	5	
Sivas	Sivas Valisi	5	
Maraş	Maraş Beglerbegi	5	
Ankara	Ankara Mutasarrıfı	2	
Hüdavendigar	Hüdavendigar Mutasarrıfı	2	
Mardin	Mardin Voyvodası	4	1
Anadolu	İskan-başı	2	1
Toplam		70	10

Tabloda gösterilen yerlerden temin edilen atların yanı sıra, Ahmet Paşa ve maiyetindeki heyetin, güzergah boyunca ilerlerken birkaç ata daha ihtiyacı olduğu ortaya çıkınca Kütahya Mütesellimi Ömer tarafından 10 atın daha temin edilmesi, atların üzerine iyi sürücü ve güvenilir adamlar tayin edildikten sonra,

⁹⁷ Anadolu'dan kısarak beygirlerinin temini için Anadolu Valisi Ali Paşa'ya gönderilen Evâhir-i L 1159 (5-14 Kasım 1747) tarihli hüküm bk. BOA, MD, 152, H.1258, s. 320.

⁹⁸ BOA, MD, 152, h. 1259-1273, s. 320.

atları bu iş için görevlendirilen mübaşir tarafından Urfa'da iken Elçi Ahmet Paşa'ya teslim etmesi istenmişti⁹⁹.

Ahmet Paşa ve maiyetinin her türlü ihtiyacını görecekle nakliye vasıtalarının hükümet tarafından temininden sonra, bunların Üsküdar'dan Bağdat'a varıncaya dek yol üzerinde rahat, güvenli ve konforlu bir yolculuk sürmeleri için de güzergah üzerindeki bütün yetkililer görevlendirilmişti¹⁰⁰. Elçilik heyetinin yolculuğu için gerekli nakliye vasıtalarının sağlanması kadar, heyetin güzergah boyunca izleyeceği yolların güvenliği de devlet tarafından dikkate alınan bir durum olmuştu. Bu nedenle Üsküdar'dan itibaren elçilik heyetinin takip edeceği güzergah olan Anadolu'nun sağ ve orta kolları¹⁰¹ nihayetine varıncaya kadar, yol üzerinde güvenliği tehdit eden bütün eşkıyalık unsurlarının ortadan kaldırılması, ele geçirilenlerin hapsedilmesi ve cezalandırılması istenmişti¹⁰². Ayrıca görevlilerden vazifelerini yapmaktan kaçınan ve firar edenlerin cezalandırılmaları, yol boyunca elçilik heyetinin konfor ve güvenliğini sağlayacak bütün unsurların iş başında bulunması dikkat edilen bir husus olmuştur¹⁰³. Bu nedenle Anadolu'da bütün kollar üzerinde yer alan kazalardaki asayiş problemini azdıran serseri ve eşkıya tayfasının tutuklanması veya her hangi bir suretle cezalandırılması için Dergah-ı ali kapıcıbaşlarından mübaşirler görevlendirilmişti. Asayiş sağlamakla görevli mübaşire Anadolu Valisi ve kaza kadıları yardımcı olmuşlardı¹⁰⁴.

⁹⁹ Elçilik heyetine 10 atın temini için kapıcıbaşlarından Kütahya Mütessilimi Ömer'e yazılan Evâil-i S 1160 (12-21 Şubat 1747) tarihli hüküm için bk. *MD*, 152, h. 1496, s. 366.

¹⁰⁰ Ahmet Paşa ve maiyetinin yolculuk esnasında her türlü ihtiyaçlarının görülmesi için Üsküdar'dan Bağdat'a kadar yol üzerinde bulunan vezirler, beylerbeyleri ile kaza ve kasabalarda bulunan mütesellim, kethüda, yeniçeri serdari, ayan ve vilayet iş erlerine yazılan Evâil-i M 1160 (13-22 Ocak 1747) tarihli hüküm. bk. *BOA, MD*, 152, h. 1546, s. 380.

¹⁰¹ Üsküdar'dan itibaren elçilik heyetinin takip edeceği yol olan orta kolun nihayetine varıncaya kadar yol üzerinde bütün güvenlik unsurlarının sağlanması için eyalet, sancak ve kaza idarecilerine gönderilen Evâhir-i 1160 tarihli hüküm için bk. *MD*, 152, h. 1578, s. 390.

¹⁰² "Üsküdar'dan Anadolu'nun yemân ve yesâr sağ kolu nihayetine kadar mirimîrân-ı kirâm, kadılar, mütesellimler, kethüdayeri ve yeniçeri serdarlarına hüküm ki: her ne mahalde eşkıya zuhur iderse kat'a emân ve zaman verilmeyip ale-l-irihâl ahz ve ele getirülüb, serian ve acilen müstühak oldukları cezaları verilmesi..." *BOA, MD*, 152, h. 1535, s. 377, Evâil-i M 1160 (13-22 Ocak 1747).

¹⁰³ "İskenderun'dan Bağdat'a varınca yol üzerinde mirimîrân ve bütün zabıtâna hüküm ki: Astane'den techiz, tertib ve tanzim ile savb-ı memûre sevk ve tesyir olub, esna-yı râhta hizmet ve rızaya muğayiret idenler olur ise derhal ahz ve kabz lazım gelen cezaları tertib ve icra eylemek için..." bk. *BOA, MD*, 152, h. 1405, s. 356, Evâil-i M 1160 (13-22 Ocak 1747).

¹⁰⁴ Anadolu'da asayişin sağlanması için Anadolu Valisi ve Dergâh-ı âli kapıcıbaşlarından olup mübaşir tayin edilen Ahmet'e gönderilen Evâsıt-ı CA 1160 (11-20 Mayıs 1747) tarihli hüküm bk. *BOA, MD*, 153, h.139, s. 42.

4- Mehterhane Malzemesi Temini

Ahmet Paşa ve maiyetindeki elçilik heyetinin konakladıkları yerlerde kullanacakları çadır malzemeleri Mehterhane-i âmireden Hassa Mehter başı Ahmet Ağa tarafından temin edilmişti. Mehterhaneden temin edilen bu eşyalar, Elçi Ahmet Paşa'nın Kethüdası Abdurrahman Ağa tarafından teslim alındıktan sonra, nevi ve cinsine göre deftere kaydedilmişti. Elçilik heyeti için temin edilen mehterhane malzemesi genel olarak "otak mefruşatı", "sayeban mefruşatı", "yatak odası mefruşatı" ile envai çeşitte "çadır, sekban çerçesi, matbah ve hamam" ve bir çok mehterhane malzemesinden oluşmuştu. Mehterhaneden temin edilen malzeme için hamaliye ve diğer ücretlerle beraber toplam 910 kuruş masraf edilmişti¹⁰⁵. Ayrıca Osmanlı elçilik heyetinin yol boyunca konakladığı alanlarda çadır ve diğer eşyanın kullanıma hazırlanması için Cebehane-i âmireden 40 adet kazma, 10 adet balta, 20 adet demir kürek, 40 adet "resn-i salar", 10 adet keser ve 10 adet testere temin edilmişti¹⁰⁶.

Elçilik heyetinde bulunan İkinci Elçi Recep Paşa ve Defterdar Vekili Mustafa Efendi gibi bazı görevlilere de müstakil olarak mehterhane malzemesi verilmişti. Bunlara tahsis kılınan malzeme Mehterhane-i âmireden, Hassa Mehter-başı Mehmet Ağa tarafından geri teslim edilmek şartı ile verilmişti¹⁰⁷.

Tablo 4: Ahmet Paşa ve Maiyeti için Mehterhane-i âmireden Temin Edilen Malzemeler¹⁰⁸:

Otak Mefruşatı	Sayı
Boğasa çiçekli kadife döşeme astar-ı elvan	1
28 Hazneli münfeş-i cedid üç direkli otak çerçesi	1
Kandilli mahreçli daire tozluğu	4
Kırmızı boğasa yüzlü pembe-i cedid minder	2
Döşeme yastık	3
Astarı kırmızı boğasa şeritli cedid minder	1
Astarı kırmızı boğasa mor üzerine Sakız kârî kebir perde	1
Cedid Hamam	5
Cedid örme kilim	10

¹⁰⁵ BOA, K.K, 690, s. 6-8, 18 Za 1159 (3Aralık 1746).

¹⁰⁶ BOA, K.K, 690, s. 2, 19 Za 1159 (3Aralık 1746).

¹⁰⁷ BOA, K.K, 690, s. 16-19, 18 Za 1159 (3 Aralık 1746).

¹⁰⁸ BOA, K.K, 690, s. 16-19.

Cedid kilim	2
Müstemal Selanik keçesi	1
Türkmen kilimi	1
Cedid kilim şiltesi	15
Biruna galath iskemle	1
Ahen çatal ve kabzası	10
Trabzon ihlamuru	2
Yastık tahtası	2
Sayeban Mefruşatı	
Astarı mavi boğasa-yı zimmi sarı çuka-yı cedid döşeme	1
Kırmızı boğasa yüzlü pembe müstemal minder	2
Astarı kırmızı Bursa çatması cedid yastık	5
Kırmızı boğasa şeritli yeşil çukalı cedid minder	3
Bursa kadifesi galath iskemle	1
Astarı kırmızı galatı elvan çukalı cedid perde	1
Cedid hamam	2
Cedid örme kilim	3
Cedid kilim şilte	2
Vasat demir çatal ve kabza	5
Recep Paşa için temin edilen	
Mardin işi çadır	1
Selanik keçesi	1
Kırmızı boğasa yüzlü minder	2
Mardin işi yastık	4
Kırmızı çuka minder	1
Hamam	1
Cedid örme kilim	2
Muytab şilte	4
Muytab örme	2
12 hazneli çadır	1
Sekban çerçesi	2

10 hazneli çadır	2
Tahvedi cedit matbah	2
Cedit haşme	2
Yatak Odası Mefruşatı	
Müstemal Selanik keçesi	1
Astarı kırmızı boğasa Bursa çatması cedit yastık	5
Astarı kırmızı boğasa müstemal çuka-yı cedit	1
Astarı kırmızı boğasa elvan çukalı cedit perde	1
Cedit hamam	1
Cedit örme kilim	2
Cedit kilim şilte	1
Cedit muytab örme	1
Ihlamur Trabzon	2
Yatak tahtası	2
18 hazneli iki direkli çerçe	2
Birunu mavi zengari, derini mavi 12 hazneli çadır	10
Zengari cedit tozluk	10
İki hazneli cedit kebir matbah ma sütun	2
Derunu mavi ve kırmızı dibalı cedit	2
Kırmızı cedit haşme ma sütun	1
Kandilli ve mahreçli daire ve zokak	14
Sekban çerçesi ma sütun	16
Cedit açık haşme	10
Cedit muytab şilte	20
Defterdar Vekili Mustafa Efendi için Temin Edilen	
12 Hazneli çadır	1
Sekban çerçesi	1
10 Hazneli çadır	1
12 Hazneli cedit matbah	1
Cedit Haşme	1
Cedit açık haşme	1

5- Gönderilen Hediyeler

Osmanlı Devleti tarafından yabancı ülkelere gönderilen hediyelerin değerinin belirlenmesinde, o ülke ile olan diplomatik ilişkilerin düzeyi ve bu ülkelere gönderilecek elçilerin rütbesi önemli olarak rol oynamaktaydı. Devlet, güç ve itibarını yansıtırak temsil ettiği gerekçesi ile hediyelerin seçimine oldukça dikkat etmekteydi. Bu nedenle karşılıklı elçilerin geliş ve gidişlerinde devlet tarafından yabancı elçilerin getirdiği hediyelerden her zaman paha ve gösteriş bakımından daha üstün olmasına dikkat edilmişti¹⁰⁹. Hediye olarak kıymetli mücevher ve eşyalar Enderun Hazinesi'nden çıkarılarak¹¹⁰ gidilen yerlerin ileri gelenlerine gönderildiği gibi, elçi ve maiyetindekilerin de kullanımına izin verilmekteydi¹¹¹.

Kaynaklar Osmanlı Devleti'nin İran Şahı'na gönderdiği hediyeler, o zamana kadar Avrupa ve Asya'daki hükümdarlara gönderilmiş hediyelerden sayı ve değer bakımından çok üzerinde olduğunu göstermektedir. Sayı ve kıymet noktasında en değerli hediyeler 1718 Pasarofça Anlaşması için Avusturya İmparatoru'na gönderilmişti. Bu defa İran'a gönderilen hediyelerin değeri sekiz yüz altmış kese akçeyi bulmuştu. İran Şahına gönderilecek hediyelerin seçimi ve temini için Enderun Hazinesi Kethüdası, bezirganbaşı ve kayyumbaşı görevlendirilmişlerdi. Hediyelerden büyük çoğunluğu Enderun Hazinesi'nden temin edilirken, bir kısmı da satın alınmıştı. Enderun hazinesinden temin edilen bazı hediyeler İstanbul mücevherat esnafında cilalama, boyama ve kakma gibi çeşitli işlemlerden geçirilerek hazır hale getirilmiş bunun için 5713 kuruş masraf edilmişti¹¹². Padişahın emri ile temin edilen hediyeler 19 Zilkadde 1159/3 Aralık 1746 tarihinde hazine kethüdası tarafından Paşa Kapısı'nda Arz Odası'nda veziriazama tahsis edilen odaya taşınmıştı. Birkaç gün sonra teşhire açılan hediyeler veziriazam, şeyhülislam, kaptan-ı derya, ağa paşa, Elçi Ahmet Paşa, defterdar, defter emini, kuyumcu ve bezirganbaşı, Anadolu ve Rumeli kazaskerleri tarafından bütün özellikleri ve tahmini değerleri ile hesaplanıp deftere kaydedildikten sonra kasalara yerleştirilmiş ve mühürlenmişti¹¹³. Bütün muameleler bitince hediyeler saraya taşınarak tekrar Enderun Hazinesi'ne konulmuştu. Osmanlı elçisi hareket vakti yaklaştığında 6 Zilhicce 1159/20 Aralık 1746'da

¹⁰⁹ Uluskan, a.g.m., s. 259.

¹¹⁰ Enderun Hazinesi'nin farklı bölümlerinde muhafaza edilen para, mücevherat, değerli kumaş ve hediyeler için bk. Arzu Tozduman Terzi, "Osmanlı Hazinesi", *Türkler*, X, Ankara 2002, s. 893-94.

¹¹¹ Belkıs Altunış-Gürsoy, "Sefaretnameler", *Türkler*, XII, Ankara 2002, s. 583.

¹¹² BOA, *KK*, 690, s. 21

¹¹³ El-Hacibi, a.g.e., vr. 248b-249a; Şem'dani-zâde, a.g.e., s. 128.

saraya davet edilmişti¹¹⁴. 7 Zilhicce 1159/21 Aralık 1746'da Elçi Ahmet Paşa, İkinci Elçi Recep Paşa, Ordu Kadısı Numan Efendi ve Elçi Kethüdası Abdurrahman Bey öncelikle Bab-ı asafiye gelmişler, buradan sadrazamla beraber saraya gelerek padişahın huzuruna çıkmışlardı. Burada Elçi Ahmet Paşa'ya serasere samur kürk, ikinci elçiye hilat-ı has, Numan Efendi'ye sof ferace samur ve elçi kethüdasına hilat-ı fahire ilbas olunduktan sonra İran ile imzalanan anlaşmanın tasdikli nüshası ile darüssade ağası ve hazine kethüdası tarafından "müfredat" haline getirilen defteri ile beraber bütün hediyeler kendisine teslim edildikten sonra padişah ve veziriazam tarafından gösterişli bir törenle uğurlanmıştı¹¹⁵.

Ahmet Paşa kalabalık elçilik heyeti ile Hamendan'a geldiği sırada İran Hükümdarı Nadir Şah'ın (19 Haziran 1747) katledildiği¹¹⁶ ve İran'ın her tarafında saltanat kavgaları ve asayişsizlik meydana geldiği haberi üzerine¹¹⁷, yanındaki hediyeleri de İstanbul'dan alacağı yeni bir habere kadar tedbir olarak Bağdat Cephaneliği'ne koydurmak üzere yola çıkmıştı. Bu sırada Şah Hüseyin'in oğlu olduğunu iddia eden Sam Mirza, İran hükümdarlarının mezar şehri olan Erdebil'de hükümdarlığını ilan ettikten sonra paşaları Oğuz Bey ve İbrahim Han ile Osmanlı elçisinin getirdiği hediyelerin peşine düşmüşlerdi. Sam Mirza, hediyeleri ele geçirip Tahran'a götürme umidi ile elçilik heyetini memleketin iç kısımlarına çekmeyi deneyerek Nadir Şah'ın yaşadığını inandırmaya çalışmıştı. Fakat Türk heyetine gelen mektupları mukayese eden İkinci Elçi Recep Paşa, Ordu Defterdarı ve Ordu Kadısı Numan Efendi gerçeğin öyle olmadığını anlamışlardı. Bu durum üzerine Elçi Ahmet Paşa, İran'dan çıkarak Osmanlı hududuna ulaşmış ve Sina üzerinden Bağdat'a yönelmişti. Ahmet Paşa ve maiyeti, yanlarında bulunan umarlı sipahilerinin sayesinde Bağdat'a ulaşmış ve hediyeleri Bağdat Cephanelisi'ne koydurtmuştu¹¹⁸.

1750 Haziranı'na kadar Bağdat Cephaneliği'nde bekletilen hediyelerin oldukça değerli olması ve İran'da diplomatik münasebetlerin devamını sağlayacak bir otorite boşluğunun olması nedeni ile tekrar İstanbul'a getirilmesi gündeme gelmişti. Hediyelerin İstanbul'a getirilmesi için İstanbul'dan Hasan Ağa adlı bir mübaşir görevlendirilmişti. Görevli mübaşir Bağdat'a vardığında Bağ-

¹¹⁴ İzzi Efendi, *a.g.e.*, vr.94b, 98a.

¹¹⁵ BOA, *TS MAD*, 9571.0001.00, s. 0-3, Gurre-i S 1160 (12 Şubat 1747); *Tarih-i İzzi*, vr. 98b-99b; Hammer, *a.g.e.*, VIII, s. 78.

¹¹⁶ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/1, s. 309-10.

¹¹⁷ Hikmet Bayur, "Nadir Şah Afşar'ın Ölümünden Sonra Osmanlı Devleti'ni İran'ı İstilaya Kışkırtmak için Yapılan İki Deneme", *Bellekten*, XII/46, Ankara 1948, s. 407.

¹¹⁸ Hammer, *a.g.e.*, VIII, s. 95.

dad Valisi Süleyman Paşa, Kadı Ahmet Efendi, Yeniçeri Ağası İmamzade Ahmet Ağa, Cebecibaşı Ali Ağa ile beraber Bağdat kapıcıbaşı tarafından cephaneden çıkarılarak bütün görevlilerin görebileceği bir yerde sayıldıktan sonra baş muhasebe defterine kaydedilip, buradakiler tarafından imzalanarak mühürlenmişti¹¹⁹. Ancak Elçi Ahmet Paşa'nın zaman içerisinde vefatı ve İran'daki karışıkların devamı ve muhatap alınacak müstakil bir şahın olmaması nedeni ile 5 Şubat 1752 (Evasat-ı Ra 1165)'de verilen emir üzerine Bağdat Valisi Süleyman Paşa tarafından Bağdat Cebhanesi'ndeki hediyeler çıkarılarak tahrirden geçirilmiş, deftere kaydedilip imzalandıktan sonra Mehmet Ağa adlı görevli tarafından İstanbul'a getirilerek Hazine-i âmireye teslim edilmişti¹²⁰.

Tablo 5: Osmanlı Padişahı Tarafından Nadir Şah'a Gönderilen Hediyeler¹²¹:

Hediye	Hediyenin cinsi	Değeri (kuruş)	Sayısı (adet)
Sorguç	Ortası dört köşeli zümrüt, ortası büyüklü-küçüklü yüz otuz sekiz elmas taşı ile süslü	30.000	1
Altın Kılıç	Dört kebir ve dört otuz dokuz küçük şark elması ile süslü	60.000	1
Temür erkan	Altı aded düğmesi ile otuz altı kebir cebe elmas ve sekiz yüz on vasat ve sagir şark elması ile mürsi beyaz İstanbul dibasına kaplı sert temür	30.000	1
Çeyiz	Tepesi zümrüt kapaklı saat ve kabzasında üç kebir zümrüt kabza ve kını bir kebir ve on iki vasat ve sagir yüz yirmi dört elmas ile mürsi	20.000	1
Çengelli Tirkeş	Zümrütü yeşil kadife üzere kebir ve vasat ve sagir altun, yetmiş sekiz elmas ve iki kebir cebe ve yirmi vasat ve sagir zümrüt ve yetmiş kırmızı yakut ile mürsi	30.000	1
Kadife	Sarı İstanbul dibası üzere beş lal ve yüz yirmi zümrüt ile açev ve sırma ile pesindir işleme dört açev püsküllü	2.000	1
Keman	İki başı dört elmas ile münekkaş ve müzehab amel pervane	100	1
Tesettür	Beyaz atlas üzerine işlemeli Altın varaklı	50	1 deste
Üç tabakalı kuşak	Orta göyneği bir kebir elmas, iki pare yakut , yüz iki vasat ve bin yüz iki şark elması ile mürsi	25.000	1
Ok ve ok kutusu	Ortası kebir sarı yakut kapaklı saat ve derunu yirmi dört elmas ve birunu üç kebir ve sair sagir doksan üç elmas ve beş kırmızı yakut ile mürsi	6.000	1

¹¹⁹ BOA, MAD, 19796, s. 1-5, 9 Receb 1163 (14 Haziran 1750).

¹²⁰ El-Hacibi, a.g.e., vr. 268b.

¹²¹ BOA, MAD, 19796, s. 1-6. Hediyelerin her birinin değeri için ayrıca bkz. TS MAD, 9571.0001.00, s. 0-3, Gurre-i S 1160.

Som Tarak	Vasat yetmiş altı elmas, sekiz damla gün yakut ve on leyl ile mürsi	3.000	1
Altın frengi saat	Göğüs tahtası on iki ve basma düğmesi bir sağır ve beş harda elmas ve ortası vasat ve sağır seksen sekiz elmas mürsi kapaklı basma ve kendiden çalar	6.000	1
Altın koyun saati	Tarafının ortası kebir, sağır ve vasat altmış elmas ile mürsi köstekli basma altın koyun saati	4.000	1
Köstekli altın saat	Etrafı vasat ve sağır elli elmas ile mürsi ve on iki elmas ve üç yakut zümrütü	3.000	1
Gözlük	Ortası iki vasat Şişhane ve altı sağır lal, etrafı yirmi iki elmas ile mürsi altın taraklı zinciri sekiz elmas	1.000	1
Altın Zincirli Gözlük	Etrafını elmas atlas ile mürsi zemini zerabdus taşaneleri altın zincirli	1.000	1
Sedef Tarak		50	1
Kabızalı Dürbün	Zemini zümrütü, ağızlıkları som şair mavi, altmış sekiz elmas ile mürsi	1.500	1
Dürbün kabzası	Yüz otuz sekiz elmas ve yüz otuz sekiz zümrüt ile burma ve sim ve otuz sekiz kırmızı yakut ile mürsi	1.500	1
Altın kakma dürbün	Kapağının bir tarafı bir lal ve bir tarafı bir gün yakut ve on iki lal ve otuz bir elmas ve bir yakut ve iki zinciri elli elmas ile mürsi	1.000	1
Dört boğumlu dürbün	Üst boğumu kırk sekiz elmas, otuz yakut, altı zümrüt ve iki zinciri kırk dört yakut ile mürsi	1.500	1
Beş boğumlu kebir dürbün	Zincirleri altın ve üst boğumu Şişhane sandık, ağırlıkları altın	3.000	1
Beş boğumlu dürbün	Üst boğumu ve ağırlıkları altın	250	1
Dört boğumlu dürbün	Üstü boğumu bika üzere altın kakma, ağırlıkları altın	150	1
Dört boğumlu dürbün	Üst boğumu arvesin nakışlı, ağırlıkları altın	150	1
Kebir çekmece		5.000	1
Kundaklı boylu tüfek	Zinciri ve üç bilezikleri ve kasılması ve iğneliği ve korkuluğu ve taban gülleri ve zinciri üç yüz doksan sekiz elmas ile mürsi, iğnelik zinciri bir zümrüt daireli, temürü ve çakmağı üzere altın kakma İstanbul kârî	15.000	1
Çakmaklı tüfek	Zer nişan sedefkârî kundaklı temürü üzere altın kakma Muhammed ser tufengi han ve sim donanımlı İstanbul kârî Şişhane	300	1
Çakmaklı boylu tüfek	Beyaz som kundaklı, amel Ali temürü üzere altın kakma sim donanımlı İstanbul kârî Şişhane	600	2
Çakmaklı boylu tüfek	Yeşil som kundaklı amel Elhac Muhammed temürleri üzere altın kakma mercan ve sim donanımlı İstanbul kârî Şişhane çakmaklı	600	2

Çakmaklı ve boylu	Zer nişan Biga kundaklı temürleri üzere altın kakma ameli Hacı Mehmet , mercan ve sim donanımlı İstanbul kâri Şişhane	600	2
Çakmaklı Cezayir kâri tüfek	Siyah kundaklı sim ve mercan donanımlı	600	2
İstanbul-kâri siyah kundaklı peştuv kaburu	Kabza ve gülleri ve korkuluk zinciri ve çubukları 191 elmas ve yedişer zümrüt ve beşer kırmızı yakut ile mürsi, temürleri ve çakmakları altın kakma,	12.000	Bir çift
Beyaz münkârî Altın kemer rahat	Başlık tahtasında bir kebir zümrüt, 48 elmas ve iki güllerinde bir lal ve 40 elmas ve kolları 274 elmas ve boyları zincir yanına 115 elmas ile mürsi	70.000	1
Münkârî altın döşeme	Ortası vasat dolma zümrüt ve iki zümrüt yakut ve yedi vasat ve seksen dokuz elmas ile mürsi	3000	1
Mektup	Şah-ı mirza tarafına veziriazam tarafından diba elvan kese içerisinde	1	
Altın garada	Kabza dibası bir lal ve üç yakut ve ağırlığı ve bentleri 23 lal yakut ve bent ortaları iki ve diğeri bir zümrüt ve 211 elmas ile mürsi	6.000	1
Sim rikab	Ortalrı sekizer vasat ve sagir yetmiş iki zümrüt ve yüz otuz iki elmas ve yüz yetmiş iki lal ve yakut ile mürsi	1.500	1 çift
Kadife eyer	Ön kaşının ortasında bir kebir şeş köşe zümrüt ve etrafında yetmiş bir elmas ve yetmiş üç lal ve yakut ve üç kebir güllerinde kırk sekiz elmas ve otuz dokuz zümrüt ve yetmiş iki yakut ve iki vasat güllerinde otuzar zümrüt ve kırk iki yakut ile mürsi	4.000	1
Saçaklı zinpuş kadife	Mor kaife üzerine yetmiş iki lal ve 604 zümrüt ve sırma ile yeşil işleme turuncu atlas-ı İstanbuli beyaz som saçaklı	10.000	1
Atlas-ı İstanbuli yabok kadife	El çuka üzere zerruzu yeşil işleme atlas-ı İstanbuli	1.000	1
İşleme tegelti	Göz kadife üzere sırma işleme	50	1
İşleme saye çuka	Kenar suyu üç güllü işleme	50	1
Eyer haşmesi	Som güllü kırmızı saye çuka	50	1
Sim bolar		100	1
Sim keham		50	1
Dize gele koskun	Som dokuz kolanlı	50	1
Diba donluk	Cebkârî elvan	2.500	10
Donluk	Cebkârî elvan	2.500	10
Diba donluk	Venedik kâri elvan	1.200	10

Diba donluk	Elvan İstanbul kârî ağır Rami diba	1.200	10
Diba donluk	İstanbul kârî cebkenli ve taraklı	1.200	10
Diba donluk	İstanbul kârî şükufa nevezur	700	10
Donluk	İstanbulkârî nevezur tel çekme borunce	1.200	10
Sof donluk	Elvan şalı ve çubuklu	600	20
Sof donluk	Elvan muçlu sof donluk	700	20
Samur	Ağladane	700	20
Yastık	İstanbulkârî metella kadife	300	50 çift
Yastık	Bursa kârî mettela kadife	300	50 çift
Yastık	Frenk bend metella kadife	1.800	50 çift
Kese	Şamkârî som ağır kadife	300	20
Seccade	Elvan Sakızkârî metella	400	10
Seccade	Münfeş asafî	500	10
Çuka	10 zıra Elvan	394,5	71
El saye çuka	4 zıra	800	100
Çuka	3 zıra elvan peştuv	254	80
Tabla	Diba kaplı ağaç tabla		2
Çuka	Temür alat	54.200	20 çift
Meşale ağacı			2
Name-i hümayun	Taraf-ı saltanat-ı penahiyeden mücevher elvan ve diba içerisinde		2
Name-i hümayun	Hilafet-i şahaneden diba kise içerisinde	1	
Name-i sadrazam	Şah-ı mirzaya veziriazam tarafından	1	

İran hükümdarları tarafından Osmanlı padişahlarına gönderilen hediyeler, çoğu zaman kıymetli taşlar, mücevherat, ipek kumaşlar, Kur'an ve çok çeşitli eşyalardan oluşmakta, hatta bazen gönderilen hediyelerin zenginliği göz kamaştırıcı olmaktadır¹²². Nadir Şah'ın Elçi Mustafa Han aracılığı ile Osmanlı padişahına gönderdiği hediyeler mücevher ve altınlarla süslü Hindkârî bir taht, yakut ve zümrütle süslü kumaşlar ve bir kaç filden oluşmakta¹²³ ve bu hediye-

¹²² İpşirli, "Elçi", s. 11-12.

¹²³ BOA, *Hatt-ı Hümayun*, 1/15 A, 8 Ş 1160 (15 Ağustos 1747).

lerin değeri yaklaşık 573 kese olarak hesaplanmıştı¹²⁴. Nadir Şah'ın ölümü ile Osmanlı Devleti ve İran arasında yapılacak sulhun akibeti belli olmadığından İran elçisinin getirdiği hediyeler sayı ve nitelik olarak belirlendikten sonra Bağdat Cephanelisi'ne konulmuştu. Nadir Şah'tan sonra İran'da müstakil ve otorite sahibi bir hükümdar olmadığından İran Elçisi Mustafa Han'ın tekrar İran'a gönderilmesine karar verilirken, onun Osmanlı padişahına getirdiği hediyeler de 6 Şaban 1165/19 Haziran 1752 tarihinde Bağdat Defterdarı, Yeniçeri Ağası, Cecebibaşı ve diğer zabıtlar tarafından Bağdat Cephanelisi'nden çıkarılıp mühürleri sökülerek tahrir ve sayımdan geçirilmişti. Bu hediyelerin, İran'da müstakil bir otoritenin kurulmasına kadar Bağdat Cephanelisi'nde muhafaza edilmesi- ne karar verilmişti¹²⁵.

Tablo 6: Nadir Şah Tarafından Osmanlı Padişahına Gönderilen Hediyeler¹²⁶:

Hediyenin cinsi	Adedi
Diba münfeş çadır	1
Çadır için sim çatal-başı	24
Çadır için bakır kaplı sim çatal koğası	24
Mezkur çadırın hacim yerine döşemesi çuka kaplı ve haşiyesi yeşil kumaş	1
Çadıra nöbet kazığı olmak üzere sim sagir ve kebir sekene	48
Astarı yeşil ve sancağı çiçekli şilte	1
Astarı çurdu kumaş	1
Kıl çul	2
Kırmızı çukalı kıl çul	2
Altın süsleme Hintkârî taht	1
Astarı İsfihan yapımı elmas ve zümrütlerle süslü yastık	1

¹²⁴ Şem'dani-âde, *a.g.e.*, s. 128-29.

¹²⁵ "Hala Bağdat Cebhanesi'nde mahfuz olan hedaya-yı Şahi, İran'da müstakil bir şah olmayıp bundan sonra müstakil bir şah zuhur idinceye dek devlet ve emânet yed-i saltanat olmak kânûn-ı kândim olduğundan gayri hin-i hâcât-ı hedâyâsi taraf-ı Devlet-i Aliyeden sual olunmak marifet-i şer ve cümle kulları hedâyâ-i merkume mahfuz olduğu mahalden miktarı ile vezn ve tâ'dât olunub ... Yine cümle marifeti ile Bağdad Cebhanesi'nde mukaddem olduğu mahala memhûr ve vâzi ve ibka olunub baş muhasebe kalemine kayıt ve hıfz olunmak için.." bk. BOA, *Cevdet Hariciye*, 2970, 2 Şaban 1165 (3 Temmuz 1752). Ayrıca bkz. El-Hacibi, *a.g.e.*, vr.272a.

¹²⁶ BOA, *Cevdet Hariciye*, 2970.

Tahtın altında kuşak döşeme tahtası	1
Tahtın altın kalemle süslü kuşağı	4
Tahtın altın kalem ve tahta nakışlı basamağı	1
Tahtın altında kuşak döşeme tahtası	1
Tahtın ortasında altın ve kalemiye nakışlı tahta	2
Fil çulu	2
Kırmızı çuka, yeşil fil çulu	2
Fil	4

6- Yiyecek ve Yem Temini

Herhangi bir mülhaza ile Osmanlı ülkesine giren yabancı devlet elçileri ile yabancı devletlere gönderilen Osmanlı elçilerinin her türlü yol harcamaları ve işe giderleri devlet tarafından karşılanmaktaydı¹²⁷. Ahmet Paşa ve maiyeti İstanbul ve Üsküdar'da buldukları sırada, et dışında gerekli bütün yiyecek ihtiyaçları Matbah Emini tarafından Matbah-ı âmireden¹²⁸ yevmiye hesabı ile temin edilmişti. Elçilik heyeti için gerekli et kasapbaşı, yakacak olarak kullanılan odun İstanbul Ağası, hayvanlara verilen arpa ve saman ise Arpa Emmini¹²⁹ tarafından temin edilmişti¹³⁰. Bu görevliler tarafından temin edilen yiyecek ve yemin kalitesi, her zaman için dikkat edilen bir husus olmuştur¹³¹.

Ahmet Paşa'nın elçilik dairesi 2 M 1160/14 Ocak 1747 tarihinden itibaren Üsküdar'da altın gün dinlenmişti. Üsküdar'da iken temin edilen yiyecekler matbah emini tarafından temin edilmişti. Matbah Emini Ebubekir Ağa, temin edeceği üç günlük ekmeğe için gerekli unu Tersane-i âmire ambarından tedarik etmişti¹³².

¹²⁷ Altunış-Gürsoy, a.g.m., s. 585.

¹²⁸ Matbah-ı âmire ve bu kurumun başındaki Matbah Emini için bk. Arif Bilgin, "Matbah-ı âmire", *DİA*, 28, Ankara 2003, s. 115-119.

¹²⁹ Saraya bağlı olarak çalışan Arpa Emini'nin götüğü vazifeler için bk. Mehmet İpşirli, "Arpa Emini", *DİA*, 3, İstanbul 1991, s. 392.

¹³⁰ BOA, *K.K.*, 690, s. 5, 9 Za 1159 (23 Ekim 1746).

¹³¹ Matbah Emini İbrahim Ağa elçilik heyetindeki görevliler için temin edeceği yiyeceklerin kalitesine dikkat etmiştir. Heyetteki görevlilere has ekmeğe için has buğday satın alarak çekirtmiştir. Ona bu işleri yaparken kethüdası Ahmet Ağa yardımcı olmuştur. Bk. BOA, *D.MKF*, 1355/42, 13 Za 1159 (27 Ekim 1746).

¹³² BOA, *D.BŞM*, 3749/86, 15 M 1160 (27 Ocak 1747).

Tablo 7: İstanbul ve Üsküdar'da Elçilik Heyetine Matbah-ı âmireden Temin Edilen Yiyecek ve Miktarı¹³³.

İstanbul'da Temin Edilen Yiyecek		Üsküdar'da Temin Edilen Yiyecek	
Yiyeceğin Cinsi	Miktarı	Yiyeceğin Cinsi	Miktarı
Ekmek	150 çift	Ekmek	490 kıyye
Pirinç	10 kile	Pirinç	239,5 kıyye
Sade yağ	25 kıyye	Sade yağ	59,5 kıyye
Balmumu	2 kıyye	Balmumu	2 kıyye
Kahve	3 kıyye	Kahve	-
Şeker	5 kıyye	Şeker	-
Tere yağı	5 kıyye	Tere yağı	15 kıyye
Et	100 kıyye	Et	-

Ahmet Paşa ve maiyetindeki elçilik heyeti, Üsküdar'dan hareket ettikten sonra İran'a kadar konakladığı her menzilde yiyecek ihtiyaçlarının görülmesi için Ordu Defterdarı Mustafa Efendi, eyalet valileri, kaza kadıları ve idarecileri görevlendirilmişlerdi¹³⁴. Elçilik heyetine, konakladığı her menzilde günlük yiyecek olarak ekmek, et, bal ve sade yağ verilmesinin yanı sıra, hayvanlarına ot ve saman, ayrıca yakıt olarak odun temin edilmesi buyrulmuştu. Elçilik heyetine verilen işe konakladıkları eyaletin miri ambar ve depolarından temin edildiği gibi, çarşı ve pazarlardan da satın alınmıştı. Satın alınacak yiyecek için merkezden bir mübayaa mübaşiri görevlendirilmişti¹³⁵. Yiyecek için ödenecek bedel satın alınan yerin 1160/1747 senesi mukataa bedelinden karşılanmıştı¹³⁶.

¹³³ BOA, *K.K.*, 690, s. 5, 9 Za 1159 (23 Ekim 1746); *D.BŞM*, 3749/86.

¹³⁴ BOA, *D.BŞM*, 3748/129, 9 M 1160 (21 Ocak 1747).

¹³⁵ Sefer sırasında Osmanlı kaza sınırları dahilinde bulunan miri ambarların devletin her türlü işe tedarikindeki işlevleri için bk. Tahir Sevinç, *1695 ve 1696 Avusturya Seferlerinde Organizasyon ve Lojistik*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2010, s. 200-204.

¹³⁶ Rakka'da konağa geçtikleri sırada elçilik heyetinin ihtiyaçlarının görülmesi için mübaşir olarak dergâh-ı âli gedikli İbrâhim görevlendirilirken, elçilik heyetine gerekli yiyeceklerinin temini ve gerekli paranın Rakka Eyaleti Mukataası'ndan karşılanması için Rakka Valisi ve kadısına yazılan emir için bk. *D.MKF*, 1355/48, 14 Za 1159 (28 Ekim 1746).

miktarı 329,5 kileye, saman 153 kantara çıkarılırken, odun miktarı 60 çeki olarak kalmıştır¹⁴².

Ahmet Paşa ve maiyeti Bağdat'a vardığında burada kaldıkları süre içerisinde bütün ihtiyaçları, Bağdat Valisi tarafından karşılanmıştı. Buradan yola çıkmalarından sonra da İran sınırına kadar geçecek 20-30 günlük yiyecek ihtiyaçları da karşılanmıştı¹⁴³. İran sınırından itibaren Osmanlı elçilik heyetinin ihtiyaçlarının karşılanması için İran yönetimi tarafından Mehmet Yusuf Han adlı bir görevli tayin edilmişti. İranlı mihmandar, sınırda Osmanlı elçilik heyetinin ihtiyaç duyduğu yiyecek miktarını belirlemek ve buna göre tedarik etmek için Osmanlı Elçi Kethüdası'na danışmıştı. Elçi kethüdası da Elçi Ahmet Paşa'ya danışarak miktarı İranlı mihmandara bildirmişti. Bunun üzerine Mihmandar Mehmet Yusuf Han, Osmanlı elçilik heyetinin İran topraklarında geçeceği güzergahta konakladığı yerlerde yiyecek ve yemekliklerini hazırlatmıştı¹⁴⁴.

Gerekli anlaşmanın sağlanamaması üzerine Ahmet Paşa Bağdat'a dönmüş ve uzun süre burada ikamet etmişti. Ona ve maiyetine Bağdat'ta ikamet ettikleri sırada tayin edilen yiyecek miktarı ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. 7 S ile 30 RA 1161/7 Şubat-30 Mart 1748 tarihleri arasında 53 gün Bağdat'ta ikamet ettikleri sırada maiyetindeki elçilik heyetine yevmiye 428,5 kıyye ekmek, 224,5 kıyye pirinç, 61,5 kıyye ve 50 dirhem sade yağ, 228,5 kıyye kuzu eti, 2 kıyye bal mumu, 2 kıyye şeker, 5 kıyye bal, 2 kıyye kahve, 3 kıyye nişasta, 10 kıyye has un, 12,5 kıyye tere yağı, 20 tavuk, 200 yumurta, 70 kıyye sebze, 33 kıyye soğan, 10 kıyye süt, 10 nohut, 10 kıyye tuz, 1 kıyye limon, 5 adet kuzu, 133,5 kantar saman, 10,5 çeki odun, verilerek 33.366 kuruş masraf edilmişti¹⁴⁵.

Ahmet Paşa'nın maiyetinde bulunan İkinci Elçi Recep Paşa, Defterdar Mustafa Efendi, Divan Katibi Mehmet Efendi, tabib efendi, divan çavuşları ve has ahır çalışanları karakolculuk vazifesi gören piyade askerler ile tabloda gösterilen diğer vazifeli kişilere Bağdat'ta ikamet ettikleri sırada yevmiye olarak temin edilmiştir.

¹⁴² "İznikmid'den Adana'ya varınca yevmiye miktarı şair, saman ve hatbı 1156 senesinden cem ettirilen menzil zâhireleri mevcutlarından verilip mevcut olacakları yahut ale-l-esâmileri mucibince tekalif-i âhaliyeden takas olunmak şartı ile kazalar âhalileri tarafından tedarik ve menzillerde hazır-ı âmâde ettirilme üzere emr-i şerif verilmiştir." bk. BOA, *D.M&F*, 1355/75, 15 Za 1159 (29 Ekim 1746). Üsküdar'dan itibaren Ahmet Paşa'nın maiyetindeki çeşitli birimlere verilen günlük odun miktarı için bk. *D.B&M*, 3750/16, 18 M 1160 (30 Ocak 1747).

¹⁴³ *Tedbirât-ı Pesendide*, s. 157.

¹⁴⁴ Osmanlı elçilik heyeti sınırdan geçip Kirmânşâh'a vardığında burada üç günlük tayinatları İran mihmândarı tarafından karşılanmıştı. Numan Efendi, *a.g.e.*, s. 165,166.

¹⁴⁵ BOA, *D.B&M*, 41144, s. 4-5.

Tablo 9: Bağdat'ta İkametleri Sırasında Bazı Elçilik Görevlilerine Verilen Günlük Yiyecek ve Yem Miktarı¹⁴⁶:

Yiyecek verilen kişi	Ekmek (kıyye)	Et (kıyye)	Pirinç (kıyye)	Sade yağ (kıyye)	Yem (adet)	Saman (kantar)
İkinci Elçi	50	25	25	22	6	11
Ordu Defterdarı	30	15	15	3	90	6,5
Tabib efendi	7	2	2	7,5	9	0,8
Divan çavuşları	9,5	4,5	4,5	1	33	1
Has ahır sakinleri	12	6	6	1,5	4,5	9,5
Saka	4	2	2			
Sarban	22,5	11,5	11,5		4	
Akam	2	1	1			
Harbendegan	37	18,5			232	
Serbölük	6,5	3,5	3,5			
Salma ağası	4	2	2		4	
Mirahur	60					
Yedekkeşan	6	3	3			
Katip Mehmet Efendi	4	2	2		5	
Sakabaşı	1	0,5	0,5			
Çadır mehterbaşı	3	1,5	1,5		10	
Piyadeler ağası	51	25,5	25,5		10	
Hüdema ve tuğcu	5,5	2,5	2,5			
Garib bölükbaşı	3	1,5	1,5			
Has atlar					14	

Osmanlı topraklarına giren yabancı devlet elçileri sınırdaki kalelerde misafir edilirdi. Baudan Osmanlı topraklarına giren Avusturya elçileri Belgrat'ta¹⁴⁷, doğudan giren İran elçileri ise Bağdat Kalesi'nde misafir edilerek her

¹⁴⁶ 14 Safer 1161/14 Şubat 1748 tarihinde verilen bir günlük yiyecek miktarı için bk. BOA, D. BŞM, 41144, s. 5,10.

¹⁴⁷ Şaban 1111/Şubat 1700 tarihinde Osmanlı topraklarına giren Avusturya elçisi, Belgrat Muhafızı Ali Paşa tarafından Belgrat Kalesi'nde ağırılarak ihtiyaçları karşılanmıştı. Bk. *Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704)*, Yay. Haz. Abdülkadir Özcan, Ankara 2000, s. 141. Avus-

türlü ihtiyaçları karşılanırdı. Ahmet Paşa'nın maiyeti ile beraber anlaşmak üzere Bağdat'a gelen İran Elçisi Mustafa Han, Nadir Şah'ın ölümü üzerine Bağdat'ta ikamet etmeye başlamıştı. Bağdat'ta ikamet eden İran elçilerinin yiyecek, içecek ve temizlik ile ilgili bütün ihtiyaçları, Bağdat Valisi tarafından karşılanmıştı.

Tablo 10: İran Elçisi, Halifesi ve Mihmandarına Verilen Günlük Yiyecek Miktarı¹⁴⁸:

Verilen İran Elçilik Görevlisi	Ekmek (kayye)	Et (kayye)	Pirinç (kayye)	Sade yağ (kayye)	Kuzu (adet)	Yoğurt (kayye)	Soğan (kayye)	Tavuk (adet)	Yumurta (adet)	Şeker (kayye)	Kahve (kayye)	Sabun (kayye)
Mustafa Han	145	72,5	72,5	18,5	1	30	10	10	50	10	2	2
Mehdi Han	50	30	30	7,5	1	18	6,5	5	20	5	1	1
Elçilik Halifesi	7	3,5	3,5	1,5	-	2				2,5		
Mihmandar	20	10	10	2,5		2,5						

B- Elçilik Heyetinin Hareketi ve Bağdat'ta İkameti

Ahmet Paşa maiyeti ile beraber fevkalade bir nizam içerisinde padişah ve devlet adamları tarafından düzenlenen bir alay ve gösterişli bir törenle 7 M 1160/21 Ocak 1747 tarihinde Üsküdar'a geçmek için hareket etmişti. Elçilik heyetini uğurlayan devlet adamları arasında padişah, veziriazam ve şeyhülislam da bulunmaktaydı. Padişah Alay Köşkü'nden bu geçişi izlerken, şeyhülislam Soğuk Çeşme hizasındaki konağa teşrif ile alayı takip etmişti. Ahmet Paşa'nın maiyetinde bulunan divan çavuşları, humbaracı ve lağımclar ile müteferrika ağaları, ordu defterdarı, ordu kadısı ve ikinci elçi tertipli bir şekilde Alay Köşkü civarına geldiklerinde atlarından inerek her birine hilat-ı fahire ilbas olunduktan sonra, padişah tarafından Elçi Ahmet Paşa'ya katırlara yüklü hediyeler teslim edilmişti¹⁴⁹. Daha sonra elçilik heyeti için düsturuna uygun olarak kethüda tarafından mehter çaldırılarak birkaç Enderun ağası gösterişte bulunmuş, heyette

turya elçilerinin diplomatik müzakereler için Belgrat Kalesi'nde ikamet ettikleri sırada yiyecek ve diğer ihtiyaçlarının karşılanması için bk. BOA, *D.BŞM*, 939, s. 8, 10.

¹⁴⁸ Mustafa Han ve maiyetindeki İran elçilik görevlilerine Gurre-i CA-Gaye-i C 1161/29 Mart-26 Haziran 1748 tarihleri arasında geçen 59 günde günlük olarak verilen yiyecek çeşit ve miktarı için bk. BOA, *D.BŞM*, 41144, s. 1.

¹⁴⁹ Numan Efendi, *a.g.e.*, s. 145-48.

bulunanlar büyük bir alay ve gösteriş içinde Bağçe Kapı önlerinde bulunan çekdiri gemileri ile Üsküdar'a geçmişlerdi¹⁵⁰. Ahmet Paşa maiyetindeki heyetle beraber Üsküdar'da bir hafta ikametten sonra, orta-kol üzerinden Halep'e, Halep'ten Rakka'ya ve buradan Bağdat'a gitmek üzere yola çıkmışlardı¹⁵¹.

Üsküdar'dan yola çıkan Osmanlı elçilik heyeti Kartal, Gebze, Hereke, İzmit, Sapanca, Akhisar, Lefke, Vezirhanı, Bilecik, Söğüt, İnönü, Eskişehir, Seyitgazi, Hüsrevpaşa, Buat, İshaklı, Akşehir, Arkıd, Ilgın, Kadıhanı ve Ladik'te konakladıktan sonra 1747 Şubat'ı sonlarında Konya'ya varmışlardı. Mevsimin kışa denk gelmesi, yolculuğu güçleştirmişti. 1 Mart 1747'de Konya'dan hareket eden sefaret heyeti, Ereğli, Ulukışla, Çiftahan, Dulek Geçidi, Kız Oluk, Çakıt, Adana, Misis, Kurt-kulağı, Payas, Bilan, Antakya, Halep, Kilis, Antep yolu ile Urfa (Ruha)'ya varmış ve on iki gün burada kalmıştı¹⁵². 1 Mayıs'da Urfa'dan yola çıkan heyet, Nusaybin, Cebelisinca, Musul, Tekrit, Kazimiye'den geçerek 30 Mayıs 1747'de Bağdat'a varmış ve Bağdat Valisi tarafından merasimle karşılanmıştı. Sefaret heyeti Bağdat'ta on gün kalmış ve 10 Haziran 1747'de alay gösterdikten sonra yola çıkmıştı. Kasr-ı Şirin'den geçen elçilik heyeti, Osmanlı-İran hududu üzerinde Sermil mevkiinde alışlageldiği üzere yapılan ziyaret ve ziyafetlerden sonra 27 Haziran 1747'de elçilerin mübadelesi yapılarak Ahmet Paşa ve maiyeti Hemedan'a, İran'dan gelen Mustafa Han ve heyeti ise Bağdat'a hareket etmişlerdi¹⁵³. Ne var ki, Nadir Şah İran hükümdarı olarak memleketini yönetmede güttüğü siyaset nedeni ile hayatını kaybetmişti. Onun yönetiminde dini, sosyal, siyasi ve ekonomik problemler had safhaya çıkmıştı. Özellikle o, devlet içerisinde Sünniliğe doğru dini bir temayülün oluşmasını sağladığı için ona karşı muhalefet de güçlenmişti. Bu nedenle Kirman ve Meşhed'de çıkan isyanları sertlikle bastırdıktan sonra isyanda kusuru bulunmayanları da idam ettirmişti. Bunların yanında Sistan'da halktan usulsüz ve aşırı derecede vergi toplanması halkın isyanına neden olmuş, bu huzursuzluk Horasan'a sirayet etmiş, buradaki halk da ayaklanmıştı.

Nadir Şah onlara karşı harekete geçmiş ise de 11 CA 1160 (21 Haziran 1747)'de Fatâbâd civarındaki karargahında muhafız alayı ile anlaşmış olan Kacar ve Afşar reisleri tarafından öldürülmüştü¹⁵⁴.

¹⁵⁰ Numan Efendi, *a.g.e.*, s. 149.

¹⁵¹ İzzi Efendi, *a.g.e.*, vr.107b; Numan Efendi, *a.g.e.*, s. 149.

¹⁵² BOA, *D.MKF*, 1355/75.

¹⁵³ Unat, *a.g.e.*, s. 88-89.

¹⁵⁴ V. Minorsky, "Nadir", İkmal Eden Münir Aktepe, *İA*, IX, İstanbul 1960, s. 28-29. Şem'dani-zâde ise Nadir Şahu, kardeşini öldüren Lezgiler (Dağstan) tarafından muharebe sırasında

Nadir Şah'ın ölümü ile yeğenleri, torunu ve mirzaları arasında taht kavgaları meydana gelmiş ve bir otorite boşluğu doğmuştu. Yeğenlerinden Ali Kulu Mirza Herat'tan gelerek tahta geçtiği gibi, Nadir Şah'ın bütün aile üyelerini de kılıçtan geçirerek hükümdarlığını ilan etmişti. Ali Kulu Han'ı, bir yıl sonra küçük kardeşi İbrahim öldürerek onun yerine tahta geçmişti; ancak hükümdarlığı her kesimden kabul görmediğinden Nadir Şah'ın torunu Şahruh Mirza Horasan'da hükümdarlığını ilan etmişti. Bundan başka diğer müstakil olmak isteyen sekiz mirza da birbirleri ile mücadeleye başlamışlardı¹⁵⁵. Bu sonuçla Nadir Şah'ın yıllardır topladığı hazine dağıldığı gibi, çok fakir düşen memlekette asayiş ve güvenlik kalmamıştı¹⁵⁶. İran'daki bu kaos ortamından dolayı Osmanlı elçilik heyeti Bağdat'a geri dönerken, İran heyeti ise Bağdat'ta kalıp İstanbul'a gidememişti¹⁵⁷.

Osmanlı Devleti İran'da meydana gelen bu kargaşa ortamından hiçbir şekilde istifade etmeye çalışmamıştır. Aksine İran ile imzalanan anlaşmaya sadık kalarak hiçbir suretle İran topraklarına saldırmadığı gibi, İran'daki kargaşa ortamının yatışmasını beklemiştir. Bu nedenle tayin ettiği Elçi Ahmet Paşa, uzun süre Bağdat'ta ikamet ettikten sonra Mayıs 1748'de Bağdat'ta vefat etmişti¹⁵⁸. Onun yerine 26 Temmuz 1748 (30 Receb 1161)'de Şehrizor Beylerbeyi Mahmut Paşa tayin edilmişti¹⁵⁹. Uzun süredir Bağdat'ta bulunan İran elçisi Mustafa Han, Ocak 1749'da yeni İran Şahı İbrahim tarafından İstanbul'a gönderilmek üzere elçi tayin edildiği haberi, Bağdat Valisi tarafından merkeze bildirmişti. Padişahın emri üzerine Mustafa Han Osmanlı Devleti nezdinde yeni elçi olarak kabul edilmek üzere serbest bırakılmıştı¹⁶⁰. Daha sonra İran Şahı'ndan gelen yeni mektupla Mustafa Han ile beraber Mehdi Han'ın da İstanbul'a elçi olarak gönderilmesini istenmiş; ancak Mehdi Han kendi isteği ile İran'a döndüğü gibi, Mustafa Han yeni elçi olarak bir müddet daha Bağdat'ta kalmıştı¹⁶¹. İran'da karışıklıklardan istifade etmeye çalışan Mustafa Han, Osmanlı padişahına baş vurarak aşiret kuvvetlerinden bir birliğin kendi emrine

öldürüldüğünü belirtir. bk. *a.g.e.*, s. 135. Bir başka kaynak ise Nadir Şah'ın ölüm tarihini 21 Haziran olarak verir. Bk. Tucker, *a.g.e.*, s. 103.

¹⁵⁵ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/1, s. 311.

¹⁵⁶ Minorsky, *a.g.m.*, s. 29.

¹⁵⁷ Ateş, *a.g.t.*, s. 114.

¹⁵⁸ Hammer *a.g.e.*, VIII, s. 115.

¹⁵⁹ Şehrizor Beylerbeyi Ahmet Paşa'nın İran elçisi tayin edilmesi ile ilgili bk. BOA, *Cevdet Hancıye*, 6390, Evâbir-i Recep 1161 (17-26 Temmuz 1748).

¹⁶⁰ BOA, *Hatt-ı Hümayun*, 5/142, 12 M 1162 (2 Ocak 1749).

¹⁶¹ BOA, *Hatt-ı Hümayun*, 6/193-D, 29 Z 1162 (10 Aralık 1749).

verilmesini istemişti. Padişah bir maceraya atılmak istemediğinden bu teklifi reddetmişti. Bir süre sonra siyasi mücadelelerde taraf olan bir Safevi şehzadesi Hüseyin ile baş vezir Ali Merdan'ın Bağdat'a kendisine sığınması ile İran'daki iki oğlu hapsedilmişti. Bunun üzerine dört buçuk yıl kaldığı Bağdat'tan 1752'de ayrılarak fiili olarak taht mücadelesi için İran'a gitmişti¹⁶².

Sonuç

Ahmet Paşa'nın 5 Ekim 1746'de elçilik görevine getirilmesinden 21 Ocak 1747 tarihinde yola çıkışına kadar elçilik heyetinin hazırlığı için üç buçuk aylık bir zaman geçmiştir. Elçilik heyetinde bulunan görevlilerin seçimi ve tayini Ekim ayı başlangıcından Aralık ayı sonuna kadar devam etmiştir. Heyette yer alan görevlilere ücret ve harcırah ödemeleri Aralık ayı başlangıcından heyetin hareket tarihi olan Ocak ayı ortalarına kadar devam etmiştir. Elçilik heyeti için ulaşım vatslarının temini ile yol şartlarının düzenlenmesi Ekim ayı ortalarından 1747 Şubatı'nın sonlarına kadar devam etmiştir. Yol boyunca kullanılan Mehterhane-i Âmire malzemesi ile İran Şahına götürülecek hediyeler Aralık ayı içerisinde, gerekli işe ise Ekim ayı başlangıcından itibaren temin edilerek hareketten önce hazır hale getirilmişti. Elçilik heyeti, hareket vakti geldiğinde Üsküdar'dan itibaren Anadolu'nun orta-kolu üzerinde bulunan menzilleri kullanarak Bağdat'a varmış, buradan İran'a geçmişti.

Elçilik heyetinin seçimi ve bunların her türlü ihtiyaçlarını gidermek için yapılan hazırlıklarda herhangi bir problemle karşılaşmadan tamamlanmıştı. Elçilik heyeti 21 Ocak'ta Üsküdar'dan hareketinden 100 gün sonra Bağdat'a varmıştı. Heyetin yolculuğunun uzun sürmesinde ağır geçen Kış mevsimi şartları etkili olmuştu. Buna rağmen 1747 Haziranı sonunda Osmanlı heyeti İran'a doğru, İran heyeti ise Bağdat'a yönelmişti. Ancak İran'da meydana karışıklıklar ve Nadir Şah'ın ölümü nedeni ile Osmanlı ve İran elçilik heyetleri yaklaşık bir buçuk yıl Bağdat'ta ikamet etmişlerdi. Bu süreçte Osmanlı Devleti, Nadir Şah'ın ölümünden sonra İran ile imzaladığı anlaşma şartlarına bağlı kalmış, kendi elçisinin Bağdat'ta vefatı üzerine yeni elçi tayin ederken, Bağdat'ta bulunan İran elçisi Mustafa Han ise İstanbul'a gelişi kabul edilmesine rağmen taht mücadelesi yüzünden İran'a gitmişti.

¹⁶² El-Hacibi, *a.g.e.*, vr. 271b-272a; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/1, s. 456-57.

KAYNAKÇA

1- Başbakanlık Osmanlı Arşivi Kaynakları a- Defterler

- 1- D. BŞM (Bab-ı Defteri Baş Muhasebe Kalemî) 939, 41144
- 2- MD (Mühimme Defterleri) 152, 153
- 3- KK (Kamil Kepeci) 690
- 4- MAD (Maliyeden Müdevver Defterler) 9962, 19796
- 5- TS MAD (Topkapı Sarayı Maliyeden Müdevver) 9571.0001.00
- 6- ND (Name-i Hümayun Defterleri) III

b- Belgeler

Cevdet Hariciye (CH)

2970, 4335, 6390, 6800, 7050, 8225,

İbnülemin Hariciye (İ E H) 856

Hatt-ı Hümayun (HH) 1/15 A , 5/142, 6/191, 6/193-D, 6/198, 7/223

c- Dosya Tasnifi Belgeleri

- D. BŞM 3747/72, 3748/66, 3748/87, 3748/117, 3748/129, 3749/86, 3750/16,
- D. MKF (Bab-ı Defteri Mevkufat Kalemî) 1355/42, 1355/48, 1355/75, 1356/111, 1358/43,

2- Tarihi Kaynaklar

Bursalı Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri* 1299-1915, III, İstanbul 1975.

Ebû Sehl Nu'man Efendi, *Tedbirât-ı Pesendide (Beğenilmiş Tedbirler)*, Yay. Haz. Ali İbrahim Savaş, Ankara 1999.

El-Hacibi, *Nadir Şah Tarihi Tercümesi*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Bölümü, nr. 2179, 1249.

İzzi Efendi Süleyman Bin Halil, *Tarih-i İzzi*, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Tarih Bölümü, nr. 414, 1168,

Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmanî*, IV/II, Yay. Haz. Orhan Hülâgü-Mustafa Ekincikli-Hamdi Savaş, İstanbul 1998.

- Jorga, Nocollea, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1640-1774)*, IV, Çev. Nilüfer Epçeli, İstanbul 2005.
- Zinkeisen, Johann Wilhelm, *Geschichte des Osmanischen Reiches In Europa*, V, Gotha 1857.
- Şem'dâni-zâde Fındıklı Mustafa Efendi Târîhi, *Mür'it-tevârih*, I, Yay. Haz. M.Münir Aktepe, İstanbul 1976.

3- Araştırma ve İnceleme Kaynakları

- Afyoncu, Erhan, "Mîrâhur", *DİA*, İstanbul 2005, s. 141-143.
- Akbayar, Nuri, *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*, İstanbul 2001.
- Ateş, Abdurahman, *Avşarlı Nadir Şah ve Döneminde Osmanlı-İran Mücadeleleri*, Doktora Tezi, SDÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2001.
- Aykun, İbrahim, "Osmanlı-İran İlişkilerinden Diplomatik Bir Kesit", *Osmanlı*, I, Ankara 1999, s. 689-701.
- Bayur, Hikmet, "Nadir Şah Afşar'ın Ölümünden Sonra Osmanlı Devleti'ni İran'ı İstilaya Kışkırtmak için Yapılan İki Deneme", *Bellekten*, XII/46, Ankara 1948, s. 407-410.
- Bilgin, Arif, "Matbah-ı âmire", *DİA*, 28, Ankara 2003, s. 115-119.
- Budak, Adnan, *Mustafa Nazif Efendi'nin İran Elçiliği (1746-1747)*, Yüksek Lisans Tezi, KTÜ Sos. Bil. Enst. Trabzon 1999.
- Çınar, Hüseyin, "Osmanlı Ulak-Menzilhâne Sistemi ve XVIII.Yüzyılın İlk Yarısında Antep Menzilleri", *Osmanlı*, 3, Ankara 1999, s. 627-37.
- Gürsoy, Altuniş- Belkıs, "Sefaretnameler", *Türkler*, XII, Ankara 2002, s. 582-591.
- İpşirli, Mehmet, "Arpa Emini", *DİA*, 3, İstanbul 1991, s. 392-393.
- Kütükoğlu, Mübahahat S., "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Fevkalâde Elçiler", *Türk Kültürü Araştırmaları*, 27/1-2, Ankara 1989, s. 199-231.
- Mınorsky, V., "Nadir", İkmal Eden Münir Aktepe, *İA*, IX, İstanbul 1960, s. 28-29.
- Pakalın, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, İstanbul 1993.
- Özcan, Abdülkadir, "İstabl", *DİA*, 19, İstanbul 1999, s. 203-206.
- Savaş, Ali İbrahim, "Genel Hatlarıyla Osmanlı Diplomasisi", *Osmanlı*, I, Ankara 1999, s. 643-59.

- Sevinç, Tahir, *1695 ve 1696 Avusturya Seferlerinde Organizasyon ve Lojistik*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2010, s. 200-204.
- Tepley, Karl, “Nemçe İmparatorlarının İstanbul’a Yolladığı Elçi Heyetleri ve Bunların Kültür Tarihi Bakımından Önemli Tarafları”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, VII/12-13, Çev.Bekir Sıtkı Baykal, Ankara 1969, s. 247-263.
- Terzi-Tozduman, Arzu, “Osmanlı Hazineseleri”, *Türkler*, X, Ankara 2002, s. 893-903.
- Tucker, Ernest S., *Nadir Shah’s for Legitimacy in Post-Safavid Iran*, Amerika (Florida) 2006.
- Turan, Şerafettin, “1560 Tarihinde Anadolu’da Yiyecek Maddeleri Fiyatlarını Gösteren Bir İran Elçilik Heyeti Masraf Defteri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 22/I-IV, Ankara 1965, s. 273-294.
- Unat, Faik Reşit, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, Yay. Haz. Bekir Sıtkı Baykal, Ankara 1968.
- Uluskan, Murat, “Bir Osmanlı Elçisinin Yolculuk Hazırlığı: İbrahim Paşa’nın 1699 Avusturya Elçiliği”, *Türklük Araştırmaları Dergisi (Ayrı Basım)*, 20, İstanbul 2008, s. 251-275.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi (Karlofça Anlaşması’ndan XVIII. Yüzyılın Sonlarına Kadar*, IV/1, Ankara 1995.
- , *Osmanlı Devleti’nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara 1988, s. 274.
- Yalçınkaya, Mehmet Alaaddin, “Bir Avrupa Diploması Merkezi Olarak İstanbul 1792-1798 Dönemi İngiliz Kaynaklarına Göre”, *Osmanlı*, I, Ankara 1999, s. 660-75.
- , “Mustafa Nazif Efendi”, *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, İstanbul 1999, s. 305-306.

BİR ÂYÂN ÂİLESİ: TAVASLIZÂDELER*

MÜBAHAT S. KÜTÜKOĞLU**

Devlet otoritesinin zayıflamaya başladığı XVII. yüzyıldan itibaren taşrada bazı şahıs ve âilelerin sivrilmeye başladığı görülür. Âyan adı verilen bu zümre, özellikle iltizam usulünde yapılan değişiklikten sonra daha da güçlenmeye başlar. Gerçekten 1695'e kadar üç veya altı yıllığına arttırma ile satışa çıkarılan mukataaların, mâlikâne sistemine¹ geçilmesi, yani muaccele (peşin) ve müeccele (yıllık taksitler) ile kayd-ı hayat şartıyla verilmesiyle bunları alan servet sahiblerinin daha da zenginleşerek buldukları bölgelerde otorite haline geldikleri ve zaman zaman da devlete baş kaldırdıkları görülür². Bunların bir kısmı devlet hizmetinde çalışan çavuş, kapıcıbaşı gibi şahıslar, hatta müderris ve imam gibi ilmiye ricali kimselerin evlâtlarıdır. Meselâ, Ankara âyanından Müderriszâde Ahmed eski kadılardandı³. Bunlar, voyvodalık ve mütesellimlik gibi vazifeleri yürütürken görevlerini kötüye kullanarak servet sahibi oluyorlardı. Devlet adına topladıkları vergilere ilâve olarak kendileri için de bir miktar eklediklerinden halkın şikâyetleri bir türlü bitmiyor, haklarında tahkikat açılıyor, bazan işten el çektiriliyor; fakat sonra bir şekilde kendilerini temize çıkartarak tekrar iş başına gelmeyi başarıyorlardı⁴. Diğer taraftan devlet de giderek kuvvetlenen bu züm-

* Değerli meslekdaşım sosyal tarih konularının uzmanı Prof. Dr. Suraiya Faroqhi'ye ithaf edilmiştir.

** Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Emekli Öğretim Üyesi.

¹ Mâlikâne sistemi hakkında kapsamlı bir çalışma için bk. Mehmet Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", *Türk İktisat Tarihi Semineri, Metinler/Tartışmalar 1973*, Ankara 1975, s. 231-296; aynı makale, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2000, s. 99-152; aynı yzr, "Mâlikâne", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXVII (2003), 516-518.

² Âyanlık müessesesi hakkında Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğunda Âyanlık*, Ankara 1977; aynı yzr, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Yerli Ailelerin Âyanlıkları Ele Geçirileri ve Büyük Hânedânlıkların Kuruluşu", *Belleken*, XLII/168 (1978), 667-723; Mustafa Akdağ, "Osmanlı Tarihinde Âyanlık Düzeni Devri (1730-1839)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1970-1974 VIII-XII/14-23 (Ankara 1975), 51-61.

³ Yücel Özkaya, a.g.m., s. 687.

⁴ Özkaya, a.g.m., s. 69'da buna dair çeşitli örnekler verilmiştir. İncelememize konu olan Tavaslizâdeler için de aynı durum söz konusudur.

reden faydalanmak yoluna gidiyor ve vergi toplanması yanında eşkıyalık hareketlerinin bastırılması, topladıkları kuvvetlerle sefere katılmaları veya kıyılarının korunmasını sağlamaları, gemi inşası⁵, ordunun ve vazifelilerin geçeceği yollar- da gerekli maddelerin hazır bulundurulması, maden işletilmesi, kereste temini⁶ gibi konularda bunlardan faydalanmaya çalışıyordu. Ancak çok kere gönderilen emirler tesirsiz kalmakta ve verilen vazifenin yerine getirilmesi için tekrar tekrar “te’kid hükümleri” yollanmasına ihtiyaç duyulmaktaydı.

Bu âyanların, Anadolu’nun birçok yerinde olduğu gibi Rumeli’de de devleti uğraştırdığı görülmektedir. Anadolu’dakilerin başlıcalarından Kilis ve civarında Canpolatoğlu⁷, Bozok’ta Çapanoğulları⁸ Ankara’da Müderrisoğlu, Vidin’de Pasbandoğlu (Pazvandoğlu)⁹, Kastamonu’da Tahmiscioğlu, 1832-33’de Rize taraflarında Tuzcuoğulları¹⁰; Rumeli’dekilerden Ruscuk’da Alemdar Mustafa Paşa¹¹, Ruscuk’ta Tirsinikli¹², Deliorman bölgesinde Yılıkoğlu¹³ sayılabilir.

Menteşe Sancağında da âyanlar vardı. Bunlardan Tavas Kazasında olan bir âile Tavaslızâdeler olarak anılmaktaydı. Tavaslı adına XVIII. yy.dan itibaren rastlıyoruz. Sultan III. Selim saltanatında Çavuşzâde Hasan Ağa yerine Mentеше mütesellimliğine bu yazıda ağırlıklı olarak faaliyetlerinden bahsedeceğimiz Osman Ağa’nın babası olan Tavaslı Seyyid Ömer Ağa getirilmişti. Mütesellimlerden her zaman istendiği gibi Ömer Ağa’ya da “tasarrufunda olan kazaların harb u darb erbâbiyla” sefere katılması için emir yollanmıştı. Ancak Ağa, muhtemelen bu emri yerine getirmek istemediğinden zaman kazanmak için Hasan Çavuşzâde Ahmed Ağa’nın ölümüyle el konulan muhallefatundan Darbhane-i Âmire’ye 600 kese akçe gönderdiğini¹⁴, birkaç yüz kese de başka şeyler

⁵ Özkaya, a.g.m., s. 673-674.

⁶ Musa Çadırıcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara 1991, s. 35.

⁷ Mücteba İlgürel, “Canpolatoğulları”, *DVIA*, VII (1993), 144-145.

⁸ Özcan Mert, *XVII ve XIX. Yüzyıllarda Çapanoğulları*, Ankara 1980.

⁹ Pasbandoğlu isyanı hakkında bk. Kemal Beydilli, “Pazvandoğlu Osman”, *DVIA*, XXXIV (2007), 208-210.

¹⁰ M. Münir Aktepe, “Tuzcuoğulları İsyanı”, *Tarih Dergisi*, sayı 6-8 (1953), s. 21-52.

¹¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Meşhur Rumeli Âyanlarından Tirsinikli İsmail, Yılık Oğlu Süleyman Ağa-lar ve Alemdar Mustafa Paşa*, İstanbul 2010², s. 44 vd.

¹² Uzunçarşılı, a.g.e., s. 8-32.

¹³ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 33-99.

¹⁴ Padişah bu meblâğın ne zaman gönderildiğini merak ettiğinden defterdardan sorulmuş, o da Muharrem 1194 ile Şa’ban 1196 (Ocak 1780-Temmuz 1782) tarihleri arasında Darbhaneye taksit taksit olmak üzere 2 yük 49.142 kuruş ödendiğini, ancak defterler ordu ile sefere gittiğinden (Divân-ı Humâyûn ve Defterhane defterleri ordu ile birlikte sefere götürülürdü, Tafsilât için bk. Feridun Emecen, “Sefere Gönderilen Defterlerin Defteri”, *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu’na Armağan*,

için sarf ettiğini, dolayısıyla ya kudreti kadar askerle veya adamlarıyla bizzat sefere katılabileceğini bildirmişti¹⁵. Padişah, “kudreti mertebe asker ile sefere gitmesini” emr etmişti¹⁶.

Ömer Ağa sadece Mentеше mütesellimliğini değil Aydın muhassıllığını da elde etmek için uğraşmıştı. Hatta Aydın, sadrazam hassı olduğundan -yerini aldığı Cihanzâde Hüseyin Ağa'nın iddiası doğruysa- bunun için sadrazama rüşvet vermişti. Cihanzâde'nin miriye hayli borcu olması ve Aydın hassı için de sabık sadrazama epey ödeme yapmış bulunup, has elinden gittiği takdirde bu borçları ödeyemeyecek hale gelmesi ve Ömer Ağa'nın halkı gadre uğratmasının muhakkak olması gibi sebepler ileri sürülerek muhasıllığın tekrar eski sahibine iâdesi görüşü benimsenmişti¹⁷.

Ömer Ağa, etrafı denizlerle çevrili ve tersanesi de bulunan bir sancağın mütesellimi olduğu için Bodrum Tersanesi¹⁸ tezgâhlarında kalyon inşası ile de vazifelendirilmişti. 1784-85 yıllarında yapılan bu kalyon 59,5 arşın uzunluğunda olup kerestesi Mentеше dağlarındaki ormanlardan getirilmişti¹⁹.

Tavaslızâdeler içinde belgelerde en fazla adı geçen Ömer Ağa'nın oğlu Osman Ağa'dır.

Osman Ağa 1800'de Tavas âyânıdır. Bir süre önce Rumeli'de Pasbandoğ- lu (Pazvandoğlu) ayaklanmış ve kendisine vezâretle Vidin muhafızlığı verilmek sûretiyle isyan önlenmeye çalışılmıştı. Ne var ki buna rağmen Pasbandoğlu el altından eşkiyayı desteklemeye devam ediyor ve dolayısıyla Rumeli'de sükûnet ve âsâyiş sağlanamıyordu. Baş kaldıran eşkiya bir tarafta sindirilirken başka bir

İstanbul 1991, s. 241-268) bunun dışında birşey söylemesinin mümkün olmadığını bildirmişti. Sadrazamın, Sultan III. Selim'in hatt-ı humâyûnunu ihtiva eden tarihsiz telhisi: Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hatt-ı Humâyûn tasnifi (HH), nr. 56014.

¹⁵ HH, nr. 56014.

¹⁶ Sadrazamın, Sultan III. Selim'in hatt-ı humâyûnu bulunan tarihsiz telhisi: HH, nr. 56109.

¹⁷ Sadaret Kaymakamının, üstünde Sultan III. Selim'in “Takrir mücebince tanzim oluna” hattı bulunan tasnif hey'etince 1205'e tarihlendirilmiş takriri: HH, nr. 8113.

¹⁸ O tarihlerde, İstanbul'daki Tersâne-i Âmire'den başka hepsi de Tersâne-i Âmire'ye bağlı Sinop, Bodrum, Gemlik gibi bazı sahil şehirlerinde de tersaneler vardı (Ali İhsan Gencer, *Bahriye'de Yapılan İslahat Hareketleri ve Bahriye Nezâreti'nin Kuruluşu (1789-1867)*, İstanbul 1985, s. 100). Bunlardan Bodrum Tersânesi XVIII. yüzyılın son çeyreğinde ve muhtemelen 1775'de kurulmuş ve Bodrum Tersânesi'nde 1780'den sonraki elli yıl içinde on kalyon inşa edilmişti. Tuncer Baykara, “Bodrum”, *DVİA*, VII (1993), s. 248.

¹⁹ Enver Ziya Karal, “Selim III Devrinde Osmanlı Bahriyesi Hakkında Vesikalar”, *Tarih Vesikaları*, I/3 (1941), 211; Gencer, *a.g.e.*, s. 52.

bölgede toplanıyordu²⁰. Bu durumda Anadolu'dan da kuvvet sevki gerekmişti. Asker istenen yerlerden biri de Tavas'dı. Osman Ağa ve kardeşi Hasan Ağa'nın 250'şer piyade ile İzmir'e gitmeleri ve gemilerle Rumeli'ye geçerek Ordu-yı Humâyûn'a katılmaları için Menteşe Mütesellimi Ömer Ağa'ya emir gönderilmişti. Ağa da durumu kendilerine bildirerek en geç 15 gün içinde hazırlıklarını tamamlayıp orduya katılmalarını emr etmişti²¹. 1830 sayımı rakamlarına göre, Osman Ağa bu sırada 35, Hasan Ağa ise 25 yaşında olmalıydılar. Ancak iki kardeş de emre itaat etmemiş olduklarından Menteşe Mütesellimine adam gönderilerek emri yerine getirmelerinin temini bildirilmişti. Gelen mübaşir ile Mütesellimin adamı birlikte Tavas'a gitmişlerse de üzerinden bir aydan fazla zaman geçtiği halde Osman Ağa'dan ses çıkmayınca emir te'kid edilmek mecburiyetinde kalmış, bu defa Osman Ağa değil, fakat kardeşi gelerek Osman Ağa'nın âyân olarak kudreti olduğu halde vakit kazanmak için ağır davrandığını, kendisinin ise asker toplayacak kudreti bulunmadığını beyan etmiş; böylece sorumluktan kaçmaya yeltenmişse de sefer levâzimatınının hazırlanmasında nezâret etmesi emr edilerek geri gönderilmişti²².

Osman Ağa nihayet 26 Cemâziyelevvel 1215 (15 Ekim 1800) tarihiyle Aydın Valisine gönderdiği arzuhalinde asker göndermeye kudreti olmadığını şu sebepleri ileri sürerek belirtmişti.

İstenilen miktarda askerinin tertib ve techizi ve sefer mühimmatının hazırlanmasının servet sahiblerinin işi olduğu, halbuki

- Babasının emlakini ele aldığından beri durmadan çalıştığı halde gerek miras bedeli, gerekse babasının borçlarını ödediğinden başka selefi olan Tavas âyânından kalan borçların tasfiyesi için neredeyse borcun yarısı kadar faizle para bularak mîriye olan borcunu ödemeye çalıştığı;

- Yağmurun az yağmasından dolayı mahsûlün kıt olduğu, bundan dolayı borçlanan Kaza ahalisinin vergilerini ödemek için kendisinin kefil olarak faizle borç para bulup halka dağıttığı;

- Hal bu merkezde iken çekirge istilâsının mahsûlü tamamen yok ettiği;

²⁰ Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih*, İstanbul 1309, VI, 79.

²¹ Evâsıt-ı Receb 1215 (28 Kasım-7 Aralık 1800). BOA, Cevdet tasnifi-Askeriye (A), nr. 25762.

²² Menteşe Mütesellimi Ömer Ağa'nın 9 Cemâziyelâhür 1215 (28 Ekim 1800) tarihli arzuhal-i: Cevdet-A, nr. 40725.

• Tohumlukla maişetlerini temin etmek üzere Meded²³ Çiftliği'nde depolanan zahirenin, çıkan bir yangın sonucu konağın bütün eşyasıyla bitlikte telef olmasından dolayı borca batarak muhtaç duruma geldiği;

• Bir sene önce Ayahor'a gönderilen 400 piyadenin, Kaza halkının perişanlığı dolayısıyla, kendisinin adamlarından ve diğer kazalardan harb ehli güzide neferlerin seçilerek teviz edilip gönderildiği; ancak bunların çok büyük kısmının geri dönemediği, dönenlerin ise ya hastalıklı veya yaralı olarak geldiği, bir kısmının ise sakat kalmış olduğu;

• Bölgede görülen veba salgınının gönderilecek asker bırakmadığı;

• Dört-beş adam ve birkaç çift ile bir köyde yaşamakta olan kardeşi Hasan'ın kendi halinde oturduğu, gençliği dolayısıyla Osman Ağa'nın himayesinde bulunduğu, beş neferin idaresine bile gücü yetmeyeceği;

• Kendisi âyan olduğu halde 10 neferin bile teviz ve idaresinden âciz durumda bulunduğundan affını istirahat ediyordu²⁴.

Osman Ağa bu yazdıklarını resmî bir kalemden de aktarmak istemiş ve aynı tarihle, Tavas Kazası Nâibi Süleyman Efendi'ye biri kendisi²⁵, diğeri kardeşi Hasan Ağa'nın²⁶ asker gönderememe sebeplerini açıklayan iki ilâm kaleme aldırılmıştı. Hiç şüphe yok ki bu ilâmlar Osman Ağa'nın telkiniyle yazılmış olduğundan doğruluk payı bulursa bile mübalağalı olduğu da muhakkaktı.

Bu yazışmalar, Osman Ağa'nın asker getiremeyeceğini gösterdiğinden 250 piyadeye karşılık olmak üzere İrâd-ı Cedid Hazinesi'ne 20.000 kuruş göndermesine karar verilmiş ve bu da polîçe olarak ödenmişti²⁷.

Bu tarihlerde, Osman Ağa'dan şikâyetler artıyordu. Sonuçta Tavas Kazası'nda kalyoncu neferi toplanması, deve bedeliyesi ve buğday satın alınması gibi hususlarda da emirlerin yerine getirilmemiş olması ve halkın kendisinden bîzar

²³ Meded, Tavas Ovasında bir köydür.

²⁴ Osman Ağa'nın 26 Cemâziyelevvel 1215 (15 Ekim 1800) tarihli arzuhali: Cevdet-A, nr. 5579/1.

²⁵ Tavas Nâibi Süleyman Efendi'nin 26 Cemâziyelevvel 1215 (15 Ekim 1800) tarihli ilâmı: Cevdet-A, nr. 5579/2.

²⁶ Tavas Nâibi Süleyman Efendi'nin 16 Cemâziyelevvel 1215 (5 Ekim 1800) tarihli ilâmı: Cevdet-A, nr. 5579/3.

²⁷ Osman Ağa'nın arızası üzerine İrâd-ı Cedid Hazinesi Defterdarının takriri ve Sadrazamın 9 Zilka'de 1215 (24 Mart 1801) tarihli buyuruldusu: Cevdet-A, nr. 50946.

kalması dolayısıyla Aydın Muhassılı, Osman Ağa'nın işten el çektilerilerek Aydın Sancağı'ndan sürülmesi teklifinde bulunmuştu²⁸.

Osman Ağa'yı, Mora isyanı sırasında Denizli Voyvodası olarak görüyoruz. İsyân, Mora ile sınırlı kalmamış, Ege ve adalar Rumları da devlete baş kaldırmıştı. Özellikle Ayvalık ve Yund Adası (Alibey / Cunda Adası) Rumları isyan etmişlerdi. İsyânın bastırılması vazifesi o sırada Denizli Voyvodası olan Osman Ağa'ya verildi. Ancak maiyetindeki askerini, isyanı bastırmaya yetmeyeceği düşünülerek İzmir'deki Hasan Paşa'nın 2.500 askerinden 1.000'ini Osman Ağa'nın emrine vermesi kararlaştırıldı²⁹. Ayvalık'taki isyan büyük boyutlu olduğundan bir taraftan donanma denizden Ayvalık ve Yund Adası'nı topa tutarken Eceâbâd'a gitmek üzere yola çıkan Karaman Valisi Elhac Ebubekir Paşa'nın da Osman Ağa'ya yardımcı olması emredildi³⁰. Ancak Osman Ağa, üst üste gönderilen te'kid hükümlerine³¹ rağmen vazife yerine gitmekte hiç acele etmedi. Bu davranış, İstanbul'da isyanın diğer kuvvetler tarafından bastırılmasını beklediği intiba'ını doğurdu ve gönderilen emrin yerine getirilmemesi halinde "kemâl-i gazab ve şiddete giriftar ve pişmanlık fayda vermeyecek" cezaya çarptırılacağı hatırlatıldı³². 29 Haziran 1821 tarihli bir belge Osman Ağa'nın Ayvalık'a gittiği ve verilen görevi başarı ile sonuçlandırdığını göstermektedir. O kadar ki, bundan dolayı kendisine hil'at, diğer kahramanlık gösterenlerin bazılarında ise kaputlar yollanmıştır. Daha sonra da Ağa, Selânik'e gönderilmiştir³³. Bu vazifede de ağırdan almış olmalı ki 1821 Ağustosunda Sadaret tatarlarından İsmail ve Osman ile Mora'ya memur Behram ve Hacı Ebubekir Paşalarla birlikte Osman Ağa'ya da isticlal emirleri götürmüştür³⁴.

²⁸ 9 Cemâziyelâhır 1215 (28 Ekim 1800) Cevdet-A, nr. 40725.

²⁹ Hasan Paşa'ya gönderilen Evâsıt-ı Şa'ban 1236 (14-23 Mayıs 1821) tarihli hüküm: BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 239, s. 76/1'den naklen Mübahat S. Kütükoğlu, "Yunan İsyânı Sırasında Anadolu ve Adalar Rumlarının Tutumları ve Sonuçları", *Türk-Yunan İlişkileri. Üçüncü Askerî Tarih Semineri -Bildiriler*, Ankara 1986, s. 140.

³⁰ Ebubekir Paşa'ya gönderilen Evâsıt-ı Şa'ban 1236 (14-23 Mayıs 1821) tarihli hüküm: *Mühimme*, nr. 239, s. 80/2; Kütükoğlu, gös.yer.

³¹ Sadrazamın tarihsiz te'kidi: HH, nr. 51501. Ayrıca bk. Kütükoğlu, a.g.m., s. 150.

³² Evâsıt-ı Şa'ban 1236 (14 Mayıs 1821) tarihli hüküm: *Mühimme*, nr. 239, s. 79/80'den Kütükoğlu, a.g.m., s. 150.

³³ Osman Ağa'nın Hüdavendigâr ve Kocaeli sancaklarına mutasarrıfına gönderdiği 28 Ramazan 1236 (29 Haziran 1821) tarihli şukka: HH, nr. 34163.

³⁴ Vazifeyi tamamlayıp dönen İsmail ve Osman'ın 23 Zilka'de 1236 (22 Ağustos 1821) tarihli takirirleri: HH, 51501-A.

Osman Ağa'nın devletin emirlerini yerine getirmemesi, yahut birkaç kere te'kid hükmü gönderildikten sonra kerhen yerine getirmesi sadece bu vak'alarda karşımıza çıkmıyor.

Osman Ağa 1827'de Çeşme muhafızlığına tayin edildiğinde de vazife yerine zamanında gitmemiş; İzmir Muhafızı Hasan Paşa'nın te'kid yazısına ise Bodrum'da yaptırttığı geminin kontroluyla meşgul olduğu gibi sudan bir bahane ileri sürerek cevap vermişti. Bu cevap üzerine Hasan Paşa yeni bir emir göndererek gemi inşası işini başka birine havale etmesi ve kendisinin belirtilen miktarda askerle sür'atle vazife mahalline gitmesini bildirmişti. Osman Ağa'nın bu tutumu Sultan Mahmud'a ulaştırıldığında bir kere daha emrin tekrarlanmasını emretmiş, itaatsizlikte direndiği takdirde ise "hakkında edeceği te'dibi" kendisinin bileceğini bildirmişti³⁵.

Osman Ağa Ayvalık'ta olduğu gibi, bu tehditten sonra vazife mahalline gitmek üzere yola çıkmış ve yanında 331 süvari, kendi dairesinden başka Aydın ve Saruhan sancakları askeri ve 383 hayvan olduğu halde 5 Şubat'ta İzmir'den geçerek Çeşme'ye gitmişti³⁶. Çeşme'ye vardıktan sonra gerek kalenin tamiri, gerekse mühimmat bakımından kalenin ihtiyaçlarını gidermek için çalışmıştı³⁷. Kaledeki top kundaklarını tamir ettirmiş ve Sakız Muhafızı Yusuf Paşa'nın isteği üzerine oraya asker gönderilmesine teşebbüs etmişti³⁸.

Osman Ağa'nın Çeşme'de bulunduğu sırada Kütahya Sancağı'na bağlı Denizli hassı içinde bazı olayların vuku'bulduğu görülmektedir. 1243 (1828) yılına âit olmak üzere Denizli hassı dahilinden de gönüllü, Çanakkale Boğazı için asker ve râyiç fiat üzerinden İstanbul ihtiyacı için zahire istenmişti. Ancak bu istek, bir hareketin başlamasına sebep olmuş; Ezine-i Lâzkiye'ye bağlı Kadıköyü halkı toplanarak yürümüş ve Voyvoda'nın kaçmasına sebep olmuşlardı³⁹.

³⁵ İzmir Muhafızı Hasan Paşa'nın 18 Cemâziyelâhır 1243 (6 Ocak 1828) tarihli şukkası üzerinde Padişahın hatt-ı humâyûnu: HH, nr. 44256.

³⁶ İzmir Muhafızı Hasan Paşa'nın 19 Receb 1243 (5 Şubat 1828) tarihli kâimesi üzerinde sadrazamın takrirî ve padişahın hatt-ı humâyûnu: HH, nr. 34803.

³⁷ Osman Ağa'nın Gurre-i Rebi'ülâhır 1244 (11 Ekim 1828) tarihli kaleye yapılan masrafları ve askerlerin tayinatlarını gösteren tahvili: Cevdet-A, nr. 17768.

³⁸ Osman Ağa'nın, üzerinde sadrazamın takrirî ve padişahın hattı olan kâimesi (Kâime tarihsiz olup tasnif hey'eti tarafından 1240 tarihi, konmuşsa da Çeşme'ye varış Receb 1243 olduğuna göre bu belgenin tarihinin de 1243 veya 1244 olması gerekir): HH, nr. 34732.

³⁹ İsyân çıkarılanların başında Hacı Veli ile kardeşi Sarı Molla, Köse Mehmed oğlu Kazıkçı Hüseyin, Kalyoncu, Hacı İbrahim ve Çerçi Ali bulunmaktaydı. Üzerinde, Sultan II. Mahmud'un hattı bulunan, Sadâret Kaymakamının telhisi (Telhis tarihsiz olup tasnif hey'eti tarafından 1244/1828'e tarihlendirilmiştir ki olayla ilgili diğer belgeler bu tarihi doğrulamaktadır): HH, nr. 32673.

Olayların, has dahilindeki diğer yerlere de sıçramak temayülü göstermesi, bu sûretle bölgeden zahire toplanmasının tehlikeye düşmesi, endişeye sebep olmuş ve olayı başlatanların cezalandırılması için harekete geçilmişti. Bu sırada İstanbul'a gelen Voyvoda durumu nakl ederken olayın has dahilinde emlakî olan, âilesi ve yakınlarından bazıları da burada yaşayan selefi Tavaslı Osman Ağa'nın tahrikiyle ortaya çıktığını ifade etmişti. Bu durumda meselenin açıklığa kavuşması için mahalline bir mübaşir gönderilmesi düşünülerak durum Sultan II. Mahmud'a arz edilmişti. Padişah da "vuku' bulan hadisenin Tavaslı'nın başı altında olduğu"nun çok muhtemel bulunduğu, ancak sonuca varmak için tahkikat yapılmasını emretmişti⁴⁰. Durumu yerinde incelemek üzere gönderilen Nâyâb Efendi, yetkililer tarafından karşılanmış, ferman okunduğunda emre itaat olunacağı bildirilmişse de Denizli, Ezine ve Honaz kazalarından gelen 3.000'i aşkın bir grup⁴¹ o sırada Voyvoda Kethudası Âbidin Ağa tarafından Mudanya İskelesi'ne gönderilmek üzere develere yüklenmiş olan zahirenin nakline mâni oldukları⁴² gibi voyvodanın değiştirilmesi konusunda ısrar etmişlerdi. Hatta daha da ileri gidip Nâyâb Efendi'yi hırpalayarak işgal ettikleri Voyvoda konağına habs etmişler⁴³, Nâyâb Efendi gibi isyancıların hüşmine uğrayan Müftü ise kaçarak canını kurtarmıştı. İkna edilemeyen kalabalığa isteklerinin yerine getirileceği hususunda söz verilerek durum merkeze bildirilmişti⁴⁴. Osman Ağa'nın zaman zaman bu gibi olaylara karıştığı düşünüldükte tahrikin ondan gelmiş olduğu hakkında şüphe kalmıyor.

⁴⁰ Sadaret Kaymakamının telhisi üzerinde Padişahın hattı: HH, nr. 32673.

⁴¹ Bunların başında Hazinedar Mehmed, Zeybekbaşı İncirpınarlı Uluv (?), Bucak Köylü Kara İbrahim, Ahmedler Kethudası Kara Ali, Bucak Köylü Yürük (?) Ali, Kadıköylü Usta Ömer oğlu, Saray Köylü Uzun Hacı Bey oğlu Ömer, Saray Köylü Hacı İsa oğlu Ömer, Kadıköylü Çakıroğlu, Kadıköylü Atik (?) Âyân İbrahim, Kadıköylü Köse Mehmed oğlu Hacı Hüseyin, Çivizâde (?) Hacı Süleyman, Denizli Nâibi Mehmed İzzet Efendi, Kadıköylü Hacı Emre oğlu, Çakmaklı Hacı Emir oğlu Hüseyin ve Şeyh Osman gelmekteydi (HH, nr. 31512-V'de bu şahıslar 18 kişi olarak görünmektedir. Aynı numaradaki diğer bazı belgelerde, meselâ, Ciharşenbih (Çarşanba) Nâibi Seyyid Mehmed Emin Efendi'nin 5 Şa'ban 1244 (10 Şubat 1829) tarihli ilâmı (HH, nr. 31512-Y)'nda bu isimlerin hepsi sayılmamıştır. Bazı belgelerde ise hiç isim geçmemekte, zeybek eşkıyası ve "etrâk-i bi-idrak" ifadelerine rastlanmaktadır. Denizli Voyvodası'nın 5 Şa'ban 1244 (10 Şubat 1829) tarihli arzansı: HH, nr. 21512-S ve T (Mühür okunmadığı için isim tesbit edilemiyor).

⁴² Honaz Kazası Nâibi Hâfız Ahmed Efendi'nin 27 Şa'ban 1244 (4 Mart 1829) tarihli ilâmı: HH, nr. 31512-J ve Y.

⁴³ Ezine Kazası Nâibi Es-Seyyid Osman Nuri Efendi'nin 3 Ramazan 1244 (9 Mart 1829) tarihli ilâmı: HH, nr. 31512-L. Bu numaranın M ve N ekleri de aynı tarihli olup Gököyük ve Ciharşenbih kazaları nâibleri tarafından aynı ifadelerle kaleme alınmışlardır.

⁴⁴ 19 Şa'ban 1244 (24 Şubat 1829) tarihli ve Ragıb Mehmed mühürlü belge: HH, nr. 31512-G.

Osman Ağa'nın Çeşme'deki vazifesi iki yıl kadar devam etti⁴⁵. 1829 yılı sonlarında vazifesinin bittiğini bildirerek geri dönmek ve Bodrum'daki kalyon inşasını tamamlayarak denize indirilmesini sağlamak talebi olumlu karşılanmış ve bir an önce dönüp kalyonu denize indirerek Tersâne-i Âmire'ye tesliminden⁴⁶ sonra Osman Ağa'nın Aydın Mütessilimi İlyaszâde'ye yardım etmesi emrolunmuştu⁴⁷.

1829'da Menteşe mütessillimiğe getirilen Osman Ağa 1830 nüfus sayımı sırasında da Menteşe mütessilimi⁴⁸ bulunduğu için kendisi, kardeşleri ve oğulları ile dairelerindeki şahıslar hakkında bilgi sahibi oluyoruz. Osman Ağa kardeşlerin en büyüğüdür ve eğer nüfus defterindeki rakam doğru ise 1830'da 65 yaşındadır. Osman Ağa, Menteşe mütessilimi olmasına rağmen Sancağın merkezi olan Muğla'da oturmamış, buraya mütessilim vekili olarak oğlu Mir Mehmed'i (38) göndermiş, kendisi Tavas'ın Hırka Köyünde ikâmet etmiştir. Kardeşlerinden Elhac Ahmed Ağa (55) ve Abdullah Ağa (48) ile diğer kardeşi Süleyman Bey'in oğlu Salih Ağa (40) dairesi halkı arasındadır. Kardeşlerinden ikisi Yarangüme'dedir. Bunlardan Bekir Ağa (40), voyvoda olan Hasan Ağa (55) voyvoda

⁴⁵ Osman Ağa'nın Çeşme muhafızlığı 1245 Cemâziyelevvel guresinden (29 Ekim 1829) itibâren resmen son bulmuştur. Cevdet-A, nr. 40697.

⁴⁶ Bodrum Tersanesi'ndeki gemi yapımlarıyla ilgili diğer belgeler, gemilerin bazı aksamının yapımı için İstanbul'dan usta getirildiği, hatta su üstündeki arma (direk, seren, halat gibi parçalar. Lütfi Gürçay, *Gemici Dili*, İstanbul 1986, s. 27) ve parçalarının İstanbul'da, Tersane-i Âmire'de tamamlandığını göstermektedir. 1817 tarihli bir belge kalyon inşasının tamamlandığı, İstanbul'dan iki makaracı (ağır cisimlerin kaldırılıp indirilmelerini kolaylaştırmak, dolayısıyla az kuvvetle çok iş görmek için yapılmış mihaniki bir cihaz. Gürçay, *a.g.e.*, s. 279.) ustasının gönderilmesiyle (Sadrazamın 19 Şa'ban 1232/4 Temmuz 1817 tarihli "verile" emrini havi belge: Cevdet-Bahriye (B), nr. 10823/1) ilgili olduğu gibi 1833 tarihli diğer bir belge de kalyonların, fırkateler gibi tamamının Bodrum Tersanesi'nde yapılmayıp arma denilen parçalarının suya indirildikten sonra Bodrum'da işreti olarak yapıp asıllarının, cebehane, top ve toparabalarıyla birlikte İstanbul'da Tersane-i Âmire'de konduğunu göstermektedir (Padişahın hatt-ı humâyûnu bulunan Sadrazamın telhisi: HH, nr. 27989).

⁴⁷ Osman Ağa'nın, üzerinde Sadrazamın takriri ve Padişahın hatt-ı humâyûnu bulunan 11 Rebi'ülâhır 1245 (10 Ekim 1829) tarihli kâimesi: HH, nr. 34453.

⁴⁸ Osman Ağa mütessillimlik gelirinden her ay Menteşe Sancağı Mutasarrıfı Rauf Paşa'ya 5.000 kuruş ödemekteydi. Ancak, başka birinin bunun iki katını teklif etmesi Paşa'ya çok cazip gelmiş olmalı ki, Osman Ağa'nın da ödediği meblâğı 10.000 kuruşa çıkarması için İstanbul'daki kapı kethudası vasıtasıyla müsaade istemişti. Sultan II. Mahmud durumu öğrendiğinde, böyle bir artışa taraftar olmadığını, halkın mütessilim ve voyvodalardan aşırı zulüm gördüğünü, ödenilen meblâğın artırılması halinde bunun yine fakir halktan çıkarılmaya çalışılacağını ve o sırada böyle bir şeyin doğru olmadığını düşündüğünden teklifi reddetmişti. HH, nr. 34460. Bu rakam zaman içinde bir kaç misline çıkmıştı. Osman Ağa, Dilâver Paşa'ya aylık 25.000 kuruş ödemek şartıyla yeniden mütessillimliğe getirilmişti (Tasnif heyeti tarafından 1250/1834 olarak tarihlendirilen arz tezkiresi altında Sultan II. Mahmud'un iradesi bulunan belge: HH., nr. 35630)

dairesindedir. Elhac Halil'in oğlu es-Seyyid Hüseyin ise Muğla'da Mütesellim Vekili dairesindedir⁴⁹. Bu da âilenin bölgede idareyi elinde tuttuğunun delilidir. Tavaslızâdelerle birlikte Hırka'daki Mütesellim Dairesinde 164⁵⁰, Muğla'da Mütesellim Vekili Dairesinde 78⁵¹; Yarangüme'de Voyvoda Dairesinde ise 24⁵² kişi olmak üzere mütesellim ve voyvoda dairelerinde vazifeli şahısların toplamı 266 kişiyi bulmaktadır.

Osman Ağa'nın mütesellimliğe getirildiği yıl zeybek eşkıyasının başlattığı hareketin bastırılması da ona verilmiş ve bu vazifeyi başarı ile gerçekleştirmiştir. Ancak asker toplama sırasındaki bir harekette Osman Ağa'nın parmağı bulunması da ihtimal dahilindedir. Asker toplanması sırasında Muğla "vücûhundan" Batak Hacı Ahmed, Hacı Hamza, Hacı Abdi ve Debbağlar ustası Ahmed⁵³ halkı tahrik ederek bir isyan havası estirmişler, tabiatıyla olay derhal merkeze aksettirilmiştir. İsyancıların tenkili ile yine Osman Ağa vazifelendirilmiştir. Osman Ağa'ya gönderilen Evâsıt-ı Cemâziyelâhır 1245 (8-17 Kasım 1829) tarihli fermanla bu şahısların idamla cezalandırılmaları emredilmiştir⁵⁴. Ancak, tahrikçilerin cezalandırılması ile ilgili ferman sadece bu değildir. İkinci bir ferman, onların sürgüne gönderilmesini âmirdir. Bu ikinci fermana neden lüzum görüldüğü hakkında bir sarahat yoksa da iki cezadan biri Osman Ağa'nın reyine bırakılmış; Ağa, sürgünü tercih etmişti⁵⁵. Sürgün yeri olarak da Kal'a-yı Sultanıyye (Çanakkale) seçilmiştir⁵⁶. İşin daha da garib tarafı adı geçenlerin sürgüne gönderilmelerinden bir süre sonra kâfi derecede ceza çektikleri, halkın kendilerine kefil oldukları ve artık affedilmelerinin uygun olacağına dair Osman Ağa

⁴⁹ 1830 Tarihli *Menteşe Nüfus Defteri*, BOA, Kâmil Kepeci tasnifi, (Kepeci), nr. 6305m, s. 15, 46-47, 57. Bu deftere dayanılarak hazırlanan *Menteşe Sancağı 1830 (Nüfus ve Toplum Yapısı)*, Ankara 2010 adlı çalışmamızda tafsilatlı bilgi bulunmaktadır.

⁵⁰ Bu rakam hane reislerinin sayısı olup hanede yaşayan diğer erkek nüfusla birlikte sayı 183'e çıkmaktadır. *Menteşe Sancağı*, s. 44.

⁵¹ Bu rakam hane reislerinin sayısı olup hanede yaşayan diğer erkek nüfusla birlikte sayı 84'e çıkmaktadır. *Menteşe Sancağı*, s. 44.

⁵² Bu rakam hane reislerinin sayısı olup hanede yaşayan diğer erkek nüfusla birlikte sayı 57'ye çıkmaktadır. *Menteşe Sancağı*, s. 45.

⁵³ Bu şahıs ilk belgelerde sadece Debbağlar ustası olarak geçmekte, Ahmed adı ise af belgesinde bulunmaktadır.

⁵⁴ Cevdet-Zabtiye (Z), nr. 3780.

⁵⁵ Konuyla ilgili muhtemelen Aydın Müşirine âit olan 25 Receb 1245 (20 Ocak 1830) tarihli bir arzdan iki ferman gönderildiği, Osman Ağa'nın ikinci sıkkı tercih ettiği anlaşılmaktadır. Cevdet-Z, nr. 1240/2. Ekrem Uykucu (*Muğla Tarihi*, İstanbul 1968, s. 98) her iki belgeyi de gördüğü halde idam fermanına itibâr ile idam edildiklerine hükmetmiştir. Halbuki aynı numaradaki diğer bir belgede sürgüne gönderildikleri gayet açık olarak görülmektedir.

⁵⁶ 27 Receb 1245 (22 Ocak 1830) tarih ve Kal'a-yı Sultanıyye Nâibi Elhac Ahmed imzalı ilâm: Cevdet-Z, nr. 1240/3.

tarafından mektub gönderilmiş bulunmasıdır. Durum Sadrazam tarafından Sultan Mahmud'a telhis edildiğinde Padişah, cezalandırılmaları da Osman Ağa tarafından teklif edilen şahısların affına izin vermiştir⁵⁷. Zikredilen hususlar, tahrik hareketinin Osman Ağa'nın bilgisi dahilinde, hatta onun tarafından plânlanmış olabileceğini hatıra getirmektedir. İdam yerine sürgünü tercih etmesi, sürgüne kısa bir zaman sonra son verilmesi talebinde bulunması bunu açıkça ortaya koymakta ise de bu düşüncüyü doğrulayacak bir belgeye rastlanamamıştır.

Osman Ağa, Nazilli, Kuyucak, Aydın Yenişehir, Köşk ve Sultanhisar⁵⁸ taraflarındaki Atçalı Kel Mehmed'in başlarında bulunduğu zeybek eşkıyasının tenkilinde başarı göstermiştir. Toplanan askerle kardeşi ve oğlunu eşkıya üzerine göndererek Kuyucak'ta⁵⁹ Kel Mehmed kuvvetlerini bertaraf etmeyi başarmıştır⁶⁰.

Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın isyanı ve oğlu İbrahim Paşa'nın Suriye'den sonra Anadolu'ya girip Konya'da Sadrazam Mehmed Reşid Paşa'nın başında bulunduğu orduyu yenerek Kütahya'ya kadar ilerlemesi neticesinde Kastamonu-Alanya hattının doğusundaki birçok yerin Mısır kuvvetleri tarafına geçtiği sırada da Osman Ağa Menteşe Mütesellimidir. Mısır ordusu karadan ilerlerken Mısır gemileri de Antalya Limanı'nda görünmüştür. Bunlardan tuz yüklü olan biri Teke Mütesellimi Mehmed Said Paşa tarafından ele geçirilerek reis ve tayfaları İstanbul'a gönderilmiştir⁶¹. Bundan bir süre sonra Antalya Mutasarrıfı Yusuf Paşa da Mısır kuvvetlerinin Akdeniz limanlarına asker ve mühimmat sevk ederek buraları ele geçirmeye çalışacaklarını yazmakta ve tedbir alınmasını istemektedir⁶². Bu durum İstanbul'da öğrenilince mahalli idarecilere emirler gönderilerek denizden gelecek bir saldırının önlenmesi için Menteşe Sancağı'ndaki beş kazanın harbe kâdir ağaları ile içlerinden muktedir birini başbuğ seçerek Marmaris ve Meğri'yi⁶³ muhafaza ve tabyaları tamir etmeleri

⁵⁷ Sadrazamın tarihsiz telhisi üzerine Padişahın hatt-ı humâyûnu: HH, nr. 24637.

⁵⁸ 25 Receb 1245 (20 Ocak 1830) tarihli belge: Cevdet-Z, nr. 1420/2.

⁵⁹ Osman Ağa'nın 19 Cemâziyelâhır 1245 (16 Aralık 1829) tarihli mektubu: HH, nr. 22825-C.

⁶⁰ 7 ve 27 Receb 1245 tarihli belgeler: Cevdet-Z, nr. 1420/1 ve 2; HH, nr. 35662-A. Atçalı hareketi ve bastırılması ile ilgili olarak başka belgeler de bulunmaktadır. Ancak geniş bir bölgeye yayılan bu harekette sadece Osman Ağa ve maiyeti vazife almış değillerdir. Onun için teferruata girilmemiştir.

⁶¹ 13 Cemâziyelevvel 1248 (8 Ekim 1832) tarihli belge: HH, nr. 1979-A.

⁶² Bunun için sancak kazalarından birkaç defa asker toplanmıştı. Yusuf Paşa'nın 11 Zilhicce 1248 (1 Mayıs 1833) tarihli kâimesi: HH, nr. 19891-B. Aynı mealdeki HH, nr. 20140 tarihli belgenin metni Şinasi Altundağ (*Mehmed Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi 1831-1841*, Ankara 1945, s. 73) tarafından yayınlanmıştır.

⁶³ Bugünkü Fethiye.

emir ve bunlara nezâret etmekle de Osman Ağa vazifelendirilmişti⁶⁴. Ancak bu nezâret işinin Bodrum'daki kalyon inşaatına sekte vurmamasının lâzım geldiği de kendisine hatırlatılmıştı⁶⁵.

Osman Ağa, bir taraftan devletin sadık bir bendesi olduğunu ispatlamaya çalışırken diğer taraftan da İbrahim Paşa'yla temas etmekteydi. Nitekim, Aydın Valisinin bir arızasında Osman Ağa'nın "öte tarafa münâsebeti"nden bahs edilmektedir⁶⁶. Burada kasd edilen "öte taraf"ın, Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa taraftarlığı⁶⁷ olduğunda şübhe yoktur. İbrahim Paşa, gerekli askeri artık Anadolu'dan temin etmeye başlamıştır. Tabii harekâtı devam ettirebilmek için hayvan ve zahireye de ihtiyaç vardır⁶⁸. Bu sırada iş başında bulunanlara İstanbul'dan emirler gönderilerek İbrahim Paşa ordusuna hiçbir şekilde yardım etmemeleri bildirilmişti. Osman Ağa bu fermana verdiği cevapta Devletin sadık bir bendesi olarak emirlere riayet ettiği, Mısır ordusunun bir taarruzu veya mütesellim ve voyvoda tayini gibi bir teşebbüsü olduğu takdirde asker ve halkla birlikte müdafaa geçeceklerini yazıyor ve İbrahim Paşa'nın buyuruldu göndererek diğer yerler gibi Menteşe ve Denizli'den de zahire ve hayvan talebinde bulunduğunu, ancak buna Menteşe'nin uzaklığı, Denizli'de ise kıtlık olması dolayısıyla isteğinin reddedildiği cevabının verildiğini yazıyordu⁶⁹.

İbrahim Paşa, bu arada, bazı yerlere buyuruldu ile mütesellim, voyvoda ve âyânlar tayin etmeye başlamıştı. Bunlardan biri de zulmünden dolayı azledilen Türkemiş'e tâbi Gölhisar Kazası'nın Karaağaç Köyünün âyânı idi⁷⁰. Âyânın Devlet tarafından azl edilmesinden sonra bakâyanın toplatılmasıyla Osman Ağa vazifelendirilmiş olacak ki, fakir halkı gözeterek bakâyayı tahsil ve âsâyişi temin etmek üzere bu bölgeye yeğenini göndermişti. Ancak, İbrahim Paşa'nın tayin ettiği yeni âyânın Gölhisar âyânının yardımıyla asker toplayıp bunun üzerine giderek oradan kovması karşısında Osman Ağa da bölgeye asker sevk etmek zorunda kalmıştı⁷¹. Meydana gelen olaylar İbrahim Paşa'ya aksedince Osman Ağa'nın vücûdunun ortadan kaldırılması için Menteşe nâib ve âyânlarına buyu-

⁶⁴ HH, nr. 19775-F ve P.

⁶⁵ HH, nr. 9775 F ve P.

⁶⁶ HH, nr. 35662-A. Ancak daha sonraki gelişmeler İbrahim Paşa tarafına geçtiği fikrini çürütecek mâhiyettir.

⁶⁷ Sultan II. Mahmud da Mısır meselesi sırasındaki bir hatt-ı humâyûnunda "öte taraf" tabirini kullanmaktadır. Bk. Şinasi Altundağ, *a.g.e.*, s. 68.

⁶⁸ Altundağ, *a.g.e.*, s. 75.

⁶⁹ Osman Ağa'nın mührünü ihtiva eden tarihsiz belge: HH, nr. 28130-A. 5 Şevval 1248 (25 Şubat 1833) tarihli belge: HH, nr. 33409-E.

⁷⁰ HH, nr. 28130-A.

⁷¹ Osman Ağa'nın arızası: HH, nr. 28130-C.

ruldu göndermişti. Buyurulduda Osman Ağa “mekrûh” olarak nitelendiriliyor ve kulak, burun kestirecek kadar vahşet gösterdiği bildiriliyordu⁷². Buyurulduyu, yanında 30 kadar süvari ile İbrahim Paşa'nın delilbaşısı, Muğla'ya getirmiş ve kazalar âyânlarını toplayarak durumu bildirmişti. Ancak yine Osman Ağa'nın bildirdiğine göre âyânlar isteğe karşı çıkmışlar; bunun üzerine Tavaslizâde Mehmed Ağa delilbaşısını alarak Tavas'a getirmişti⁷³. İbrahim Paşa, idam kararını, Osman Ağa'nın arzuhalinden sonra değiştirmiş, evinden çıkmamak ve hiçbir şeye karışmamak şartıyla hayatını bağışlamıştı⁷⁴.

Osman Ağa'nın bir ara İbrahim Paşa'ya gerçekten temayül edip etmediğini bilemiyoruz. Ancak İbrahim Paşa'nın delilbaşısının Menteşe Sancağı'nın merkezi olan Muğla'ya, oradan Tavas'a geldikten sonra İbrahim Paşa'nın, Osman Ağa'nın ölüm emrinden vazgeçip ev hapsiyle iktifa ettiğine bakılırsa en azından bir af dileme olmuş olmalıdır.

Muhtemelen 1834'de⁷⁵ Menteşe Muhassılı olan Dilâver Paşa tarafından halkın da kendisinden hoşnut olduğu bildirilerek Osman Ağa'nın yeniden mütesellimliğe getirilmesi teklif edilmiştir. Rodos Adası'nın zahire ihtiyacı ile yapılacak bina ve istihkâmlar için kereste ve işçilerin uygun fiatla temini, devlet tarafından asker ve zahire istendiğinde gönderilmesi; sancak dahilindeki redif askerinin idaresi ve talimleri gibi hususları, Dilâver Paşa'ya danışması şartıyla Osman Ağa tarafından yürütülmesi ve Osman Ağa'nın, Dilâver Paşa'ya her ay 25.000 kuruş ödenmek üzere yeniden Menteşe mütesellimliğine getirilmesi Meclis-i Vâlâ'ca uygun görüldüğünden Padişah tarafından da tasdik edilmiştir⁷⁶.

Osman Ağa 1842'de Menteşe Sancağı kaymakamıdır⁷⁷. Dolayısıyla zabtiye kuvvetleri onun emrindedir. Ancak 1260 (1844) tarihli belgeler Osman Ağa'nın

⁷² İbrahim Paşa'nın, Tavas Nâibi Seyyid Kâsım tarafından tasdik edilmiş buyuruldusu sûreti: HH, nr. 28130-B (Buyurulduda tarih yoktur, tasnif hey'eti tarafından konan 29 Zilhicce 1248, olayların akışı göz önüne alındığında doğru değildir).

⁷³ HH, nr. 28130-A. Belgede delilbaşının Tavas'a ne için ve nasıl getirildiğine ve o sırada Osman Ağa'nın Tavas'da bulunup bulunmadığına dair bir kayıt yoktur. Ancak, delilbaşının, İbrahim Paşa'dan af emri gelinceye kadar Tavas'da kaldığına göre bu bir nevi hapis yahut rehin mânâsı taşıyordu.

⁷⁴ İbrahim Paşa'dan Osman Ağa ve Menteşe Mütesellimine gönderilen 2 Cemâziyelevvel 1248 (27 Eylül 1832) tarihli mektublar: HH, nr. 28130-D/2 ve 28130-E/2.

⁷⁵ HH, 35630 numaradaki irade tarihsiz olup tasnif heyeti tarafından (1250) 1834'e tarihlenmiştir. Redif teşkilatının kuruluşu da bu tarihte olduğuna göre belge en erken 1834 tarihli olmalıdır.

⁷⁶ a.g.b.

⁷⁷ Yeni idarî düzenlemede mütesellimlik 1842'de kaymakamlığa çevrilmişti. Tafsilât için bk. Çadırcı, *a.g.e.*, s. 236 vd.

bu konuda da salâhiyetini aştığını, hatta irtikâba varan davranışlarda bulunduğunu ortaya koymaktadır. Sancaktaki zabtiye askerinin yıllık maaş ve aylıkları tutarı masraf defterinde 3 yük 2.800 kuruş olarak gösterildiği halde istihdam edilmesi gereken askerin neredeyse yarısı kadar zabtiye bulundurulmuş, dolayısıyla bir yük 94.450 kuruş ödeme yaptığından, bir yük 28.348 kuruşu zimmetine geçirmiştir. Başka bir ifadeyle tahsisatın %64,2'sini zabtiyeye öderken %35,8'ini kendisine ayırmıştır. Durum, Aydın Müşiri Yakub Paşa tarafından fark edildiğinde merkeze intikal ettirilmiştir. Osman Ağa, zimmetine para geçirdiğini kabûl etmiş ve bunun 53.948 kuruşunu poliçe olarak ödemiş 53.800 kuruşunu ise Bozöyük ve Pürnaz kazaları müdürleri Mesud ve Mehmed Ali Ağalar zamanlarına mahsûben itâ kılındığı bildirilen 20.600 kuruşun adı geçenlerin zimmetlerine mahsûben alıkonulduğunu bildirmiştir ki bu da usûlsüz bir uygulama olduğu için kabûl edilmemiş ve zimmetine geçirdiği meblâğın tamamının ödenmesi emredilmiştir. Zimmete para geçirmek büyük bir suçtur ve ceza kanununa göre de böyle bir fiili işleyenler sürgün, pranka ve kürek cezasıyla cezalandırılırlardı. Bu maddeden hareketle Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye, Osman Ağa'nın zimmetinde kalan meblâğın sür'atle tahsili ve süresiz olarak Rodos Adası'na sürülmesini karara bağlamıştı⁷⁸.

Osman Ağa, Rodos'taki sürgün hayatına ancak üç ay dayanabildi. Bu müddetin sonunda yaşlılığı, âilesinin himayesiz kalması dolayısıyla etraftan kötü muâmeleyle uğramaları gibi sebepler ileri sürerek affolunarak Tavas'a dönmesine müsaade edilmesi talebinde bulundu⁷⁹. Cezası Meclis-i Vâlâ'ca da kâfi görülerek isteği kabûl olundu⁸⁰.

Rodos'tan döndükten sonra Osman Ağa yine bir yolunu bularak Menteşe muhassılığına getirilmeyi başarmıştı. Ama bu defa kendisi değilse bile oğlunun yolsuz hareketleri şikâyet konusu olmuş⁸¹ ve bundan Osman Ağa sorumlu bulunmuştu. Tahkikat için Aydın'a gönderilmesi plânlanan Meclis-i Vâlâ ketebesinin bu konunun araştırılmasıyla da vazifelendirilmesi uygun görülmüştü⁸².

⁷⁸ BOA, İrade tasnifi Meclis-i Vâlâ (MV), nr. 1129 (Arz tezkiresi ve iradede tarih yoktur, Arka sol üst köşede siyah mürekkeble 11 Şevval 60 / 24 Ekim 1844 ve hemen altında kırmızı mürekkeble 14 Şevval 60 / 27 Ekim 1844 tarihleri bulunmaktadır) ve ek 2 (Muhtemelen Maliye Nâzırından Sadrazama yazılmış tarihsiz tezkire arkasında "Ber-müceb-i tezkire Aydın Müşiri hazretlerine emirname-i sâmi yazılmıştır. Fî 20 Şa'ban sene 260 / 4 Eylül 1844" kaydı vardır).

⁷⁹ Osman Ağa'nın Sadrazama gönderdiği arzuhal: İrade-MV, nr. 1191/1.

⁸⁰ İrade-MV, nr. 1191.

⁸¹ Belgede bu şikâyetlerin konusu hakkında bilgi bulunmamakla beraber Osman Ağa'nın tahkikatın selâmeti için vazifeden alındığı düşünüldükte ciddi suçlamaların olduğunu tahmin etmek güç olmasa gerekir.

⁸² 11 Safer 1264 (18 Ocak 1848) tarihli arz tezkiresi ve 15 Safer (22 Ocak) tarihli irade: İra-

Ancak Osman Ağa'nın tahkikat sırasında muhassıllıkta kalması sakıncalı bulunduğundan vazifeden alınarak⁸³ yerine "umûr-ı mülkiyede istihdam olunmuş" olan mîrimîrandan Haydar Paşa tayin edilmişti⁸⁴.

Aradan bir yıl bile geçmeden Kaymakam Haydar Paşa'nın sağlık sebebiyle vazifeden ayrılmak isteği üzerine⁸⁵ yerine yine Osman Ağa, bu defa da kaymakam olarak, tayin edilmişti⁸⁶. Ancak, tayin edilirken, azline sebep olan oğlu Mehmed Ağa'nın bundan böyle memuriyetine karışmaması gerektiği de bilhassa hatırlatılmıştı⁸⁷. Osman Ağa, vazifeye başladıktan sonra gönderdiği tahriratta bu husûsa da temas ederek garanti vermişti⁸⁸.

Aslında bu olay, Osman Ağa'nın oğlu yüzünden başına gelen ilk dert de değildi. 1830'lu yıllarda –daha önce de temas edildiği gibi– Osman Ağa Menteşe mütesellimi iken kendisi idare merkezi olan Muğla'ya gitmemiş, oraya oğlu Mehmed Ağa'yı göndermişti. Ancak Mehmed Ağa, burada fazladan kazanç temin etmek için halktan kanunsuz olarak 150.000 kuruş toplamış⁸⁹, durumu

de-Dahiliye (D), nr. 8586.

⁸³ Osman Ağa'ya gönderilmek üzere hazırlanan 9 Rebi'ülâhır 1264 (15 Mart 1848) tarihli bir şukka taslağında "sabık" olarak adı geçtiğine göre işten el çektilmesi bundan önce demektir. BOA, Bâbîâlî Evrak Odası (BEO), *Ayniyat Defteri*, nr. 124, s. 64/1.

⁸⁴ İrade-D, nr. 8586. Osman Ağa'ya gönderilmek üzere hazırlanan 17 Cemâziyelevvel 1264 (21 Nisan 1848) tarihli şukka taslağında halefi Haydar Paşa'nın o tarafa vardığında gerekli muhasebenin görülmesi ve defter ile evrakın kendisine teslim edilmesi bildirilmektedir. *Ayniyat*, nr. 123, s. 151/2.

⁸⁵ 26 Zilhicce 1264 (23 Kasım 1848) tarihiyle Haydar Paşa'ya gönderilmek üzere hazırlanan şukka müsveddesinde "berat vaktinden berü mizacsız" olduğundan bahsedilmektedir (*Ayniyat*, nr. 127, s. 40/1) ki Paşa'nın rahatsızlığı Şa'ban ortalarında başlamış demektir.

⁸⁶ Devlet Salnâmelerinde 1263-66 arasında Haydar Paşa'nın sadece 1264 (1848) bilgilerini ihtiva eden 1265 tarihlide Menteşe muhassılı olarak ismi geçmekte, diğerlerinde Osman Ağa görülmektedir. *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye*'de Osman Ağa ve Haydar Paşa'nın muhassıllıkta buldukları yıllar şöyle gösterilmiştir:

Muhassılın Adı	Basım yılı*	Sayı	Sayfa
Istabl-ı Âmire pâyelüsü Tavashızâde Osman Ağa	1263	1	yok
Istabl-ı Âmire pâyelüsü Tavashızâde Osman Ağa	1264	2	116
Mîrimîrân Haydar Paşa	1265	3	78
Istabl-ı Âmire pâyelüsü Tavashızâde Osman Ağa	1266	4	43

* Salnâmenin basım yılı olup bir yıl önceki bilgileri içermektedir.

⁸⁷ 25 Zilhicce 1264 (22 Kasım 1848) tarihli şukka taslağı: *Ayniyat*, nr. 127, s. 36/1.

⁸⁸ Osman Ağa'ya cevaben yazılan 20 Safer 1265 (15 Ocak 1849) tarihli şukka: *Ayniyat*, nr. 127, s. 131/1.

⁸⁹ HH, nr. 35662-A.

öğrenen Aydın Müşiri Tahir Paşa, Mehmed Ağa'yı işten uzaklaştırmakla kalmamış, Tavas'da oturmasını dahi yasaklamış ve Mentеше'ye de başka birini tayin edeceğini, emirleri yerine getirilmediği takdirde cezasının büyük olacağını bildirmişti⁹⁰.

Paşa, diğer taraftan da merkeze durumu bildirerek yeni tayinleri tasdik ettirmişti. Artık Mentеше mütesellimi Paşa'nın oğlu İstabl-ı Âmire Müdürlüğü pâyesi tevcih edilen İbrahim Bey'dir⁹¹.

Tahir Paşa, el koyduğu 150.000 kuruşu tahsil edilen şahıslara geri vermek, hazineye göndermek veya Mehmed Ağa'ya geri vermek şıklarından hangisini tercih etmesinin doğru olacağını sormuştu⁹².

Bu sırada Osman Ağa İstanbul'da bulunuyordu. Durumdan haberdar olunca telâşlanmış ve bir taraftan bir arzuhalle⁹³, diğer taraftan bizzat Bâbüâlî'ye giderek⁹⁴ yaşlılığı ve bütün emlakinin Tavas'da olması, buradan uzaklaştırıldıkları takdirde âilesinin perişan olacağı, kendisinin otuz yıldır devlet hizmetinde sadakatle çalıştığını ileri sürerek kararı bozdurmaya çalışmıştı. Ağa, bunda başarılı da oldu. Sonuçta paranın Osman Ağa'ya geri verilmesi ve vazifesine devamı kararı çıktı. Ancak, buna ilâve olarak o sırada İstanbul'da Anadolu yakasında Kuleli'de yapılacak tahaffuzhane (karantina)⁹⁵ binasının inşasına nezâret etmekle vazifelendirildi⁹⁶. Tahaffuzhane inşaatı bir buçuk yıldan fazla sürdü⁹⁷ ve Osman Ağa ancak inşaatın bitiminde ruhsat alarak Tavas'a âilesinin yanına dönebildi⁹⁸.

Osman Ağa'nın 1848'de Aydın Valisi tarafından kaymakamlığı teklif edilirken o zamana kadarki suiistimal ve emirlere karşı gelmeleri unutulmuş ve

⁹⁰ Osman Ağa'nın arzuhali: HH, nr. 33227-F. Belge tarihsiz olup tasnif hey'eti tarafından 29 Zilhicce 1254 (15 Mart 1839) olarak tarihlendirilmiştir. Ancak konuyla ilgili iradenin muâmele tarihi 22 Zilhicce 1254 (8 Mart 1839) olduğuna göre (HH, nr. 33253) Osman Ağa'nın bundan önce olmalıdır.

⁹¹ 14 Şa'ban 1255 (23 Ekim 1839) tarihiyle Tahir Paşa'ya gönderilen kâime: *Ayniyat*, nr. 62, s. 58.

⁹² Tahir Paşa'dan Sadarete gönderilen arıza: HH, nr. 35662-A.

⁹³ HH, nr. 33227-F.

⁹⁴ Sadrazamın 22 Zilhicce 1254 (8 Mart 1839) tarihiyle muâmele gören arzı: HH, nr. 33253.

⁹⁵ Bu konuda bk. Gülden Sarıyıldız, "Karantina Tarihinden Bir Yaprak: Kuleli Tahaffuzhânesi", *Bilim Tarihi*, sayı 19 (Mayıs 1993), s. 25-30.

⁹⁶ Bu belgede tahaffuzhane kelimesi geçmiyor, fakat "Anadolu tarafına yapılacak kordon ebniyesi ilâve-i me'mûriyyeti" ifadesi yer alıyor (HH, nr. 35662). İnşaatın tamamlanmasından sonraki belgeler (İrade-D, nr. 165 ve ekleri) ve inşaat hesapları (Cevdet-Sihhiye, nr. 98) bu binanın karantina binası olduğunu açık olarak ortaya koyuyor. Sarıyıldız, a.g.m., s. 26.

⁹⁷ Osman Ağa'nın arzuhali: İrade-D, nr. 165/2.

⁹⁸ Gurre-i Ramazan 1255 (8 Kasım 1839) tarihinde muâmele görmüş irade: İrade-D, nr. 165.

tayin teklifinde “saltanat-ı seniyyenin dirayet ve sadakatle muttasıf emekdârân-ı bendegânından” olduğu ve özellikle memleketin durumunu iyi bildiği, o zamana kadar birçok defa aynı vazifede bulunduğu için zeybek tâifesinin zabtıyla âsâyişin korunması hususunda başarılı olacağı, yaptığı hizmetleri ve sadakatinin sabit olduğu kaydedilmişti⁹⁹. Merkezde de geçmişi göz önüne alınmadan aynı sözler tekrarlanarak 19 Zilhicce 1264 (16 Kasım 1848)’de tayini için irade çıkmıştı¹⁰⁰.

Sultan II. Mahmud devrinde yeni ordunun kurulmasından sonra askere alma usûlünde zamanla değişiklik yapılmış ve 1846’da, daha önce Napolyon zamanında Fransa’da denenmiş olan kur’a usûlü¹⁰¹ getirilmişti¹⁰². Buna göre askerlik çağında olanlar tesbit ediliyor ve vücudca askerlik yapamayacak bir özürlü olanlar, medrese talebeleri veya buldukları yer dışında ticaretle uğraşanlar vb. dışındakiler kazalarda kurulmuş olan Kur’a Meclislerinde¹⁰³ çekilen kur’a¹⁰⁴ sonucuna göre belirleniyordu. 1869’a kadar sürecek olan bu usûlde

⁹⁹ Aydın Valisi Halil Paşa’nın Sadarete sunulan 17 Zilhicce 1264 (14 Kasım 1848) tarihli arzısı: İrade-D, nr. 10048/1.

¹⁰⁰ İrade-D, nr. 10048. Bu numaradaki belgeler katalogda Cemâziyelevvel 1264 olarak tarihlendirilmişse de kanaatimizce “zel” harfi stîlize bir şekilde yazılmıştır ve dolayısıyla zilhicce olarak düzeltilmesi uygun olacaktır. Konu hakkında Teşrifat Kalemine gönderilen ilmühaberinin tarihinin 6 Muharrem 1265 (2 Aralık 1848) olması (BOA, Bâb-ı Âsâfi Teşrifat Kalemi, dos. 6A/23) da bunu doğrular niteliktedir.

¹⁰¹ Kur’a usûlüne dair olan kanunnâme 13 Muharrem 1262 (11 Ocak 1846) tarihini taşımaktadır. *Kanunnâme-i Askerî Defteri*, nr. 7, 1/1. Musa Çadrcı, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Askere Almada Kura Usulüne Geçilmesi ‘1846 Tarihli Askerlik Kanunu’”, *Askerî Tarih Bülteni*, sayı 18 (Şubat 1985), s. 62’de bu kanunnâme incelenmiştir. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, VI, Ankara 1991, s. 159’da kur’a usûlünün 1844’de tatbik edilmeye başlandığı kayıtlıdır ki herhalde bir dizgi hatası olmalıdır.

¹⁰² Karal, *Osmanlı Tarihi*, VI, 159.

¹⁰³ Bu meclisler, güvenliği sağlayan zabitin başkanlığında müftü, ordu merkezince görevlendirilen kur’a subayı, kâtib ve kazanın ileri gelenlerinden seçilmiş bir üyeden meydana geliyordu. Ayrıca askerlik çağındaki öğrencileri imtihan etmek üzere bir mümeyyiz ve bir tabib de bulunuyordu. *Kur’a Kanunnâmesi*, I. fasıl, 7 ve 8. bend ve Çadrcı, a.g.m, s. 64.

¹⁰⁴ Kur’a çekimi iki safhalı yapıyordu. Bir torbaya kazadaki 20-25 yaş arasında askerlik yapabilecek olanların isimleri, diğerine ise bir kısmı “asker oldum”, bir kısmı ise boş kağıtlar konuyordu. İlk torbadaki isimler müftü tarafından çekiliyor, ismi çıkanlar askere gidip gitmeyeceklerini ikinci torbadan bizzat çekiyorlardı. “asker oldum”u çekenler o yıl asker ocağına gönderiliyor, boş çekenler ertesi yıl tekrar kur’aya tâbi tutuluyorlardı. 20-25 yaş arasındaki kur’a isabet etmeyenler doğrudan “redif” (=yedek asker. Bu konuda tafsilât için bk. Musa Çadrcı, “Anadolu’da Redif Askerî Teşkilâtının Kuruluşu”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1970-1974, VIII-XII/14-23 (Ankara 1975), 63-75; Mübahat S. Kütükoğlu, “Sultan II. Mahmud Devri Yedek Ordusu: Redif-i Asâkir-i Mansûre”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 12 (1982), s.127-158) oluyorlardı. *Kur’a Kanunnâmesi*, 5. fasıl, 46. bend.

ordunun ihtiyacı olan miktar 25.000 nefer olarak belirlenmişti¹⁰⁵. Askerlik yaşı 20-25¹⁰⁶, süresi ise beş yıl olup her yıl terhis olanlar redife yazılıyor ve aynı sayıda yeni asker kaydediliyordu¹⁰⁷.

Diğer kazalarda olduğu gibi Tavas'da da kur'a usûlü tatbik ediliyordu. Ancak Osman Ağa, 1262-67 yılları arasında kayırma ve rüşvet yoluyla kendi oğul, torun ve yeğenleriyle¹⁰⁸ bazı adamlarını¹⁰⁹ kur'a meclisinde birer illet göstermek sûretiyle kur'a dışı bırakılmayı başarmıştı. Ancak bu bölgeye kur'a usûlünün kontrolü için bir müfettiş gönderildiğinde durum ortaya çıkmıştı. O tarihte artık Osman Ağa'nın ne sancak, ne de kazada resmî bir görevi vardı. Bu, tahkikatın selâmeti bakımından da olumluydu. Ancak Osman Ağa durumu kabûl etmek

¹⁰⁵ Karal, *gös. yer.*

¹⁰⁶ *Kur'a Kanunnâmesi*, 1. fasıl, 2. bend.

¹⁰⁷ *Kur'a Kanunnâmesi*, 1. fasıl, 3. bend.

¹⁰⁸ Bunlardan biri Osman Ağa'nın oğlu, ikisi torunu, altısı ise yeğenleri olup adları ve yaşları şöyleydi:

Kur'aya girmeyenin adı	Baba adı	Dede adı	Yaş		Olmaması gereken yaşı	Doğum tarihi
			1830	1852		
Ali Bey	Osman Ağa	Ömer	0	20	22	1240
Mustafa	Hacı Mehmed	Osman	5	20	27	1240
Ömer	Hacı Mehmed	Osman	1	20	23	1247
Mehmed	Abdullah	Ömer	12	25	34	1242
Ali Ağa	Elhac Ahmed	Ömer	*	21		1246
İbrahim	Elhac Ahmed	Ömer	*	20		1247
Süleyman	Ebubekir	Ömer	3	20	25	1244
Mustafa	Hasan	Ömer	8	22	30	1243
İsmail	Hasan	Ömer	3	18	25	1247

* İşareti olanlar nüfus sayımından sonra doğmuş olmalıdır.

(13 Rebi'ülevvel 1268 / 6 Ocak 1852 tarihli Kaza Meclisi mazbatası: İrade-D, nr. 15025/6.

¹⁰⁹ Aile ferdleri dışındakilerin sayıları 36 olup bunların dağılışı şöyle idi:

Yarangüme	Hırka	Tilkili	Uluköy	Yorga	Belanya	Karaköy
9*	7**	5	3	3	2	2
* Bunlardan üçü Tavaslızâdelerden idi.						
** Bunlardan altısı Tavaslızâdelerden idi.						

Çağırğan, Ebecik (Ebecik), Karahisar, Kızılca Körteke, Muslugüme, Nikfer (Büyükknak), Sarıova, Uzunpınar (Pınarlar), Yahşiler köylerinden birer kişi ile köy belirtilmeden yazılan İçhisar mahallesinde bir, Çukur Mahallesinde ise 3 kişi görünüyor. İrade-D, nr. 15025/2.

istemiyor ve suçlamalardan sonra Sadrazama gönderdiği arzda gerek Kaymakam Rıf'at Bey, gerekse Tavas Müdürü Mustafa Şükrü Efendi'nin kendisine cebhe almış oldukları ve hem âilesi, hem de kendisine bağlı olanlar hakkında fitne ve iftirada bulduklarını bildiriyordu¹¹⁰. Aslında ise Ağa'nın iş başında bulunduğu sırada kendi taraftarlarının bulunduğu Kaza Meclisi'nin değişmiş ve yolsuzlukları ortaya çıkarmak için harekete geçilmiş bulunması akla daha yakın gelmektedir. Bunun için de kur'ada yapılan yolsuzluk tesbit edilerek bildirilmiş¹¹¹ ve Osman Ağa ile yolsuzluğa adları karışanlar hakkında tahkikat açılmıştı. Zîrâ, Kanunnâme-i Askerîye göre, özrü olmadığı halde varmış gibi göstererek askerden kaçmaya çalışmak¹¹² kadar asker yaşındakileri saklamak da ciddi bir suçtu. Kanunnâmenin 12. bendine göre bir kazada gerek kur'adan önce, gerekse sonra firar eden neferatı saklayan veya kaçmasına yardımcı olanlar kadın veya erkek olsun para cezasına çarptırılacak ayrıca erkekler halktan ise sancak merkezine gönderilerek bir ay prangkaya konulacak muteberândan ise yine sancak merkezinde bir ay hapsedilecek veya aynı eyâlette uygun bir mahalle sürülerek cezalandırılacaklardı. Suçu işleyenler kaza müdirleri ve diğer memurlardan ise suçu bilerek işlemiş olacaklarından para cezasından sonra memuriyetten azl ve ihrac olunup iki ay müddetle kimseyle temasta bulunmamak üzere sürgün edileceklerdi¹¹³.

Durumun Aydın Valisi tarafından merkeze bildirilmesi üzerine yerinde araştırılma yapmak için Tavas'a Mekkâtib-i Askerîye'den Ferik Ahmed Paşa gönderildi. Ancak Tavas'daki olaylar birbirine ekleniyordu. Yine Osman Ağa'nın tahrikiyle ahali isyana teşvik edilmiş ve hareket büyüyerek bir kıtal halini alma istidadı göstermişti. Ahmed Paşa İstanbul'a dönüşünde durumun vahametini dile getirmişti. Bunun üzerine, bir taraftan Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî olayların akışından haberdar edilirken diğer taraftan da Tavas'da sükûnetin sağlanması için zabtiye kuvvetleriyle birlikte hareket etmek üzere İzmir'den bir bölük süvari, iki bölük piyade yollanması kararı alınmış, suçluların ise İzmir'e

¹¹⁰ Osman Ağa'nın 15 Rebi'ülâhır 1268 (7 Şubat 1852) tarihli arzı: Sadâret Mektubi Kalemi Umum Vilâyet Yazışmaları (A.MKT.UM), dos. 103/37.

¹¹¹ Kaza Meclisi'nce kaleme alınan 13 Rebi'ülevvel 1268 (6 Ocak 1852) tarihli mazbata: İrade-D, nr. 15025/6.

¹¹² Böyleleri "firân" kabul edilerek kur'aya dahil edilmeden doğrudan askere alıyorlardı. Nitekim İzmir'de kadılık kâğıdı alarak kendilerini medrese talebesi gibi gösterenler olmuş ve bunlar hakkında tahkikat açılmıştı. İzmir Valisi'ne gönderilen 24 Zilhicce 1267 (20 Ekim 1851) tarihli şukka müsveddesi: *Ayniyat*, nr. 173, s. 80/1.

¹¹³ *Kur'a Kanunnâmesi*, 1. fasıl, 12. bend.

getirilerek yargılanmaları için emir gönderilmişti¹¹⁴. Suçluların başında ise tabii Osman Ağa vardı.

Osman Ağa'nın ifadesine göre, kendisi önce yaşlılığı sebebiyle bırakılarak diğerleri muhakeme olunmak üzere İzmir'e götürülmüş ve sözde "cinnet ilkâ olunup sizleri halâs edeceğiz" denilerek ellerinden "senet" alınmıştı¹¹⁵.

Muhakemenin başladığı sırada oğlu Mehmed Ağa'nın İzmir'e gitmesi yeterli görülürse de dava sırasında Osman Ağa'yı suçlayacak nitelikte bazı ifadeler kullanılması, kendisinin de dinlenmesini gerektirdiğinden, onun da mahkemede bulunması istenmiş¹¹⁶ ve kendi tabiriyle "rükûb ve nüzûle gayr-i muktedir olduğu halde düşe kalka" İzmir'e gitmişti. Ona göre ileri sürülen iddialar tamamen kaymakam ve müdürün ifturalarından ibaretti. Kendisi daima devlet tarafından verilen vazifeleri yerine getiren sadık bir bende olmuştu. Bunun için de namusunu temizlemek üzere davasının İstanbul'da Meclis-i Vâlâ'da görülmesini talep ediyordu¹¹⁷.

Gerçekten son duruşma Meclis-i Vâlâ'da yapıldı; Osman Ağa ile oğulları ve yakınları kur'a maddesinde suçlu bulundu. Ama bu defa sürgüne gönderilmek yerine Tavas'daki çiftliklerinden birinde kimseyle temas etmemek üzere mecburi ikâmete tâbi tutuldu. Bu ikâmet süresi Osman Ağa ve küçük oğlu Ali ile yeğeni¹¹⁸ için altı ay, büyük oğlu Mehmed için ise –suçu daha hafif bulduğundan– üç ayla sınırlandırıldı. Yanına Meclis-i Vâlâ Mazbata Odası hulefâsından Kâmilî Efendi katılarak memleketine gönderilen Osman Ağa, 1268 şevvali ortalarında (1852 Ağustos başları) çiftliğine ulaştı¹¹⁹.

Aslında İzmir'de muhakemeler sürerken Tavas'da şikâyetler bitmiyordu. Bu defa da Osman Ağa ve iki kardeşinin bazı köylülerin topraklarına el koyduğuna dair şikâyetler başlamıştı. Kâmilî Efendi'nin Tavas'a gönderilme sebebi durumu yerinde tahkik etmek idi.

¹¹⁴ Sadrazamın 27 Rebi'ülevvel 1268 (20 Ocak 1852) tarihli arz tezkiresi: İrade-D, nr. 15025.

¹¹⁵ Osman Ağa'nın arzı: A.MKT.UM, dos. 103/37.

¹¹⁶ Osman Ağa'nın arzında bahsi geçen bu olay Aydın Valisi'ne gönderilen 25 Rebi'ülevvel 1268 (18 Ocak 1852) tarihli şukka müsveddesinde de doğrulanmaktadır. *Ayniyat*, nr. 139, s. 45/1 ve Osman Ağa'ya gönderilen aynı tarihli şukka: *a.g.d.*, s. 45/2.

¹¹⁷ A.MKT.UM, dos. 103/37.

¹¹⁸ Yeğeninden sadece 11 Zilka'de 1268 tarihli Aydın Vilâyet Meclisi mazbatasında bahis vardır. İrade-MV, nr. 9147/6. Tavas Kadısı'nın Şevval 1268 (Temmuz 1852) tarihli arzında ise "taallukaundan Mustafa"nın adı geçer. İrade-MV, nr. 9147/2. Bu şahıs Osman Ağa'nın yeğeni ise Hasan Ağa'nın oğlu olmalıdır.

¹¹⁹ İrade-MV, nr. 9147/2.

Topraklarına el konulduğunu iddia eden köylüler Hırka, Kal'a-yı Tavas (Kale Tavas)¹²⁰, Sofular ve Çalıköy'dendi. Osman Ağa'nın Hırka'da 1.500, kardeşlerinden Abdullah Ağa'nın Karaköy'de 6.000, o tarihte ölmüş bulunan Bekir Ağa'nın ise Çalıköy'de 4.000 ve Sofular'da ise 1.000 dönüm olmak üzere toplam 14.000 dönüm¹²¹ tutarındaki arazilerini fuzûlî zabt ve ziraat etmekte olduklarını bildirmişler ve keyfiyetin Aydın Defterdarı tarafından üst makamlara iletilmesiyle¹²² bu konuda da Tavaslızâdelere haklarında tahkikat açılmıştı.

İzmir'de görülemeyip Meclis-i Vâlâ'ya intikal ettirilen davanın sonuçlanabilmesi için yerinde tahkikata ihtiyaç duyulduğundan Kâmilî Efendi, Osman Ağa ile birlikte Tavas'a gönderilmiş, onun da katıldığı "şer'-i şerîf ve meclis marifeti" ile görülen davada¹²³ civar köyler ulema ve vücûhu ile diğer durumu bilenlerin ifadelerine başvurularak¹²⁴ âdilâne bir muhakeme yapılmış ve köylülerin iddialarının hiçbir esasa dayanmadığına kanaat getirilerek hakkın Tavaslızâdelere âit olduğu tesbit edilmişti. Bunun üzerine Kâmilî Efendi vazifesini tamamlayarak iki kaza meclisinden tanzim olunan "mahzar kılıklı mazbata ile iki kıt'a i'lâm-ı şer'iyeyi" alarak İzmir'e hareket etmiş ve bundan böyle bu gibi iddialara itibar edilmeyeceği karara bağlanmıştı¹²⁵. Daha önce Osman Ağa tarafından gönderilen bir arzda da bu toprakların kendilerine babalarından kaldığı bildirilmiş ve bu iddiaların bir komplo olduğuna temas edilmişti¹²⁶. Bu tesbit doğru olabilirse de Ömer Ağa tarafından bu toprakların meşru yollardan mı ele geçirildiği husûsu da akla gelebilir.

Osman Ağa, çiftliğinde tecrid edilmiş olarak ikâmete mecbur tutulduğunda 82 yaşındaydı ve ömrünün son aylarını yaşıyordu. 1269 (1853)'da hayata veda

¹²⁰ Günümüzde Kale Kazası'nın merkezi olan bu yerleşme, esas Tavas olup, Yarangüme Köyü'nün önem kazanıp kaza merkezinin buraya taşınmasından sonra giderek zayıflamış, önce bir nahiye merkezi, XX. yüzyılın ortalarında da Tavas'dan tamamiyle kopararak Kale adıyla müstakil bir kaza haline getirilmiştir. Tafsilât için bk. Mübahat S. Kütükoğlu, *XVI. Asırda Tavas Kazasının Sosyal ve İktisâdî Yapısı*, İstanbul 2002, s. 13.

¹²¹ Aydın Valisi'ne gönderilecek yazının müsveddesi olan belgede (A.MKT.UM, nr. 71/40) ayrı ayrı verilen rakamlar toplandığında 13.500 olduğu halde toplam 14.000 olarak verilmiştir. Belki de kûsûrat yazılmadığından toplam farklı çıkmaktadır.

¹²² Aydın Valisi'ne gönderilecek yazının müsveddesi: A.MKT.UM, nr. 71/40.

¹²³ Davanın şer'-i şerîf ve meclis marifetiyle görülmesi hakkında Menteşe Kaymakamı'na gönderilen 23 Şa'ban 1267 (23 Haziran 1851) tarihli şukka müsveddesi: *Ayniyat*, nr. 137, s. 42/1.

¹²⁴ Menteşe Kaymakamı Mehmed Rifat'ın 27 Şevval 1268 (14 Ağustos 1852) tarihli arzı: İrade-MV, nr. 9147/5.

¹²⁵ Aydın Vilâyet Meclisi'nin 11 Zilka'de 1268 (27 Ağustos 1852) tarih ve vali, mal defterdarı, kadı, müftü, baş, birinci ve ikinci kâtübler, bir üye ile rum ve ermeni kocabaşları ve yahudi liderinin mühürlerini ihtiva eden mazbatası: İrade-MV, nr. 9147/6.

¹²⁶ Meclis-i Vâlâ'nın 20 Zilhicce 1268 (5 Ekim 1852) tarihli tezkiresi: İrade-MV, nr. 9147/4.

etti. Hırka Köyü'nde 1253 (1829)'de yaptırttığı cami'in¹²⁷ haziresine gömüldü¹²⁸.

Tavaslızâdelerin devlete karşı isyankâr tutumları Osman Ağa'nın ölümüyle son bulmadı. Osman Ağa'nın ölümünün ertesi yılı oğlu Mehmed Ağa'nın Mentеше kaymakamlığına tayin edilmek niyetinde olduğu haberi geldi. Ancak halk böyle bir tayini istemediklerinden engellemek için mahzar göndererek müracaatta bulundular. Zaten birkaç yıldır Rıf'at Bey bu vazifeyi başarı ile yürütmekte idi. Mesele Meclis-i Vâlâ'da görüşüldükten sonra İzmir Valisi'ne böyle bir tayinin düşünülmediği ve halkın huzursuzluğunun giderilmesi husûsunda bir şukka gönderildi¹²⁹.

Hacı Mehmed Ağa muhtemelen kaymakamlıktan ümidini kesince devlete karşı bir hareket başlatmak üzere Tavaslı Dayıoğlu Ahmed adlı eşkiyabaşı ile işbirliği yapma yoluna gitti. Dayıoğlu yakalanıp¹³⁰ Mehmed Ağa'nın gönderdiği mühürlü "varaka"¹³¹ ele geçince başlattığı komplo açığa çıktı. Sancak halkı, ulema ve ileri gelenlerin şikâyetleri de eklenince muhakeme edilmek üzere harekete geçildi. Ancak, Hacı Mehmed Ağa bu sırada kolayını bularak bir gece gizlice İzmir'e kaçmayı başardı. Bu durumda muhakemenin İzmir'de yapılması gerekiyordu ama buranın, olayların geçtiği yere uzaklığı şahitlerin gelmesini güçleştiriyordu.

Muhakeme sonucunda Mehmed Ağa'nın işlediği suçun sürgünle cezalandırılacağına karar verilerek iki yıl müddetle o tarihte İçel Sancağı'na bağlı olan Ermenek'de ikâmete mecbur tutuldu¹³². Ancak, -oğlu Ömer'in ifadesine göre- henüz iki yıl tamamlanmadan oranın havasıyla imtizac edemeyip hastalanarak giderek kuvvetten düştü. Bunun üzerine Ömer, Meclis-i Vâlâ'ya sunduğu mü-

¹²⁷ Cami'in dış kapı kitabesindeki 1253 tarihi Hırka'lar tarafından milâdî tarih gibi kabul edilerek cami'in inşasının XIII. yüzyıl olduğu zannına düşülmüşse (Bölgede 1989'da yaptığımız araştırma sırasında şifahi olarak edinilen bilgi) de 1253 hicrî tarihtir ve cami de XIX. yüzyıl yapısıdır.

¹²⁸ Mezartaşı kitabesi için Eklere bk. Hırka Cami'i haziresindeki mezar taşlarının fotoğraflarının çekilmesi, o tarihte Pınarlar Belediye Başkanı olan Sayın Hüdaverdi Otaklı, kitabelerin yerlerinde okunması ise Isparta Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim üyelerinden Prof. Dr. Sayın İsmail Yakut taraflarından yapılmış, I.Ü Edebiyat Fakültesi öğretim üyelerinden Prof. Dr. Kemâl Yavuz tarafından kontrol edilmiştir. Yardımlarından dolayı kendilerine teşekkür borçluym.

¹²⁹ İzmir Valisi'ne gönderilen yazı müsveddesi: A.MKT.UM, dos. 153/28. Arkadaki muâmele kaydı 4 Cemâziyelâhır 1270 (4 Mart 1854) tarihlidir.

¹³⁰ 11 Cemâziyelevvel 1271 (30 Ocak 1855) tarihli Mentеше Meclisi mazbatası: İrade-MV, nr. 15090/15.

¹³¹ Mehmed Ağa'nın Dayıoğlu'na gönderdiği mühürlü mektub: İrade-MV, nr. 15090/12.

¹³² 11 Cemâziyelevvel 1272 (19 Ocak 1856) tarihli irade: İrade-MV, nr. 15090.

zekkirede başka bir yere nakledilmediği takdirde ölümle karşı karşıya geleceğini ileri sürerek Isparta veya Burdur yahut da İzmir'e naklini istedi¹³³. Ne var ki ilk iki yer memleketi olan Tavas'a çok yakın olduğu gibi İzmir de aynı vilâyet hudutları içinde bulunduğundan kabûl görmedi. Ancak, Meclis-i Vâlâ, kanunnâmede yeri olmamakla birlikte bu nevi sürgünlerde ikâmete mecbur tutulduğu yerin havasının yaramaması halinde sürgün yerinin değiştirilmesi usûlünün tatbik edilmesi prensibine uyarak Kütahya'da ikâmet ettirilmesinin uygun olacağına karar verdi¹³⁴. Bu karar da Padişah tarafından uygun görülerek tasdik edildi¹³⁵.

Tavaslızâdeler, bugün artık Tavas'da yaşamamakla beraber, günümüze kadar ulaşan âilelerdendir. İçlerinde Kurtuluş Savaşına katılanlar da bulunan bu âilede, ilerlemiş yaşına rağmen, devlet hizmetinde en fazla çalışan ve hakkında en fazla bilgi bulunan, hiç şübhe yok ki Osman Ağa'dır. Osman Ağa, kendi ifadesiyle Devlet-i Aliyye'nin sadık bir bendesiydi ve her verilen vazifeyi de yapmıştı. Bunda hakikat payı yok değildir. Ancak, emirleri savsaklamadan, te'kid, hatta tehdid emirleriyle tekrarlatılmadan da yerine getirdiği pek söylenemez. Gecikmeler için her zaman bir bahanesi olmuştur. Haris bir insan olduğu muhakkaktır. Başı sıkışıkça ilerlemiş yaşını ileri sürmesine rağmen mevki almak istediğinde bu husûsu hep gözardı etmiştir. İstekleri yerine getirilmediği zaman ise halkı devlet aleyhine kışkırtmaktan geri kalmamıştır. Tesbit edilebildiği kadarıyla iki defa sürgünle cezalandırılmıştır. İkincisi çiftliğinden çıkmamak cezasıdır ama ilkinde üç ay kadar Rodos'ta kalmış; fakat dönüşte yine devlet hizmetinde çalışmayı başarmıştır.

¹³³ İrade-MV, nr. 16236/1.

¹³⁴ 11 Şa'ban 1273 (6 Nisan 1857) tarihli Meclis-i Vâlâ mazbatası: İrade-MV, nr. 16236/2.

¹³⁵ 20 Şa'ban 1273 (15 Nisan 1857) tarihli arz tezkiresi altına sâdır olan 20 Şa'ban tarihli irade: İrade-MV, nr. 16236.

Resim 1
Osman Ağa'nın mührü

Resim 2
Hırka Camii Dış Kapı Kitabesi

Resim 3

Hırka Camii'nin yandan görünüşü

Resim 4

Hırka Camii'nin İç Kapı Kitabesi
Bi-hamdillah şeref buldu salât için bu câmi'
Müeyesser oldu itmâmı, erişti avn-i yezdânî
Tekâsül eyleme asla salâtunda kavî olgı
Cemâ'ti gözet dâim koma ta'dil-i erkânı
Eğer bu dâr-ı dünyada salâtında kavî olsan
Yarın ol dâr-ı ahrette bulursun hûr-i gilmâm
Sebeb olup bu dünyada binâ edüp eden ihya
Cehennemden halâs ola erişe avn-ı Rabbânî
Sırat üzre olupdur bu sefine cümle mahlûka
Ki afvıyla muâmele olursa lûtf-ı ihsâm
Bu Lütfi'nin ricasıdır, inayetle ola makbul
Dahi hayr ile yâd ideler kim okursa bu destânı

Resim 5
Hırka Camii Haziresinin Yandan Görünüşü

Resim 6

Osman Ağa'nın Mezar Kitabesi
Irci-i remziyle teşrifine da'vet-i hakkın
Sakini ukba olup Osman Ağa gör hikmeti
Fedhuli fi cenneti mazmununa can bahşla
Nakledüp alemde ol Gülşen-saray-ı vahdeti
Ravza-i lahd içre aram eyledikçe haşre dek
Eyle ya Rab gark-ı bi-pâyân bahr-ı rahmeti
Tarihin 1269 salinde ah
Dest-i sâki-i ecelden içdi cam-ı vuslati¹

¹ E. Uykucu *Muğla Tarihi* adlı eserinde Osman Ağa'nın mezar taşı (s. 100) kitabesini "Dergâh-ı Âli kapucu başlarından Menteşe mütesellimi Tavashoğlu Osman ruhu için Fâtıha H. 1269 (1852-53)" şeklinde vermektedir. Ölüm tarihi doğruysa da ölüm tarihinde mütesellimlik bahis konusu olmadığı gibi kaymakamlıktan da çoktan ayrılmıştır.

1295

Da'vet etdükde huzur-ı pâkine zâtun Hüdâ
Geçdi sevda-yı sivadan eyledi azm-i beka
Ol dahi etdü güzergâhı fenadan rihletin
Olsun ona cay-ı ruh-efzâ firdevsi ala
Lane-saz oldukca ruh-ı pür-fütûh-ı şadan
Nurla lebriz kıl kabrin anın ya Rabbenâ
Feyz-i ruhaniyle imdad eylesün fahr-i rusul
Destgir olsun ona çar-yar-ı bâ-safa
Saki-i gaybi Hayalî'ye dedi tarihin
Nuş edüp cam-ı rahiki Hacı Mehmed Ağa

Resim 7

Osman Ağa'nın Oğlu Mehmed'in
Mezar Kitabesi

İMAR MECLİSİ RAPORLARININ KAYNAK NİTELİĞİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME: TEKFURDAĞI ÖRNEĞİ

AYLA EFE*

Giriş

İmar meclisleri, 1845 yılında kurulan “geçici teftiş” kurullarıdır. Meclislerde, askeriye, ilmiye ve mülkiye sınıflarına mensup üç kişi ve bir kâtip görevlendirilmiştir. Meclislerin görev yerleri, Anadolu ve Rumeli’de tespit edilen 10 ayrı bölgedir. Bu sınırlar içinde sabit bir çalışma merkezleri yoktur. Meclis üyeleri her sancak ve her kazaya bizzat giderek, incelemelerini yürütmüşlerdir. Meclislerin sınırları, birbirine yakın iki eyalet ve/veya birkaç sancağın birleştirilmesi ile oluşturulmuştur. Denetim görevleri yaklaşık bir yıl devam etmiştir. Bu süre zarfında sancak ve kazaların yerel yöneticileri ve ileri gelenleri ile görüşerek, halkın taleplerini dikkate alarak denetim raporları hazırlamışlardır¹.

Bu çalışmanın konusu, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Mesail-i Mühimme İradeleri (BOA. İMSM) 5/ 89 numaralı belgeye ek olarak verilen ve “defter” şeklinde düzenlenen Tekfurdağı İmar Meclisi Raporu’dur². Raporda, Tekfur-

* Yrd. Doç. Dr., Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. aefe@anadolu.edu.tr

¹ İmar meclisleriyle ilgili ilk yayın Musa Çadırcı’nın *Anadolu Kentlerinin Sosyal Ekonomik Yapısı*, Ankara, 1997, s.199-201’deki çalışmasıdır. Meclislerin oluşum gerekçesini ve teşkilatını günışığına çıkaran bu öncü çalışmayı, Mehmet Seyitdanlıoğlu’nun “Tanzimat Döneminde İmar Meclisleri” *OTAM*, S.3, Ankara,1992 s. 323-333’deki çalışması takip etmiştir. Bu çalışmaların dışında Metin Ünver’in 2009’da yayınlanan çalışmasında, meclislerinin kuruluş ve üyelerinin belirlenme sürecini Tanzimat politikaları dâhilinde kapsamlı bir değerlendirme ile ele alınmıştır. Bkz. Metin Ünver, “Tanzimat Taşrasının İstanbul Buluşması: İmar Meclislerinin Kurulması Süreci” *Eskiçağdan Günümüze Yönetim Anlayışı ve Kurumlar*, Feridun Emecen (Ed.), Kitapevi Yay. İstanbul, 2009, s. 138-142. İmar meclis raporları temelinde ilk çalışma ise tarafımdan yapılmıştır. Ancak bu çalışma büyük ölçüde Başbakanlık Osmanlı Arşivi Sadaret Mektubi Kalemî (BOA. AMKT) tasnifi içinde yer alan ve genellikle “evrak” şeklinde düzenlenen imar meclisi raporları kullanılarak hazırlanmıştır. Bkz. Ayla Efe “Niş İmar Meclisi Raporlarına Göre: Niş Bölgesi” *Uluslararası Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Türk-Bulgar İlişkileri Sempozyumu*, 11-13 Mayıs 2005, s. 261-268.

² Defterdeki veriler, nefis-i Tekfurdağı’ndan başlamak üzere 10 kazanın imar meclisi araştırma sonuçları ayrı ayrı verilmiştir. Ancak defterin kayıtlı bir ismi yoktur. Raporun, “Tekfurdağı İmar Meclisi Raporu” ismiyle tanımlanması bize aittir. Fakat raporda Gelibolu kazasıyla ilgili herhangi bir inceleme sonucunun olmaması da ilginçtir. Çünkü defterle birlikte toplam 22 belgenin

dağı (Tekirdağ) ile birlikte İnöz (Enez), İpsala, İncecik, Malkara, Keşan, Evreşe, Meğri, Ferecik ve Şarköy kazalarının inceleme sonuçları vardır³. Tamamı 22 sayfadan (son 4 sayfası boştur) oluşan rapor, Meclis-i Vâla'da görüşülüp karara bağlanmıştır⁴.

Çalışmanın amacı; imar meclislerinin hazırladıkları raporların, ekonomik ve sosyal tarih araştırmaları için taşıdığı değeri gösterebilmektir. Bunun iki açıdan önemli olduğu düşünülmektedir: Bir, meclis raporlarının nüfus, üretim, ticari yapı, sağlık, eğitim gibi ekonomik sosyal hayatın temel alanlarıyla ilgili “*döküm/evanter*” niteliğinde verileri taşıdığını göstermek. İki, Tanzimat bürokratlarının bölgesel sorunlarının tespiti ve çözümüne yönelik getirdiği tedbirlerin meclis raporları kanalıyla okunabileceğini ortaya koymaktır. Böylece Tanzimat’la değişen “*kalkanma*” anlayışının ipuçlarının anlaşılabilceği düşünülmektedir.

Çalışma üç ana başlıktan oluşmaktadır. İlk bölümde, rapora kayıtlı kaza nüfus verilerinin niteliği Osmanlı nüfusuyla ilgili kaynaklarla kıyaslaması yapılarak verilmiştir. İkinci bölümde, kazaların üretim yapısıyla ilgili verileri sınıflandırılmıştır. Özellikle verilerin çeşitliliği ve kapsamı dolayısıyla bu başlık, tarımsal üretim, mesleki örgütlenme ve imalat sektörü ile ticari yapının ele alındığı üç alt başlık halinde incelenmiştir. Son bölümde meclis raporlarındaki imar kavramı ele alınarak meclis üyelerinin altyapı hizmetleri ve kredi verilmesi konusunda saptadığı maliyet hesaplamaları değerlendirilmiştir. Amacımız doğrultusunda raporun sosyo-ekonomik açıdan kaynak değerini gösterilebilmek için, Tekfurda-

yer aldığı 10 Ocak 1846 tarihli BOA. İMSM 5/89 numaralı irade, Gelibolu’da Tensikat-ı mülkiye programının pilot uygulamasıyla ilgilidir.

³ Rapor, Edirne İmar Meclisi tarafından hazırlanmıştır. Lakin Meclis-i Vâla kararı gereğince oluşturulan geçici 10 imar meclisi arasında Edirne İmar Meclisi adıyla kurulan bir meclis yoktur. Bkz. Çadırcı, s. 201. Ancak BOA. Sadaret Müteferrik 2/68 ve BOA. AMKT 58/7 numaralı tasniflerde olduğu gibi arşiv tasniflerinde doğrudan Edirne İmar Meclisi ile ilgili yazışma kayıtları vardır. Kanaatimizce, bu durumu 10’dan fazla meclis kuruldu şeklinde yorumlamak doğru olmaz. Çok geniş görev alanı olan meclislerin, raporlarını ilgili sancağın ismiyle göndermelerinin bir sonucu olarak görmek gerekir. Zira meclislerin maliyeti göz önüne alındığında, yetkililerin 10’dan fazla meclisin kurulmasına izin verdiği olasılığı zayıf bir ihtimaldir. Nitekim Silistre-Çirmen İmar Meclisinin sadece Eylül 1845 maaşı 29.000 kuruştur. Ve bu meblağ Tekfurdağı mal sandığından ödenmiştir. Bkz. BOA. Cevdet Nafia’ 749. Öte yandan meclis isimi konusunda yaşanan karışıklıkların diğer sözü edilen 10 meclis için de geçerli olduğunu söylemek gerekir. Ayrıntılar için bkz. Efe, a.g.m., s. 2, dipnot no. 5; Ünver, a.g.m., s. 140, dipnot no. 63; Bölge haritası için bkz. EK 1.

⁴ BOA. İMSM 83/2376 numaralı 23 Z 1261/ 23 Aralık 1845 tarihli irade raporun, Meclis-i Vâla’da görüşüldüğünü doğrular. Zira bu belge de; “*Edirne Eyaleti Meclis-i İmar Memurları tarafından tahkikat ve tanzim kılınan mazbata Meclis-i Vâla’ya geldi. Burada maddeler ayrı ayrı müzakere olundu. Vuku bulan müzakere bentlerin balalarına şerh ile işaret olundu. Bazı hususa muktadir olan maddelerde icabetine bakılmak üzere mensup olduğu mahallere havalesine mübaşeret olunduğu*” bilgisine yer verilmiştir.

ğı ve diğer kazlara ait tüm veriler için ayrı ayrı tablolar düzenlenmiştir. Yanı sıra bu verilerin gerçek mahiyetinin anlaşılması adına 1845 koşulları içindeki Osmanlının ekonomik ve sosyal yapısı dikkate alınarak bir değerlendirmeye gidilmiştir. Yine, hane reisinin mal varlığının ve ödediği vergilerin kayda geçirildiği 1845 tarihli temettuat defterleriyle, imar meclisi raporları arasındaki ilişki (birbirini tamamlama ve denetim işlevleri) çalışmanın genelinde önemle durulan bir husus olmuştur⁵.

I- Rapora Yansıyan Nüfus Bilgileri

Osmanlı nüfusuna ilişkin en güvenilir bilgi kaynağı modern nüfus sayım sonuçlarıdır. Bu anlamda ülkemizde yapılan ilk sayım da 1830 tarihlidir⁶. Yalnız bu sayım yalnızca Müslüman ve Gayrimüslim erkek nüfusu içerir. Yöntem

⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Maliye Varidat Kalemî Defterlerinden olan temettuat defterleri mahalle ve köy ölçeğinde hane reisleri temel alınarak düzenlenmiştir. Ancak 1840 ve 1845 tarihli olmak üzere iki farklı sayım yapılmıştır ve bu iki sayım da gerek muhteva gerekse tertip tarzı bakımında birbirinden farklıdır. O sebeple imar meclisi raporları ile temettuat defterleri arasındaki birbirini tamamlama ve denetim işlevi kontrol edilirken, temettuat sayımının 1845 sayımına ait olduğuna dikkat etmek gerekir. Yine imar meclisi raporlarının kaza ve bağlı köylerin inceleme sonuçlarını ihtiva ettiği göz önüne alınarak, ilgili yıldaki kaza idari biriminin tüm mahalle ve bağlı köylerinin temettuat defterleri bir araya getirilmelidir. Aksi takdirde yapacağımız değerlendirme eksik kalacaktır. Nitekim bu iki koşulu göz önüne alarak elimizdeki Tekfurdağı İmar Meclisi Raporunun ihtiva ettiği kazaların temettuat defterleriyle ilgili bir araştırma yaptığımızda, BOA. ML. VRD. TMT. d 6234 (Şarköy), ML. VRD. TMT. d 5990 (İnöz), ML. VRD. TMT. d 5945 (Evreşe), ML. VRD. TMT. d 6230 (Evreşe köyler) gibi örnekelebileceğimiz bölge temettuat defterlerine ulaşırız. Ancak bu defterler incelendiğinde görüleceği gibi 1840 tarihli sayıma aittir. O nedenle çalışmada ileri sürdüğümüz “tamamlama ve denetim” işlevi mecburen teorik üzerinden, ya da farklı coğrafyalara ait 1845 temettuat defterlerinden yapılan örneklem üzerinden verilmiştir. Temettuat defterlerinin kaynak niteliği ve iki sayım arasındaki farklılıklar konusunda bkz. Mübahat S.Kütükoğlu, “Osmanlı Sosyal ve İktisadi Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri” *Bellelen*, 59/225, 1995 s. 395-416; Said Öztürk, “Türkiye’de Temettuat Çalışmaları” *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALID)*, 1/2, İstanbul, 2003, s. 287-304.

⁶ Bu sayım, şimdiki kadar 1831 sayımı olarak isimlendirilmiştir. Bunun sebebi, Enver Ziya Karal’ın bu sayım defterinin içeriğini, sayım sonuçlarının takviye dilmış ve düzeltilmiş bir özeti ile birlikte yayınlamış olmasından kaynaklanmıştır. Bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara, 1943. Ancak Kemal Karpat, sayımın 1828/29- 31 yıllarını kapsadığını, Enver Ziya Karal tarafından yayınlanan sonuçların ise sayım memurları tarafından 1831 yılında ortaya konulan ayrı ayrı yüzlerce defterin “1247 Senesinde Memaliki Mahrusa-i Şahanede Mevcut Nüfus Defteri” adıyla yayınlanan özet defteri olduğuna işaret eder. Bkz. Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, İstanbul, 2003, s. 56-57. Nitekim bu sayımın 1829 yılında başkent İstanbul’da başladığını Sedat Bingöl, *1829 İstanbul Nüfus Sayımı ve Tophane Kasabası*, Anadolu Üni. Yayını, Eskişehir, 2004’te yayınlanan çalışması ile de ortaya koymuştur. Yine sayımın Ankara’ya ait sonuçları, M. Çadırcı-L. Armağan-S. Bingöl-B. Koç, *1830 Sayımında Ankara*, Ankara, 2000 isimli eserde yayınlanmıştır.

açısından da tartışmalıdır. Bunu, 1844 tarihli askeri amaçlarla yapılan ikinci bir sayım izlemiştir. Ne var ki, bu sayımla ilgili bilgilerimiz de oldukça sınırlıdır⁷.

Osmanlı nüfus hesaplamalarında başvurulan bir diğer kaynaktan “Tahrir ve Temettuat Sayım Defterleri” gibi vergi kayıtlarıdır. Genellikle her hanede 5 kişinin yaşadığından hareketle yapılan bu hesaplamalarda gerçek değil, tahmini rakamlara ulaşılr⁸. Dolayısıyla hala 19. yüzyılın ilk yarısındaki nüfus mevcudunun tespiti, gerçek rakamları içermeyen bu hesaplamalara dayalı olarak yapılmaya devam etmektedir.

Buna karşın Tablo 1’de görüldüğü gibi; imar meclis raporu Osmanlı nüfusunun taşradaki (kazaların ve bağlı köylerinin) mevcudu ve bu nüfusun işgücü tasnifi açısından son derece önemli veriler içerir. Özellikle de kazaların ve bağlı köylerinin tahmini olmayan toplam nüfus mevcutları ve nüfusun mesleklere göre dağılımına yer verilmiştir ki, bu; sanayi devrimini yaşayan Avrupa karşısında, Osmanlı nüfusunun taşradaki işgücünü göstermesi açısından anlamlıdır. Yine elimizdeki rakamlar bugüne dek temettuat defterlerinden elde edilen tahmini nüfus verilerinin (tabii ki temettuatların yılı ve kazaların bağlı olduğu tüm köyleri kapsayıp kapsamadığına dikkat ederek) kontrolüne olanak vermesi açısından da oldukça değerlidir. Ayrıca Tablo 2’de olduğu gibi, meclis raporlarında her kaza genelinde nüfus mevcudunun yeterli olup olmadığı (arazi/nüfus oranının) sorgulamasının arazinin ziraata uygunluğu, işgücü, çift hayvanı ve tohumluk ihtiyacı gibi koşulların gözetilerek yapılmış olması, raporların kaynak değerinin sadece nüfus açısından değil, tarımsal üretimin niteliği açısından da kıymetli olduğu anlamına gelir. Nitekim bu sayede de, 1845 temettuatlarında

⁷ Bugüne dek 1844 sayımı hakkındaki bilgilerimiz genellikle, Ubcini, *Osmanlı Modernleşme Sancısı*, İstanbul, 1998, s. 34-38’de verilen rakamlara bağlı kalmıştır. Ancak Osmanlı nüfusuyla ilgili en kapsamlı çalışmayı yapanlardan Kemal Karpat, Ubcini’nin verdiği rakamların derleniş şeklini eleştirmiştir. Bkz. Karpat, s. 62.

⁸ Tahrir defterlerinde hane olarak verilen erkek nüfusun ortalama kaç kişiden oluştuğuna dair farklı görüşler vardır. Bu konuda bkz. Özer Ergenç, *XIV. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, TTK, Ankara, 2006, s. 106, dipnot no. 541. Temettuat defterlerine dayalı olarak yapılan hesaplamalarda ise son dönemlerde, her hanede, 3 ile 5 arasında değişen kişi sayısı esas alınarak, ortalama bir değer verme eğilimi güçlenmiştir. Sebebi de, 19. yüzyılda Müslüman hanelerin 5’ten daha az, Gayrimüslim hanelerin doğurganlık oranının ise daha yüksek olduğuna dair sonuçlar elde edilmesidir. Nitekim elimizdeki MLVRD TMT. d 6234 (Şarköy) kayıtlı defterlere, temettuat sayım kayıtları sonrasında, “hane, nüfus, emlak kıymeti, hayvan kıymeti, bapıusula mahkeme tekelifat, masarifat yekunu, temettuat yekunu ve vergi-yi mahsusaya yekunu” gibi isimler altında “özet” bilgiler düşülmüştür. İpucu niteliğindeki bu özet bilgilerde, hem köydeki nüfusun ve hem de hane sayısının açık ve net olarak kaydedilmiş olması, son derece önemlidir. Çünkü bu bilgiler Şarköy için toplam hane sayısının 5 ile çarpılması ile ulaşılacak tahmini nüfus hesaplamalarının yüksek olacağına işaret etmektedir. Keza elimizdeki defterin hemen hemen tüm köylerinde nüfus/hane oranı 2 olarak hesaplanmaktadır.

mezru' ve gayri mezru' tarla şeklinde gösterilen ve genellikle yarı yarıya yakın bir arazi büyüklüğünü ifade eden verilerin, gerekçesinin temelleri anlaşılabilir⁹. Öte yandan tablolarda verdiğimiz nüfus rakamlarının, yayınlanmayan 1844 sayımının¹⁰ Tekfurdağı özelinde en yakın sonuçları olduğunu da gözden kaçırmamak gerekir. Yalnız, meclis raporlarının nüfusla ilgili verilerinde, din ve/veya etnik duruma göre bir gruplandırmaya yer verilmemiş olması hasebiyle kazaların Müslüman/Gayrimüslim oranlarının tespiti mümkün olamamıştır.

Tablo 1: 1845 İmar Meclisi Raporunda Kazaların Toplam Nüfusu ve Mesleklerin Nüfusa Oranı

Kaza	1845 nüfus	Çiftçi	%	Esnaf	%	Tüccar	%	Diğer	%
Tekirdağ	12256	2029	16,5	4547	37,1	83	0,67	5500	44,8
İnöz	3276	124	3,78	1403	42,8	55	1,67	1694	51,7
İnecik	900	430	47,7	15	01,6	---	---	450	50,0
Malkara	4684	2512	53,6	910	19,4	---	---	1262	26,9
İpsala	2175	1175	54,0	296	13,6	---	---	704	32,3
Meğri	1335	352	26,3	26	01,9	25	1,87	932	69,8
Şarköy	11556	673	5,82	679	05,8	192	1,66	10012	86,6
Keşan	5272	1531	29,0	722	13,6	---	---	3019	57,2
Ferecik	7218	3581	49,6	328	04,3	---	---	3900	54,0
Evreşe	1900	660	34,7	250	13,1	---	---	990	52,1
Toplam	50572	13067	25,8	9176	18,1	355		28463	56,2

⁹ 1845 tarihli temettuat defterleri kullanılarak yapılan çalışmalarda hane reisinin sahip olduğu ekili ve nadas/boş tarlaların oranını genellikle yarı yarıya ya da yarıya yakın olduğu kayıttır. Bilecik örneği için bkz. Sait Öztürk, *Tanzimat Döneminde Bir Anadolu Şehri: Bilecik*, İstanbul, 1996, s. 124-128, Rumeli de Kozluca kazasının ekili ve nadas arazi oranı için bkz. Halime Doğru, *XII-XIX. Yüzyıllarda Rumeli'de Sağ Kölen Siyasi Sosyal Ekonomik Görüntüsü ve Kozluca Kazası*, Eskişehir, 2000, s. 202. Bu tür örnekleri artırmak mümkündür.

¹⁰ 1844 sayımı yayınlanmamıştır. İlhan Tekeli- Selim İlkin bunun nedenini, sayımın Osmanlı ordusunda kur'a usulünün uygulanmaya başlaması üzerine yapılmış olması hasebiyle, bilgilerin gizli kalması gerektiği yönündeki sava bağları. Bkz. İlhan Tekeli- Selim İlkin, "28 Aralık 1860 Tarihli Tahrir-i Nüfus ve Emlâke Dair Talimname'nin Osmanlı Modernite Projesi Açısından Okunması Üzerine" *Cumhuriyetin Harcı Modernitenin Altyapısı Oluşurken*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2010, s. 32.

Tablo 2: Arazi/Nüfus Oranı ve Tarımsal Üretimin Niteliği¹¹

Tekfurdağı	Araziye göre nüfus yeterlidir. Tümünde ekim yapılabilir.
İnöz	Kaza ve köylerinin arazisine göre kâfi nüfusu vardır. Tümü ziraata elverişlidir.
İnecik	Kaza ve köylerinin arazisine göre nüfusu yeterlidir. Fakat çiftçilerin bazılarının öküz alamadıkları ve tohumlukları olmadığından arazinin tümünde tarım yapılamıyor.
Malkara	Arazisine göre nüfus yeterlidir. Edevat-ı çift tohumluk yeterli olduğundan arazilerinde kâmilen ziraat yapılıyor. Krediye ihtiyaçları yok.
İpsala	Kaza ve köylerin arazisine göre ahali kâfidir. Fakat erbab-ı ziraatın birazının edevat-ı çift ve tohumları yeterli olmadığından arazinin tümünde ziraat yapılmıyor. Bunun için krediye ihtiyaçları var.
Meğri	Nüfusuna göre arazisi kâfi olup, yalnız dağlık ve taşlık olması nedeniyle meraları azdır. Bu nedenle çiftçinin edevat-ı ve tohumlukları yeterlidir.
Şarköy	Arazisine göre nüfus kâfidir. Fakat çiftçilerin birazının öküz ve tohumluğu yeterli olmadığından ziraat yapılmıyor. Bu nedenle krediye ihtiyaçları var.
Keşan	Kazanın arazisine göre nüfusu yeterlidir. Fakat erbab-ı ziraatın birazının edevat-ı çifti yeterli olmadığından arazinin tümünde ziraat yapılmıyor.
Ferecik	Arazisine göre kaza ve köylerinde nüfus yeterlidir.

Meclis raporundaki kaza nüfuslarının 19. yüzyılın ilk yarısındaki değişimini anlayabilmek için, kazaların Enver Ziya Karal tarafından yayınlanan sonuçlarıyla¹² bir kıyaslaması yapılarak Tablo 3 düzenlenmiştir.

¹¹ Evreşe kazasının arazi/nüfus bilgileri verilmemiştir.

¹² 1831 nüfus sayımı adıyla Enver Ziya Karal tarafından yayınlanan nüfus verileri, kazaların sayımının farklı memurlar tarafından yapılmasının bir sonucu olarak yeknesak bir düzen içinde verilmemiştir. Mesela Eski Darphane Kisedarı İbrahim Bey tarafından yapılan Evreşe, Keşan ve İnöz kazalarına ait sayım sonuçları; Müslüman olanlar “12 yaşından 40 yaşına kadar matlûbu âliye muvafık olan, 1 yaşından 12 yaşına kadar, 40 yaşından ziyade müsün ve ihtiyar olan, topçu, gaip ve alil olan, İslam ve Kıptiyan 1 yaşından 40 yaşına kadar, 40 yaşından ziyade müsün ve ihtiyar olan” ve aynı kazalardaki reaya mevcudu; “sabi, edna, evsat, âlâ” şeklinde ayrı ayrı tasnif edilerek verilmiştir. Bkz. Karal, s. 33-35; Fakat İpsala kazasının sayımını yapan Hâcegândan Ahmet Cemil Efendi; “matlûbu âliye muvafık olup sürhile mim vaz’olunan esami, matlûbu âliye muvafık olmayan ile sübyan, esnafı selase itibarı ile cizye gûzar reayanın miktarı ve henüz cizyeye müstahak olmayan sübyan” şeklinde yalnızca dört tasnif halinde sayım sonuçlarını derlediği görülür. Bkz. Karal, s. 35-36.

Tablo 3: Kazaların Nüfusunda Değişim

Kaza	1831 Sayımı	1845 Kayıtları	Artış Miktarı	%	Azalış Miktarı	%
Tekfurdağı	10778	12256	1478	13,7		
İnöz	2663	3276	613	23,0		
İnecik	1497	900			-597	39,8
Malkara	5392	4684	708	13,1		
İpsala	2467	2175			-292	11,8
Meğri	1525	1335	190	12,4		
Şarköy	8714	11556	2842	32,6		
Keşan	5379	5272			-107	01,9
Ferecik	5878	7218	1340	22,7		
Evreşe	1661	1900	239	14,3		
Toplam	45954	50572	4618	10,0	-996	2,1

Bu tablodan anlaşıldığına göre; 1845 yılında kazaların toplam nüfusunda % 10'luk bir artışa karşılık % 2,1'lik azalış olmuştur. Meclis raporunda bu değişimin sebebi açıklanmamıştır. Ancak meclis üyeleri nüfus artışının temini için, tedbir mahiyetinde iki yöntemin uygulanması üzerinde ısrarla durmuşlardır. Bunların ilki, nüfus yoğunluğuna paralel olarak şenlendirme yönteminin uygulanmasıdır¹³. Edirne İmar Meclisi Üyeleri de Tekfurdağı'na 4 km mesafede bulunan Yeniköy isimli reaya köyünün arazisinin dağlık/taşlık olması, hanelerde 2-3 den fazla erkek nüfusun yaşaması ve de bu konuyla ilgili reayaların da talepleri dikkate alınarak, köyün 1 km yakınındaki Muharremli Mukataasında, sınırları tespit edilen (84 dönüm) arazi üzerinde yeni hanelerin inşa edilmesi çalışmalarını yürütmüştür. Bölge mülki idaresi ve meclisleriyle yürütülen bu ortak çalışma sonucu saptanan mahallenin yeri, Meclis-i Vâla tarafından da

¹³ Şenlendirme klasik dönemde bir yerin imar edilmesinin ön koşuludur. Bu sebeple 1845 yılında imar meclislerine doğrudan bölge meclisleriyle görüşerek nüfus/arazi oranının yeterli olmadığı durumunda şenlendirme yapılması yetkisinin tanınmış olması, devletin beklenti ve niyetinin tespiti noktasında dikkate değerdir. Zira şenlendirmenin devletin vergi gelirini ve askeri gücünü artırmakla araçsal bir işleve sahip olduğuna işaret edilmektedir. Bkz. İlhan Tekeli Selim İlkin, "Mustafa Celâleddin Bey'in Bir Eyaletin İslah ve İmarı Hakkında Mükâleme Adlı Risalesi ve 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İmar Kavramının Gelişimi Üzerine Düşünceler" *Cumhuriyetin Harcı Modernitenin Altyapısı Oluşturken*, İstanbul 2010, s.3-4.

uygun görülmüştür¹⁴. Akabinde de hemen yeni mahallenin vergi ödeme koşullarıyla ilgili tespitler yapılmıştır¹⁵.

İkincisi, “âdet-i mekrûha” olarak gösterilen göreneklerin nüfus artışına engel olduğuna dikkat çekilerek, sınırlandırılmasıdır. Bu konuda yapılan çalışmalar bilhassa düğün ve evlilik törenlerinde kız ve erkek tarafından yapılan harcamaların 6 grupta sınıflandırılması ve bölgenin muhtar ve yaşlılarının da bu harcamalarda bir nevi oto kontrol ve denetim mekanizmaları haline getirilmesidir. Tablo 4’te bu harcamalarla ilgili sınıflama verilmiştir.

Tablo 4: Evlilikle İlgili Harcamalar¹⁶

	Ağırlık Kuruş	Bedel-i mu’accel Kuruş	Bedel-i müeccel Kuruş
1	5000	3000	500
2	3000	750	250
3	2000	500	100
4	1000	250	50
5	600	150	-
6	300	100	-

Meclis rapordaki nüfusla ilgili verileri alt alta koyduğumuzda ise; nüfusun vergi ve asker kaynağı olduğu kadar iktisadi ve sosyal kalkınma ile doğrudan bağlantılı bir hadise olarak görülmeye başlandığını anlarız. Zira Tablo 2’de verdiğimiz kazaların arazisine göre nüfusunun yeterli olup olmadığı sorgulaması bu anlayışın bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Yalnız Tablo 2’de her ne kadar kazaların arazisine göre nüfusunun yeterli olduğu anlaşılrsa da, bunun işgücünün tarımsal üretimde de yeterli olduğu anlamına gelmediğini vurgulamamız gerekir. Fakat yine de raporun devam eden sayfalarından, nüfusu yoğun olan kazaların genelde hem tarımsal açıdan yeterli hem de imalat ve ticaret açısından gelişkin bölgeler olduğu anlaşılır. Dolayısıyla, birbirini tamamlayan bu bilgiler, bölgede işgücünün de yeterli olduğu izlenimini vermektedir.

¹⁴ Yeni mahallenin planı ve haritası için bkz. EK 2 ve EK 3.

¹⁵ Yeni mahallenin mukataa-i zemin vergisi şimdilik Yeniköy ile birlikte verilmesi kararlaştırılırken, öşür vergisi mahalle sakinlerinin ziraata ve hırsate başlamasından sonra kararlaştırılması kabul edilir.

¹⁶ Ağırlık başlık parası demektir. Raporda bedel-i mu’accel olarak verilen aslında mehr-i mu’accel yani nikâh sözleşmesinde peşin verilen mihirdir. Bedel-i müeccel ise; mehr-i müeccel yani nikâh sözleşmesinden daha sonra verilmesi gereken nikâh bedelidir. Bkz. Fehmi Yılmaz, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul 2010, s. 411.

II- Rapora Yansıyan Üretim ve Ticaret İlişkisi

Osmanlı ekonomik faaliyetlerinin temeli; ülke içinde mal ve hizmet arzını mümkün olduğunca bol ve ucuz olmasını sağlamaktır. Kazalarda üretim ve tüketimin birbiriyile dengelenmesi esastır. Bir diğer deyişle üretim, bütünüyle iç pazar içindir. Yalnızca bölgenin ihtiyacını aşan bir malın, bölge dışına gönderilmesine izin verilirdi. Fakat 19.yüzyılda hızla büyüyen Osmanlı-Avrupa ticareti, üretim/tüketim arasındaki bu dengeyi değiştirmiştir¹⁷. Bilhassa 1820'lerden sonra, bir yandan dış pazarlara yönelik tarımsal meta üretimi yaygınlaşırken diğer yandan zanaatlara dayalı tarım dışı üretim faaliyetlerinde bir gerileme başlamıştır¹⁸.

Rapora konu olan Tekfurdağı bölgesi ise, Trakya bölgesinde yetiştirilen hububatın ve mamul maddelerin İstanbul'a sevk edildiği bir merkezdir. Özellikle Trakya'nın buğdayı, Samakov'un demiri, Filibe'nin pirinç ve abaları, Tekfurdağı/Rodosçuk'un mum ve yağları Filibe-Edirne-Tekfurdağı karayolu vasıtasıyla Tekfurdağı'nda toplanıp, iskeleden İstanbul'a nakledilmiştir¹⁹. Dolayısıyla 19. yüzyıl öncesinde bölge hem üretim hem de dağıtım bölgesi olma sıfatını taşımıştır²⁰.

Osmanlı ekonomisinin 19. yüzyıldaki değişimi göz önüne alındığında, 1845 tarihli Edirne İmar Meclisi Raporunun; Tekfurdağı ve hinterlandındaki bölgenin üretim ve ticari faaliyetleri hakkında “*durum tespiti yapmaya*” olanak veren bazı veriler içerdiği görülür. Üstelik rapordaki bu veriler “*zamanlama*” olarak Osmanlı imalat sektörünü bitirdiği iddialarına neden olan 1838 Baltalimanı Ticaret Antlaşmasının 7 yıl sonrasına denk gelmesi nedeniyle de anlamlıdır.

1- Tarımsal Üretim

Osmanlı devletinin gelir kaynaklarının büyük bir bölümü toprağa dayalıdır. Tarımsal üretim hem en önemli gıda mahsulü hem de imparatorluğun baş-

¹⁷ Ayrıntılar için bkz. Mehmet Genç, “19.Yüzyılda Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün Klasik Prensiplerindeki Değişmeler” *Divân, İlmî Araştırmalar*, 1/6, 1999, s. 1-8.

¹⁸ Şevket Pamuk, “Zanaatların Direnişi ve Gerileyişi: Pamuklu Tekstil Örneği, 1820-1913” *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1984, s. 124.

¹⁹ Suraiya Faroqhi, “İstanbul'un İlaşesi ve Tekirdağ-Rodosçuk Limanı 16-17. Yüzyıllar” *ODTÜ Gelişme Dergisi, Özel Sayısı 1979-80*, Selim İlkin (Derleyen), Ankara 1981, s. 139-155. Tekirdağ iskelesinin İstanbul için önemi konusunda ayrıca bkz. Salih Aynural, *İstanbul Değirmenleri ve Finnlar, Zahirî Ticareti (1740-1840)*, İstanbul, 2002, s. 28.

²⁰ İlber Ortaylı, “16.Yüzyılda Rodosçuk (Via Aegnetia'nın Marmara Uzantısı)” *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim, Makaleler I*, Ankara, 2000, s. 85-88.

ta gelen ihraç ürünüdür. Ancak imparatorluğun nakliye sisteminin yetersizliği, çabuk bozulan mahsullerin pazarlarını sınırlandırmıştır. Bu sebeple gıda mahsullerinin çoğu kısa mesafelere nakledilmiştir. Yani, tarımsal üretimin gerek iç gerek dış tüketiciye ulaşması sürecinde bölgenin yerinin, nakliye vasıtalarının, mahsulün cinsinin ve hasat zamanının etkisi belirleyici olmuştur.²¹ Bundan dolayıdır ki, imar meclislerinin tarımsal üretimin kapasitesini ortaya çıkarma, gelişmesini engelleyen sorunları saptama ve üretimi artırma çarelerinin tespitine yönelik görevlerinin arkasında da bu gerçekliğin etkili olduğu söylenebilir.²²

Elimizdeki raporun tarımsal üretimle ilgili verileri, iki tablo da gösterilmiştir. Bunların ilki Tablo 5'tir. Bu tabloda, Tekfurdağı ve diğer kazalarda yetiştirilen ürünler (A) ve bu ürünler içinde hangilerinin daha revaçlı olduğu (B) satırında verilmiştir.

Tablo 5: Kazalarda Yetiştirilen Ürünler

Tekfurdağı	A	Buğday, Arpa, Keten, Yulaf, Kabluca, Kuşyemi, Burçak, Soğan, Bakla, Mercimek, Nohut, Sarımsak, Anason, Karpuz, Kavun, Duhan
	B	Buğday, Arpa, Keten, Soğan
İnöz	A	Buğday, Arpa, Çavdar, Susam, Bakla, Mısır, Penbe
	B	Buğday, Arpa, Penbe
İnecik	A	Buğday, Arpa, Yulaf, Kabluca, Keten
	B	Buğday, Arpa, Yulaf, Keten
Malkara	A	Buğday, Arpa, Susam, Keten, Bakla
	B	Buğday, Arpa, Susam, Keten
İpsala	A	Buğday, Arpa, Çavdar, Kabluca, Yulaf, Burçak, Susam, Serik, Bostan, Penbe
	B	Buğday, Arpa, Yulaf, Penbe

²¹ Donald Quataert, "19. Yüzyıla Genel Bakış Islahatlar Devri 1812-1914" *Osmanlı İmparatorluğunun Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Halil İnalcık-Donald Quataert (Ed.) C.2, Eren Yay. İstanbul, 2004, s. 966-67.

²² İmar meclislerine verilen talimatname için bkz. BOA. İMSM 45 ve 58 ile BOA. AMKT 28/98. Diğer yandan aynı süreç içinde, İngiliz Dış İşleri Bakanının Mustafa Reşit Paşaya Osmanlı kalkınmasının tarıma dayalı üretimle olabileceği yönünde telkinleri olduğu da bilinmektedir. Ayrıntılar için bkz. Necdet Kurdakul, *Tanzimat Dönemi Basınında Sosyo-Ekonomik Fikir Hareketleri*, Ankara, 1997, s. 46-50.

Meğri	A	Buğday, Arpa, Yulaf, Kabluca, Burçak
	B	Buğday, Arpa, Zeytin, Palamut
Şarköy	A	Buğday, Arpa, Yulaf, Üzüm, Kabluca, Çavdar, Keten, Susam, Burçak, Anason, Penbe
	B	Buğday, Arpa, Penbe, Üzüm, Keremet(?)
Keşan	A	Buğday, Arpa, Çavdar, Yulaf, Susam, Serik
	B	Buğday, Arpa, Susam
Ferecik	A	Susam, Buğday, Arpa, Çavdar, Penbe, Kabluca, Yulaf
	B	Susam, Buğday, Arpa
Evreşe	A	Buğday Arpa Yulaf, Susam, Anason, Bakla, Nohut ve bazı köylerde Penbe
	B	Buğday, Arpa, Susam, Penbe

Tabloya yansıyan bu veriler; bölgede tahıl üretimin önemini koruduğunu gösteriyor. Zira bugün olduğu gibi 1845'te de, susam, keten, baklagil gibi ürünlerin yaygın bir üretimi olduğu anlaşılıyor²³. Bu da, bölgedeki işgücünün yeterli olduğu yönündeki bulgunun doğruluğunun bir kanıtıdır. Çünkü bu ürünlerin yetiştirilmesi emek-yoğun bir üretim şeklini gerektirir. Diğer bir deyişle tarımsal üretim konusunda ortaya çıkan bu kompozisyon, bölgenin işgücü, taşıma ve pazar olanaklarıyla doğrudan bağlantılıdır²⁴. Fakat elimizdeki veriler, yetiştirilen mahsullerin miktar, kıymet vb. rakamsal değerleriyle ilgili bilgileri içermemektedir. O sebeple meclis raporlarındaki verilerden kantitatif sonuçlar çıkarmak mümkün olamadı. Ama üretimin ölçülmesi ve üretim/tüketim dengesi hakkında 1845 tarihli temettuat defterleri kullanılarak bazı çıkarımlara ulaşılabilmektedir. Mesela temettuat kayıtlarında yer alan oşür vergisinden hareketle mahalle veya köy ölçeğinde üretim miktarı hesaplanabilir²⁵. Yine bir kişinin yıllık buğday ihtiyacı-

²³ Hububatın yanı sıra sebze, bakliyat, kabluca (kuşyemi), keten, susam gibi dünden bugüne bölgede yetiştirilen ürünler hakkında bkz. Faroqhi, s. 150; Şemseddin Sami, *Kâmus'ul- a'lâm*, C. 3, İstanbul 1305, s. 1662; "Tekirdağ" *Yurt Ansiklopedisi*, C. 9, s. 6984 ve 6998-99.

²⁴ Tefvik Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, Eren Yay. İstanbul, 1998, s. 79-80.

²⁵ Bölgeyle ilgili elimizdeki 1840 tarihli temettuat defterlerinde aşar vergisiyle ilgili bir veri yoktur. 1840 defterlerindeki aşar vergisinin niteliği hakkında bkz. Kütükoğlu, s. 406. Bu sebeple benzer bir hesaplama yapamadık. Ama bu tür hesaplama örnekleri için bkz: Ayla Efe, "1260-61/1844-45 Temettuat Sayımı Işığında Çukurhisar Köyünün Sosyal Ekonomik Görüntüsü", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6/1, 2006, s. 32; Mesud Küçükkalay-Ayla Efe "Osmanlı Zirai Sektörünün Ticarileşebilme İmkânı Üzerine Bir Deneme 1844-45 Alpu Köyü Örneği", *OTAM*, 20, Ankara, 2009, s. 254.

nın yaklaşık 8 kile olmasından yola çıkarak aynı birimde yaşayan kişilerin ne kadar buğday gereksinimi olduğu saptanabilir²⁶. Aradaki fark, üretimin yeterli olup olmadığı sorusunun cevabı olacaktır. Dolayısıyla meclis raporlarındaki rakamsal verilerin yetersizliği, temettuat defterlerinin verileri kullanılarak bazı çıkarımlar için yararlanılabilir. Bunun yanı sıra raporda, tüm kazaların hasat mevsiminin Haziran, satış zamanının Eylül başı olduğu bilgisine yer verilmiştir. Bu bilginde vergi ödemelerin Tanzimat'la birlikte "hasat" zamanı dikkate alınarak yapılması yönündeki tutumdan kaynaklanan bir ihtiyacın gereği olarak rapora yansıtıldığı söylemek mümkündür²⁷.

Tarımsal üretimle ilgili düzenlenen ikinci tablomuz, bölgede pamuk (penbe), ipek (harir) ve zeytin gibi sanayi ürünlerinin yetiştirilme koşullarıyla ilgili araştırma verilerinin gösterildiği Tablo 6'dır.

Tablo 6: Kazaların Pamuk, Zeytin, İpek Üretimi²⁸

Tekfurdağı	Zeytin nefsi kazada yetiştirilemiyor. Tevabi köylerin bazısında oldukça pamuk yetiştiriliyor. Halk 3-5 sene içinde 4-5 kıta alacehri fidanı ve ipek böceği yetiştirmeye hevesli. Eğer birkaç sene öşür bu ürünlerden alınmaz ise üretim artırılabilir. Bazı isteklilerde Kızanlıkta yetiştirildiği gibi 100-200 dönüm gülfidanı yetiştirmek istiyor. Fidan celbi ve ekimi için 50 bin kuruş krediye ihtiyaçları vardır.
İnöz	İpek ve zeytin ağaçları yetiştirilmesi mümkün değil. Fakat biraz pamuk yetiştirilmekte ve artırılmasına gayret edilmektedir.
İnecik	Kazanın arazisi taşlık olması nedeniyle pamuk, ipek ve zeytin ağaçları gibi mahsullerin yetiştirilmesine uygun değildir.
Malkara	Pamuk, zeytin ağacı yetiştirilmesi şiddetli kış nedeniyle mümkün değil. Fakat dut fidanı dikimi yapılıyor.

²⁶ Ekmeğe dayalı bir beslenme rejiminde yeterli kalori alabilmek için tüketilmesi gerekli buğday miktarı 208 kg (un miktarı 177 kg) olarak hesaplanmıştır. Nitekim yapılan hesaplamalara göre, bir kişinin ortalama günlük kalori ihtiyacı vücut büyüklüğü, çalışma süresi ve iklim koşullarına bağlı olarak 1625 ile 2011 kalori arasında değişmektedir. Temel beslenmesini tahıldan sağlayan bir toplumda bir insan bu kadar kaloriyi yılda 190-235 kg arası buğdaydan sağlayabildiği saptanmıştır. Osmanlı devletinde göçmenlere yolculuk esnasında verilen yarım kıyye ekmekten yola çıkılarak bir kişinin yılda 196,5 kg buğday tüketebileceği hesaplanmıştır. Bu da, bir İstanbul kilesinin ortalama 26 kg olduğu düşünülürse yaklaşık 8 kile buğdaya karşılık gelir. Bkz. Güran, *Tarım*, s. 93 ve dipnot no: 1 ve 2.

²⁷ Tefvik Güran, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları 1841-1861*, TTK Yayını, Ankara 1989, s. 9-13.

²⁸ Raporda Şarköy ve Evreşe kazalarında ipek, pamuk, zeytin ağaçları, alacehrinin (boya otu) yetiştirilip yetiştirilmediği konusunda bilgi verilmemiştir.

Meğri	İpek, pamuk yetiştirilmesi mümkün değil fakat palamut ve zeytin ağaçları vardır. Zeytin ağaçlarının artırılması için 10 bin kuruş krediye ihtiyaçları vardır.
Keşan	İpek, pamuk, zeytin ağaçları cehri fidanı yetiştirilmesi mümkün değil. Fakat kazanın ovasının aşağısı kurtarılsa pamuk ve dut fidanı yetiştirilmesi mümkün olabilir.
Ferecik	İpek, pamuk, zeytin bir miktar yetiştiriliyor. Artırılmasına arazi koşulları nedeniyle imkân yoktur.

Osmanlı dış ticareti ile ilgili araştırmalar, devletin pamuk ve ipek ihracının dış talebe bağlı olarak dalgalı bir seyir izlediğini fakat 19. yüzyıl süresince sürekli bir artış eğilimi içinde olduğunu göstermektedir²⁹. Tekfurdağı özelinde Tablo 6'da verdiğimiz veriler ise; bölgede pamuk üretiminin yaygın olmasına karşın, ipek ve zeytin yetiştiriciliğinin yeterince gelişmediğini ortaya koymaktadır. Gerekece olarak da toprakların elverişsiz oluşu veya kredi talepleri gibi koşulların öne sürüldüğü görülmektedir. Fakat raporda tarımsal üretimin ticari potansiyelini harekete geçirmek üzere, alacehri yetiştiriciliğine yer verilmesi de dikkat çekicidir. Çünkü doğal boya maddesi olarak kullanılan alacehri ve kökboyası Avrupa özellikle de İngiltere'nin en önemli ithal maddeleri arasındadır. Kimyasal boya maddelerinin kullanımı artuncaya kadar da oldukça yaygın bir üretimi söz konusu olmuştur³⁰. Dolayısıyla meclis üyelerinin bölgenin ekonomik potansiyelini harekete geçirmek adına alacehri yetiştiriciliğini önermeleri akılcı bir yaklaşımdır. Aynı şekilde Kızanlık'tan gülfidanların getirilebileceğine işaret edilmesi de dikkate değer bir veridir³¹.

²⁹ Mesela D. Quataert, Osmanlı devletinin pamuk ihracı dalgalı bir seyir izlediğine dikkati çeker. Quataert göre; yüzyılın ilk yarısında Amerika'nın güneyi ve Mısır'da pamuk üretim alanları artırılınca, dünya pazarındaki yerini kaybetmiştir. Amerikan iç savaşı esnasında yeniden imparatorluğun pamuk üretimi artmıştır. Fakat yüzyılın devam eden yıllarında tekrar üretim düşmüştür. 1900'lerden sonra ise, dünya mensucat üretiminin pamuk üretiminin ihtiyacı karşılayamayacak kadar artınca imparatorluğun pek çok bölgesinde pamuk ihracatı yeniden artış göstermiştir. Osmanlı ihraç ürünleri içinde olan ipek ihracının ise, yüzyıl süresince önemini hep koruduğuna işaret eder. Özellikle de Fransa ve İtalyan dokumacılarının yeknesak kalitede ipek talepleri ile ipek ihracının 1850-60 yıllarında yeniden yükselişe geçtiği üzerinde durur. Bkz. Quataert, *Osmanlı Tarihi*, s. 969.

³⁰ Alacehri, sandıken gibi boya maddelerinin üretimi ve satışı 1860'lara kadar sürmüştür. Fakat büyük arazilerde yetiştirilen alacehri, analın vb. kimyasal boya maddelerinin ortaya çıkmasıyla birlikte fiyatları birkaç yıl içinde yüzde seksenler varan bir oranda hızla düşmüştür. Bkz. Donald Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, İletişim Yay, İstanbul, 1999, s. 54-57.

³¹ Kızanlık'tan Anadolu'ya gelen göçmenler daha sonraki tarihlerde de Anadolu'da gülfidam üretimini başlatacaklardır. Mesela göçmenler önce Bursa, Aydın, Kastamonu'da gülfidamı yetiştirmişlerdir. Daha sonra da bugün gül birliğin merkezi olan Isparta ve Burdur da gülyeğin ve gülsuyu

Raporda bölgenin hayvan varlığı, tarımsal üretimin devamlılığı açısından temel girdi temelinde ele alınmıştır. Kazaların çift hayvanlarının kıymetleri, satın alınabileceği kazalar, tohumluk ve işgücüyü birlikte değerlendirilmiştir. Yoksa temettuat defterlerinde olduğu gibi, hayvanların cinsi, hâsılları konusunda bir veriye yer verilmemiştir. Kazalar arası ticari ilişkiye de işaret eden bu veriler için Tablo 7 düzenlenmiştir.

Tablo 7: Kazaların Çift Hayvanı Varlığı³²

Tekfurdağı	Çift hayvanı olarak kullanılan öküz, manda, hergele vb. hayvanlar Balçık ve Bergos (Burgaz) panayırından alındığı, pulluk tabir olunan manda öküz çiftinin 500-600 kuruş, bayağı öküz çiftinin 700-800 kuruş olduğu
İnöz	Karasığır çifti 500-600 kuruş olup, İpsala Keşan ve Malkara'dan alındığı
Malkara	Ziraat edevati olan manda ve tohumluk ve arazileri yeterlidir. Ancak gerekli olursa pulluk manda öküzünün çiftine 750 kuruş, bayağı karasığır öküzünün 600 kuruşa satın alındığı
İpsala	Öküz, manda ve tohumluk yeterli değildir. Arazinin tümünde ekim yapılmıyor. Lüzum görüldüğünde Keşan'dan pulluk öküz 800 kuruşa satın alınıyor
Meğri	Ziraat edevati ve tohumluk yeterli fakat arazi taşlıktır
Keşan	Tohumluk, çift ve edevati olmadığından arazinin tümünde ziraat yapılmıyor. Nüfusu yeterlidir. Gerekli olursa derun-i kazadan icabına göre de Malkara ve İpsala kaza pazarlarından hayvan ve tohumluk tedarik edilebiliyor

Dolayısıyla tablolarda görülen bu veri dizinleri, rakamsal açıdan eksiklikler içerse de, bölgesel zirai üretimin niteliği ve ticari potansiyeli konusunda ayrıntılı birer dökümdür.

2- İmalat ve Mesleki Örgütlenme

Raporda “ehl-i zanaat, erbab-ı zanaat veya esnaf” isimleriyle ifade edilen meslek mensupları; mal ve hizmet üretimi ile ilişkili herhangi bir iş kolunun belirli bir alanında uzmanlaşmış olarak çalışanların meydana getirdiği bir örgüt-

elde edilen bahçeleri Kızanlık göçmenleri kurmuştur. Bkz. Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarımı 1876-1908*, Türkiye İşbankası Yay, İstanbul, 2008, s. 256-257.

³² Raporda Evreşe ve Fireciğin tarımsal üretim için gerekli olan ziraat edevati, tohumluk ihtiyacı hakkında bilgi verilmemiştir.

lenme olarak tanımlanır. ³³ Lonca denilen bu mesleki örgütlenme, bir yerleşim yerinde belirli sayıda ve belirli bir grubu oluşturacak şekilde organize edilmiştir. Ancak meclis raporunda meslek gruplarının sayısal mevcudu veya üretim miktarları hakkında herhangi bir bilgiye yer verilmemiştir. Yalnızca, Tablo 8’de gösterdiğimiz gibi, kazalardaki mesleklerin isim ve sektör mensuplarının nüfus içindeki miktarları verilmeyle yetinilmiştir.

Tablo 8: Kazalar Nezdinde Esnaf Sayısı ve Grupları

Kaza	Esnaf Sayısı	Esnaf Grubu
Tekfurdağı	4547	Bakkal, Attar, Bezzaz, Değirmenci, Kahveci, Berber, Kunduracı, Terzi, Abacı, Ensereci, Çilingir, Taşçı, Duhancı, Peştamalı, Meyhaneci, Kuyumcu, Dülger, Arabacı, Saraç, Basmacı, Kalaycı, Nalbant, Boyacı, Kasap, Şekerci, Leblebici, Şişeci, Tenekeci, Demirci
İnöz	1403	Bakkal, Attar, Mellah, Çömlekçi, Kuyumcu, Fıçıcı, Düveci, Nalbant, Kayıkçı, Meyhaneci, Terzi, Hasırcı, Keremetçi, Duhancı, İçkici, Nakkaş, Ekmekçi, Bezzaz, Marangoz, Halatçı, Tüfenkçi, Demirci, Eskici, Doğramacı, Kalaycı, Keresteci, Kürkçü, Berber, Kahveci, Arabacı, Yemenici, Muylap, Değirmenci, Dülger, Mumcu, Makaracı,
İnecik	15	Bakkal, Attar, Kahveci, Berber, Nalbant, Dülger, Pazarcılık
Malkara	910	Bakkal, Attar, Kahveci, Berber, Nalbant, Dikici, Helvacı, Muylap, Debbağ, Pazarcılık
İpsala	296	Bakkal, Attar, Kahveci, Berber, Nalbant, Satıcı, Kalburcu, Çilingir, Debbağ, Pazarcılık
Meğri	26	Bakkal, Attar, Kahveci, Berber, Nalbant, Dülger, Duvarcı, Kalaycı, Terzi, Kasap, Pazarcılık
Şarköy	679	Bakkal, Attar, Simitçi, Duhancı, Çerçici, Dülger, Meyhaneci, Değirmenci, Marangoz, Kalaycı, Demirci, Duvarcı, Yemenici, Kahveci, Berber, Fıçıcı, Terzi, Gemici, Nalbant, Semerci, Boyacı, Çanakçı, Kasap, Mumcu, Pazarcılık
Keşan	722	Bakkal, Attar, Kahveci, Berber, Nalbant, Çilingir, Debbağ, Değirmenci, Devci, Pazarcılık
Ferecik	328	Bakkal, Attar, Boyacı, Kahveci, Berber, Nalbant, Duhancı, Dülger, Arabacı, Kasap, Kalaycı, Değirmenci, Pazarcılık
Evreşe	250	Bakkal, Attar, Devci, Dülger, Kuyumcu, Balıkçı, Değirmenci, Kiracı, Gemici, Boyacı, Terzi, Muylap, Arabacı, Sığırmaç, Nalbant, Keremetci, Meyhaneci, Berber, Kahveci, İplikçi

³³ Mehmet Genç, “Osmanlı Esnafı ve Devlet”, *Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yay., İstanbul, 2009, s. 294-295.

Buna karşın, bölgede meslek gruplarının kazançları ve miktarları hakkında genel bir değerlendirme yapılmıştır. Kanaatimizce mesleki örgütlenme konusunda raporların esas önemi de bu satırlarda gizlidir. Çünkü bu veriler, halkın gereksinimlerini karşılamaya yeter miktarda mesleki örgütlenmenin olup olmadığı ve hangi meslek dalının kazancın iyi olduğu konusunda bir fikir edinmemizi olanaklı kılmaktadır. Nitekim Edirne İmar Meclisi Üyeleri Tekfurdağı ve diğer kazalarla ilgili şu bilgileri not etmişlerdir;

- Evreşe, Ferecik, Keşan, İpsala, Meğri, Malkara ve İncecik'te, çiftçilerin (erbab-ı ziraatın) geliri ile miktarı ziyadedir.
- Tekfurdağı'nda iskele tüccarının geliri ve çiftçilerin miktarı ziyadedir.
- Şarköy'de, çiftçilerin geliri ile esnafın miktarı ziyadedir.
- İnöz'de iskele tüccarının geliri ile esnafın miktarı ziyadedir.

Öte yandan Tablo 9'da somutlaştırarak gösterdiğimiz veriler, Osmanlı kırsalıyla ilgili çok önemli bir tespiti ortaya çıkarmaktadır. Tablo da %18,1 olarak görünen rakam; 19. yüzyılda Osmanlı tebaasının % 80'ninden fazlasının kırsal alanda yaşadığı bilgisi temel alındığında³⁴, % 80 içinde yer alan Tekfurdağı bölgesinin toplam nüfusunun yaklaşık % 20'sinin, imalat sektörünün temsilcisi olduğunu gösterir. Bir diğer deyişle bu bilgi, "19. yüzyılda loncaların gerilemesi öne çıkarılarak Osmanlı imalat sektörünün gerilediği yönündeki inanışının" pek de doğru olmadığı anlamına gelir³⁵. Üstelik bu rakama (%18,1'e) kendi ihtiyaçları için iş yapan ve tarımsal üretimin bir parçası olarak kaydedilen gizli üreticiler dâhil değildir. Zira Osmanlı toplumunda, kırsal alanda yaşayan ailelerin gerek kendi tüketimleri gerekse ticari amaçlarla hem tarım hem de imalatla uğraştıkları bilinen bir gerçektir³⁶.

Tablo 9: Toplam Nüfus İçinde Esnafın Oranı³⁷

Kaza	1845 nüfusu	Esnaf	%
Tekirdağ	12.256	4.547	37,1
İnöz	3.276	1.403	42,8

³⁴ Quataert, *İmalat*, s. 15.

³⁵ Suraiya Faroqhi'de yerel zanaatkar ve tüccarların Avrupa nüfuzuna karşı 19. yüzyılın sonlarına değin normal akışını koruduğuna dikkati çeker. Bilhassa da imparatorluğun daha dış bölgelerinde bu konunun doğrulanması için araştırılmasını önerir. Bkz. S. Faroqhi, "Esnaf Ağaları ve Osmanlı Zanaat Üretimi 16-17. Yüzyıllar" *Osmanlı Ülkesinde Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, YPK, İstanbul, 2003, s. 11.

³⁶ Quataert, *İmalat*, s. 14-15.

³⁷ Tablo 9' da ki değerler Tablo 1'deki verilerden derlenmiştir.

İnecik	900	15	01,6
Malkara	4.684	910	19,4
İpsala	2.175	296	13,6
Meğri	1.335	26	01,9
Şarköy	11.556	679	05,8
Keşan	5.272	722	13,6
Ferecik	7.218	328	04,3
Evreşe	1.900	250	13,1
Toplam	50.572	9.176	18,1

Meclis raporundaki veriler içinde dikkat çekici bir diğer husus da; Tablo 10'da “diğer” başlığı altında verdiğimiz ve “sınıf-ı muhtelite” olarak rapora kaydedilen grubun, hem toplamda hem de her kaza genelinde en büyük kısmı oluşturmaktadır.

Tablo 10: Kazalar Nezdinde Sınıf-ı muhtelite³⁸

Kaza	1845 nüfusu	Diğer	%
Tekfurdağı	12.256	5.500	44,8
İnöz	3.276	1.694	51,7
İnecik	900	450	50,0
Malkara	4.684	1.262	26,9
İpsala	2.175	704	32,3
Meğri	1.335	932	69,8
Şarköy	11.556	10.012	86,6
Keşan	5.272	3.019	57,2
Ferecik	7.218	3.900	54,0
Evreşe	1.900	990	52,1
Toplam	50.572	28.463	56,2

Raporda sınıf-ı muhtelite; çocuk, yaşlı, özürli, iş göremez, işi olmayanlar, amele, hizmetkâr ve papazında dâhil olduğu geniş bir gruplamayı içerir³⁹.

³⁸ Tablo 10'da yer verilen değerler Tablo 1'deki verilerden derlenmiştir.

³⁹ Sınıf-ı muhtelitenin kazalar nezdinde bileşimi şöyledir: Tekfurdağı: sabıyan, sabî, çoban, rençber ve değirmen ameleleri, kiracı, hancı, aşçı, turşucu

İnöz: sabıyan, sabî, amelmande, çoban, bağçevan, çömlekçi çırağı, rençber amelesi

İnecik: müsinn ve ihtiyar, sabî, rençber amelesi, eimme, sabıyan, çoban

Malkara: müsinn ve ihtiyar, sabî, rençber amelesi, eimme, çoban, bağcı

İpsala: sabıyan, müsinn ve ihtiyar, eimme, çoban, sığırtmac, hizmetkâr, çapacı

Meğri: sabıyan, müsinn ve ihtiyar, çoban, eimme, amele, hizmetkâr

Oransal olarak % 56,2 gibi yüksek bir rakama denk gelir. Bu, toplam nüfusun yarısından fazlası demektir. Ama faal işgücünün yarısından fazlası anlamına gelmez. Çünkü gruba, görüldüğü gibi, bazı meslek sahibi kişiler de ilave dilmiştir. Neden böyle bir sınıflama yapıldığını sorguladığımızda, vergi muafiyeti olan kişilerin bu grup içinde toplandığı izlenimi uyanmaktadır. Ancak, yine de bu olasılığın doğrulanması için ilgili kazaların temettuat defterlerindeki verilerle karşılaştırılması gerekir⁴⁰.

Diğer yandan rapordaki imalat sektörüyle ilgili bu verileri, tarımsal üretim ve nüfusla ilgili verilerle yan yana getirdiğimizde, daha bütünsel bir resim çizmemizde olasıdır. Mesela bölgede toprak/nüfus yapısı, topraklarının tarıma elverişli olup olmaması ile esnaf sayısının fazla olduğu kazalar arasında bir ilişkinin olup olmadığı (örneğin toplam nüfusunun % 37,1'inin esnaf olduğu Tekfurdağı ve yine toplam nüfusunun % 42'sinin esnaf olduğu İnöz' ü) dikkate aldığımızda; bir, her iki kaza da icra edilen mesleklerin oldukça çeşitli ve fazla olduğu görülür. İki, her iki kaza da; arazisine göre nüfusu yeterlidir. Tümünde ekim yapılabilir bilgisine rastlanır. Bu sebeple sözü edilen kazalardaki nüfusun ortalama % 40'nın esnaf olması, tarımsal yapı ile alakalı gözükmemektedir. Diğer bir deyişle nüfusunun % 40'ı esnaf olsa bile, kazada tarımsal üretim için de gerekli işgücü vardır şeklinde bir fikir yürütmek olasıdır. Dolayısıyla imar meclisi raporlarının; nüfus, tarım, imalat vb. konularda döküm niteliğindeki ayrıntılı verileri, esasında birbirini bütünleyici nitelik taşır.

3- Ticari Yaşam ve Tüccar

Osmanlı ülkesinde, milyonlarca çiftçi ve zanaatkar ihtiyaçlarını ya kendileri üretiyor veya yetiştirdiklerini/ürettiklerini civarlarındaki bölgelere satarak hayatlarını idame ettiriyorlardı. Ancak imparatorluğun sınırları dâhilinde imal edilen veya yetiştirilen bu zirai mahsullerin bölgeler içindeki ve bölgeler arasındaki ticaretin değil değişimini ispat etmek, hacmini ve kıymetini hesaplamak dahi bir problemdir⁴¹. Hatta pazarlarla ilgili verilerin ele geçirilebildiği yerlerde

Şarköy: sabıyan, müsinn ve ihtiyar, eimme, papas, bağcı, çiftçi ameleleri, keremetçi ameleleri, çoban, oduncu, basmacı

Keşan: sabıyan, müsinn ve ihtiyar, alil, eimme, çoban, rençber ameleleri, hizmetkar

⁴⁰ Temettuat defterlerinde hane reislerinin meslekleri, vergi/vergi-yi mahsusa miktarını ve/veya hane reisinin muafiyeti varsa bu konuyla ilgili bilgiye ulaşmak mümkündür. Bkz. Kütükoğlu, s. 402-403 ve 404-405.

⁴¹ Ticaretin hacmi konusunda konsolosluk raporlarında sevk edilen veyahut satın alınan malların cinslerini bulmak olasıdır. Lakin bu rakamlara ithal edilip de imparatorluğun başka yerlerine sevk edilen malların dâhil edildiği de dikkate alınmalıdır. Bkz. Quataert, *Osmanlı Tarihi*, s. 24; Aynı-

bile, ne bu gelirin temsil ettiği miktar, ne de ticaretin kapsamı konusunda yeterli bir bilgi bulunmaktadır. Dolayısıyla hala Osmanlı kent ve kasabalarıyla binlerce köy ve daha küçük kasabaların iç ticaret hacmi bilinmemektedir⁴².

Bu bilinmezliğin üzerindeki sis perdesinin aralanmasına, meclis raporlarında yer verilen bazı verilerin yardım ettiği görülmektedir. Mesela aşağıdaki tabloda görüldüğü gibi, meclis üyeleri, kaza ve bağlı köylerdeki tüccar sayısı, alım satımına konu olan mallara ait verileri kaydetmişlerdir⁴³.

Tablo 11: Tüccarlar ve Ticari Faaliyetler

Kaza	Tüccar Sayısı	Ticari Faaliyetleri
Tekfurdağı	83	Tüccarların bir kısmı mahall-i saireden çuka, fes, duhan, tömbeki, kahve, pirinç, pamuk, kereste, çorap vb. ürünleri celp ve fûruht etmekte iken bazılarının kaza da yetiştirilen ürünlerin satışı ile uğraştığı, bunun yanında Eşkâl adlı köyün reayasının da kebe imaliyle uğraşıp ticaretini yaptıkları.
İnöz	55	Tüccarların bir kısmı mahall-i saireden çuka, fes, sabun, basma, şeker, kahve, duhan, boya, kereste, peynir, çorap vb. eşya ve emtiayı celp ve fûruht ettikleri, bazılarının mahsulü kaza ahz ve itası ile uğraştıkları. Özellikle de çömlek ve küp imali ve ticareti yaptıkları.

ca konsolosluk raporları hakkında bir değerlendirme için bkz. Mübahat Kütükoğlu, "Osmanlı İktisat Tarihi Bakımından Konsolos Raporlarının Ehemmiyet ve Kıymeti" *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, İstanbul Edebiyat Fakültesi Yayını 1981-82, 10-11, İstanbul 1983, s. 151-166.

⁴² Bruce McGowan, bunu iki nedene bağlar. Birincisi; yabancı tüccarların (yerli tüccarlara göre dezavantajlı olduğu) iç bölgelere çok seyrek gitmelerine, ikincisi; Osmanlı hükümetlerinin ticaretle ilgisinin sadece ticaretin mali sonuçlarıyla sınırlı olmasına dayandırır. Diğer yandan, Osmanlı ülkesindeki iç gümrük noktalarının sayısı ve ticaretten kestikleri verginin aynı dönemde Avrupa'da (örneğin Almanya'da) görülenden çok az olduğu değerlendirmesinde bulunur. McGowan'a göre; "Osmanlı'nın dünya ile ticareti hakkındaki en somut gerçek, belki de hala imparatorluk içindeki ticaretin gölgesi altında yapıldığıdır". Bkz. Bruce McGowan, "Ayanlar Çağı 1699-1812" *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Halil İncelik, Donald Quataert (Ed.), C. 2, Eren Yay, İstanbul, 2004, s. 853, 847.

⁴³ Görüldüğü üzere, raporda sahilde ve aynı zamanda iskele olan Tekfurdağı, İnöz, Meğri ve Şarköy'de sayısal açıdan az da olsa tüccarların varlığı kaydedilmiştir. Bu dört kaza merkezinin deniz kenarında olması haricinde (Meğri dışında) geniş bir meslek grubuna sahip olduğu görülür. Dahası Meğri de dâhil tüccar grubuna sahip olan kazaların aynı zamanda alım satım ve özellikle de pazarcılık zanaatıyla ilgilenen gruplarının varlığı da rapordan anlaşılmaktadır. Ancak raporda tüccar olarak kaydedilenler ile pazarcılıkla uğraşan meslek mensupları arasında ne gibi bir fark olduğu neden pazarcılıkla uğraşanların tüccar değil de esnaf olarak kaydedildiğine dair bir bilgi yoktur.

Şarköy	192	Tüccarların bir kısmı mahall-i saireden çuka, fes, tömbeki, şeker, çorap vb. eşyanın ticaretiyle uğraştıkları.
Meğri	25	Mahall-i saireden tömbeki, duhan, kahve, şeker, çorap vb. eşyanın ticareti ve kazada yetiştirilen ürünlerin alım satımının yapıldığı.

Ne var ki raporda karanlıkta kalan bazı noktalar da yok değildir. Örneğin, “mahall-i saireden” ifadesinin çevre kaza ve şehirleri mi yoksa dış ticaretin yapıldığı yerleri mi işaret ettiği anlaşılamamaktadır. Oysa o gün için belki meclis üyelerinin gereksiz görüp kaydetmedikleri bu bilgi, iç/dış ticari ilişkinin ortaya çıkarılmasında ipucu teşkil edebilirdi. Fakat yine de “*Tüccarların bir kısmı mahall-i saireden çuka, fes, sabun, basma, şeker, kahve, duhan, boya, kereste, peynir, çorap vb. eşya ve emtiayı celp ve fînuht ettikleri*” şeklindeki bulguyu, Osmanlı devletinin Avrupa’yla eklemleme süreciyle ilgili bilgilerle yan yana getirdiğimizde biraz daha açıklayıcı sonuçlara ulaşabiliriz. Mesela 1740’lardan sonra Osmanlı pazarına, şeker, boya maddeleri ve Yemen kahvesinden daha ucuz Antil kahvesi gibi ürünlerin girmeye başladığı bilgisi, kahve, boya ve cam gibi malların sömürge malları olduğunu düşündürmektedir⁴⁴.

Diğer yandan aba, pirinç gibi ürünlerin de büyük bir olasılıkla yakın bölgelerden getirildiği düşünülebilir. Çünkü Edirne yöresinin 19. yüzyıl boyunca, aba ve şayak imalatında özellikle hem uzak pazarlara satış için yüksek kalitede bir üretim düzeyini tutturduğu ve hem de Osmanlı ordusu için önemli miktarlarda kumaş ürettiği bilgisi saptanmıştır⁴⁵. Yine Filibe başta olmak üzere diğer bir kaç Balkan vilayetinin aba üretiminde uzmanlaşmış olmaları⁴⁶ ve de Tekfurdağı ile

⁴⁴ Osmanlı kıyılarının uluslararası emtia pazarına açılması konusunda özellikle McGowan; ithal edilen bu sömürge mallarına her dönem Osmanlı zevkine hitap etmiş bir Avrupa mamulleri listesini eklemenin mümkün olduğunu şeklinde bir vurgu yapar. Bir eyaletten diğerine sadece öncelikler itibarıyla farklılık görülebileceği mamul listesinin en başında, yünlü kumaşlar (özellikle Languedoc ve Lyons dokumaları) madeni eşya, cam eşya, porselen, barut veya en iyi kalite kâğıt, iksirler ve lüks ya da nadir hediyelik eşyalar özellikle saatlerin geldiğine işaret eder. Bkz. McGowan, s. 849; Şevket Pamuk ise, şeker, çay ve kahve gibi imparatorlukta üretilmeyen malların ithal edilmesinin doğal karşılanması gerektiğini bildirir. Ama diğer yandan da Osmanlı ithalatının 19 yüzyılın başlarında tüketimle karşılaştırıldığında hacminin hala çok sınırlı kaldığına işaret eder. Bkz. Şevket Pamuk, “Bağımlılık ve Büyüme: Küreselleşme Çağında Osmanlı Ekonomisi 1820-1914” *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme, Seçme Eserler II*, İstanbul, 2008, s. 17, 21.

⁴⁵ Edirne ve Filibe’nin aba ve şayak üretiminde uzmanlaşmasının yanı sıra Filibe’nin önemli bir çeltik/pirinç yetiştirme merkezi olduğunu da biliyoruz. Özellikle de 16-17. yüzyıllardan Filibe’de yetiştirilen pirincin hem İstanbul hem de Trakya’ya taşındığını hatta bu nedenle Mısır pirincine Trakya’da talep olmadığı tespit edilmiştir. Bkz. Faroqhi, “Rodocuk”, s. 142

⁴⁶ Balkanlarda başlıca aba üretim merkezi, Filibe, İslimiye, Gabrova, Kotel ve Samakov’dur. Öyle ki buralarda yapılan üretimin mahalli pazar tüketimi ile sınırlı kalmadığı Suriye’ye kadar

sözü edilen bu bölgeler arasındaki yol bağlantısının varlığı, abanın bu bölgelerden getirilmiş olması olasılığını artırmaktadır⁴⁷. Dolayısıyla raporda mahall-i saireden ifadesiyle anlatılmak istenenin, hem yakın ve civar Balkan vilayetleri hem de Yenidünya'yla artan ticari ilişkiye karşılık geldiğini düşünmek pek yanlış olmayacaktır. Ayrıca rapora Tekfurdağı Eşkâl köyünde "kebe" imalinin yapılp satılması ve İnöz'de çömlek, küp imalinin ve ticaretinin yapıyor olmasının kaydedilmiş olması bölgede yerel imalatın varlığını gösteren bir diğer veridir⁴⁸. Bu sebeple bölgenin klasik dönemde olduğu gibi, hem üretim hem de dağıtım bölgesi olma sıfatını korumaya devam ettirdiği izlenimi uyanmaktadır. Fakat bunu ispatlayacak rakamsal verilerin olmadığı da ortadadır. Yine de sömürge mallarının Tekfurdağı'na kadar girmiş olması, Osmanlı ekonomisinin Avrupa'ya eklenme sürecinin bölgesel boyutuna ışık tutan bir gösterge olduğuna dikkat etmek gerekir⁴⁹.

Ticari yaşamla ilgili rapora yansıyan verilerden bir diğeri de; kazaların bağlı olduğu iskele, pazar yeri, pazar günü ve kullanılan nakil araçları bilgisidir. Tekfurdağı'yla ilgili bu veriler Tablo 14'te verilmiştir.

satışının yapıldığı da saptanmıştır. Bkz. Nikolay Todorov, "19. Yüzyılın İlk Yarısında Bulgaristan Esnaf Teşkilatı", *İstanbul İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 27, No.1-2, Ekim 1967-Mart 1968, s. 1-35; Yine, Balkanlarda zanaat ya da imalathane tarzında çalışan üretim kolunun yabancı rekabeti karşısında sekteye uğramadığı aksine halkın örf, adet ve ihtiyaçlarına bağlı olarak gelişmeye hatta Balkan ve doğu pazarlarındaki arz ve talebe uygun olarak hacmini artırmaya devam ettiği de saptanmıştır. Bkz. Virginia Paskaleva, "Osmanlı Balkan Eyaletlerinin Avrupalı Devletlerle Ticaretleri Tarihine Katkı 1700-1850", *İstanbul İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 27, No. 1-2, Ekim 1967-Mart 1968, s. 73-74.

⁴⁷ Suraiya Faroqhi, bilhassa Tekirdağ- Rodosçuk limanının deniz ve karayolu bağlantısının önemine dikkati çekmiştir. Filibe-Edirne-Tekirdağ arasındaki yolun canlı olması haricinde bu yolda taşımacılıkta araba kullanıldığı ve yakında bulunan Bergos kasabasının da ayrı bir araba pazarı bulunduğunu ifade eder. Yine Vize yakınlarında bulunan bir köyün halkının da araba imalatı ve tamirinde uzmanlaştığını söyler. Ayrıca Edirne'ye ulaştıktan sonra Meriç vadisi izlenerek kayık ve benzeri ufak gemilerle Filibe'ye ulaşabildiğini yazmıştır. Bkz. Faroqhi, Rodosçuk, s.141.

⁴⁸ Aba ve kebe adı ile bilinen ucuz yünülerin fakir ve orta tabakanın giyiminde ve orta ve yüksek tabakanın mesken ve mefruşatında kullanıldığı için geniş bir talebe konu olduğu bilinmektedir. Zira Mehmet Genç, hammaddenin bol ve ucuz olması bu kumaş üretiminin 18. yüzyıl boyunca üretimi genişlediğini ve de hem imparatorluk içinde hem de bölgeler arası mübadeleye artan oranda katılmaya devam ettiğine vurgu yapar. Özellikle de Adriyatik bölgesinde ve hatta kolonilerdeki esirlerin giyiminde kullanılması nedeniyle Marsilyalı tüccarlar tarafından önemli miktarda satın alındığına dikkati çeker. Bkz. Genç, sanayi, ticaret ve esnaflar, s. 237-38; Bu sebeple 19. yüzyılda aba ve kebe üretim merkezleri arasında Tekfurdağı Eşkâl Köyünde imalatın devam ediyor olması önemli bir veridir.

⁴⁹ Osmanlı ekonomisinin Avrupa'yla eklenme süreci için bkz. Reşat Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, Belge Yay. İstanbul, 1993, s. 37-73.

Tablo 14: Kazaların İskele, Pazar Yeri, Pazar günü ve Nakil Aracı

Kaza	İskelesi	Pazaryeri	Pazar günü	Nakil aracı
Tekfurdağı	Tekfurdağı	Kaza merkezinde	Cuma, Pazar	Araba
İnöz	İnöz	Kaza merkezinde	Pazarertesi	Meriç nehri ve Araba
İnecik	Tekfurdağı	Malkara	Pazarertesi	Araba, bargir
Malkara	Tekfurdağı, İbrace	Kaza merkezi Keşan pazarı	Cuma	Bargir-deve
İpsala	İnöz	Kaza merkezi	Pazarertesi	Araba-deve
Meğri	İnöz	Gümülcüne ve Secan kazaları	-----	Bargir
Şarköy	Şarköy	Mürefte		Araba-bargir
Keşan	İbrace	Kaza merkezi	Cuma	Araba-deve
Ferecik	Meriç nehri	Gümülcüne/Dimetoka'ya bağlı Sofular	-----	Araba
Evreşe	Gelibolu	Mürefte	-----	Bargir-deve

Bölgedeki kazalar arası ticari ilişkiyi somutlaştıran bu tablo oldukça önemlidir. Çünkü Osmanlı ülkesinde her kaza belirli bir iskeleye bağlıdır. Bölgede yetiştirilen ürünler arabalarla ya da hayvan sırtlarında belirlenen bu iskelelere taşınmak mecburiyetindedir. Hatta belirlenmiş iskeleler haricindeki iskelelere ürünlerin nakli mümkün değildir. Hangi kazanın hangi iskeleye bağlanacağını ise, iskelelere olan mesafe belirlemiştir. Bu mesafe göz ardı edildiğinde ürün sahiplerinin şikâyetlerine neden olmuştur. Dolayısıyla imar meclisi raporlarının, kazaların pazar yerleri, pazar günleri, iskeleler, nakil araçları gibi bilgilerine yer vermiş olması, ticari faaliyetlerin 1845 yılındaki durumunu tespite olanak vermesi nedeniyle kıymetlidir. Nitekim bu tablodan bölgedeki kazaların bağlı olduğu iskelelerde bir değişme olduğu ortaya çıkmaktadır. Daha doğrusu 19. yüzyılda bazı bölge iskeleleri önem kazanırken bazılarının eski öneminin azaldığı anlaşılmaktadır. Mesela eskiden Meğri haricinde diğer kazaların iskelesi olan Tekfurdağı iskelesi için bir değer kaybı söz konusu olduğu görülür⁵⁰. Buna karşılık kaçakçılık nedeniyle hububat nakli yasaklanan Ege Denizi'ndeki iki iskelenin (İbrece veya İnöz) önemleri 1845'te artmış görülmektedir⁵¹.

⁵⁰ Tekfurdağı iskelesi, başta Edirne ve Filibe olmak üzere toplam 27 kazanın zahiresinin İstanbul'a nakledildiği bir iskeledir. Meğri ise, coğrafi konum itibarıyla Karaağaç İskelesine bağlıdır. Bkz. Aynural, s. 28-29 Ayrıca Tekfurdağı'na bağlı kazalar ve bu kazalardan sevk edilen zahirenin miri ve rayiç değerlerinin verildiği liste için bkz. Aynural, s. 167-168 ve Ek. Tablo 2.

⁵¹ Faroqhi, s. 141-149.

Öte yandan tabloya yansıyan bu verilerin, Donald Quataert'in "19. yüzyılda, imparatorluk, Osmanlı imalatçı ve tüketicilerini birbirine bağlayan (şu anda neredeyse görünmez olan) ağlarla kaplıydı. Eğer bu karmaşık ağlar bir haritaya işlenirse, günümüzün Londra veya New York gibi büyük şehirlerindeki telefon ve elektrik hatlarının şekillerine benzeyecektir" şeklindeki değerlendirmesine⁵², küçüğe olsa delil niteliğinde veriler sunduğu da yadsınamaz. Yalnız raporda iç ticaretin hacmine dair sayısal verilerin olmadığı da bir gerçektir. Fakat üretilen yerde tüketilen veya satılan mallar hakkında istatistik verilere ulaşmanın zorluğu da kabul edilmelidir.

III- İmar Meclisi Raporlarında Bölgenin İmarı

İmar meclisleri, ülkenin bayındır kılınması ve halkın refah içinde yaşamını sürdürmesi adına gerekli incelemenin yapılmasıyla görevlendirilmişlerdir. Değişen imar anlayışına da vurgu yapan bu görev tanımı içinde, yolların yapımı ve nehirlerin ulaşım elverişli hale konulması gibi alt yapı yatırımlarının yanı sıra halka tarım ve ticaretlerini geliştirmeleri için kredi verilmesi gibi maliyet hesaplamalarının yapılması vardır. Tarımsal ve ticari gelişmenin önkoşulu olarak görülen bu giderlerin 1845 koşullarında Tekfurdağı özelindeki hesaplamaları Tablo 15 ve 16'da gösterilmiştir⁵³.

Tablo 15: Altyapı Yatırımları⁵⁴

Kaza	Köprü (kuruş)	Yol (kuruş)	Kaldırım (kuruş)	İskele (kuruş)	Suyolu (kuruş)	Toplam (kuruş)
Tekfurdağı		1.500	3.000	20.000		24.500
İnecik			4.400			4.400

⁵² Quataert, "İmalat", s. 297.

⁵³ Tüm imar meclislerinin Meclis-i Vâla'ya peyder pey gönderdikleri toplam maliyetin miktarı 54061 kese/ 27030657,5 kuruştur. BOA. İMSM 7/129.

⁵⁴ Raporda Malkara ve İnöz kazalarının tamirat masrafı verilmemiştir. Tabloda ayrı ayrı gösterilen yol ve kaldırım masrafları ise, raporda bazen Tekfurdağı'nda olduğu gibi yol ve kaldırım masrafı birlikte 1500 kuruş olarak, bazen de ya "Şarköy Tekfurdağı caddesine vaki yolun kaldırımları 3000 kuruş" şeklinde verilmiştir. Ya da Meğri' de olduğu gibi 3500 kuruş olarak verilen değer yalnızca yol masrafı olarak gösterilmiştir. Bu sebeple her ne kadar tabloda kaldırım ve yol masrafını ayrı ayrı göstermişsekte raporda aynı masraf türü içinde gösterilmiş olduğunu da söylememiz gerekir. Kanaatimizce bu durum 19. yüzyılda Osmanlı kentlerinde yaya yolunun yerini araba yolu almaya başlayınca, kaldırım sözcüğünün kullanımın da meydana gelen değişimden kaynaklanmıştır. Zira İlhan Tekeli ve Selim İlkin'in ortak çalışmalarına göre; önceleri kaldırım kavramıyla bütün yol satımın taşla kaplı kesimleri kastedilirken, arabanın ortaya çıkmasından sonra yalnızca yaya yolunu ifade eden bir kavram haline dönüşmüştür. Bkz. İlhan Tekeli-Selim İlkin, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. Yüzyılda Araba Teknolojisi ve Karayolu Yapımında Gelişmeler", *Cumhuriyetin Harcı Modernitenin Altyapısı Oluşurken*, İstanbul 2010, s. 108.

İpsala	11.000		1.200			12.200
Meğri		3.500				3.500
Şarköy				7.000		7.000
Keşan	18.000					18.000
Firecik	30.000				10.500	40.500
Evreşe	10.000					10.000

Tablo 16: Talep Edilen Kredi Miktarı⁵⁵

Kaza	Zirai (kuruş)	Esnaf (kuruş)	Ticari (kuruş)	Toplam (kuruş)
Tekfurdağı			180.000	180.000
İnöz		25.000	25.000	50.000
Malkara		95.000		95.000
İnecik	50.000			50.000
İpsala	7.600	27.400		35.000
Meğri	10.000			10.000
Keşan	25.000	25.000		50.000
Ferecik	2.050.000			2.050.000
Evreşe	25.000			25.000

Yerel işgücü ve malzeme fiyatları gözetilerek ciddi bir çabayla çıkarılan bu maliyet hesaplamaları sonrasında nasıl bir prosedür izlendiğini, yine rapordan takip edebiliyoruz. Zira Meclis-i Vâla'da raporun görüşülmesi esnasında ilgili maddelerin üzerine şerhler düşülmüştür. Mesela bu şerhlerin birinde, Tanzimat'tan beri altyapı yatırımlarından artık devletin sorumlu olduğuna vurgu yapılarak, tespit edilen maliyetin Maliye Hazinesine havale edildiği kaydedilmiştir. Dolayısıyla Tablo 15'te gösterilen maliyet, Maliye Hazinesinin karşılaması gereken meblağdır. Fakat görüşmelerde tahmini hesaplamalarda kullanılan amele ücretlerinin yüksek olduğu da kaydedilmiştir⁵⁶.

⁵⁵ İmar meclisi kazaların ihtiyacı olan kredi miktarını tespit ederken Tablo 16'da ticaret kredisi adıyla gösterdiğimiz sütündeki değerler için, Tekfurdağı ve İnöz kazalarında farklı bir ayırma gitmiştir. Daha doğrusu Tekfurdağı'nda toplamda gösterdiğimiz 180000 kuruşun, 150000'nin doğrudan eshab-ı ticarete ait kredi miktarı, kalan 30000 kuruşluk kredinin ise erbab-ı ziraatın ihtiyaç duyduğu tohumluk, çift hayvanı gibi girdileri satın alan tüccarların talep ettiği kredi miktarı olarak verilmiştir. Aynı durum İnöz'e ait olan 25000 kuruşluk kredi talebi içinde geçerlidir. Fakat raporda eshab-ı ticaret ile çiftçilerin tohumluk veya çift hayvanlarını başka kazalardan satın alan tüccar arasındaki ayrımın neden niçin yapıldığı konusunda bir bilgi yoktur.

⁵⁶ Maliye Hazinesine havale edilen masraf, raporun son sayfasına kaydedildiği şekliyle toplam 248 kese/124.000 kuruştur. Meclis üyelerinin tespitlerine göre Tekfurdağı bölgesinde amele

Tarımsal ve imalat üretimi ile ticari faaliyetlerin sürdürülebilir olması ya da gelişme potansiyeli yaratılması amacıyla talep edilen kredi hususunda ise, aylık 5 kuruş faizle ve bölge meclisinin yetki ve sorumluluğunda ta'vizen, talep edilen kredinin ödenmesi kabul edilir⁵⁷. Ancak tamamı 1890 kese/945.000 kuruş olan bu kredinin ziyan olmaması ve ihtiyaç duyulan alanda kullanılıp kullanılmadığının takibi için yeni yaptırımlar getirilmiştir. Faiz ve geri ödemeler için belirli bir süre saptanması, kavî kefile bağlanması, kredinin malı mülkü olmayanlara verilmemesi ve yerel yöneticilerin sıkı kontrolüne tabi kılınması sözü edilen bu yaptırımlardan bir kaçıdır.

Diğer yandan rapora Keşan kazıyla ilgili geçen bir kayıt, selem yoluyla borçlanma ilişkisine dair bilgilenme sağlamaktadır. Ürünün tarlada düşük bir fiyatla satılması demek olan bu tarz borçluluk ilişkisi, kırsal ekonomilerde resmi kredi kurumlarının olmamasının bir yansımasıdır. Zira Keşanlı köylüler selem yoluyla yabancı tüccara (taife-i ecnebiyeye) 200 kese /100 bin kuruş borçlanmıştı. Karşılığında da yetiştirdiği ürünü, hasat zamanında değerinden bir kuruş düşük bir fiyatla, satmayı kabul etmişlerdir.

Son olarak, maliyet hesaplamalarının (hem kredi talebinin hem de öngörülen altyapı yatırımlarının) Tensikat-ı mülkiye programının pilot uygulaması esnasında, bir kez daha yeniden hesaplandığını vurgulamamız gerekir⁵⁸. Yalnız bunu imar meclislerinin hesaplarına duyulan güvensizliğin değil, o günkü bütçe koşullarının sınırlılığı nedeniyle başvurulmuş bir yöntem olarak görmek gerekir⁵⁹. Aksi takdirde yapıla geldiği üzere, imar meclislerinin çalışmalarını sonuçsuz kalan birkaç altyapı yatırımıyla özdeşleştirmenin ötesinde bir yoruma gideme-

ücretleri ise şöyledir; âlâ dülger: 8 kuruş, orta 7 kuruş, âlâ taşçı: 9 kuruş, orta taşçı: 8 kuruş, âlâ rençber: 6 kuruş, orta rençber: 5 kuruş.

⁵⁷ Ta'vizen, karşılık olarak anlamındadır. Borç verme olaylarında ta'vizen deyimine yer verildiğinde, alınan borcun, borç verenin bir alacağına mahsup edildiği veya edileceği anlaşılır. Bkz. Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, İstanbul, 1986, s. 298.

⁵⁸ Raporda “memur olan mühendisin tahkikat-ı vakalarından sonra icabına bakılması lazım gelen meblağ” olarak gösterilen bu gider kapsamında nehir masrafı 714 kese/35700 kuruş yeniden inşa olunacak köprüünün masrafı 15 kese /7500kuruş olarak gösterilmiştir.

⁵⁹ Ayrıntılar için bkz. Tefvik Güran, “Tanzimat Döneminde Tarım Politikaları 1839-1876” *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi 1071-1920*, Osman Okyar, Halil İnalcık (Ed.), Ankara, 1980, s. 272-274.

yiz⁶⁰. Ne de, ne imar meclislerinin ekonomik, sosyal, kültürel yapıyla ilgili tespitlerinin önemini anlarız. Ne devletin değişen imar anlayışını görebiliriz⁶¹.

Sonuç

Bu çalışmada, sosyo-ekonomik açıdan döküm niteliğinde veriler içeren ama henüz yeterince bilinmeyen dolayısıyla da kullanılmayan, imar meclis raporlarının taşıdığı kaynak değeri tanıtmak istedik.

Tekfurdağı özelinde görüldüğü gibi, meclis raporları Osmanlı taşrasının sosyo-ekonomik durumunu “içerden bir bakışla” tespitine olanak veren zengin veriler içerir. Nüfus mevcudu, işgücü dağılımı, toprak/emek oranı, yetiştirilen ürünler, hayvan varlığı, tohumluk ve zirai araç gerecin nerelerden alındığı, tüccarların hangi malların ticaretini yaptığı, esnafın neler ürettiği, bölgenin en yakın iskelesinin neresi olduğu, buralara hangi araçlarla ürünlerin taşındığı, kazaların pazar yerleri ve günleri, hangi mesleklerin gelir düzeyinin daha yüksek olduğu, hangilerinin sayılarının yeterli olduğu, kredi ihtiyaçlarının olup olmadığı ve kazaların altyapı gereksinimleri detaylı bir şekilde tespit edilmiştir. Hatta Tekfurdağı örneğinde yer verilmemiş olsa da, bazı raporlarda kazaların okul, öğretmen⁶², hastane, doktor, eczacı ihtiyaçları, varsa değerli maden varlıklarının da kaydedildiği görülür⁶³. Dolayısıyla Tanzimat’ın mali merkezileşme ve kazanca göre vergilendirme hedeflerinde başarı sağlanamadığı bir evrede, raporların bu tür döküm niteliğinde veriler içermesi, taşranın sosyo-ekonomik durumunun tespiti açısından son derece önemlidir.

⁶⁰ Mesela vakanüvis Lütfi Efendi imar meclislerini, sonuçlanmayan yol köprü yapımıyla özdeşleştirir ve harcanan paraların boşa gittiğini ileri sürer. Bkz. Ahmet Lütfi Efendi, *Vaka'nüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi*, C. 8, İstanbul, YKY, 1999, s. 1189.

⁶¹ Zira İlhan Tekeli ve Selim İlkin’e göre; klasik Osmanlı düzenindeki imar anlayışı, sultan ile askeri sınıfın denetlediği artı ürünün ya da verginin artırılması demektir. Bu imar kavramında halkın refahına doğrudan bir referans yoktur. Ancak 19. yüzyılda Tanzimat’ın getirdiği reformlarla değişen devlet-birey ilişkisi ve Osmanlı ekonomisinin dünya ekonomisine yeni eklemleme biçiminin üretime yansmasıyla, imar anlayışında önemli değişimler olmuştur. Mesela onlara göre, Fermandaki “mülk ve milleti ihya” şeklindeki ibare, artık imar kavramını sadece mülke ait bir kavram değil, ülkede yaşayanların refahını içeren bir kavram haline geleceğinin ilk işaretidir. Ayrıntular için bkz. İlhan Tekeli Selim İlkin, *İmar*, s. 1-27.

⁶² Raporda kazalar nezdinde inceleme sonuçları anlatılırken yer verilmemekle birlikte, raporun son sayfasında kazaların eğitim masrafları “mekteplerin masrafları 125 kese 180 kuruş, maaş 13 kese 150 kuruş toplamda da 138 kese 335 kuruş” şeklinde kaydedilmiştir. Bu gider için “*dersaadette icra olunduktan sonra, ıcrasına bakılması*” şeklinde bir karar alındığını da görürüz.

⁶³ Mesela Niş Eyaletinin doktor, eczacı talepleri hakkında bkz. BOA. AMKT 26/14, demir madeni hakkında bkz. BOA. AMKT 27/82. Ürgüp sancağının okul durumu hakkında bkz. BOA. AMKT 27/33

Meclis raporları, derlenme şekli açısından da güvenilir ve nesnel kaynaklardır. Zira yetkin kişilerin iyi bir görev tanımı çerçevesinde yerinde yaptıkları incelemelerle raporlar hazırlanmıştır. Bununla birlikte imar meclislerinin gerçekte “adı meclis olan geçici teftiş heyetleri” olması Tanzimat’ın ilk yıllarında Anadolu ve Rumeli’ye gönderilen (mesela 1840 ve 1843 teftişleri) teftiş heyetlerinin devamı olduğu yönünde değerlendirmelere de neden olabilir. Ya da en azından böyle bir çağrışıma yol açabilir. Fakat incelendiğinde görüleceği üzere, teftişin amacı, görevlendirilen kişiler, hazırlanan görev talimatnamesi açısından imar meclisleri ile 1840 ve 1843 teftişleri arasında önemli farklılıklar vardır. En büyük farklılıkta teftişin amacındadır. Nitekim 1840 tarihli teftişin asli amacı; Tanzimat uygulamalarının denetlenmesidir. Hatta hazırlanan talimatnamenin 6. maddesi halkın ve memleketin rahatının refahın sağlanması yönünde araştırma yapılması olsa dahi Meclis-i Vâla’ya gönderilen teftiş raporlarında ağırlığın Tanzimat’ın uygulanmasında karşılaşılan zorluklar ve görevlilerin yanlış uygulamalarından kaynaklanan sorunların oluşturduğu görülür⁶⁴. Dolayısıyla bölgelerin ekonomik potansiyelini tespiti ve gelişme kapasitesinin maliyetini çıkarmak amacıyla kurulan imar meclislerini ve hazırladıkları raporları, Tanzimat’ın ilk yıllarında görev yapan teftiş heyetlerinin devamı olarak değil, 1860’lı yıllarda Tanzimat’ın üst düzey yöneticilerinin çeşitli bölgelerle ilgili hazırladıkları “layihaların” veya “nâfia’ programlarının” öncüsü olarak görmek daha doğru olacaktır⁶⁵.

Bununla birlikte, çalışmanın genelinde vurgulandığı gibi, meclis raporların üzerinde durulması gereken esas özelliğinin temettuat defterleri ile arasındaki ilişki olduğunu düşünüyoruz⁶⁶. Zira son 15 yılın gözde araştırma konularından

⁶⁴ Teftiş güzergâhı ve gönderilen raporlarla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Mahir Aydın, “Ahmet Arif Hikmet Beyefendi’nin Rumeli Tanzimat Müfettişliği ve Teftiş Defteri” *Bellelen*, C.56, S. 215, s. 69-175; Coşkun Çakır, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, Küre Yay. İstanbul, 2001, s. 101-130, Çadircı, s. 197-198.

⁶⁵ Mesela bu konuda bir kıyaslama için Ahmet Cevdet Paşanın Bosna ıslahatıyla ilgili hazırladığı rapora bakılabilir. Bkz. Ahmet Zeki İzgöer, “Ahmet Cevdet Paşa ve Bosna Islahatı” *Divan İlmî Araştırmalar*, 1991/1, s. 211-223. Bu konuda ayrıca bkz. Tekeli İlkin, *İmar*, s. 1-14, dipnot no: 2.

⁶⁶ İki kaynak grubu arasında neden böyle bir ilişki vardır sorgulamasını yaptığımızda ise; Tanzimat bürokratlarının adına Tensikat-ı mülkiyye dedikleri kalkınma programıyla karşılaşıyoruz. Kapsamlı, ayrıntılı ve aşamalı olan Tensikat-ı mülkiyye, ülkenin zenginleşmesi ve halkın refah düzeyinin yükselmesi amacıyla uygulanmak istenmiştir. Bu program bağlamında imar meclislerine biçilen görev, bölgesel kalkınmanın maliyetini çıkarmak iken, temettuat sayımları; kalkınmanın önünde en büyük engel olarak duran kazanca göre vergi dağılımının gerçekleştirilmesi adına gelir tespitinin yapılmasıdır. Dolayısıyla eşzamanlı uygulanan iki kaynak grubu arasında birbirinden bağımsız iki girişim değildir. bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Güran, a.g.m., s. 273; Ayla Efe,

olan temettuat defterleri, bir yerleşim yerinde (mahalle ve köy ölçeğinde defterler düzenlenmiştir) nüfus, üretim, işletmeler, gelirler ve vergiler gibi ekonomik ve sosyal hayatın temel alanlarıyla ilgili kantitatif bilgiler üretmeye olanak veren kaynaklardır. Ancak defterlerle ilgili çalışmalarda izlenen yöntem hala tartışılmaktadır. Konuyla ilgili mevcut çalışmalarda ağırlıklı olarak istatistikî bir takım bilgiler elde edilse bile bölgesel ekonomilerin yeterliliği konusunda aydınlatıcı, net sonuçlara ulaşılması mümkün olamamaktadır. O nedenle kantitatif veriler açısından yeterli bulguya sahip olmayan meclis raporları ile temettuat defterlerinin birlikte okunması halinde (tabii ki temettuat defterinin hangi yıla ait olduğu ve meclis raporunda incelenen kazanın tümüne ait bölgeyi kapsayıp kapsamadığına da dikkat ederek) tarihsel olguların nedeni, nasılı veya niçini hakkında daha net bir sonuca ulaşmamız mümkün olabilecektir. Daha doğrusu bölgesel ekonomilerin 1845 yılındaki görüntüsünü algılamamız kolaylaşacaktır. Mesela temettuat defterindeki aşar vergisini temel alarak yerleşim birimindeki üretim/tüketim miktarı ile ilgili bilgiyi, imar meclis raporlarındaki, arazi/nüfus oranı, arazinin tümünde tarım yapılıp yapılmadığı, tohumluk ve zirai araç gerecin yeterli olup olmadığı ve pazar yeri, ulaşım aracı bilgisiyle bir araya getirip, yine temettuat defterindeki ekili/nadas tarla bilgisiyle birleştirdiğimizde, bölgede pazar için üretim koşullarının oluşup olmadığı ya da tarımsal üretimin neden ticarileşemediğine dair bir fikir edinmemiz olasıdır. Yine, meclis raporlarındaki “meslek gruplarıyla ilgili verilen sayısı yeterlidir veya kazancı fazladır” şeklindeki bilgilerin gerçekliğini, temettuatlardaki meslekler ve gelir düzeyleri konusunda verilen bulgularla kıyasladığımızda, bu bilginin rakamsal sonuçlarla doğruluğu veya yanlışlığı teyit edilebilir. Bu çalışmada, bölgeyle ilgili elimizdeki temettuat defterleri 1845 yılına ait olmadığı için, bu tür kıyaslamayı yeterince somutlaştıramadık. Ama bu, meclis raporlarının kaynak değerini azaltan bir unsur değildir. Aksine yeterince analiz edilmeden sadece çözümlene ile yetinilen temettuat defterlerinin, imar meclisi raporlarıyla birlikte okunması durumunda, 19. yüzyılın ilk yarısıyla ilgili hâlihazırdaki pek çok verinin anlamlandırılmasının daha kolay olabileceği yönünde bir öneridir.

“Tensikat-ı Mülkiyye: İzmit ve Gelibolu Uygulaması” *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 21, İstanbul, 2009, s. 121-154.

KAYNAKÇA**I. Arşiv belgeleri**

Sadaret Mektubi Kalemi (AMKT): 28/98, 26/14, 27/33, 27/82, 58/7.

İrade Mesail-i Mühimme (İMSM): 5/89, 83/ 2376, 7/129.

Maliye Varidat Temettuat Defterleri (ML. VRD. TMT. d.): 6234, 5990, 5945, 6230.

Cevdet nafia': 749.

Sadaret Müteferrik: 2/68.

II. Makaleler ve Kitaplar

Aydın, Mahir, "Ahmet Arif Hikmet Beyefendi'nin Rumeli Tanzimat Müfettişliği ve Teftiş Defteri" *Belleten*, C. 56, S. 215, s. 69-175.

Aynural, Salih, *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları, Zahire Ticareti (1740-1840)*, İstanbul, 2002.

Bingöl, Sedat, *1829 İstanbul Nüfus Sayımı ve Tophane Kasabası*, Ana. Üni. Yay. Eskişehir, 2004.

Çakır, Coşkun, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, İstanbul, 2001.

Cezar, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi, 18. Yüzyıldan Tanzimat'ta Mali Tarih*, İstanbul, 1986.

Çadırcı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara, 1997.

Çadırcı, Musa-L. Armağan-S. Bingöl-B. Koç, *1830 Sayımında Ankara*, Ankara, 2000.

Doğru, Halime, *XII-XIX. Yüzyıllarda Rumeli'de Sağ Kolun Siyasi Sosyal Ekonomik Görüntüsü ve Kozluca Kazası*, Eskişehir, 2000.

Efe, Ayla, "Niş İmar Meclisi Raporlarına Göre: Niş Bölgesi" *Uluslararası Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Türk-Bulgar İlişkileri Sempozyumu*, 11-13 Mayıs 2005, s. 261-268.

_____, "1260-61/1844-45 Temettuat Sayımı Işığında Çukurhisar Köyünün Sosyal Ekonomik Görüntüsü", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6/1, 2006, s.32.

- _____, "Tensikat-ı Mülkiyye: İzmit ve Gelibolu Uygulaması" *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S.21, İstanbul, 2009, s. 121-154.
- Ergenç, Özer, *XIV. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, TTK, Ankara, 2006.
- Faroqhi, Suraiya, "İstanbul'un İaşesi ve Tekirdağ-Rodosçuk Limanı 16-17. Yüzyıllar" *ODTÜ Gelişme Dergisi, Özel Sayısı 1979-80*, Selim İlkin (Derleyen), Ankara 1981.
- _____, "Esnaf Ağaları ve Osmanlı Zanaat Üretimi 16-17. Yüzyıllar" *Osmanlı Ülkesinde Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, YPK, İstanbul, 2003.
- Genç, Mehmet, "19. Yüzyılda Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün Klasik Prensiplerindeki Değişmeler" *Dîvân, İlmî Araştırmalar*, 1/6, 1999, s. 1-8.
- _____, "Osmanlı Esnafı ve Devlet" *Devlet ve Ekonomi*, İstanbul, 2000, s. 294-305.
- Güran, Tevfik, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları*, Ankara, 1989.
- _____, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, Eren Yay. İstanbul, 1998.
- _____, "Tanzimat Döneminde Tarım Politikaları 1839-1876" *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi 1071-1920*, Osman Okyar, Halil İnalçık (Ed.), Ankara, 1980, s. 272-274.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara, 1943.
- Karpat, Kemal, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, İstanbul, 2003, s. 62.
- Kasaba, Reşat, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, Belge Yay., İstanbul, 1993.
- Kurdakul, Necdet, *Tanzimat Dönemi Basınında Sosyo-Ekonomik Fikir Hareketleri*, Ankara, 1997.
- Kütükoğlu, S. Mübahat, "Osmanlı Sosyal ve İktisadi Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri" *Bellekten*, 59/225, 1995 s. 395-416.
- _____, "Osmanlı İktisat Tarihi Bakımından Konsolos Raporlarının Ehemmiyet ve Kıymeti" *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, İstanbul Edebiyat Fakültesi Yayını 1981-82, 10-11, İstanbul 1983.

- Küçükkalay, Mesud-Ayla Efe, "Osmanlı Zirai Sektörünün Ticarileşebilme İmkânı Üzerine Bir Deneme 1844-45 Alpu Köyü Örneği" *OTAM*, 20, Ankara, 2009, s. 254-279.
- Lütfi Efendi, Ahmet, *Vaka'nüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi*, C.8, İstanbul, YKY, 1999, s. 1189.
- McGowan, Bruce, "Ayanlar Çağı 1699-1812" *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Halil İnalçık-Donald Quataert (Ed.), C. 2, İstanbul, 2004.
- Ortaylı, İlber, "16. Yüzyılda Rodosçuk (Via Aegnetia'nın Marmara Uzantısı)" *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim, Makaleler I*, Ankara, 2000, s. 85-93.
- Pamuk, Şevket, "Bağımlılık ve Büyüme: Küreselleşme Çağında Osmanlı Ekonomisi 1820-1914" *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme, Seçme Eserler II*, İstanbul, 2008.
- , "Zanaatların Direnişi ve Gerileyişi: Pamuklu Tekstil Örneği, 1820-1913" *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1984.
- Paskaleva, Virgina, "Osmanlı Balkan Eyaletlerinin Avrupalı Devletlerle Ticaretleri Tarihine Katkı 1700-1850" *İstanbul İktisat Fakültesi Mecmuası*, C.27, No.1-2 Ekim 1967-Mart 1968, s.73-74.
- Sami, Şemseddin, *Kâmûs'ul- a'lâm*, C.3, İstanbul 1305.
- Öztürk, Sait, *Tanzimat Döneminde Bir Anadolu Şehri: Bilecik*, İstanbul, 1996.
- , "Türkiye'de Temettuat Çalışmaları" *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)*, 1/2, İstanbul, 2003, s. 287-304.
- Quataert, Donald, "19 Yüzyıla Genel Bakış Islahatlar Devri 1812-1914" *Osmanlı İmparatorluğunun Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Halil İnalçık, Donald Quataert (Ed.) C.2, Eren Yay. İstanbul, 2004, s. 966-67.
- , *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, İletişim Yay, İstanbul, 1999.
- , *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarımı 1876-1908*, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul, 2008.
- Tekeli, İlhan-Selim İlkin, "28 Aralık 1860 Tarihli Tahrir-i Nüfus ve Emlâke Dair Talimname'nin Osmanlı Modernite Projesi Açısından Okunması

Üzerine” *Cumhuriyetin Harcı Modernitenin Altyapısı Oluşurken*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2010, s. 27-63.

_____, “Mustafa Celâleddin Bey’in Bir Eyaletin Islah ve İmarı Hakkında Mükâleme Adlı Risalesi ve 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda İmar Kavramının Gelişimi Üzerine Düşünceler” *Cumhuriyetin Harcı Modernitenin Altyapısı Oluşurken*, İstanbul 2010, s. 1-14.

_____, “Osmanlı İmparatorluğu’nda 19. Yüzyılda Araba Teknolojisi ve Karayolu Yapımında Gelişmeler”, *Cumhuriyetin Harcı Modernitenin Altyapısı Oluşurken*, İstanbul 2010, s. 63-123.

“Tekirdağ” *Yurt Ansiklopedisi*, C.9, s. 6984 - 6999.

Todorov, Nikolay, “19. Yüzyılın İlk Yarısında Bulgaristan Esnaf Teşkilatı” *İstanbul İktisat Fakültesi Mecmuası*, C.27, No.1-2 Ekim 1967-Mart 1968, s. 1-35.

Ubicini, *Osmanlı Mondenleşme Sancısı*, İstanbul, 1998.

Ünver, Metin, “Tanzimat Taşrasımın İstanbul Buluşması: İmar Meclislerinin Kurulması Süreci” *Eskiçağdan Günümüze Yönetim Anlayışı ve Kurumlar*, Feridun Emecen (Ed.), Kitapevi Yav. İstanbul, 2009, s. 119-161.

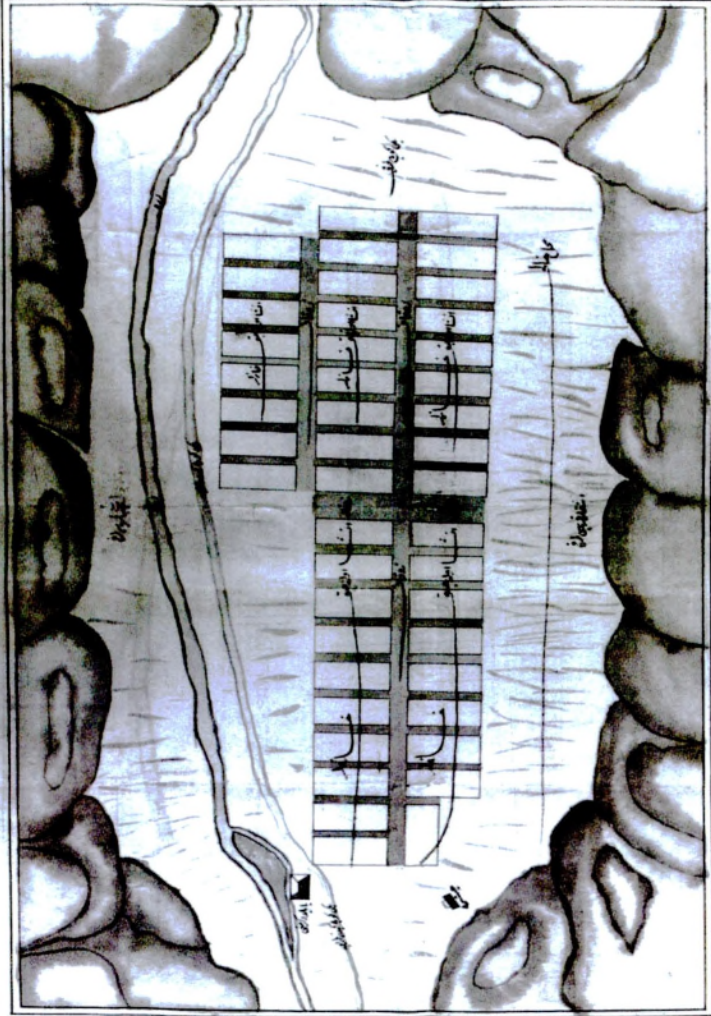
EK-1: Bölge Haritası

Ayla EFE

EK-2: Yeni Mahalle Planı

Yeni Mahalle Planı, 1/5000 ölçekli, 1985 yılında hazırlanmıştır. Harita, 1/5000 ölçekli, 1985 yılında hazırlanmıştır. Harita, 1/5000 ölçekli, 1985 yılında hazırlanmıştır.

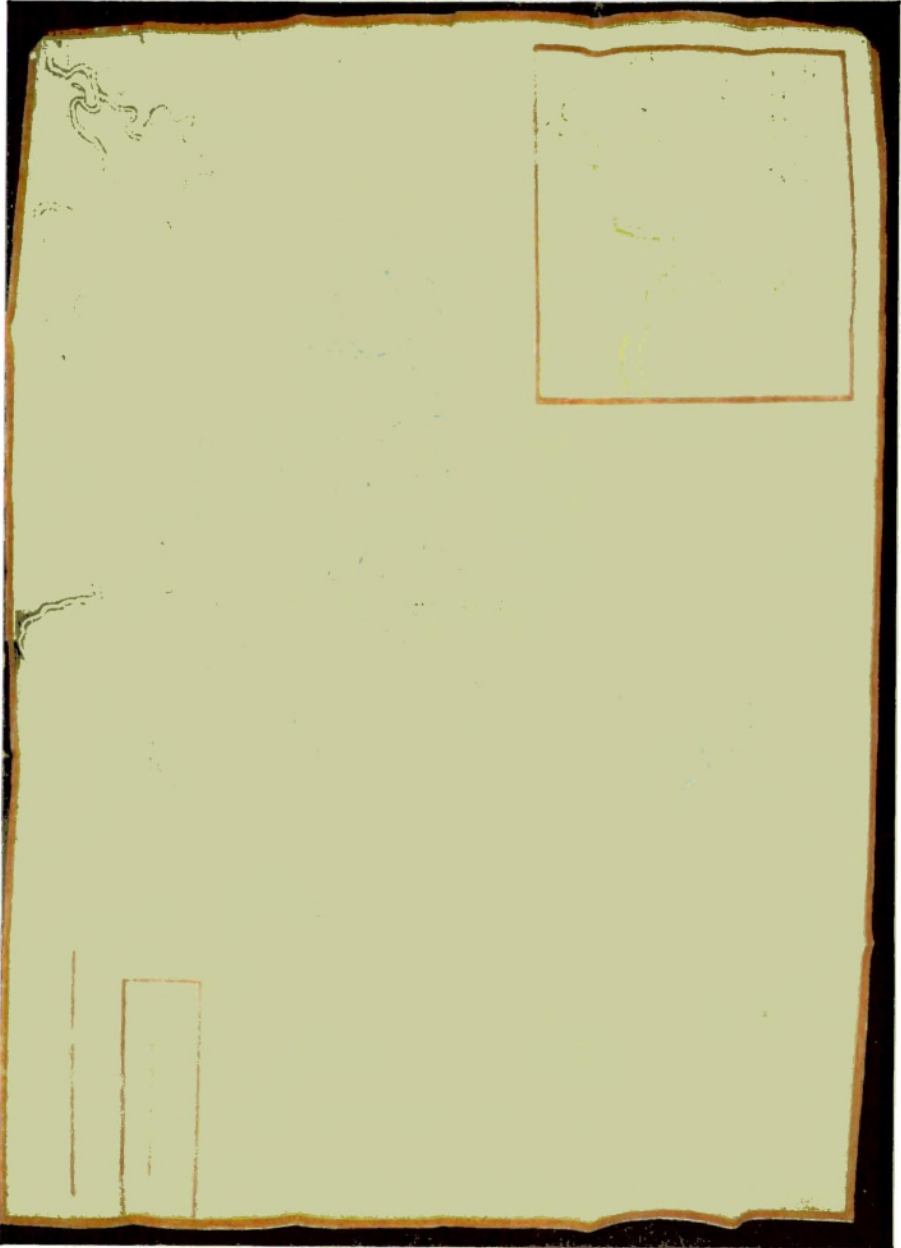

Yeni Mahalle Planı
1/5000 ölçekli
1985 yılında hazırlanmıştır.

1 msm. 5/89

EK-3: Yeni Mahalle Arazi Haritasi

1862 KARADAĞ ASKERÎ HAREKÂTI VE SONUÇLARI

ZAFER GÖLEN*

Giriş

Karadağ, Osmanlı Devleti için hemen hemen her dönem problemleri bir bölge olmuştur. Özellikle Danilo Petroviç Njegoş (1697-1735)¹ ile Karadağ'da iktidarı ele geçiren Petroviç ailesi hiçbir zaman Osmanlı hakimiyetini kabul etmemiştir². Danilo Petroviç bu tavrını 1702 noelinde Karadağ'da bulunan bütün Müslümanları bir gece içinde katlederek göstermiştir³. Bu kanlı olaya Karadağ tarihinde “*Karadağ Akşam Duası*” adı verilmiş ve kutsanmıştır⁴. Petro-

* Doç. Dr. Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Tarih Öğretim Üyesi, zgolen@mehmetakif.edu.tr.

¹ Resim: 3.

² Osmanlı Devleti ile Karadağ arasındaki hukuki ilişki henüz ciddi bir araştırma ile aydınlatılabilmemiş değildir. Bu yüzden Karadağ'ın Osmanlı Devleti içindeki statüsü hususunda ciddi soru işaretleri mevcuttur. Fakat teorik durum bir yana, Karadağ 1700'lerden sonra bağımsız bir devlet gibi hareket etmiştir. Osmanlı Devleti bu durumu kabul etmemesine rağmen mevcut bilgilere dayanarak şunlar ifade edilebilir:

- 1- Osmanlı Devleti Karadağ'ın iç idaresine çoğu zaman karışmamıştır.
- 2- Karadağ bazen dini, bazen seçilmiş, bazen soya dayalı idareciler tarafından idare edilmiş; ancak bu idarecilerin hiçbiri İstanbul tarafından atanmamıştır.
- 3- İstanbul'un Karadağ idarecileri ve halkı üzerinde otoritesini gösteren herhangi bir işaret yoktur. Mesela, Osmanlı yargı hukuku Karadağ'da hiçbir zaman uygulanmamıştır.
- 4- Karadağ dış ilişkilerinde bağımsız bir devlet gibi hareket etmiş, Osmanlı Devleti de bu duruma ses çıkarmamıştır. Bakınız, “Montenegro, The Herzegovine, and The Slavonic Populations of Turkey”, *Macmillan's Magazine*, Volume: VI: August-1862, Macmillan And Co., Cambridge, 1862, s. 348 (Bundan sonra *Macmillan's* olarak gösterilecektir.).

³ Francis Seymour Stevenson, *A History of Montenegro*, Elibron Classics Series, 2005, s. 123-125; Georges Castellán, *Balkanların Tarihi*, Çeviren: Ayşegül Yaraman-Başbuğu, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1992, s. 315; Elizabeth Roberts, *Realm of the Black Mountain. A History of Montenegro*, Hurst & Company, London, 2007, s. 132-136; Božidar Jezernik, *Vahşi Avrupa. Batı'da Balkan İmajı*, Çeviren: Haşim Koç, Küre Yayınları, İstanbul, 2006, s. 121-122; Ruth Trouton, *Peasant Renaissance in Yugoslavia 1900-1950. A Study of the Development of Yugoslav Peasant Society as Affected by Education*, Routledge, London, 1998, s. 43; Ferik Selâmi, *Muhârebe-i Şarkıyye Tarihi*, Ankara: Milli Kütüphane, Yazma Demirbaş No: 06 Mil Yz B 335/1, s. 30.

⁴ Castellán, *a.g.e.*, s. 315; Andrew Archibald Paton, *Researches on The Danube and The Adriatic; or, Contributions to The Modern History of Hungary and Transylvania, Dalmatia and Croatia, Servia and Bulgaria*, Volume:I, Leipzig: F. A. Brockhaus, 1861, s. 190-191, 198-200.

viçler'in bu tutumuna karşı Osmanlı Devleti, Karadağ'a seferler yapmış, fakat her defasında da zorlu coğrafya, Karadağlıların vahsetle örüntülü kahramanlık ve askerlik anlayışları⁵ nedeniyle, Karadağ üzerinde bir türlü tam anlamıyla kontrol sağlayamamıştır. Karadağlılar ise 1870'lere kadar bölgede eşkıyalık⁶ yaparak çevreye zarar vermişler, özellikle memleketlerindeki ekonomik yetersizliği çevreye yaptıkları "yağma akınları" ile gidermeye çalışmışlar, yağma ve çapulculuğu adeta bir geçim vasıtası haline getirmişlerdir⁷. Onların bu hareketleri İşkodra, Hersek ve Bosna'da oturan Osmanlı paşaları tarafından engellenmeye çalışılmış ise de başarılı olunamamıştır.

Karadağlıların Osmanlı siyaset sahnesindeki yükselişleri Ruslar ve Avrupa'da gelişen romantik dinî ve milliyetçi anlayış sayesinde. Ruslar daha I. Daniilo Petroviç zamanından beri Karadağ ile ilgilenmeye başlamışlardır. Karadağ sosyal olarak klanlardakine benzer hiyerarşik bir düzene sahipti. Çetine'de⁸ oturan idareci sadece en büyük klanın üyesi olduğu için ülkeyi idare etme hakkına sahipti. Vergi toplayamıyor, ülke adına yapılan harcamaları kendi cebinden veya Rusya'dan gelen yardımlarla karşılıyordu. Karadağlılar da bunun bilincinde olarak 300 yıl süren Osmanlı-Rus mücadelesinde kayıtsız şartsız Ruslar'ı desteklemişler, her Türk-Rus savaşında Osmanlı Devleti'ne cephe almışlardır⁹.

⁵ Karadağlı erkekler için yatakta ölmek büyük utançtı. Karadağlı erkekler kendilerinin yer-yüzüne düşmanlarıyla (Müslüman-Türkler) savaşmak için geldiklerine inanırlardı. 10 yaşında silah taşımaya başlayan bir erkek ölene kadar başka herhangi bir işle meşgul olmazdı. Onların tek gayesi hiç durmadan sınır boylarındaki diğer bölgelere saldırmaktı. Seferden dönen Karadağlı erkekler ailelerine düşmanların kellelerini, kulak, burun, dudak gibi uzuvlarını hediye olarak getirirlerdi. Bölgedeki coğrafi şartlar nedeniyle ortaya çıkan bu yaşam biçimi, (savaşa ve insan öldürmeye yükledikleri anlam bir yana bırakılırsa) Karadağlılar'ı gerçekten de becerikli savaşçılar yapmaktaydı. Onlar emir almaları halinde birkaç saat içinde savaşa hazır hale geliyorlar, savaş kumanyaları olan bir parça ekmeğe ve peynir gibi yanda taşınabilir malzemeler hariç, savaşmak için başka herhangi bir malzemeye ihtiyaç duymuyorlar, uzun mesafeleri yürüyebiliyor ve açlığa çok uzun süre dayanabiliyorlardı. Bakınız, Paton, *a.g.e.*, s. 201.

⁶ Eşkıyalık ya da yaygın adı ile "haydutluk" Karadağ ve Balkanlar'da övünülecek bir husustu. Bölgedeki halk türkü ve öykülerinin büyük çoğunluğu haydutların kahramanlıklarıyla ilgilidir. Bu konu hakkında kısa bir değerlendirme için bakınız, Trouton, *a.g.e.*, s. 19, 22, 47-49.

⁷ Karadağ Vladikası Nikola 1863'de kendisini ziyaret eden İngiliz Vikontes Strangford'a, ülkesinde biraz tarıma elverişli bir bölge veya ticaret yapabileceği bir limana sahip olsa Karadağlıların komşu ülkelere akın yapmaktan vazgeçeceklerini ifade etmiştir. Bakınız, Emily Anne Beaufort Smythe Strangford, *The Eastern Shores of The Adriatic in 1863. With A Visit to Montenegro*, Richard Bentley, London, 1864, s. 161-162.

⁸ Resim: 12.

⁹ Castellan, *a.g.e.*, s. 320; Osman Karatay, "Osmanlı Hakimiyetinde Karadağ", *Balkanlar El Kitabı*, Derleyenler: Osman Karatay-Bilgehan A. Gökdağ, c. I-Tarih, KaraM&Vadi 2006, s. 364-367; L. S. Stavrianos, *The Balkans since 1453*, Hurst & Company, London, 2002, s. 237.

XIX. yüzyıl başında Avrupa'da Yunanlılara duyulan romantik hayranlık yüzyılın ortalarından itibaren Karadağlılara beslenmeye başlanmıştır. Avrupalılar Karadağlıları eski Yunan'daki Sparta ile özdeşleştiriyorlardı. Onlara göre Karadağlılar, çok küçük bir kuvvetle kendinden kat kat büyük ordulara karşı boyun eğmeyen özgürlük savaşçıları, kahramanlığın canlı temsilcileriydiler. Mesela 1875'de Çetine'ye giden İngiliz gazeteci Stillman, orada "*Homer Çağı'na ait eski kahramanları gördüğünü, bu yalın kahramanlık karşısında kendi benliğini bulduğunu ve hiçbir İngiliz erkeğin bu duruma karşı koyamayacağını*" yazar¹⁰. Karadağ ise Müslüman fanatizminin hüküm sürdüğü topraklarda Hıristiyanlar için kurtarılmış bir adaydı¹¹. Karadağlılar, Batılıları ileriki yıllarda da cezp etmeye devam etmiştir. 1908'de bölgeyi gezen Hutchinson Karadağlı askerlerden ve Çetine'deki yaşamdan hayranlıkla bahsetmiştir¹². Yine bir süre Karadağ'da bulunmuş olan William Sloane de "*Karadağlılar çağdaş hareketlerle henüz yüz yüze gelemediklerinden pek çok ilkel erdemle purldarlar*" ifadelerini kullanarak Karadağ toplumunu yüceltir¹³. Batılıların yanında kimi yerli yazarlar da Karadağlılara hayranlıklarını dile getirmekten çekinmezler. XIX. yüzyıl sonunda kaleme alınan bir eserde Karadağ ile ilgili hayranlık dolu ifadeler mevcuttur. Yazar Karadağ'a olan hayranlığını, "*Pek az millet bulunur ki, Karadağlılar kadar vatanlarının istiklâliyeti uğruna can şiperâne ve fedekârâne müdafaaaya çalışmış olsun. Karadağlılar vatan itihaz idüb asırlarca içinde yaşadıkları Karadağ kıtasının vaziyet-i tabiiyye ve eczâ-yı terkibesinin haricden gelen düşmanlara mukâvemet hususunda velev ki mikdarları kalil olsa bile muâvenet-i tabiiyye-i fevkaladeye sebep müstakil olagelmekte olmas...*"¹⁴ sözleriyle dile getirerek Karadağ'ı över.

Karadağlılar, XIX. yüzyılla birlikte bağımsızlık isteklerini daha çok dile getirmeye başladılar. Yüzyılın hemen başında I. Petar Petrovic (1782-1830)¹⁵ III. Selim tarafından kendisine verilen bölgeyi idare etme imtiyazını bağımsızlık olarak algıladı ve bağımsız bir prens olduğunu ilân ederek, bağımsızlığının diğer devletler tarafından tanınmasını talep etti. Tabii olarak İstanbul böyle bir fermânın varlığını hiçbir zaman kabul etmedi ve Petar'ın tüm taleplerini reddet-

¹⁰ William James Stillman, *Herzegovina and the Late Uprising: The Causes of the Latter and the Remedies, from the Notes and Letters of a Special Correspondent (1877)*, Longmans, Green and Co. (Reprint: Kessinger Publishing), London, 1877, s. 26.

¹¹ Jezernik, *a.g.e.*, s. 115-120; Dennis P. Hupchick, *The Balkans From Constantinople to Communism*, Palgrave Macmillan, New York, 2004, s. 258.

¹² Frances Kinsley Hutchinson, *Otomobile İlk Gezi Balkanlar 1908. Dalmasya, Karadağ, Bosna ve Hersek Yollarında*, Çeviren: Gül Çağalı Güven, Aksoy Yayıncılık, İstanbul, 1999, s. 172-181.

¹³ William M. Sloane, *Bir Tarih Laboratuvarı Balkanlar*, Çeviren: Sibel Özbudun, Nesnel Yayınları, İstanbul, 2008, s. 57.

¹⁴ Ferik Selâmi, *Muhârebe-i Şarkıyye Tarihi*, s. 25.

¹⁵ Paton, *a.g.e.*, s. 195-198; Resim:4.

ti. Ardından Karadağlılar bağımsızlık elde etmek amacıyla, Ruslarla birlikte Napolyon ordularına ve Türkler'e karşı savaştılar, ancak bir sonuç alamadılar¹⁶. Fakat II. Petar Petroviç'in¹⁷ (1830-1851) vladika olmasıyla Karadağ'da önemli bir zihniyet değişimi yaşandı. Petar, sadece silahlı mücadeleye değil, ideolojik mücadeleye de önem verdi. "Dağ Çelengi" adlı 1847'de Viyana'da basılan eserinde, şanlı Karadağ tarihine vurgu yaptı ve Karadağlıların ebedi düşmanları olarak Osmanlılar'ı ve Müslümanlar'ı gösterdi. Ona göre, Karadağ mutlaka Osmanlı kontrolünden kurtulmalıydı. Bunun için de topyekün bir mücadele gerekmekteydi. Sonuçta o, Karadağ toplumunu tüm yetersizliklerine rağmen bir savaş makinesine dönüştürmeyi başardı¹⁸.

II. Petar, Karadağ toplumunu savaş makinesine dönüştürme çabasının meyvelerini kendi idaresi zamanında alamadı. Ancak kendisinden sonra idareyi ele alan yeğeni II. Danilo Petroviç (1851-1860)¹⁹ amcasının hazırladığı toplumu Osmanlılar'a karşı kullanmayı iyi bildi. Bu dönemde özellikle 1849-51 ve 1857-59 isyanları sırasında gerek asilere destek vererek gerekse doğrudan müdahalelerle bölgedeki Osmanlı otoritesini yok etmek için elinden gelen her şeyi yaptı. 1850'lerdeki faaliyetleri ancak 1853'de Ömer Lûtfi Paşa'nın²⁰ başarılı Karadağ seferi sayesinde durdurulabildi. O iktidarı Rusya ve Avusturya-Macaristan'ın araya girmesi sayesinde ancak koruyabildi²¹. Kırım Savaşı sırasında tarafsız

¹⁶ Macmillan's, s. 346-347.

¹⁷ Resim: 5.

¹⁸ Edward Dennis Goy, *The Sabre and Song. Njogoš: The Mountain Wreath*, Cambridge, s. 1-90; Petar II Petrović Njogoš, "The Mountain Wreath", *Discourses of Collective Identity in Central and Southeast Europe (1770-1945) Texts and Commentaries*, Edited By: Balázs Trencsényi and Michal Kopeček, Volume: II: National Romanticism. CEU Press, Budapest-New York, 2007, s. 428-435; Andrew B. Wachtel, "How to Use a Classic: Petar Petrović Njogoš in the Twentieth Century", *Ideologies and National Identities. The Case of Twentieth-Century Southeastern Europe*, Edited by: John R. Lampe and Mark Mazower, CEU Press, Budapest-New York, 2004, s. 131-153; Castellan, a.g.e., s. 320-321; Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi 18. ve 19. Yüzyıllar*, Çeviren: İhsan Durdu, Haşim-Gülçin Koç, Küre Yayınları, İstanbul, 2006, s. 275-278; Hupchick, a.g.e., s. 257-258; Dervla Murphy, *Through The Embers of Chaos. Balkan Journeys*, John Murray, London, 2003, s. 311-313; Trouton, a.g.e., s. 43.

¹⁹ Resim: 6.

²⁰ Resim: 1.

²¹ Benoit Brunswik, *Recueil De Documents Diplomatiques Relatifs Au Monténégro Avec Une Introduction*, Chez M. S. H.-H. Weiss, Libraire A Péra, Constantinople, 1876, s. 45-63; Ferik Selâmi, *Muhârebe-i Şarkıyye Tarihi*, s. 36-37; *Karadağ'ın Devlet-i Âliyye'ye İsbât-ı Taallukuna Dair Fuad Paşa Hazinehânesi'nin Kaleme Aldıkları Lâyihâ*, Ankara: Milli Kütüphane, Yazma Demirbaş No: 06 Mil Yz B 117, s. 1-4; Ahmed Midhat, *Üss-i İnkılâb, Kısm-ı Evvel: Kırım Muhârebesinden Cülûs-ı Humâyûna Kadar*, Takvîmhâne-i Âmire Matbaası, İstanbul, 1294, s. 298-309; Osman Karatay, "Karadağ'ın Bağımsızlık Mücadelesi", *Balkanlar El Kitabı*, Derleyenler: Osman Karatay-Bilgehan A. Gökdâğ, c. I-Tarih, Karam&Vadi 2006, s. 463; Jelavich, a.g.e., s. 278, 379; Murphy, a.g.e., s. 313-314.

kalan Danilo, bu kez 1856 Paris Barışı'nda istediği bağımsızlığı elde etmeye çalıştı, fakat orada da amacına ulaşamadı²². Anlaşma sonrasında çok istediği bağımsızlığı kendisi gerçekleştirmek için harekete geçti. Doğrudan Osmanlı Devleti ile karşılaşmayı göze alarak 1857'de yeniden sahneye çıktı. Başarılı ve iyi idare edilen bir süreç sonunda, 1858 Mayısında amcası Mirko²³ komutasındaki Karadağ birlikleri Grahova'da büyük bir Osmanlı ordusunu yok etmeyi başardı. Bu başarı ona Grahova bölgesini ve 1859 Osmanlı-Karadağ sınır antlaşmasını sağladı. İlk kez Osmanlı Devleti ile Karadağ arasına sınır çekildi. Böylece Karadağlı idarecilerin "benim" diyebilecekleri toprakları ortaya çıktı. Ancak Danilo 1860'da şüpheli bir suikast sonucu hayatını kaybedince onun projeleri yarım kaldı.

Yerine geçen yeğeni Nikola Petroviç²⁴, daha iktidarı ele alır almaz tek hefinin "Hâlâ kul olan Sırp topraklarını kurtarmak" olduğunu ilan etti²⁵. Fakat o amcasının radikal politikalarını bırakarak, Osmanlı Devleti'ne karşı daha sinsi bir politika izledi. Osmanlı Devleti'yle doğrudan mücadele yerine, Hersekli asileri destekleyerek dolaylı mücadele stratejisini benimsedi²⁶. Bu yüzden 1859'da gerilemeye başlayan Bosna Hersek isyanı 1860 sonlarında Hersek'te yeniden alevlendi. Karadağ'ın kendi yaşam sahası olarak gördüğü²⁷ Hersek-Karadağ sınırında şiddetli çatışmalar yaşandı²⁸. 1857'den beri asilerin ardındaki esas kuvvetin Karadağ olduğunun bilinmesine rağmen, Paris Barış Antlaşması'nın yedinci ve dokuzuncu maddeleri gereği Karadağ'a karşı bir türlü harekete geçilemedi²⁹. Karadağ bu koruma zırhının ardından tahrik ve saldırılarına devam etti. Osmanlı Devleti Karadağ destekli saldırıları öne sürerek Karadağ'ın

²² Fosféro, *Le Monténégro. Simple Question A Messieurs Les Plénipotentiaires Des Nouvelles Conférences De Paris*, Chez Tous Les Libraires, Paris, 1858, s. 1-16; Brunswik, *a.g.e.*, s. 63-69; *Macmillan's*, s. 346-347; Karatay, *Karadağ'ın Bağımsızlık Mücadelesi*, s. 463; Jelavich, *a.g.e.*, s. 278.

²³ Resim: 7.

²⁴ Grahova'da Osmanlı ordusunu yenen ve kendisine "Karadağ'ın Kılıcı" denilen Mirko'nun oğlu. Resim: 8.

²⁵ Stevenson, *a.g.e.*, s. 189; George Arbuthnot, *Herzegovine; or Omer Pacha and The Christian Rebels. With A Brief Account of Servia, Its Social, Political, and Financial Condition*, Longman, Gren, Longman, Roberts, & Gren, London, 1862, s. 134-140.

²⁶ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VII, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1988, s. 6.

²⁷ Handtké'nin haritasında, Karadağ dâhilinde yeşil çizgi ile belirtilen hat ile Karadağ'ın uluslararası sınırları arasında kalan bölge. Bakınız, Harita: 4; *Macmillan's*, s. 348.

²⁸ *Macmillan's*, s. 348-349.

²⁹ Paris Barış Antlaşması'nın yedinci maddesi gereği, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü Avrupa Devletleri'nin garantisine altına alınmaktaydı. Dokuzuncu maddede ise, padişahın tek yanlı olarak "Hristiyan tebaaya iyi niyetini göstereceği" yer almaktaydı. Bakınız, *Muâhedât Mecmûası*, c. IV, İstanbul 1298-Tıpkıbasım Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2008, s. 248-249.

kontrol edilmesi için “sözde” müttefiklerini ikna etmeye çabaladı. Karadağ’ın bitmek bilmeyen saldırıları karşısında Batılı güçler iki taraf arasında kontrollü bir çatışmaya göz yumdular. Fakat mücadele başladığında Rusya, Fransa, İngiltere, Avusturya-Macaristan ve Prusya’dan oluşan Batı bloğu idarecilerinden hiç kimse Karadağ’ın bu kadar kısa sürede yenileceğini tahmin etmemişti. Hatta Batılı politikacıların çoğu Osmanlı ordularının Karadağ bataklığına saplanıp kalacağını, kendilerinin araya girerek çatışmalara son vermek zorunda kalacaklarını dahi düşünüyordular. Nihayet uzun süredir beklenen, ancak gecikmiş Karadağ askerî harekâtı 1862 yılının yaz aylarında gerçekleşecektir³⁰.

A- Harekât Kararının Alınması

1862 Karadağ Askerî Harekâtı, Osmanlı Devleti’nin XIX. yüzyılda aldığı en zor kararlardan biridir. Bunun bir takım nedenleri vardır:

1- Harekât kararı alınırken 1852-1853’te Karadağ’a karşı gerçekleştirilen askerî harekâtın sonuçları tekrar masaya yatırılmıştır. O tarihte Osmanlı kuvvetleri tarafından çok başarılı bir harekât icra edilmesine rağmen, Batılı ülkeler Osmanlı kuvvetlerinin Çetine’ye girmesine müsaade etmemişlerdi. Tam tersine Karadağ lehine idari düzenlemeler yapılmıştı. Kendileriyle Karadağlıların baş başa bırakılmayacağını bilen Osmanlı idarecileri, 1857’den beri zaman zaman gündeme gelen Karadağ harekâtı konusunda sürekli çekimser kalmışlardı. Hatta 1858’de Grahova ovasında 10.000 kişilik bir Osmanlı ordusunun Karadağlılar tarafından yok edilmesini dahi sessizce kabul etmişlerdi³¹.

2- Osmanlı Devleti’nin Paris Barış Antlaşması’na uymak istemesi

3- Ülkedeki malî bunalım³²

4- Karadağ’ın zor coğrafyası

5- İstanbul’un Karadağ kaynaklı sorunlara uzun süre yerel asayiş problemi olarak yaklaşması

6- Batılı memleketleri operasyonun gerekliliğine ikna etmek³³

Hâlbuki Bosna’da asilere karşı yürütülen askerî mücadelelere bizzat katılmış ve uzun süre bölgede bulunmuş olan Ergirili Ahmed Hilmi İbni Resul,

³⁰ Karatay, *Karadağ’ın Bağımsızlık Mücadelesi*, s. 464-465; Murphy, *a.g.e.*, s. 314.

³¹ Arbuthnot, *a.g.e.*, s. 126-134.

³² İngilizler, Karadağ harekâtına katılan ordunun masrafinin İngiltere’den alınan borçla finanse edildiğini ve söz konusu kredinin alınma sürecinin harekâta yön verdiğini yazarlar. Bakınız, *Macmillan’s*, s. 349.

³³ Bu konuda başarılı olunduğunu iddia etmek güçtür. Harekât sürerken İngiltere’de yayınlanan kimi dergilerde sert bir üslupla eleştirilmiştir. Eleştirenlere göre harekâtın tek bir sonucu olacaktır, o da “*Hristiyanların ölümüdür*”. Bakınız, *Macmillan’s*, s. 350; Karal, *a.g.e.*, c. VII, s. 5.

1857'den beri isyanlardaki Karadağ etkisine değinerek Karadağ devreden çıkarılmadan Bosna topraklarına huzur gelmeyeceğini yazmış ve bu görüşünü her Karadağ saldırısı sonrasında da tekrarlamıştır³⁴. Ömer Lûtfî Paşa da Hersek'e geldikten sonra, "*Bölgede asilerin arkasında Karadağ'ın olduğunu*" vurgulamış ve "*mücadelenin iki cepheye birden yürütülmesi*" gerektiğini ifade etmiştir³⁵.

1861 Ağustosunda kaleme alınan bir tezkirede de Karadağ'ın isyanda oynadığı role değinilmiş ve Karadağ kontrol edilmeden isyanın sona ermeyeceği açıkça ifade edilmiştir. Devletin ve Karadağ'ın pozisyonu şu cümlelerle dile getirilmiştir:

"Reis-i mûmaileyhe (Karadağ Vladikası³⁶) Düvel-i Fehime me'mûrları taraflarından icrâ olunmuş olan nasihat ve tenbihâtın dahi bir semeresi görülemeyerek serkeşâne virdiği cevap ve müşârünileyh Ömer Paşa Hazretlerine yazub sureti gönderilmiş olan mektubu me'âli adeta kendüsünü bir hükümet-i müstakile reisi makamında göstermiş ve murad-ı aslisi ne idüğünü meydana koymuş idüğüne binaen bidâyet-i meseleden berü tezekkür olunduğu ve bu def'a dahi encümen-i mahsûs-ı meşveretin netice-i mütalaâtından bulunduğu üzere Karadağ ahâlisinin tahrik ve i'ânesiyle hayli zamandır âlem-i ifrâz-ı bagıyy ve isyân olan nevâhi-i ma'lûm ahâlisi her dürlü şekâvet-i hebâseti icrâ eylemiş ve pek çok kan dökmüş oldukları halde Taraf-ı Devlet-i Aliyye'den şiddetle te'dib ve terbiyeleri yoluna gidilmeyerek şimdye kadar nesâyih ve te'minât ile taht-ı itâ'ate alınmalarına fevkâ'l-gâye çalışmış ve müşârünileyh hazretleri canibinden dahi düvel-i müşârünileyh me'mûrlarının dahi meşhûd ve ma'lûmları olarak pek çok mesa'î maslahâta sarf olunmuş ise de kârgir-i te'sir olmayup nihâyet emirde tevsî-i memleket ve istihsâl-i istiklâl maddesi meydana çıkmış olmasıyla artık kuvve-i kafiye ile Memâlik-i Şâhane'den olan mahalleri zabt ve idâre altına almakdan başka çare kalmamıştır..."³⁷.

Tezkiredeki ifadelerden de anlaşılacağı gibi hükümet Karadağ'ın isyandaki rolünün farkındadır. Fakat Karadağ'a bir askerî harekât yapılmasının önünde uluslararası kamuoyu ve malî sıkıntıları aşmak gibi çok ciddi engeller vardı. Bu nedenle Karadağ operasyonu için bir yıl daha beklenmesi gerekmiştir. Harekâta

³⁴ Ergirili Ahmed Hilmi İbni Resul, *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, İstanbul Üniversitesi Yazma Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazma nr: 10071, varak: 50b, 51b.

³⁵ B.O.A., *A.MKT.U.M.*, nr: 478/12.

³⁶ Vladika: Karadağlı rahip idarecilere verilen ad. Bu sistem gereği Karadağ'da idareyi ele alan Njeçoşlar aynı zamanda Çetine baş piskoposluğu görevini de icra ediyorlardı. Din adamı kimlikleri yüzünden evlenemediklerinden iktidar amcadan yeğene geçiyordu.

³⁷ B.O.A., *A.AMD.*, nr: 94/80.

kadar geçen bir yıllık sürede uluslararası kamuoyu Karadağ harekâtı için hazırlanmış, harekât için gerekli para borçlanılarak bulunmuş ve 1862'ye geldiğinde harekâtın önünde herhangi bir engel kalmamıştır.

B- Harekât Hazırlığı

Harekâtın ilk sinyalleri, 23 Nisan 1861'de Ömer Lûtfî Paşa'nın Rumeli Ordu Komutanlığı, Rumeli Valiliği ve Bosna Teftiş Komisyonu Başkanlığı'na atanmasıyla gelmiştir³⁸. Ömer Lûtfî Paşa'nın bu göreve getirilmesinde, 1849-51 Bosna İsyanı'nı bastırması ve o tarihte probleme yol açan Karadağ'ı 1853'te dize getirmesi etkili olmuştur. Paşa, aldığı emir gereği 11 Mayıs'ta vapurla İstanbul'dan ayrılmış, 16 Mayıs'ta Hersek'e ulaşmış, 25 Mayıs'ta ise Saraybosna'ya varmış, üç gün Saraybosna'da dinlendikten sonra isyan bölgesi Hersek Sancağı'nın idare merkezi Mostar'a giderek çalışmalarına başlamıştır³⁹. İngilizler, Paşa'nın bölgeye gönderilmesini tamamen Karadağ harekâtı ile ilişkilendirirler. Çünkü onlara göre Paşa, "*Hersek isyanını bastırmak için bir şey yapmamış, tüm mesaisini Karadağ sınırını abluka altına almaya harcamış, bu maksatla 30.000 kişilik bir orduyu Karadağ sınırına yığmıştır.*"⁴⁰

Harekâtın icrasına ait ilk somut gelişme ise 1862 Ocak ayında yaşanmıştır. Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî Üyesi Miralay Osman Bey, 31 Ocak 1862'de Mostar'a gelerek Ömer Lûtfî Paşa ile muhtemel Karadağ askerî harekâtını görüşmüştür. Bu görüşmede Karadağ harekâtı için gerekli belge ve bilgiler Ömer Lûtfî Paşa'ya iletilmiştir. Bundan sonra gizlice sefer hazırlıklarına başlanılmış, harekât için gerekli iase, cephane ve insan gücü eksikleri giderilmiştir. Ordunun ana kuvvetleri Karadağ harekâtı için hazırlanırken, Haziran ayına kadar Karadağ ile mücadeleyi yürüten Hersek kuvvetleri oldukça yıpranmıştır⁴¹.

³⁸ B.O.A., *A.MKT.MHM.*, nr: 215/96, 12 Şevval 1277/23 Nisan 1861 tarihli İsmail Paşa'ya gönderilen tezkire; Belge: 3; Ergirili Ahmed Hilmi İbni Resul, *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, varak: 49a-49b, 50b-51a; Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, Yayına Hazırlayan: Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1980, s. 25, 45. Tayin, Ahmed Lûtfî Efendi'nin eleştirisine neden olmuştur. Ahmed Lûtfî Efendi tayini, "*Devlet-i Aliyye'nin tutar eli olan Rumeli iklim-i cesiminde vâki' üç me'mûriyyet-i mu'tenâ-bahânın evlâd-ı vatandan olmayan bir me'mûrda birleşdirilmesi acaba kaht-ı ricâlden veyâhûd ricâl-i mevâcidenin, İstanbul'un havâsından ayrılmamalarından mıdır bilemem*" sözleriyle kınar. Bakınız, Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, c. IX, Yayınlayan: Münir Aktepe, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1984, s. 170; Karal, *a.g.e.*, c. VII, s. 4.

³⁹ Ali Suavi, *A Propos de L'herzégovine. Monténégro*, Imprimerie Victor Goupy, Paris, 1876, s. 30.

⁴⁰ *Macmillan's*, s. 349.

⁴¹ Ergirili Ahmed Hilmi İbni Resul, *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, varak: 77b.

Tüm hazırlıklar tamamlandıktan sonra ordunun sevk ve idaresini kolaylaştıracağı düşünülerek, Ömer Lûtfi Paşa'nın maiyetinde bulunan Rumeli Ordû-yı Hümayûnu Kurmay Başkanı Ferik Abdi (Abdülkerim) Paşa'nın rütbesi müşirliğe yükseltilerek İşkodra Mutasarrıflığı'na ve İşkodra Umûm komutanlığına atanmıştır. Görevi devralan Abdi Paşa İşkodra'ya gittiğinde bölgedeki Osmanlı kuvvetlerinin sayısını yeterli görmemiş, derhal hazırlıklara başlayarak asker mevcudunu artırmıştır. Paşa'nın İşboz'a doğru harekete geçtiği 30 Mayıs 1862'de yanında 14 tabur nizamiye ve 2.000 muvazzaf asker vardı⁴².

Harekât esnasında komuta kargaşası yaşanmaması için Bosna Ordu Komutanı Derviş Paşa'nın⁴³ rütbesi de müşirliğe terfi ettirilerek Abdi Paşa ile aynı seviyeye yükseltilmiştir. Ömer Lûtfi Paşa ise İşkodra ve Hersek orduları arasındaki sevk ve idareyi sağlamak üzere deniz yoluyla İşkodra'ya gitmiştir⁴⁴.

Osmanlı harekât planına göre⁴⁵:

- 1- Kuzey orduları Nikşik'ten Ostrog istihkâmlarına ilerleyecek.
- 2- Ostrog'da başarılı olunması durumunda Oryaluka'ya ilerlenilerek, o bölge kontrol altına alınacak.
- 3- Kuzey ve güney orduları 20 kilometrelik Nikşik-İşboz hattını ele geçirecek, Brda bölgesi Karadağ ana karası olan Crnagora'dan ayrılacak.
- 4- İki ordu Plana Sahrası'nda birleşecek.
- 5- Jabyak-Riyeka üzerinden Çetine'ye ilerlenecek.

Plan, Derviş Paşa'nın komutasındaki Hersek ordusunun iyi sevk ve idaresi sonucu başarıyla icra edilmiş, tüm cephelerde Karadağ direnişi kırılmıştır.

Karadağ harekâtı için hazırlıklarını tamamlayan Bâb-ı Âli, bundan sonra Karadağ'dan silahsızlanması, ilan edilen seferberliğin kaldırılması ve askere alınanların terhis edilmesini istemiştir⁴⁶. Tabii olarak tüm istekler Karadağ tarafından reddedilmiştir. Talepleri kabul edilmeyen İstanbul, Karadağ harekâtı için düğmeye basmıştır. Bâb-ı Âli İstanbul'daki büyük devletlerin elçilerine birer nota vererek, "*Hersek'te asayişin sağlanması ve Karadağ'ın cezalandırılması hususunda gerekli tedbirleri alacağını*" bildirilmiştir⁴⁷. Bu sırada Mehmed Emin Âli Paşa yapı-

⁴² HRT 1994 D 1077.

⁴³ Resim: 2.

⁴⁴ Ergirili Ahmed Hilmi İbni Resul, *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, varak: 84a; Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, Yayınlayan: Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991, s. 249-250.

⁴⁵ Stevenson, *a.g.e.*, s. 190-191; Harita: 1-2.

⁴⁶ Arbuthnot, *a.g.e.*, s. 138-140.

⁴⁷ *Macmillan's*, s. 349.

lacak harekâtın asayîşi temin etme amacı güdeceği ve Karadağ'ın statüsünü değiştirmek niyetinde olunmadığına dair yabancı ülkelerin elçilerine teminat vermiştir. Avusturya ve İngiltere teminatı kabul ederek Osmanlı Devleti'ni desteklemiştir. Fransa ve Rusya ise harekâtı engelleyemeyeceklerini anlayınca sessiz kalmayı tercih etmişlerdir⁴⁸.

Harekât konusunda günümüze kadar süren en önemli tartışma, iki tarafın asker sayısı hakkındadır. Çoğu birbirinin tekrarı olan bilgilere bakıldığında, Osmanlı tarafının asker sayısının 60.000, Karadağ tarafının ise 15.000 kişi olduğu kabul görülür⁴⁹. Verloop ise Osmanlı asker sayısının 100.000, Karadağlıların 25.000 kişi olduklarını yazar⁵⁰. Bir İngiliz dergisi ise Osmanlı asker sayısını 45.000 olarak zikreder⁵¹.

Osmanlı asker sayısı hakkında bir değerlendirme yapılacak olursa, İşkodra kuvvetlerinin 14 tabur nizamiye ve 2.000 muvazzaf; Hersek kuvvetlerinin ise 22 tabur nizamiye ve 1.000 muvazzaf askerden oluştuğu görülür. Fransız yazar Ubicini'nin Osmanlı ordu teşkilâtlanmasına dair verdiği bilgilere göre 1 tabur asker en fazla 816 kişiden oluşmaktaydı. Ubicini taburların hiçbir zaman bu rakama ulaşmadığını ek bilgi olarak ifade eder. Zira 3.260 kişi olması gereken 1 alaydaki nefer sayısı hiçbir zaman 2.800'ü geçmemiştir⁵². Yine de 1 taburda 816 kişi olduğu farz edilirse, İşkodra Ordusu'nun 13.424 kişi, Hersek ordusunun ise 18.952 kişi, toplam ordunun ise 32.376 kişi olduğu ortaya çıkar. Aynı askeri teşkilât kanunu⁵³ gereği her orduda 4 süvari, 1 topçu alayı bulunmalıydı. Süvari alayları 6 bölükten, her bölük ise 161'er⁵⁴ kişiden oluşmaktaydı. 1 süvari alayı

⁴⁸ Arbuthnot, *a.g.e.*, s. 32; Karal, *a.g.e.*, c. VII, s. 5.

⁴⁹ Stillman, *a.g.e.*, s. 24; *Büyük Türk Askerleri*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı-Büyük Türk Askerleri Serisi: 2, Ankara, 1981, s. 83.

⁵⁰ M. C. Verloop, *Le Royaume de Monténégro*, Berger-Levrault, Éditeurs, Paris, 1911, s. 20.

⁵¹ *Macmillan's*, s. 349.

⁵² Abdolonyme Ubicini, *El-Tanzimat. Organización de La Turquía Actual en Todos Sus Aspectos Político, Económico, Religioso, Militar, Literario, etc.*, Imprenta de Don Joso Trujillo, Hijo, Madrid, 1854, s. 220-222; Eserin Türkçe çevirisinde 1 taburun 815 kişi olduğu kayıtlıdır. Türkçe çevirisinde 25 olması gereken mehter sayısı 24 olarak verilmiştir. Bakınız, A. Ubicini, *Türkiye 1850*, c. II, Türkçeye Çeviren: Cemal Karaağaçlı, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, Tarihsiz, s. 409-412.

⁵³ 1843 Askerî Teşkilât Kanunu. Bakınız, Ubicini, *El-Tanzimat*, s. 220; Ubicini, *Türkiye 1850*, c. II, s. 408; Xavier Heuschling, *L'empire de Turquie. Territoire, Population, Gouvernement, Finances, Industrie, Agricole, Manufacturière et Commerciale Voies de Communication, Armée, Culte, Etc.*, H. Tarşier-Paris: Guillaumin et C., Bruxelles, 1860, s. 321-

⁵⁴ Eserin hem İspanyolca hem de Türkçe çevirilerinde 161 olması gereken toplam bölük görevlilerin sayısı (1 Birinci Yüzbaşı, 1 İkinci Yüzbaşı, 1 Birinci Mülâzım, 1 İkinci Mülâzım, 1 Nalbant, 6 Başçavuş, 18 Onbaşı, 12 Borazan, 110 Atlı asker, 10 Atsız asker) Türkçe baskısında 153,

966 kişi, 4 alayın süvari toplamı ise 3.864 kişiydi⁵⁵. Topçu alayları ise 1.300 kişiden oluşmaktaydı⁵⁶. Sonuçta, mücadeleyi yürüten Rumeli Ordusu'nda bulunan tüm birliklerin tam kadro harekâta katıldığı kabul etsek dahi, nizâmî rakam ancak 37.540 kişiye ulaşmaktadır. Yukarıdaki kaynaklardan elde edilen hesaplamalar sonucu bölgedeki Osmanlı kuvvetlerinin en fazla 40.000, fiili harekâta katılanların ise 30.000 olduğu ortaya çıkar. Zira Osmanlı Devleti harekâtın anısına hazırlattığı “*Karadağ Madalyası*”ndan da 30.000 adet bastırmıştır⁵⁷. 40.000 kişilik genel toplama ise 20.980⁵⁸ kişilik Rumeli Ordusu'nun tüm birimleri, Dersaadet ve Hassa Orduları'ndan gönderilen takviye birlikler ve muvazzaflar eklendiğinde ancak ulaşılır.

C- Askerî Mücadele

1- Ostrog Harekâtı

Osmanlı ve Karadağ birlikleri arasındaki ilk fiili çatışma Nikşik'e zahire ikmâlî sırasında yaşanmıştır. Osmanlı birlikleri Nikşik sevkıyatında Duga Boğazı'nı değil, oraya göre daha kısa ve geçilmesi kolay olan Kite güzergâhını tercih etmiştir. Karadağlıların Kite-Nikşik arasındaki tüm savunma hatlarını çetin mücadeleler sonucu imha etmeyi başaran Osmanlı ordusu, 5 Haziran 1862'de Nikşik'e ulaşmayı başarmıştır. Beraberlerinde getirdikleri zahire ve diğer malzemeleri kaleye teslim eden birlikler mutat olduğu üzere geri dönmemişler, 6 Haziran günü Karadağ içlerine yönelmişlerdir. Aynı gün Duga Boğazı'nın uzantısı stratejik Ostrog Boğazı'na ilerleyen Osmanlı kuvvetleri, buradaki Karadağ istihkâmlarına saldırmışlardır. Bu saldırı 1857'den beri gelişen süreçte Karadağ topraklarına yapılan ilk askeri harekât niteliği taşımaktadır. Ostrog saldırısı ile uzun süredir gündemde olan Osmanlı-Karadağ mücadelesi resmen başlamıştır. Saldırı başarılı olmuş, Ostrog Boğazı girişindeki Karadağ istihkâmları tahrip edilmiş ve Karadağ kuvvetleri Ostrog Manastırı'nın⁵⁹ olduğu

İspanyolca baskısında ise 151 verilmiştir. Bakınız, Ubicini, *El-Tanzimat*, s. 221; Ubicini, *Türkiye 1850*, c. II, s. 411.

⁵⁵ Ubicini süvari alaylarının hiçbir zaman 966 sayısına ulaşmadığını, en fazla 720 kişi olduklarını, 4 alayın toplam nefer sayısının ise 2.880 kişi olduğunu belirtir. Bakınız, Ubicini, *El-Tanzimat*, s. 221-222; Ubicini, *Türkiye 1850*, c. II, s. 411-412; Onun bilgilerini diğer Fransız araştırmacılar da doğru kabul ederler. Mesela, Xavier Heuschling de 1 alaydaki asker sayısını 2.880 olarak kabul eder. Bakınız, Heuschling, *a.g.e.*, s. 322.

⁵⁶ Ubicini, *El-Tanzimat*, s. 222; Ubicini, *Türkiye 1850*, c. II, s. 411-412; Heuschling, *a.g.e.*, s. 322.

⁵⁷ <http://www.turkishmedals.net>.

⁵⁸ Ubicini, *El-Tanzimat*, s. 222; Ubicini, *Türkiye 1850*, c. II, s. 412; Heuschling, *a.g.e.*, s. 322.

⁵⁹ Resim: 10.

kesime kadar itilmiştir. Operasyon iki gün sürmüş, 8 Haziran'da tekrar Nikşik'e dönülmüştür. 8 Haziran'ı dinlenerek geçiren Osmanlı ordusu, 9 Haziran'da yeniden Ostrog'ta toplanmış Karadağ kuvvetleri üzerine gitmiştir. Bölgedeki Karadağ kuvvetlerini dağıtan Osmanlı birlikleri, 10 Haziran'da Rudine üzerinden ana karargâh Bileke'ye dönmüştür⁶⁰.

Birinci Ostrog harekâtının, Karadağ mukavemeti ve direncini ölçmeye yönelik olduğu anlaşılmaktadır ve bu haliyle hedefine ulaşmıştır. Saldırı aynı zamanda Karadağ kuvvetlerinin tüm savunma planlarını bozmuştur. Çünkü saldırı sonrasında Osmanlı kuvvetlerinin çekildiği bölgelere, ciddi kuvvet kaydırması gerçekleşmiş, böylece İşboz'da bulunan savunma hatları zayıflamıştır. Karadağ kuvvetlerinin komutanı Mirko Petroviç⁶¹ kuvvetlerini Ostrog'a yığarken, Osmanlı kuvvetlerinin Ostrog'u geçebileceğini ve kendi topraklarında yenilebileceğini hiç hesaba katmamıştır. O, Karadağ'ın coğrafi avantajlarını kullanarak her durumda Türkler'i yenebileceğini düşünmekteydi.

2- Biyelo Pavloviç Harekâtı

7 Haziran 1862'de İşkodra ordusu Biyelo Pavloviç Nahiyesi'ne girmiştir. Orada 6.000 kişilik bir Karadağlı grupla karşılaşmıştır. Çıkan çatışmada Karadağlılar dağılmıştır. Ardından çevre köyleri kontrol altına almak için harekâta devam edilmiştir. Saha kontrolü sırasında Karadağlılar yeniden askerlere saldırmışlarsa da başarısız olmuşlardır. Çatışmalarda Osmanlı kuvvetleri 57 şehit, 136 yaralı; Karadağlılar ise 200 ölü, 200 yaralı vermişlerdir. Aslında bu göstermelik harekât, Derviş Paşa kuvvetleri ile birleşmeyi gizlemek için icra edilmiştir. Bu yüzden sıradan bir saha kontrolü süsü verilmiştir. Gerçekte ise İşkodra kuvvetleri dolaylı olarak Karadağ sınırına yığınak yapmışlardır⁶².

3- Belgrad “Çukurçeşme” Olayları

Osmanlı-Karadağ çatışmasından kazançlı çıkmayı uman Sırlar, iki taraf arasındaki çatışmayı fırsat bilerek uzun zamandır düşündükleri Türkleri Belgrad'dan çıkarma planını uygulamaya koymuşlardır. Sırlar 1857'den beri Hersek ve Bosna'daki isyancıları desteklemişler, bir Osmanlı-Karadağ çatışması

⁶⁰ Ergirili Ahmed Hilmi İbni Resul, *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, varak: 89a-89b.

⁶¹ Mirko Petroviç: Grahova'da Osmanlı birliklerini yenen Karadağ birliklerinin komutanı ve mevcut Knez Nikola Petroviç'in babası. 1867'de koleradan ölmüştür. Bakınız, G. Muir Mackenzie- A. P. Irby, *Travels in The Slavonic Provinces of Turkey in Europe*, Volume: II, Daldy, Isbister & Co., London, 1877, s. 229; Resim: 7; Roberts, *a.g.e.*, s. 231.

⁶² Ergirili Ahmed Hilmi İbni Resul, *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, varak:87a.

çıkması için ellerinden geleni yapmışlardı. Nihayet 6 Haziran'da Osmanlı-Karadağ çatışması kaçınılmaz olunca, hiç fırsat kaybetmeden derhal harekete geçmişler ve 15 Haziran akşam üzeri “Çukurçeşme” olayları patlak vermiş, Türkler ve Sırlar arasında çatışmalar yaşanmaya başlamıştır. Bu olay aynı zamanda Sırp-Karadağ ittifakının da somut sonucudur. Sırlar, Karadağ üzerindeki baskıyı hafifletmek ve dikkatleri kendi üzerlerine çekmek için Belgrad'daki Osmanlı kuvvetlerini tahrik etmişlerdir⁶³.

Sırlara göre, Karadağ ile meşgul olan Osmanlı kuvvetleri onlarla uğraşamayacaklar, böylece onlar Belgrad'ı Türkler'den arındırma hedeflerine ulaşacaklardı. Olası bir Osmanlı müdahalesi durumunda ise Batılı kuvvetlerin Balkanlar'da iki “mağdur” Slav milletinin birden ezilmesine izin vermeyeceğini hesaplamaktaydılar. Böyle bir durumda Batılı güçlerin kendilerini destekleyeceğini düşündüklerinden onlar çatışmadan kârlı çıkacaklardı. Onların ihtimale kattıkları diğer bir seçenek ise, Osmanlı Devleti hem Karadağ hem Sırbistan ile başa çıkamayacak, mücadeleden yenik ayrılacaktı. Fakat, bu son seçenekte Sırbistan'ın da tıpkı Karadağ gibi mücadeleye dahil olması gerekmektedir. Oysa bu husus oldukça riskli idi. Çünkü Paris Barış Antlaşması'nın 28. ve 29. maddeleri ile Sırbistan “Batılı devletlerin koruması altında” kabul edilmişti⁶⁴. Bu nedenle Sırlar kendi başlarına hareket edemezlerdi. Batılı devletlerin ise aynı antlaşma ile toprak bütünlüğünü garanti ettikleri Osmanlı Devleti ile Sırlar arasında çıkacak bir çatışmaya sıcak yaklaşma ihtimalleri azdı. Sırlar'ın en fazla güvendikleri seçenek ise, Osmanlı-Karadağ mücadelesinin aylarca sürecektiydi. Sırlar'a göre, Bosna Hersek'teki isyanı beş yıldır bir türlü kontrol altına alamayan Osmanlı Devleti'nin, cesur savaşçılar topluluğu Karadağ karşısında başarı şansı, hele kısa sürede galip gelme şansı hiç yoktu. Sırlar'ın Karadağ harekâtına dair tahminleri tutmamış, ancak çatışmadan kazançlı çıkma stratejileri başarıyla uygulamaya konulmuştur. Zira 17 Haziran'da, Sırp saldırısına karşı koymak isteyen Belgrad Kalesi'ndeki Türk kuvvetleri Belgrad'ın Sırp mahallerini 56 topla, saat 08:00-13:00 arasında beş saat boyunca bombardıman etmişler, bu

⁶³ Ergirili Ahmed Hilmi İbni Resul, *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, varak:89b-93a.

⁶⁴ *Muâhedât Mecmuası*, c. IV, s. 256; Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, c. I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1953, s. 351; J. A. R. Marriott, *The Eastern Question An Historical Study in European Diplomacy*, At The Clarendon Press, Oxford, 1918, s. 277; Fuat Andıç-Süphan Andıç, *Kırım Savaşı Ali Paşa ve Paris Antlaşması*, Eren Yayınevi, İstanbul, 2002, s. 74; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VI, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1988, s. 67; Stavrianos, *a.g.e.*, s. 255, 337.

olay Batı kamuoyunda tam bir şok etkisi yaratmıştır⁶⁵. Bir anda tüm gözler Belgrad'a çevrilmiş, Sırlar "mağdur" rolü ile Sırbistan'daki Osmanlı varlığının meşruiyetini tartışmalı hale getirmişlerdir. Süreç 1867'de Sırbistan'daki kalelerden Türk askeri varlığının çıkarılması ile sonuçlanmıştır⁶⁶.

4- Grahova-Benan Harekâtı

Hersek Ordu Komutanı Derviş Paşa, 16 Haziran 1861'de 21 tabur niza-miye ve 800 kişilik Boşnak ve Arnavut muvazzaf askeri ile yeni bir operasyon başlatmıştır. Bu operasyon tamamen Karadağ kuvvetlerini şaşırtmaya yönelik bir harekât olarak icra edilmiştir. Harekâta Nikşik'e zahire sevki süsü verilmiş, başlangıçta Bileke-Kite istikâmetine doğru ilerlenmiş, önceden planlandığı gibi Gonine Gomile Dağları civarında Karadağ kuvvetleri ile karşılaşmıştır. Fakat Karadağlılar ile bir mücadeleye girilmemiş, ani bir hareketle Grahova bölgesi-ne girilmiştir. Karadağlılar Kite civarındaki askerlerini Grahova'ya sevk etmiş-ler, Kite üzerindeki baskı hafiflemiştir. Ordu Grahova üzerinden Benan'a gel-miş, Benan ve çevresi asilerden temizlenmiş, böylece Hersek'in güneydoğu sınırları kontrol altına alınmıştır⁶⁷.

Anlaşılabacağı gibi Osmanlı komutanları, taktik hamlelerle hem Karadağ kuvvetlerinin direnç merkezlerini tespit etmişler, hem de onların kuvvet kaydır-malarına yol açarak harekât planlarını bozmayı hedeflemişlerdir. Buna karşı tüm stratejilerini derin vadi ve boğazlarda Osmanlı ordusunu durdurma üzerine kuran Karadağlılar, alan savunması yaparak Osmanlı ordusunu oyalamayı, bu süre içerisinde zaman kazanarak Batı desteğini elde etmeyi amaçlamışlardır. Bu nedenle Osmanlı ordusunun her hamlesine anında karşılık vermişler, Osmanlı ordusu ile hemen hemen her noktada çatışmaya girmişler, başarılı da olmuşlar-dır. Çünkü Osmanlı-Karadağ savaşında güney ordusu (İşkodra) 45 kilometrelik

⁶⁵ Olayların görgü tanığı İngiliz seyyah Denton Belgrad bombardımanını "Doğu barbarlığının tipik sonucu" olarak görür. Ayrıntılı bilgi için bakınız, William Denton, *Servia and The Servians*, Bell and Daldy, London, 1862, s. 250-278.

⁶⁶ Ayrıntılı bilgi için bakınız, Yusuf Hamzaoğlu, *Sırbistan Türklüğü*, LogosA, Üsküp, 2004, s. 355-381; Un Serbe, *La Serbie Après Le Bombardement De Belgrade*, Paris: Librairie A. Franck-Leipzig: A. Franck'sche Verlangshandlung, 1862, s. 1-31; A Serb, *The Case of Servia*, Bell and Daldy, London, 1863, s. 1-16; Ph. Christitch, *A Few Remarks on the Speech of Mr. Layard, Delivered in the House of Commons, Concerning Servia. On Friday May 29th, 1863*, Printed By C. W. Reynell, London, 1863, s. 1-15.

⁶⁷ Ergirili Ahmed Hilmi İbni Resul, *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihiçesi*, varak: 94b.

Podgoriçe-Çetine yolunu, kuzey (Hersek) ordusu ise 47 kilometrelik Nikşik-Çetine yolunu iki ayda zor aşmıştır⁶⁸.

5- Kite (Kita) Çatışması

Grahova-Benan operasyonundan dönen Hersek ordusu Bleke'de birkaç gün dinlendikten sonra, Karadağ içlerine doğru ilerlemek üzere Hersek Ordu Komutanı Derviş Paşa komutasında 20 Haziran'da Bileke'den harekete geçmiştir. Harekâta 22 tabur nizamiye ve 1.000 kişilik muvazzaf kuvvet iştirak etmiştir. Aynı gün Gonine Gomile dağlarına ulaşılmış, orada bir gece konaklandıktan sonra ertesi gün Kite mevkiine gelinmiştir. Kite'ye gelindiği sırada bölgede üstlenmiş olan Karadağlılarla karşılaşmıştır. Altı saat süren çatışma sonrasında Karadağlılar geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Ardından harekât için getirilen cephaneye, Nikşik'ten önceki toplanma merkezi Islano'ya ulaştırılmıştır. Ancak Karadağlıların cephaneyi ele geçirmek maksadıyla yaptıkları saldırılar gün boyu devam etmiş, Islano'yu Nikşik'e bağlayan yol güzergâhı üzerinde şiddetli çatışmalar meydana gelmiştir. Çatışmayı takip eden gece Karadağlıların cephaneyi ele geçirmek amacıyla yaptıkları saldırılar sabaha kadar sürmüştür. Fakat yerinde alınan tedbirlerle Karadağlıların saldırıları sonuçsuz kalmış, cephaneye eksiksiz olarak Nikşik'e ulaştırılmıştır. Osmanlı ordusu çatışmalarda altı şehit, 22 yaralı vermiştir⁶⁹.

Kite çatışmasının ardından küllî miktarda cephaneyi Nikşik'e ulaştıran Derviş Paşa, Nikşik'te bir gece kaldıktan sonra Karadağ içlerine yönelmiştir.

6- Ostrog Muharebeleri

Karadağ'daki ilk hedef Çetine yolu üzerindeki Ostrog Boğazı istihkâmlarının temizlenmesi olmuştur. Karadağlılar boğazı kontrol için dört aşamalı bir savunma hattı inşa ederek, yeterli miktarda askeri burada konuşlandırmışlardır. Karadağ Vladikası Nikola bölgeye gelmiş, yoğun tezahürat altında askerlerine cesaret verici bir konuşma yapmış ve ardından Çetine'ye dönmüştür. Karadağlılar stratejik üstünlüğün kendi ellerinde olduğuna güvenerek bölgede Osmanlı askerlerini beklemeye başlamışlardır⁷⁰.

⁶⁸ Yol mesafeleri Ahmed Tefik'ten alınmadır. Bakınız, Ahmed Tefik (Tercüme Eden), *Karadağ Coğrafyası*, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet, 1329, s. 54.

⁶⁹ Ergirili Ahmed Hilmi İbni Resul, *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, varak: 95a-97a.

⁷⁰ Mackenzie-Irby, *a.g.e.*, Volume:II, s.206.

Osmanlı saldırısının ilk gününde birkaç stratejik noktanın ele geçirilmesi için çaba sarfedilmiş ve başarılı olunmuştur. Ele geçirilen istihkâmlara yeterli kuvvet bırakan Osmanlı birlikleri, geceyi geçirmek üzere tekrar Nikşik sahrasına çekilmiştir. Gece Karadağlıların Osmanlı kuvvetlerini bölgeden atmaya yönelik taarruzları başarısız olmuş, Osmanlı birlikleri yerlerinden sökülememiştir. Osmanlı birlikleri sabaha karşı 06.00'da Ostrog Boğazı'nı ele geçirmek için harekete geçmiştir. Aynı anda yoğun top ateşiyle de harekâta destek verilmiştir. Top ateşi sonucu Karadağlılar istihkâmlardan dışarı çıkamamış, bu sırada Osmanlı askerleri istihkâmların etrafına yerleşmiştir. Daha sonra yapılan genel saldırı ile istihkâmlar tamamen ele geçirilmiştir. Çatışmalarda 20 Osmanlı askeri şehit olmuş, 30'u da yaralanmıştır. Çatışma sırasında Karadağlıların yarısı hayatını kaybetmiş, bir kısmı ise kaçarak canını zor kurtarmıştır. Kaçan Karadağlılar Ostrog Manastırı'na kadar takip edilmiştir⁷¹.

Boğazın kontrolünü tamamen ele geçiren Osmanlı birlikleri, 10 Temmuz'da çevre köyleri kontrol etmek üzere harekâta geçmiştir. İlk olarak Ostrog Vadisi'nde bulunan Buviya Köyü kontrol altına alınmıştır. Fakat bu sırada Çetine'den destek birlikleri gelmiş, bu kez Ostrog Manastırı civarında yeni bir muharebe daha yapılmıştır. Muharebede, Karadağlılar çembere alınarak büyük bölümü yok edilmiş, sağ kalanlar ise kaçarak canlarını zor kurtarmıştır. Ömer Lûtfi Paşa, Ostrog muharebeleri ile ilgili merkeze yazdığı telgrafta, "*Karadağ olıdan beri Karadağlı bir vakit böyle dayak yemeyip ve hatta Ostrog'da asakir-i şahane hücumundan firar edenler cay-ı selâmet bulamayıp amudî yüksek bir kayadan kendilerini aşığıya atarak yedi sekizyüz kadarı telef olmuştur.*" sözleriyle Karadağlıların uğradığı hezimetin büyüklüğünü anlatmıştır⁷². Böylece bölgede Osmanlı askerlerine karşı koyacak bir güç kalmamıştır. Aynı gün İşkodra ordusu da Karadağ içlerine doğru ilerlemeye başlamış, iki kuvvet uzaktan birbirlerinin hareketlerini izlemeye başlamıştır. Hersek kuvvetleri kendi görev bölgesindeki sahalara ele geçirerek İşkodra ordusu ile birleşmek üzere İşboz'a doğru ilerlemiştir⁷³.

⁷¹ Ergirili Ahmed Hilmi İbni Resul, *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, varak:97a-98a; Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s.251.

⁷² Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 252; İ. Halil Sedes, *1875-1876 Bosna Hersek ve Bulgaristan İhtilâlleri ve Siyasî Olaylar: Başlangıç*, I. Kısım, II. Baskı Çituri Biraderler Basımevi, İstanbul, 1946, s. 51.

⁷³ Ergirili Ahmed Hilmi İbni Resul, *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, varak:98a-98b; Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 251.

7- İşboz (Spuz) Yürüyüşü

Ostrog Boğazı'nı ele geçiren Hersek ordusu, yol üzerindeki Biyelo Pavloviç Nahiyesi'ne girmiştir. Nahiye kontrol altına alındıktan sonra, Oryaluka (Orajaluka) Köyü'ne ulaşılmıştır. Köyde bulunan Karadağ Vladikası'nın konağı karşısına ordugâh kurularak 10 Temmuz gecesi burada konaklanmıştır. Bu sırada Karadağ kuvvetleri de ordugâhın karşısına yığınak yapmıştır. 11 Temmuz sabaha karşı saat 04.00'de Karadağlıların top ateşi ile çatışma yeniden başlamıştır. Karadağlılar etkili top ateşi ile ordu düzenini bozmak istemişler, hatta Derviş Paşa'nın çadırının bulunduğu karargâhı dahi bombardıman etmişlerdir. Ancak karşı ateş ile Karadağ topları susturulmuştur. 11 Temmuz'da bölgeyi kontrol altına alan Osmanlı ordusu 12 Temmuz'da İşboz'a gitmek üzere harekete geçmiştir. Aynı gün İşboz'a ulaşarak İşkodra Ordusu ile birleştirilmiştir⁷⁴. Ömer Lütfi Paşa, İşboz yürüyüşü ile ilgili İstanbul'a gönderdiği raporunda harekâtı şöyle özetlemiştir.

“Cumartesi (12 Temmuz) günü Hersek Fırka-i Askeriyesi Ostrog'tan ve İşkodra fırkası Plava'dan ilerleyerek Oryaluka'da birleşip Derviş Paşa bir taraftan ve Abdi Paşa bir taraftan tek mil Karadağ köyleri yakılıp yıkılmıştır. Şimdiki halde düşman na-bedid olarak meydanda yoktur. İki gün Asakir-i Şahane istirahat ve aram ve cephaneye ve malzemeleri itimam olunarak doğruca dört saat ileride bulunan Çetine'ye hareket kılınacaktır. İnşaaallahu taâla teveccühâtı Kudsiye-i Hazreti Şehinşahî yümnü himemi Celile-i daverileri an-karip onun fethini dahi tebşire muvaffak olurum. Şu üç beş gün içinde Karadağlı'nın 3.000'den fazla telefatı olup Asakir-i Muntazama ve Muvazzafadan bu harekette pek cüzi şehit ve mecruh vukubulmuştur. Karadağlı Asakir-i Şahane'nin hucumuna tahammül edemeyip tamamiyle gözleri korkmuş olduğundan uzaktan uzağa tüfenk atıyorlar efendim.”⁷⁵

Karadağlılara karşı alınan galibiyet İstanbul'u da oldukça memnun etmiş ve Sultan Abdülaziz 14 Temmuzda Ömer Paşa'ya bir tebrik telgrafı göndermiştir. Abdülaziz telgrafında memnuniyetini şu cümlelerle dile getirmiştir: “*Hersek ve İşkodra kolları birleşerek asâkirimizin yiğitlikleri eseri olarak kazandıkları fütühât-ı azîme ma'lûmum oldu. Sizi ve kumandan Paşaları ve bi'l-cümle ümerâ ve zâbilân ve neferâtı tebrik ve hepimize selâm iderim. Cümleliz ber-hûrdâr olasz. Din ü vatan hizmetinizi unutmayız.*”

⁷⁴ Ergirili Ahmed Hilmi İbni Resul, *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, varak:98b-99a; Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 251; *HRT 1994 D 1077*.

⁷⁵ Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 252; Sedes, *a.g.e.*, s. 51; Mackenzie-Irby de Karadağ kayıplarının 2.000-3.000 arasında olduğunu ifade etmektedir. Bakınız, Mackenzie-Irby, *a.g.e.*, Volume: II, s. 207.

Abdülaziz Karadağ'daki başarılarına o kadar sevinmiştir ki, görüldüğü gibi Osmanlı Padişahlarının geleneksel tebrik kalıplarının dışına çıkarak, samimi ve içten bir ifade ile galibiyeti kutlamıştır. Telgraf tüm orduya okunmuş ve galibiyeti kutlamak için 21 pare top atışı yapılmıştır⁷⁶.

Aynı gün Ömer Lûtfi Paşa da Derviş ve Abdülkerim Paşalara hitaben orduya bir kutlama mesajı göndermiştir. Paşa, elde edilen başarıyı övmüş ve askerinin gösterdiği cesareti ve kahramanlığı takdir etmiştir⁷⁷. Buna karşı Papa, Batı kamuoyuna bir çağrı yaparak Hıristiyan dünyayı, özellikle bölgede yaşayan Katolik Arnavutları Karadağ'a yardıma davet etmiştir⁷⁸.

8- Zağırçe Çatışması

İki gün İşboz'da konaklayan Osmanlı ordusu Yeniköy ilerisinde konuşlanmış olan Karadağlılar üzerine gitmiştir. Harekât sırasında şiddetli çatışmalar yaşanmıştır. Ancak bu çatışmalarda harekâta son noktanın konulduğu yer Zağırçe olmuştur. Zağırçe'ye su almaya giden birlikler burada ev ve bahçelere saklanmış Karadağlılar ile çatışmaya girmiştir. Mevkilerini bir türlü terk etmek istemeyen Karadağlılar, ancak Mirliva Muhibbi Paşa'nın birlikleri tarafından başlatılan katli bir saldırıcı sonucu dağıtılmışlardır. Zağırçe Nahiyesi kontrol altına alındıktan sonra çevrede bulunan beş köyün üzerine gidilmiş ve buralar da Karadağlılardan temizlenmiştir. Bölgenin kontrol altına alınmasının ardından, civardaki dağlarda üstlenmiş olan Karadağlılar savaşmanın kendilerine bir yarar getirmeyeceğini görmüşler ve buldukları mevzileri terk ederek geri çekilmişlerdir⁷⁹.

9- II. Biyelo Pavloviç Çatışması

Osmanlı ordusunun ilerlemesini fırsat bilen Karadağ kuvvetleri, İşboz'da bulunan Osmanlı birliklerinin Nikşikle bağlantısını kesmek amacıyla yeniden Biyelo Pavloviç mevkiinde toplanmışlardır. Bunun üzerine 2 Temmuz 1862'de bölgeye gelen Osmanlı birlikleri ile Karadağ kuvvetleri arasında çatışma çıkmıştır. Çatışma nahiye merkezinden ziyade, civardaki dağlarda gerçekleşmiş, Karadağlılar Osmanlı ordusunun ateş gücü karşısında dayanamayarak geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Biyelo Pavloviç'den çekilen Karadağ birlikleri yeni-

⁷⁶ Ergirili Ahmed Hilmi İbni Resul, *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, varak: 99b-100a; Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 252; Suavi, *a.g.e.*, s. 31.

⁷⁷ Ergirili Ahmed Hilmi İbni Resul, *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, varak:100b-101a.

⁷⁸ Suavi, *a.g.e.*, s. 31-32; Strangford, *a.g.e.*, s. 213; Karal, *a.g.e.*, c. VII, s. 5.

⁷⁹ Ergirili Ahmed Hilmi İbni Resul, *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, varak: 99a-99b.

den Oryaluka mevkiinde toplanmışlardır. Bunun üzerine bölgeye ilerlenmiş ve Oryaluka yolu üzerinde bulunan köyler ele geçirilmiş, Glaviçe Köyü'nde bulunan kilise civarında küçük bir direnişle karşılaşmış, ancak saldırı bertaraf edilmiştir. Çevre kontrol altına alındıktan sonra 24 Temmuz akşamı Glaviçe Kilisesi civarında konaklanmıştır⁸⁰.

10- Oryaluka Çatışması

Osmanlı ordusu 25 Temmuz'da Oryaluka'da toplanmış Karadağ birliklerini bölgeden atmaya yönelik nihai bir saldırı başlatmıştır. Etraflarını çevirecek savunma tertibatı alan Oryaluka'daki Karadağ kuvvetleri yoğun top ateşi karşısında dayanamamışlar, Osmanlı askerleri köye girmeyi başarmıştır. Muharebe sonucu köyde toplanmış 8.000 kişilik Karadağ kuvvetlerini dağıtan Osmanlı ordusu karargâhları Plana'ya gitmek üzere bölgeyi boşaltmıştır. Bu sırada Osmanlı kuvvetlerinin daha önce boşalttığı bölgelere yerleşen Karadağlılar Glaviçe Köyü civarında yeniden Osmanlı ordusuna saldırmışlar, fakat bir başarı elde edemeyerek geri çekilmişlerdir. Buradaki Karadağ kuvvetlerini de dağıtan Osmanlı ordusu 26 Temmuz'da Plana'ya dönmüştür⁸¹.

11- Kokot Çatışması

İşboz'da iki gün eksiklerini tamamlayan ve dinlenen ordu 28 Temmuz'da yeniden harekete geçmiştir. İlk olarak Kokot Köyü civarında bir çatışma meydana gelmiştir. Şiddetli geçen çatışma sonucu, Karadağlılar dağıtılmıştır. Karadağlılar, bozgun sonrasında Osmanlı ordusunun yerleşmesini önlemek amacıyla kendi istihkâm ve köylerini yıkıp yakarak Çetine'ye doğru geri çekilmeye başlamışlardır⁸².

12- Karuç Çatışması

Kokot ve civarını kontrol eden Osmanlı ordusu ertesi gün (29 Temmuz) Karuç Nahiyesi'nde Karadağlılarla karşılaşmıştır. Şiddetli mücadelelerden sonra Karadağ istihkâmları ele geçirilerek, nahiyeye ve civarında kontrol sağlanmıştır. Bölgeden kaçan Karadağlılar Riyeka'da toplanmışlardır⁸³.

⁸⁰ Ergirili Ahmed Hilmi İbni Resul, *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, varak: 100a.

⁸¹ Ergirili Ahmed Hilmi İbni Resul, *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, varak: 100a-100b.

⁸² Ergirili Ahmed Hilmi İbni Resul, *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, varak: 101a-101b.

⁸³ Ergirili Ahmed Hilmi İbni Resul, *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, varak: 103b.

13- Poliçe Çatışması

Karuç'tan sonra Riyeka önündeki son engel Poliçe Köyü'ne gelmiştir. Evvela bölgenin keşfi için Erkân-ı Harbiye Binbaşlarından Hakkı ve Hüseyin Beyler bölgeye gönderilmiş, onların raporu doğrultusunda harekâta başlanmıştır. Harekâtı Rumeli Ordusu Mirlivalarından Dilaver Paşa komutasındaki bir birlik üstlenmiştir. Yoğun top ateşi ile Karadağ mevzileri imha edilerek köye saldırılmış ve ele geçirilmiştir. Poliçe'nin ele geçirilmesiyle Çetine'den önceki son savunma hatları olan Riyeka'ya ulaşılmıştır⁸⁴.

Karadağ direnişi takdiri şayan bir hadise olarak gelişmiştir ve gerçekten de övgüyü hak etmektedir. Çünkü Karadağlılar tutunabildikleri her noktada mücadele etmişler, ardından geri çekilmişler, daha sonra toplanarak yeniden savaşmışlardır. Karşılarındaki ordunun gücü ve üstünlüğü karşısında asla yılmamışlar, her karış toprağı direnebildikleri son ana kadar savunmuşlardır. Coğrafi imkânlardan da istifade eden Karadağlılar tam bir sath mücadelesi vermişlerdir. Tüm güçleriyle çatısa çatısa Çetine'ye doğru geri çekilmişlerdir. Bölgedeki her köyde irili ufaklı onlarca çatışma meydana gelmiş, bu nedenle Osmanlı ordusunun ilerleyişi yavaş seyretilmiştir.

14- Riyeka (Rieka-Rjeka) Muharebesi

Ömer Lûtfi Paşa harekâtın stratejisine bağlı kalarak, “*Karadağ'ı işgal ve tahripten ziyade, Karadağlı idarecilerin yaptıkları hatayı anlayarak, bir daha Osmanlı topraklarına saldırmamaları ve isyancılara destek vermemelerini temin için*” hareket etmiştir⁸⁵. Çünkü Karadağlıların askerlere uyguladığı vahşet nedeniyle intikam hisleriyle dolu ordunun yağma ve tahrip eylemlerinin önüne geçmek için de yoğun çaba harcanmıştır. Hatta bir talimatnâme yayınlanarak “*mücadele esnasında insanî kaide ve kurallardan ayrılmaması gerektiği*” askerlere hatırlatılmıştır⁸⁶.

Riyeka, Çetine'nin kapısı sayılabilecek kadar yakın bir mevki olup⁸⁷, Karadağlıların Osmanlı kuvvetlerini durdurmak amacıyla son bir gayretle mücadele ettikleri yerdir. Bu nedenle 10.000 kişilik bir gücü bu bölgeye yığmışlardı. Karadağlılar tüm savunmalarını Grab Dağı mevkiinde yoğunlaştırmışlardı. Fakat moral üstünlüğüne, daha iyi donanımına ve top ateşi desteğine sahip Osmanlı

⁸⁴ Ergirili Ahmed Hilmi İbni Resul, *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, varak: 103b-104a.

⁸⁵ Arbutnot, *a.g.e.*, s. 31-32.

⁸⁶ Ergirili Ahmed Hilmi İbni Resul, *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, varak: 101a-104a. Askerin gayri nizami harekette bulunmaması maksadıyla yayınlanan emirname için bakınız, varak: 101b-102a.

⁸⁷ Riyeka ile Çetine arası 16 kilometredir. Bakınız, Ahmed Tefik, *a.g.e.*, s. 54.

kuvvetleri fazla zorlanmadan 25 Ağustos'da Karadağ mevzilerine girmeyi başarmıştır⁸⁸. Riyeka'daki muharebe o kadar şiddetli olmuştur ki, 1863'de bölgeyi gezen Strangford, çatışmanın şiddetine dair izlerin apaçık ortada olduğunu ve çatışmada hayatını kaybeden kimselere ait cesetlerin hâlâ kaya üzerlerinde veya diplerinde görüldüğünü yazar⁸⁹.

Galibiyet Nikşik kapılarını Osmanlı askerine açmıştır. Riyeka muharebesinin kazanılması İstanbul'da büyük sevince sebep olmuştur. 29 Ağustos 1862'de Ömer Lûtfi Paşa'ya Sultan Abdülazîz, Sadrazam Mehmed Fuad Paşa diğer üst düzey yetkililerden kutlama ve teşekkür telgrafları gönderilmiştir. İlave olarak çatışmalarda üstün başarı gösteren askerlere verilmek üzere 500 Mecidî Nişanı⁹⁰ gönderilmiştir. Bu nişanların 10'u üçüncü rütbe⁹¹, 52'si dördüncü rütbe⁹², 285'i beşinci rütbeden⁹³ olmak üzere toplam 347 adedi askerlere dağıtılmıştır. Komutanlara ise daha sonra bizzat Sultan Abdülazîz'in huzurunda yapılan bir törenle çeşitli derecelerde nişan ve madalyalar takdim edilmiştir⁹⁴. Hatta Osmanlı Devleti 1863 yılında ise Karadağ Harekâtı anısına 30.000 adet özel bir "Karadağ Madalyası" bastırılarak harekâta katılanlara verilmiştir⁹⁵. Galibiyet halk arasında da büyük sevinç yaratmış, galibiyeti öven şiirler yazılmıştır⁹⁶.

Riyeka galibiyeti Çetine kapılarını Türkler'e açarken, bazı İngiliz gazeteciler aynı kanaatte değildir. Stillman, Ömer Lûtfi Paşa'nın Çetine kapılarını zor-

⁸⁸ Ergirili Ahmed Hilmi İbni Resul, *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, varak:104a-105b; Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 253; Suavi, *a.g.e.*, s. 32; İsmail Hâmi Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. IV, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1972, s. 201; Karal, *a.g.e.*, c. VII, s. 5.

⁸⁹ Strangford, *a.g.e.*, s. 172.

⁹⁰ Mecidî nişanları hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız, Edhem Eldem, *İftihar ve İmtiyaz. Osmanlı Nişan ve Madalyaları Tarihi*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul, 2004, s. 176-201.

⁹¹ Eldem, *a.g.e.*, s. 194; Resim: 13.

⁹² Eldem, *a.g.e.*, s. 194; Resim: 14.

⁹³ Eldem, *a.g.e.*, s. 194; Resim: 15.

⁹⁴ Ergirili Ahmed Hilmi İbni Resul, *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, varak: 104b-105b; Ahmed Lûtfi Efendi, *Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfi Efendi Tarihi*, Yayıncı Hazırlayan: M. Münir Aktepe, c. X, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1988, s. 90, 94; Danişmend, *a.g.e.*, c. IV, s. 201.

⁹⁵ Madalya hattat Abdülfevzi Efendi ve hakkâk James Robertson tarafından hazırlanmıştır. Gümüş olarak basılmış, 36,9 milimetre çapında ve 23,68 gram ağırlığındadır. Ön yüzünde "El-müstenid bi-tevfişkâti'r-Rebbâniyye Meliki'd-Devleti'l-Osmâniyye Abdülazîz Hân (Allah'ın rehberliğine dayanan Osmanlı Devleti Hükümdarı Abdülazîz Hân)" ibaresi yer alır. Arka yüzünde ise "Karadağ 1279" ibaresi üzerinde Osmanlı bayrağının dalgalandığı Karadağ ve top tasviri yer alır. Bakınız, Eldem, *a.g.e.*, s. 247; Darphane ve Damga Matbaası Genel Müdürlüğü, *Nadir Osmanlı Madalya ve Nişanlar Kataloğu*, Basım Yeri ve Tarihi Belirtilmemiş, s. 29; <http://www.tsk.mil.tr/askerimuze/madalyalar.htm>; <http://www.turkishmedals.net>; Resim: 16-17.

⁹⁶ B.O.A., *A.MKT.MHM.*, nr: 246/78, 24 Cemaziyevvel 1279/17 Kasım 1862 tarihli tezkire.

ladığına dair İstanbul'a gönderdiği raporların sahte olduğunu yazar. Ona göre, Osmanlı ordusu hiçbir zaman Çetine'ye yaklaşmamıştı. Hatta Ömer Lûtfi Paşa'nın onun arkadaşlarından birine, "Eğer Prens bize karşı 5.000 yeni adam daha göndermiş olsaydı, ben ona o kadar etkili bir anlaşma sunamazdım ve fetih durmak zorunda kalırdı" dediğini iddia eder⁹⁷. Stillman'ın iddiası doğru olsa dahi sadece bir varsayımdır. Gerçek olan Osmanlı ordusu Riyeka ve civarını kontrol etmiş, bu harekât Nikola'yı barışa zorlamıştır.

15- Çetine'de Durum

Türk ilerleyişi Çetine'de hüüzün, şaşkınlık ve kahramanlık duygularını canlandırılan bir his yaratmıştır⁹⁸. Şaşkınlığın ilk nedeni, Karadağlı idareciler Osmanlılar'ın Batı tepkisinden çekineceğini için kesinlikle Karadağ'a karşı bir tavır alamayacağını düşünmeleridir. Bu nedenle Hersek'teki isyancılara her türlü desteği vermişler, dahası bizzat Hersek topraklarına saldırmışlar ve yüzlerce sivil ve askerin ölümüne yol açmışlardı. Karadağlı idarecilerin şaşkınlıklarının ikinci nedeni ise Osmanlılar kendilerine saldırsa dahi Rusya'nın bir şekilde kendilerine yardım edeceğine olan inançlarıydı. Hatta onların düşüncesine göre, 1861'den beri yürüttükleri "şanlı mücadeleleri"⁹⁹ sonunda Rus Çarı Nikola onları kurtarmaya gelecekti. Çünkü onlar Türkler'e karşı Slavlar'ı, Müslümanlar'a karşı Hıristiyanlar'ı, Doğu'ya karşı Batı'yı temsil ettiklerine inanmaktaydılar¹⁰⁰. Fakat Osmanlı ordusu Çetine'ye dört saatlik mesafeye yaklaşınca tüm bu düşünceler alt üst olmuştu.

Riyeka Bozgunu'ndan sonra gelişen kahramanlık seremonisine gelince, Vladika Danilo'ya yapılan suikasttan beri indirilmiş olan Karadağ bayrağı Çetine Sarayı'nın gönderine yeniden çekilmiştir. Akşam olduğunda Vladika Nikola Çetine meydanında büyük bir ağacın altına gelmiş, insanlar da onun etrafını

⁹⁷ Stillman, *a.g.e.*, s. 5.

⁹⁸ 1862 seferi Karadağ tarihinde çok önemli bir yer tutar. Zira Karadağlılar bu seferin anısına "1862 Cesaret Madalyası" adı altında gümüş bir madalya bastırmışlardır. Madalyanın ön yüzünde Vladika Nikola'nın resmi ve "Karadağ Prensi I. Nikola" yazısı, arka yüzünde ise "Kahramanlık için-1862" yazısı yer almaktadır. Bakınız, Mehmed Subhi, *Karadağ ve Ordusu*, Kitaphâne-i İslâm ve Askerî, Konstantiniyye, 1317, s. 80, 91, Levha 5; Resim: 18-19.

⁹⁹ Gerçekten de Karadağlılar Osmanlı ordusuna karşı ciddi bir direniş sergilemişlerdir. Osmanlı askerî harekâtı esnasında sayısı net olmamakla birlikte, Karadağ tarafından 6.000 kişinin hayatını kaybettiği tahmin edilmektedir. Bakınız, Roberts, *a.g.e.*, s. 233.

¹⁰⁰ *Macmillan's*, s. 345.

sarmış bir şekilde kahramanlık türküleri söylenmiş, moraller yüksek tutulmaya çalışılmıştır¹⁰¹.

Çetine’de endişeli bekleyiş sürerken Nikola, 25 Safer 1279/22 Ağustos 1862’de “*Osmanlılar’ın her türlü şartını kabul etmeye hazır olduğuna*” dair telgrafi Ömer Lûtfi Paşa’ya göndermiştir¹⁰². Telgrafın Osmanlı yetkililerinin eline geçmesi ve Batılı devletlerin araya girmesiyle Osmanlı harekâtı durmuştur. Bu sırada Ömer Lûtfi Paşa’nın Nikola’ya barış şartlarını bildiren telgrafi gelmiştir. Telgraf Çetineliler’i rahatlatmıştır¹⁰³.

D- İşkodra Antlaşması

1- Barış Görüşmelerinin Başlaması

İstanbul’daki İngiltere, Fransa, Avusturya, Rusya, Prusya ve İtalya konsolosları Osmanlı ordusunun Çetine kapılarına dayanması üzerine 15 Ağustos 1862’de birleşik bir muhtıra vererek Osmanlı Devleti’nden Karadağ harekâtını sona erdirmesini istemişlerdir. Konsoloslar Paris Barışı’nı kastederek Osmanlı Devleti’nin harekâtı sona erdirdiği takdirde Avrupa’ya karşı samimiyetini ispat edeceğini, devletin Karadağ’dan istediğini aldığını, seferin bundan sonrasının insanî olmayacağını belirtmişlerdir¹⁰⁴. Muhtıraya karşı Osmanlı Hariciyesi’nden verilen cevapta şöyle denmiştir¹⁰⁵;

1- Devlet-i Aliyye Karadağ’da devam eden harbin Karadağ’ın tahribine yönelik olduğuna dair iddiaları külliyen reddeder.

2- Devlet Karadağ konusunda ne kadar itidalli davranmışsa Karadağ tam aksi istikâmette davranmıştır ve harekâtın başlıca müsebbibi Karadağ’dır.

3- Özellikle Hersek’te uzun süredir devam eden isyanın başlıca amili Karadağlılardır. Karadağlılar Hersek’te asileri desteklemişler, asileri korumuşlar, konsolosların ima ettiğinin aksine çevrede insanları katletmişler, masum halkın evlerini yakmışlardır.

¹⁰¹ Mackenzie-Irby, *a.g.e.*, Volume: II, s. 232-234; Resim:9.

¹⁰² Ergirili Ahmed Hilmi İbni Resul, *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, varak: 106a.

¹⁰³ Mackenzie-Irby, *a.g.e.*, Volume: II, s. 232-234.

¹⁰⁴ B.O.A., *I.H.*, nr: 21424, Lef:1, 15 Ağustos 1862 tarihli İstanbul’daki Batılı devlet konsoloslarının verdiği tahrir; Belge:1; Tophaneli Kamil Kapudan, *a.g.e.*, s. 45; Karal, *a.g.e.*, c. VII, s. 5.

¹⁰⁵ B.O.A., *I.H.*, nr: 21424, Lef: 2, Osmanlı Devleti’nin konsoloslara verdiği tahrir sureti; Belge: 2.

4- Osmanlı Devleti'nin Karadağ harekâtından maksadı, Karadağlıların islâh edilmesi ve bir daha kendi imtiyazları dışında diğer bölgelere ta-sallutunu önlemektir. Bu sebeple Karadağlılardan bu yönde gelecek her türlü teklife hazırdır. Böyle bir teklif geldiği takdirde şartlar bölgedeki Osmanlı komutanı ile müzakere edilecek ve gerektiğinde harekâta son ve-rilecektir.

Osmanlı Devleti bu cevap ile açıkça Karadağ tarafından bir teklif bekledi-ğini dile getirmiştir. Ardından konu Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ'da görüşülmüş ve 12 maddelik bir anlaşma taslağı hazırlanmıştır. Bu maddelerin tamamı daha sonra imzalanacak olan nihai anlaşmaya girmiştir¹⁰⁶.

İstanbul'da konsoloslar ile Osmanlı Hariciyesi arasında gerçekleşen yoğun görüşmeler sonucu, Nikola 25 Safer 1279/22 Ağustos 1862'de Osmanlılar'ın her türlü şartını kabul etmeye hazır olduğuna dair telgrafi Ömer Lûtfi Paşa'ya göndermiştir. Ömer Lûtfi Paşa ilgili telgrafi İstanbul'a göndermiş, İstanbul bu haberi alır almaz konuyu müzakere etmek üzere Paşa'nın İşkodra Postahane-si'ne gitmesini istemiştir. İstanbul'da ise Sadrazam Mehmed Fuad Paşa, Seras-ker Mehmed Rüşdi Paşa ve Vakanüvis Ahmed Cevdet Paşa Ömer Lûtfi Paşa ile müzakereleri yürütmüştür. İstanbul'la yapılan görüşmeler esnasında Ömer Lûtfi Paşa;

- 1- Sınırların kesin tayini
- 2- Karadağ idaresinin tespiti (Osmanlı metbuluğunun kabulü ve tasdiki)
- 3- Kabul edilen şartların uygulanması
- 4- Anlaşma şartlarının uygulanmaması halinde yaptırımlar
- 5- Karadağ dâhilinde asker bulundurulması konularına dikkat edilmesini özellikle istemiştir.

Paşa, yukarıdaki maddelerin anlaşma içerisinde yer alması için kendisinin müzakereci olarak tayin edilmesini istemiştir. Fakat konu daha önce Meclis-i Vükelâ'da görüşülüp karara bağlandığı için Mehmed Fuad Paşa bu isteği red-detmiştir. Ömer Lûtfi Paşa'nın üzerinde durduğu bir başka konu ise Riyeka'nın mutlaka Osmanlı kuvvetlerinin elinde bulundurulması hususu olmuş, fakat bu isteği de kabul görmemiştir. O gün bitirilemeyen görüşmeler ertesi güne sarkmış ve 23 Ağustos'ta daha evvel ana hatları İstanbul tarafından şekillenen anlaşma maddeleri kesinleşmiştir. Anlaşma taslağı Ömer Lûtfi Paşa'nın Fransız Doktoru Mösyö Kuçine tarafından Fransızca'ya çevrilip Nikola'ya gönderilmiştir. Niko-

¹⁰⁶ B.O.A., *I.H.*, nr: 21424, Lef: 3, Anlaşma taslağı; *Aynı irâde*, 23 Safer 1279/20 Ağustos 1862 tarihli arz tezkiresi, 24 Safer 1279/21 Ağustos 1862 tarihli irade; Belge: 3.

la, Kuçine ile yaptığı görüşmede, “*Tecrübesizliğim hasebiyle Rusyalulara ve Sırlara aldandım ve Devlet-i Aliye ile askerinin bu kadar kuvvetini bilmezdim. Az müddet içinde Karadağ’ı bu hale koyan askere Sırbistan hiç dayanmaz. İnşallah onların üzerine dahi gider ve bende bakıp gülerim*”¹⁰⁷ sözleriyle Osmanlı gücü karşısında yenildiğini kabul etmiştir. Ancak antlaşma metnini senato azaları ile görüşmesi gerektiğini belirterek, onları toplamak ve görüşlerini almak üzere Osmanlı yetkililerinden 6 Eylül’e kadar zaman istemiş, bu sürede de Osmanlı askerî harekâtının durdurulmasını talep etmiştir. Nikola’nın talebi Ömer Lûtfî Paşa tarafından uygun görülmüş ve harekât durdurulmuştur. Paşa, Karadağ halkına hitaben bir beyannâme yayınlarak, Karadağlılara dostluk elini uzatmıştır. Beyannâmede,

Ey Karadağlılar, içinizden bazı kendüğü bilmezlerin sözlerine aldandığınız hükümeti meşruanız olan Devlet-i Aliyye’ye karşı durmağa kalkışmış olduğunuzdan kahr ve gazabı kendinize davet eylediniz. Şimdi Asâkir-i Şahanenin kuvvetini gördünüz ve Devlet-i Aliyye’ye karşı durulamayacağınızı anladınız. Cümleiniz hemşehrilerimiz olduğunuzdan bir katre kanınızın dökülmesini istemez idik. Lâkin sizin hareketiniz hakkımızda bu şiddetli muameleye sebep oldu. Erbab-ı isyan haklarında Devlet-i Aliyye’nin kahr ve gazabı ne kadar büyük ise velinimet Pâdişahımız Efendimiz Hazretlerinin merhamet ve şefkatî mülûkâneleri olmertebe âzim olduğundan mukavemete iktidarınız olmadığını anladığım günde her bir tarafta terk-i muharebe olunmasını tenbih eyledim.¹⁰⁸

Fakat harekâtın durdurulması İstanbul tarafından hoş karşılanmamıştır. Özellikle yabancı devletlerin harekâtın sona erdirilmesine dair baskıları, Nikola’nın Batılı devletlerden bir son dakika müdahalesi beklemesi nedeniyle işi ağırdan alması İstanbul’u daha da kızdırmıştır. İstanbul daha barış görüşmeleri başlamadan Karadağlıların taktığının 20-30 günlük bir ateşkes elde ederek, bu süre içinde kendilerini toplamak ve zaman kazanmak olacağını tahmin etmişti¹⁰⁹.

İstanbul’un tahminleri görüşmeler sırasında doğrulanmış, sürecin tıkanma noktasına gelmesi üzerine Paşa’ya “*Bir an evvel Çetine’ye girmesi*” emredilmiştir. Ancak Ömer Lûtfî Paşa Çetine’ye girmemek için bir yığın bahane üretmiştir. Paşa, bir taraftan Çetine’yi almanın bir an meselesi olduğunu yazarken, öte yandan merkezin en zayıf yanına seslenerek Çetine için daha fazla askere, zahire ve cephaneye ihtiyacı olduğunu belirtmiştir. Kısaca Paşa İstanbul’a “*Bu iş size çok pahalya patlar mesajı*” göndermiştir. Çünkü Paşa, malî sıkıntılarla boğuşan

¹⁰⁷ Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 253-254.

¹⁰⁸ Karal, *a.g.e.*, c. VII, s. 6.

¹⁰⁹ B.O.A., *I.H.*, nr: 21424, 23 Safer 1279/20 Ağustos 1862 tarihli arz tezkiresi.

İstanbul'un en fazla çekindiği şeyin yeni masraflar olduğunu çok iyi biliyordu¹¹⁰. Ergirili ise Türk askerinin Çetine'ye girmeyi çok arzu ettiğini yazar. Ona göre asker, Çetine'de mevcut olan "Türk Kalesi" denen kuleyi yıkarak, oranın dibine gömülen Müslüman kellerini İşkodra'ya götürüp defnetmek istemektedir¹¹¹. O, Çetine'ye 45 dakika mesafede durulmasını ve kentin alınmamasını komutanların gevşekliğine bağlar.

Karadağ harekâtını eleştiren Ergirili ve diğer yazarların görüş beyan ederken göz ardı ettikleri husus Batılı büyük güçlerdir. Zira konsoloslar baştan sona müzakerelere iştirak etmişlerdir¹¹². Daha antlaşma imzalanmadan Karadağ harekâtı sonrasında oluşacak yapı hakkında Batı kamuoyunda ciddi tartışmalar yapılmaktaydı. Mesela, İngiltere'de Karadağ'ın mevcut durumunun korunacağına dair güçlü bir kamuoyu oluşmuş durumdaydı. İngiliz tahlil ve tahminlerine göre, Karadağ'ın tüm ısrarına rağmen bağımsızlığının tanınması mümkün değildi. En iyi çözüm mevcut yapının aynen korunmasıydı. Çünkü¹¹³;

1- Osmanlılar'ın Karadağ'ın bağımsızlık isteğini kabul etmesi halinde, Bulgarlar, Makedonlar, Bosna Hersekliiler, Sırp'lar ve Arnavutlar'ın da bağımsızlık talebinde bulunmaları muhtemeldi. Böyle bir gelişme Osmanlı Devleti'nin yok olması demektir. Bu yüzden Osmanlı Devleti, Karadağ isteklerine sıcak bakmayacak, muhtemelen statükoyu korumaya çalışacaktı.

2- Avusturyalılar bağımsız bir güney Slav devletini kendi memleketlerindeki Slav unsurlara örnek teşkil edeceği ve Dalmaçya'daki çıkarlarını tehdit edeceği için Karadağlılara destek vermeyecekti. Çünkü Karadağlılar sadece bağımsız olmak değil, aynı zamanda kendilerini dışa açacak Adriyatik kıyısında kullanışlı bir limana da sahip olmak istiyorlardı. Bu yüzden Avusturyalılar da mevcut statükonun devamından yana tavır alacaktı.

3- Ruslar kendi kontrolleri dışında Adriyatik'te çıkış noktası bulunan bir Karadağ'ı tercih etmeyeceklerdi. Zira bu durumda Karadağ'da Rus etkisinden

¹¹⁰ B.O.A., *I.H.*, nr: 21425, Lef:1, 4 Rebiülevvel 1279/30 Ağustos 1862 tarihli Ömer Lütfi Paşa'dan gelen telgraf; Belge: 4; Ergirili Ahmed Hilmi İbni Resul, *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, varak: 106a-108a; Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 253-254.

¹¹¹ Kafatası Kulesi olarak bilinir. Bakınız, Resim: 11. Karadağlılar'ın insan kellesi tutkusu için bakınız, Jezernik, *a.g.e.*, s. 143-156, 166-173; John Gardner Wilkinson, *Dalmatia And Montenegro With A Journey to Mostar In Herzegovina And Remarks On The Slavonic Nations The History Of Dalmatia And Ragusa The Uscoacs*, Volume: I, John Murray, London, 1848, s. 511-512; Strangford, *a.g.e.*, s. 163-164; Mackenzie-Irby, *a.g.e.*, Volume: II, s. 201-202; Tophaneli Kamil Kapudan, *a.g.e.*, s. 4.

¹¹² B.O.A., *I.H.*, nr: 21425, 8 Rebiülevvel 1279/3 Eylül 1862 tarihli arz tezkiresi; Belge: 5; Ergirili Ahmed Hilmi İbni Resul, *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, varak: 106a-108a; Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 253-254.

¹¹³ *Macmillan's*, s.350-352.

ziyade, dünyanın en büyük ticarî gücü İngiltere'nin etkisi daha ön plana çıkacaktı. Halbuki Ruslar, istedikleri zaman kendilerine kayıtsız şartsız itaat edip destek veren, Osmanlı Devleti içinde “*dikenli bir akasya ağacı*” gibi sürekli sorun çıkaran Karadağ'ın mevcut durumundan fazlasıyla memnundular. Dolayısıyla Ruslar da mevcut statükoyu korumaya çalışacaktı.

4- İngilizler, Osmanlı Devleti'nin devamından yana olduklarından Karadağ'ın taleplerini dikkate almayacaklardı. Bu yüzden hâlihazırdaki yapının devamından yana tavır sergileyecekti.

5- Karadağ'ın bağımsızlık isteğini destekleyecek Avrupa devletleri, Fransa ve İtalya'dır. Fakat onların da Karadağ'ın isteklerini diğer büyük güçlere kabul ettirme ihtimalleri azdır.

Yukarıdaki tartışmadan da anlaşılacağı gibi, daha harekât sonuçlanmadan sonrasında yapılacak bir antlaşmanın hangi ilkeler etrafında belirginleşeceği neredeyse tespit edilmişti. Müzakereler kazanan ya da kaybeden iki tarafın da bir şey kazanamayacağı bir sonucun kâğıda dökülmesinin ötesinde bir anlam taşımayacaktı. Ancak özellikle kazanan tarafın Osmanlı Devleti olması durumunda, Osmanlılar hiç bir şey kazanamayacaktı. Anlaşma da bu kriterler doğrultusunda gerçekleşmiş, yapılan onca masraf, mücadele ve can kaybı heba olup gitmiştir. Nitekim görüşmeler sırasında bu durum iyice belirginleşmiştir. Göstermelik birkaç tartışmanın dışında herhangi bir itiraz olmadan Karadağ'ın mevcut durumu önceki haliyle aynen korunmuştur¹¹⁴.

2- İşkodra Antlaşması

Nikola barışı kendi istemesine rağmen, İstanbul'un sunduğu şartları kabul konusunda isteksiz davranmıştır. Bu beklenmedik gelişme üzerine İstanbul, Ömer Lûtfi Paşa'ya “*Derhal Çetine'ye girmesini*” emretmiştir¹¹⁵. İşin ciddileşmesi üzerine beklenen anlaşma 31 Ağustos 1861'de İşkodra'da, Nikola'nın temsilcileri ve Ömer Lûtfi Paşa arasında imzalanmıştır. Bu yüzden anlaşmaya “*İşkodra Antlaşması*” adı verilmiştir. Ancak anlaşmanın Nikola tarafından onaylanması

¹¹⁴ Ruslar sözde antlaşma şartlarının ağırlığına itiraz etmişlerdir. Ancak İngilizler'in, “*Karadağ'ın bir daha Osmanlı Devleti'nin güvenliği tehdit etmemesi*” ve “*bu nedenle gerekli tedbirlerin alınmasının zorunlu olduğuna*” dair ısrarları üzerine geri adım atmışlar, antlaşma İstanbul'un ve diğer büyük güçlerin istediği şekliyle kabul edilmiştir. Bakınız, *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From The Foreign Office Confidential Print*, General Editors: Kenneth Bourne and D. Cameron Watt, Part I, Series B, The Near and Middle East 1856-1914, Editor: David Gillard, Volume: I, The Ottoman Empire in the Balkans, 1856-1875, University Publications of America 1984, Document:28, s.163.

¹¹⁵ B.O.A., *I.H.*, nr: 21425; Belge: 5.

biraz vakit almış, aradan geçen süre İstanbul'u yeniden sıkıntıya sokmuştur. İstanbul'un "Anlaşmanın onaylanmaması durumunda Çetine'ye girilmesine dair" kararlı tavrını sürdürmesi üzerine, tüm umudunu Batılı devletlerin bir son dakika teşebbüsüne bağlamış olan Nikola da 13 Eylülde anlaşmayı imzalamak zorunda kalmıştır¹¹⁶.

Anlaşmanın maddeleri aşağıdaki gibidir¹¹⁷:

- 1- Karadağ'ın iç idaresi harekâttan önceki gibi kalacak.
- 2- 1858 Komisyonu'nca belirlenen sınırlar aynen korunacak¹¹⁸
- 3- Karadağlıların gümrük vergisi vermeden Bar Limanı'nı kullanmasına izin verilecek, ancak silah ve mühimmat sevkine izin verilmeyecek
- 4- Karadağlılar sınırları dışında da zirai faaliyetlerde bulunabilecekler
- 5- Mirko Karadağ'dan çıkacak ve bir daha geri gelmeyecek¹¹⁹
- 6- Hersek'ten İşkodra'ya Karadağ üzerinden geçen yol, ticarete açılacak ve yolun güvenliği Osmanlı askerlerince sağlanacak, yol güzergâhında tayin edilecek noktalara blokhavzlar (Beton tabya) yapılacaktır
- 7- Karadağlılar hudutları haricinde hasmane dolaşmayacaklar, Karadağ sınırına yakın kazalar halkı ayaklansalar dahi Karadağlılar ne manen ne de maddeten onlara yardım etmeyecekler, senato azaları, kocabaşlar ve ileri gelen kimseler bu şarta uyacaklarına dair senet verecekler
- 8- Karadağ sınırında ortaya çıkacak anlaşmazlıkları çözmek üzere, Karadağ sınırı civarındaki eyaletlere birer özel görevli tayin edilecek, bu görevliler problemleri çözemezse Karadağ doğrudan doğruya Bâb-ı Âli'ye başvuracak
- 9- Elinde pasaport bulunmayan hiçbir aile Karadağ'a giremeyecek, aksi davranışlar mutlaka geri gönderilecek
- 10- Karadağlılar Osmanlı ülkesinin her yerine girip çıkabilecekler ve ayrıca ticaret yapmalarına mani olunmayacak
- 11- Suçlular karşılıklı olarak iade edilecek
- 12- Aynı şekilde hırsızlık yapanlar da karşılıklı olarak tutuklanıp, çaldıkları mallarla birlikte iade edilecek
- 13- Esirler serbest bırakılacak ve memleketlerine gönderilecek

¹¹⁶ B.O.A., *HSD.CB.*, nr:1/35, varak: 4; Belge: 9; Brunswick, *a.g.e.*, s. 90-92; *Britishs Documentst on Foreign Affairs*, Volume: I, Document: 28, s. 162-163.

¹¹⁷ B.O.A., *Mühimme-i Mektûme*, nr: 10, hk:75, s. 42-44; *HSD.CB.*, nr: 1/35, varak: 1-4; Belge: 6-9; Ergirili Ahmed Hilmi İbni Resul, *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, varak: 107a-107b; Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 253; Danişmend, *a.g.e.*, c. IV, s. 202.

¹¹⁸ Harita: 3.

¹¹⁹ Bu madde uygulanmamıştır. B.O.A., *HSD.CB.*, nr: 1/35, varak: 2; Stevenson, *a.g.e.*, s. 191; Danişmend, *a.g.e.*, c. IV, s. 202.

14- Karadağlılar, Arnavutluk, Hersek ve Bosna sınırı üzerine kule ve benzeri hiçbir türlü istihkâm yapmayacaklar

Anlaşmanın imzalanması İstanbul'da büyük sevinç yaratmıştır. İstanbul Karadağ gairesinin uluslararası bir soruna yol açmadan, isyan süresiyle kıyaslandığında bu kadar kısa bir sürede bitirilmesinden çok memnun olmuştur. Abdülaziz, Hersek ve İşkodra ordularının İşboz'da birleşmesinden duyduğu memnuniyete benzer şekilde, Karadağ'ın meselesinin sona ermesinden duyduğu memnuniyeti de heyecan dolu bir hatla 25 Eylül 1862'de Ömer Lütfi Paşa'ya bildirmiştir. Samimi bir üslûpla kaleme alınan Hatt-ı Hümâyûn'da Abdülaziz harekâta katılan herkesi kutlamıştır. Hatt-ı Hümâyûn metni aşağıdaki gibidir¹²⁰:

Vezir-i Hamiyet-semirim Ömer Paşa,

Size ve Müşir Paşalara ve kâffe-i ümerâ ve zâbitân ve ale'l-umûm neferâta mahsûs selâm ıderim. Cümlemin hidmeti nezdimde ve bi'l-cümle millet indinde takdîr olunmuştur. Hepiniz ber-hûrdâr olunuz. Cümlemin harekât-ı makbûlesini takdîren tastîr olunan iş bu emrimiz Yaver-i Harbimiz Ferik Saîd Paşa'ya tevdi' ve teslimen zât-ı dirâyet-semâtına gönderilmiştir.

Anlaşmanın hemen ardından Osmanlı kuvvetleri Karadağ'ı boşaltmaya başlamışlardır. Hâlbuki Karadağ meselesine dair kaleme alınan tezkerede anlaşma maddeleri uygulanana kadar askerinin Karadağ'da kalması kararlaştırılmıştı. Hatta daha da ileri gidilerek Karadağ'da daimi asker bulundurulmasının daha doğru olacağı belirtilmişti¹²¹. Fakat 20 Ağustos'ta bu düşüncelere sahip merkez, mücadelenin verdiği yorgunluğa ve dış baskılara daha fazla karşı koyamamış, 4 Ekim'de Riyeka'daki Hersek birlikleri İşboz'a, İşkodra birlikleri ise Vezirköprü'ye çekilmişlerdir¹²².

Yukarıdaki anlaşma metni incelendiğinde ve Karadağ'ın Osmanlı Devleti'ne verdiği zararlar düşünüldüğünde, bu maddelerin Karadağ için ceza yerine ödül olduğu görülmektedir. Altıncı madde hariç, Karadağ'ın iç istiklâlini zaafa uğratan her hangi bir sınırlama yoktur. Üstelik antlaşmaya bir de Karadağ'ın uzun zamandır kendisine bırakılmasını istediği Bar (Antivari) Limanı konusunda bir madde eklenerek, Karadağ'ın bu liman üzerindeki taleplerine¹²³ hoşgörülle yaklaşmış ve liman konusunda Karadağ'ın isteklerine ilk kez resmî bir belgede

¹²⁰ Ergirili Ahmed Hilmi İbni Resul, *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, varak: 110a.

¹²¹ B.O.A., *I.H.*, nr: 21424, 23 Safer 1279/20 Ağustos 1862 tarihli arz tezkiresi.

¹²² Ergirili Ahmed Hilmi İbni Resul, *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, varak: 109b.

¹²³ *Macmillan's*, s. 348.

dolaylı da olsa yer verilmiştir. Ayrıca 1. ve 2. maddelerle Karadağ'ın mevcut statüsü yeniden onaylanmıştır. Yani Karadağ, bu anlaşma ile bir yandan Osmanlı tabiiyetini tasdik eder gibi görünmüş, bir yandan 1-2 ve 11-13. maddeler ile kendi özerkliğinden taviz vermemiş, bir yandan da Çetine'ye dört saat mesafede olan Osmanlı ordularını başarıyla durdurmuştur¹²⁴.

Osmanlı Devleti Paris Barış Antlaşması nedeniyle Karadağ'a kendi isteği doğrultusunda bir antlaşma dikte ettirememiştir. Bilindiği gibi Osmanlı Devleti, Paris Barış Antlaşması'nı yedinci maddesi gereğince "*Avrupa Devleti*" sayıldığından, Paris Barış'ını imzalayan devletlerle ortak hareket etmeye mecbur kalmıştır¹²⁵. Daha doğrusu onlara danışmadan ve görüşlerini almadan bir anlaşma yapamamıştır. Durumun bu mecrada seyrettiği bizzat antlaşma metninden de anlaşılmaktadır. Ahmed Lûtfi Efendi de, anlaşmadan hoşnut olmamış, anlaşmanın dış baskılar neticesinde imzalandığını yazmış, bu durumun Karadağlıların daha da şırmalarına yol açtığını açıkça ifade etmiştir¹²⁶. Ahmed Cevdet Paşa da aynı şeyleri yazar. Paşa müzakerelerin her aşamasının konsoloslar gözetiminde gerçekleştiğini belirtir. Hatta Rus ve Karadağ temsilcileri arasındaki bir tartışmayı zikreder. Rusya Konsolosu'nun Karadağ temsilcisine "*siz bu kadar acele etmemeliydiniz*" demesi üzerine, Karadağ temsilcisi ile aralarında tartışma çıkmış, Karadağ delegesi Ruslar'ı olayları seyretmekle suçlamıştır¹²⁷. Yani anlaşma, Osmanlı idarecilerinin kendi tercihleri sonucu değil, Batılı devletlerin orta yol formülü sonucu ortaya çıkmıştır.

E- Antlaşmanın Uygulanması

1- İşkodra Antlaşması'nın Uygulanması

Antlaşmanın tek olumlu sonucu isyan sırasında evlerini terk eden halkın evlerine geri dönmesi olmuştur¹²⁸. Bunun haricinde antlaşmanın uygulanmasında ciddi güçlükler yaşanmıştır. Hatta Stevenson, yerinde bir ifade ile "*antlaşmanın ölü*

¹²⁴ İsmail Hami Danişmend İşkodra Antlaşması için "...*mağlup ve küstah düşmana zorla kabul ettirdiği ağır şartların...*" ifadesini kullanır. Bakınız, Danişmend, *a.g.e.*, c. IV, s. 202; Batılı bazı yazarlar da antlaşmayı Danişmend gibi değerlendirirler. Bakınız, Roberts, *a.g.e.*, s. 233. Ancak kimileri de Stevenson gibi, antlaşmayı Karadağ haklarının ve meşruiyetinin tasdiki olarak nitelerler. Bakınız, Stevenson, *a.g.e.*, s. 191.

¹²⁵ *Muâhedât Mecmûası*, c. IV, s. 248.

¹²⁶ *Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfi Efendi Tarihi*, c. X, s. 80.

¹²⁷ Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 254.

¹²⁸ B.O.A., *AMKT.MHM.*, nr: 243/61, 19 Rebiülahir 1279/14 Ekim 1862 tarihli Serasker Paşa'ya yazılan cevap.

bir belge” olduğunu yazar¹²⁹. Ömer Lütfi Paşa, daha barış görüşmeleri sırasında Karadağlıların antlaşma şartlarına uyacakları konusunda şüpheleri olduğunu İstanbul’a bildirmişti. Paşa, bu nedenle anlaşmaya sağlam askeri yaptırımlar içeren maddeler konulmasını ısrar etmişti. Fakat yukarıda açıklanan nedenlerden dolayı onun hassasiyeti dikkate alınmamış veya alınamamıştı. Anlaşmanın imzalanmasının ardından ilk anlaşmazlık, Mirko’nun Karadağ dışına çıkarılmasını içeren beşinci madde konusunda çıkmıştır. Antlaşma daha imzalanmadan Nikola bu maddenin uygulanmasına karşı çıkmış, ancak görünüşte antlaşma maddeleri içerisinde yer almasına göz yummuştur. Esasen bu madde Osmanlı Devleti’nin Karadağ üzerindeki otorite ve yaptırımını göstermesi bakımından itibarî öneme sahipti. Her ne kadar Osmanlı Devleti, bu maddenin uygulanmasından kendi rızasıyla vazgeçtiğini bildirmiş olsa da, daha başlangıçta bu maddenin uygulanamaması antlaşmanın akıbeti hakkında çok önemli ipucu olmuştur.

Osmanlı Devleti’ni doğrudan ilgilendiren en önemli konu Hersek-İşkodra yolunun açılmasını içeren altıncı maddeydi. Bu nedenle altıncı maddenin uygulanması için çalışmalar vakit kaybedilmeden 29 Eylül 1862’de başlamıştır. Osmanlı tarafı Salih Paşa’yı, Karadağ tarafı ise Petro İstafan’ı temsilci olarak atamışlardır. İki görevli Ostrog Boğazı’na gelerek yol güzergâhına yapılacak dokuz blokhavzın inşa edileceği mevkiileri tespit etmişlerdir¹³⁰. Ardından kulelerin yapımına geçilmiştir. Fakat tam bu sırada Ömer Lütfi Paşa’nın öngörüsü gerçekleşmiş, Nikola Osmanlı Devleti’ne başvurarak altıncı maddenin uygulanmamasını istemiştir. Nikola 14 Ekim 1862’de, Biyelo Pavloviç Ovası’nda blokhavz yapımı ile meşgul olan Derviş Paşa’ya bir telgraf göndererek, İstanbulla blokhavzların yapımına dair müzakerelerin sürdüğünü, bu nedenle bölgedeki inşa faaliyetinin durdurulmasını istemiştir. Nikola, Derviş Paşa’yı üstü kapalı bir şekilde tehdit ederek, aksi durumda tebaasına söz geçiremeyeceğini bu yüzden yeni çatışmaların başlama ihtimalinden bahsetmiştir. Ancak Osmanlı ordusu blokhavz yapımını sürdürmüş, Nikola 2.000 kadar Karadağlı’yı bölgeye göndermiş, fakat ordunun kararlılığı karşısında Karadağlılar herhangi bir çatışmaya girmeden geri çekilmişlerdir. Nikola’nın blokhavzların yapımının durdurulmasına ilişkin isteği İstanbul’da da kabul görmemiştir¹³¹.

Osmanlı idarecilerinden yüz bulamayan Nikola altıncı maddenin tadili için bu kez Batılı devletlere başvurmuştur. Her zaman olduğu gibi Rusya ve Fransa,

¹²⁹ Stevenson, *a.g.e.*, s. 191.

¹³⁰ Ergirili Ahmed Hilmi İbni Resul, *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, varak: 109b.

¹³¹ Ergirili Ahmed Hilmi İbni Resul, *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, varak: 111b-112b; Suavi, *a.g.e.*, s. 33.

Karadağ'ın yanında yer almıştır. Rus elçisi yol üzerinde inşa edilen blokhavzın yapımını protesto etmiş, Fransızlar da Ruslar'ı destekleyince Osmanlı Devleti blokhavzların yapımı konusunda ısrarcı olamamıştır. Sonuçta yol güzergâhı üzerinde blokhavz yapımından vazgeçilmiş, altıncı madde 3 Mart 1863'te "Yolun daima açık bulundurulması ve yolcuların maruz kalabilecekleri zararların Karadağ hükümeti tarafından tazmin edilmesi" şeklinde değiştirilmiştir¹³². Yapılan blokhavz da 1864'de yıkılmış, ancak Karadağ sınırı üzerine blokhavzlar yapılarak Karadağ kaynaklı saldırıların önüne geçilmeye çalışılmıştır¹³³.

2- Çetine Mutabakatı

İşkodra Antlaşması'nın tatbikine dair esas mesele ikinci maddenin uygulanması sırasında ortaya çıkmıştır. Karadağla civar eyaletler arasındaki sınırların kesin şekilde belli olmaması, bölgenin dağlık ve üzerinde yaşayan halkın zaman zaman Karadağ tebaası olduklarını iddia etmeleri yüzünden ikinci maddeyi uygulamak için yeni bir düzenleme yapılması gerekmiştir. Anlaşmazlıklara son vermek ve nihaî sınırları tespit etmek amacıyla ikisi Osmanlı, ikisi Karadağ tarafından olmak üzere dört kişilik özel bir komisyon kurulmuştur. Uzun müzakereler sonucu 3 Mayıs 1864'te Osmanlı komiseri Hafız Bey ve Karadağ komiseri Voyvoda Senatör Guiro Matanoviç, 1859 senesinde kabul edilen sınır üzerinde bir anlaşmaya varmışlardır. Çetine'de imzalandığı için "Çetine Mutabakatı (Protokolü)" adı verilen 18 maddelik antlaşmaya göre¹³⁴:

1- Devlet-i Aliyye ile Karadağ memurlarından oluşan bir komisyon kurulacak.

2- Komisyonun tutanakları İtalyanca kaleme alınacak.

3- Hududun iki tarafında kalmış olan emlakı tespit için Osmanlı ve Karadağlıların eşit sayıda temsil edileceği bir komisyon kurulacak. İşin uzmanlarından oluşacak bu komisyon, iki tarafta kalmış mülklere değer biçecek ve daha sonra iki taraf arasındaki mülk sahipleri arasında emlak mübadelesi yapılacaktır.

¹³² Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir* 13-20, s. 254; Danişmend, *a.g.e.*, c. IV, s. 202; Suavi, *a.g.e.*, s. 33.

¹³³ Ahmed Midhat Efendi blokhavzların yıkılmasını ince bir üslupla eleştirir. O bu konu hakkında, "Ol şekâet-i bade-zin teccid-i hareket-i isyâniyesine meydân bırakılmamak için hudüd üzerinde icâb iden noktalara kuleler ve blokhavzlar inşâsına karar verilmiş ve bir hayli mesârif ihtiyârıyla inşâları dahi iknâl edilmiş iken güyâ bu sûret Dağlı için dâimî bir tehdîd olacağı ve halbûki bi'd-demâ Karadağlıların itâ'at ve inkiyâddan aslâ ayrılmayacakları hakkında nice müdâhalât diplomâtikaya üzerine eşkiya-yı merkûmeye bir müsâade-i fevkalade olmak üzere mezkûr kuleler ve blokhavzların hedmine dahi Devlet-i Aliyye müsâade göstermiştir." der. Bakınız, Ahmed Midhat, *a.g.e.*, s. 134; Hüdai Şentürk, "Tuna Vilâyeti'nin Teşkiline, Karadağ ve Hersek Vulcuâtına (1861) Dâir Cevdet Paşa Tarafından Kaleme Alınan Lâyiha", *Bellelen*, c. LIX, S. 226, Ankara 1996, s. 725.

¹³⁴ B.O.A., *HSD.CB.*, nr: 1/35, varak: 4-8; Belge: 9-13; Brunswik, *a.g.e.*, s. 108-111.

Mübadele olunan mülkle ilgili herhangi bir problem çıkar ise komisyon konuyu yeniden inceleyecektir.

4- Mübadele haricinde kalacak emlake devlet tarafından el konulacaktır.

5- 1858 ve 1859 senelerinde yapılan komisyon çalışmalarında bir şahsın tasarrufunda ne tür emlak var ise o şahsın mal varlığı şimdiki komisyon tarafından da aynen kabul edilecek ve mübadele ona göre yapılacaktır. Mübadele olunamaz ise emlake el konularak altıncı madde gereğince işlem yapılacaktır. Bu tarihten sonra satın alma yoluyla bir kimse mülk sahibi olmuşsa, gayrimenkulün parası peşin olarak kendisine verilerek o mülke devlet tarafından el konulacaktır.

6- Uygulamayı kolaylaştırmak için Saltanat-ı Seniyye ile Karadağ idaresi, emlakini satanların zararını karşılamayı taahhüt eder. İşbu uygulamanın bitiminde iki tarafın memurları tarafından ödenmiş meblağın fazlası yekdiğerine ödenecektir.

7- Emlakin satılması veya mübadelesi için iki tarafın komisyonları arasında iki nüsha imzalı birer tutanak tanzim olunarak mübadele olunacaktır.

8- İleride her türlü anlaşmazlığı ortadan kaldırmak için gerek Osmanlı gerekse Karadağlı emlak sahipleri o emlakın kendilerinin olduğuna dair birer senet alacaklar, bu senet komiserler tarafından onaylanarak taraflar arasında mübadele olunacaktır.

9- Mülk senetleri tarafların anlayacağı dil üzerinden hazırlanacak, komiserlerin senet üzerindeki imzaları İtalyanca olacak, senet üzerinde emlakın sınırları açıkça belirtilecek.

10- Tarla, bahçe, çayır, ev, ahır, mağaza, değirmen gibi mülkler o kişiye ait emlaktan kabul edilecektir.

11- Dağlardaki mera, orman ve sular umuma ait kabul edilerek ne mübadele edilecek ne de el konulacak, hangi tarafta kalmışsa o tarafa terk edilecektir.

12- 1859 komisyonu tarafından iki tarafın ortak kullanımına ayrılan mera, orman ve sular emlak mübadelesinden hariç tutulacaktır.

13- 1859 sınır tespitinde hudut üzerinde kalan bazı kiliseler iki tarafın kullanımına mahsus olacaktır.

14- Satılmış veya mübadele olunmuş olan emlaka derhal el konulacak ise de üzerindeki ürün ekene ait olacaktır.

15- Komisyona bizzat gelmeyecek olan emlak sahibi vekil tayin edip vekâlet iki şahitle ispat edilecektir.

16- Vekillerin mal sahibi adına vereceği senetler, şahitler tarafından da imzalanacak ve bizzat asil tarafından verilmiş gibi muamele olunacaktır.

17- Hudut işaretleri taştan imal edilecektir. Bunlar için taş, kireç, kum ve su gibi malzeme iki taraf ahalsi tarafından nakil olunacaktır. Sınır herhangi bir

tartışmaya neden olmayacak şekilde belirlenecek, taşların Osmanlı toprağına bakan yüzüne Türkçe, Karadağ tarafına bakan yüzüne Fransızca yazılacaktır.

18- Komisyon kararları iki taraf halkına tebliğ edilerek ileride anlaşmazlık çıkmaması için yöre halkından nişan taşlarını itina ile korumaları istenecektir.

Yukarıda görüldüğü gibi komisyonun sınır anlaşmazlıklarını ortadan kaldırmak için bulduğu yol karşılıklı mal mübadelesi yapılmasından ibarettir. Böylece her iki tarafta mülk iddiasında bulunan kimse kalmamış olacaktı. Fakat anlaşmazlıklara neden olan çatışmalar mülk topraklardan değil, sahihsiz topraklar veya mera ve ormanlık arazilerden kaynaklanıyordu. Bu konuda komisyonun herhangi bir çözüm ürettiğini iddia etmek güçtür. Tam tersine 11, 12 ve 13. maddeler yeni çatışma kapıları açmaya aday kararlardır. Ancak anlaşma maddelerinde ne yazarsa yazsın Karadağla yapılan her anlaşma aslında Karadağlıların zaman kazanma stratejisinin bir sonucudur. Çünkü Karadağlıların niyeti gerçekten bölgeye barış getirmek değil tersine harita dörtte gösterilen sınırlara ulaşmak yani büyük Karadağ'ı kurmaktır. Bu yüzden Karadağlılar harita dörtteki sınırlara sulaşınca kadar mücadelelerine devam etmişlerdir.

3- İstanbul Protokolü

Çetine Protokolü'nün hayata geçirilmesinde de bazı problemler yaşanmıştır. Bunun üzerine Mehmed Emin Âli Paşa başkanlığında İstanbul'da yeni bir komisyon daha toplanmıştır. Toplantıda Osmanlı Devleti'ni Dâr-ı Şûrâ Reisi Safvet Paşa ve Ticaret Müsteşarı Server Efendi; Karadağ tarafını ise Vladika Nikola'nın özel sekreteri Senatör İliya Plamenaç ve Kapudan Piyoviç temsil etmiştir. Müzakereler 26 Ekim 1866'da sonuçlanmış "İstanbul Protokolü" adı verilen beş maddelik bir ekle Çetine Mutabakatı hayata geçirilmeye çalışılmıştır¹³⁵.

İstanbul Protokolüne göre,

1- Çetine Protokolü'nde kararlaştırılan şahıslara ait emlakın mübadele ve tazminat miktarının tespiti için bir komisyon kurulacak.

2- Çetine Protokolü'nün 11 ve 12. maddelerinin Nisan 1867'de hayata geçirilmesi için bir komisyon kurulacak.

3- 8 Kasım 1858'de¹³⁶ tespit edilen sınırın bazı kesimlerine o tarihte Bâb-ı Âli ile Karadağ Vladikası tarafından şerh konulmuştu. Söz konusu ihtilaflı sınırlar 67 numaralı Visoçisa, 68 numaralı Srebrna Glavitsa ve 69 numaralı Banova Gomila arasındaki hat olup, bu sınır tamamıyla kabul olunmuştur. Ancak Ka-

¹³⁵ B.O.A., *HSD.CB.*, nr: 1/35, varak: 8-10; Belge: 13-15; Brunswik, *a.g.e.*, s. 124-125.

¹³⁶ Brunswik, *a.g.e.*, s. 73-75.

radağlı yetkililer Srebrna Glavitsa'da her hangi bir bina olmadığını ve inşa da edilmeyeceğini taahhüt etmişlerdir.

4- Visoçisa'da bulunan Osmanlı Kalesi derhal yıkılacak.

5- Podgoriçe ile İşboz arasında olan Veliye ve Malo Brdo dağlarında Karadağlıların tarım yapmalarına izin verilecektir. Ancak buradan elde edilecek ürünün vergisi İşkodra'da bulunan Osmanlı Devleti memurlarına ödenecek.

İstanbul Protokolü ile Karadağlılar 1858-59 seneleri sırasında gerçekleşen sınır tayini sırasında, Osmanlı yetkililerine kabul ettiremedikleri bazı sınır düzenlemelerini 1866'da gerçekleştirmişlerdir. Böylece barış yoluyla Osmanlı Devleti'nden alabileceğini alan Karadağlılar, harita dörtteki sınırlara ulaşmak için her yolu denemişlerdir.

Sonuç

Karadağ Harekâtı ciddi anlamda tartışmaya açık sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Mesela, 40-50 kilometrelik yolun iki ayda aşılması Osmanlı ordusu için bir başarı mıdır? Hiçbir yaptırım içermeyen bir antlaşmayı, 10.000 kişilik bir orduya sahip siyasi konumu dahi belli olmayan bir idareciye kabul ettirmek övünülecek bir durum mudur? Ya da imzalanmasına rağmen antlaşmanın hiç uygulanmaması tezadı nasıl açıklanacaktır? Bu soruların cevabı yazarın bakış açısına göre değişebilmektedir. Avrupalı yazarlar bu süreçte Karadağ'ı asla yenik bir kuvvet olarak kabul etmezler, aksine direnişi kutsarlar. Onlar, Avusturya gibi bazı ülkeler Karadağ'a silah sevkiyatına izin verseler, Karadağ'ın hiçbir zaman yenilmeyeceğini ifade ederler¹³⁷. Popüler internet kaynakları da 1862 Karadağ Harekâtı'na dair yaptıkları yorumlarda, neredeyse Osmanlı kuvvetlerini yenilmiş gösterirler. Kaynak belirtilmeden verilen bilgilerde, 100.000 kişilik Osmanlı ordusunun 25.000 kişilik Karadağ ordusu karşısında Novo Selo'da (Yeniköy) yenildiği, fakat daha sonra sayısal üstünlüğüne dayanarak Karadağlıları yenildikleri bilgisi yer alır. Ancak harekât boyunca 3.500 Karadağlı'nın hayatını kaybetmesine karşı, Osmanlı tarafının 8.000'den fazla kaybı olduğu yazılır. Böylece bu harekâtın Osmanlılar için bir başarı olmadığına vurgu yapılır¹³⁸.

Ahmed Midhat Efendi gibi yerli yazarlar ise, Osmanlı Devleti'nin savaş alanının tersine diplomasideki beceriksizliği yüzünden Karadağ Harekâtı'ndan istediği sonucu alamadıklarını yazarlar. Onlara göre, Osmanlı Devleti'nin hedeflediğinin aksine "eşkaya reisi" prenslik statüsü kazanmış, "eşkaya güruhundan oluşan memle-

¹³⁷ Stillman, *a.g.e.*, s. 4.

¹³⁸ <http://www.medal-medaille.com>.

ket” özerk bir emaret halini almıştır. Özellikle İşkodra Antlaşması’na dayanılarak bazıları yapılan kule ve blokhavzların daha sonra dış baskılar nedeniyle yıkılması, Osmanlı Devleti’nin Karadağ’ı kontrol imkânını tamamen ortadan kaldırmış, bu durum Karadağ’ın gelecekteki isyanlarına zemin hazırlamıştır¹³⁹.

Osmanlı-Karadağ Çatışması’nın sonuçlarını en iyi değerlendiren taraf Karadağ olmuştur. Bu mücadelede zayıf yanlarının farkına varan Karadağ Vladikaşı, eksiklerini gidermek için var gücüne çabalamıştır. Nikola harekâtın hemen ardından, coğrafi şartlar ne kadar zor olursa olsun gerilla harbinin düzenli ordular karşısında bir faydası olmadığını görmüş, o zamana kadar Karadağ’da var olan savaş ve mücadele stratejisini kökten değiştirmiş, Karadağ ordusunu yeniden düzenleyerek modern silahlarla donatmıştır. Önce her biri 848 kişiden oluşan 30 taburluk piyade (25.440) ve 3.000 kişilik süvari birliği oluşturmuştur. Bu birlikler için Zeta Ovası’nda bir karargâh kurmuş, Karadağ ilk defa düzenli bir orduya kavuşmuştur. Birliklere, Osmanlı ordusu karşısındaki yenilginin temel nedeni olarak görülen bir de topçu taburu dâhil edilmiştir. Daha sonra o zamana kadar kılıç, kama, yatağan ve eski moda Arnavut tüfekler kullanan Karadağ başbozuk kuvvetlerine son model silahlar dağıtmıştır. 1862 mücadelesinde tüm lojistik ihtiyaçlar kadınlar tarafından karşılanmıştır. Bu yüzden orduya cephane ve lojistik desteği verecek yeni bir birim daha eklemiştir¹⁴⁰. Nikola, tüm çalışmalarının meyvesini 1875 Hersek İsyanı sonrasında patlak verecek Osmanlı-Karadağ savaşında fazlasıyla almıştır.

Her şeye rağmen imzalanan antlaşma bölgeye, bölge için uzun sayılabilecek bir süre huzur ve sükûn getirmiştir. Hatta bu yüzyılda barış içinde geçen en uzun süre denebilir¹⁴¹. Ancak Osmanlı Devleti için bu süre bir anlam ifade etmemiştir. Zira malî, askerî ve siyasî çöküntü olanca hızıyla devam etmiş, Osmanlı yetkilileri bu süreçte “*Büyük Güçler*”-(*Düvel-i Muazzama-İngiltere, Fransa, Rusya, Prusya, Avusturya-Macaristan*) arasındaki çekişmeleri kullanarak ayakta kalmaya çalışmıştır. Fakat bu politika 1875’te iflas edince, ülke geri dönülemez bir yola girmiştir. Karadağ Harekâtı, Osmanlı Devleti’nin XIX. yüzyılda takip ettiği “*Büyük Devletler’e*” dayanma politikasının tipik bir örneğini oluşturur. Harekât öncesi, esnası ve sonrasında da görüldüğü gibi, tüm yaşananlarda kaybeden taraf askerî mücadeleyi kazansa da Osmanlı Devleti olmuştur. Politik oyunların bedelini ise gerek asker, gerek memur gerekse vatandaş olarak Osmanlı Devleti’ne hizmet eden veya bağlı kalan insanlar ödemiştir.

¹³⁹ Ahmed Midhat, *a.g.e.*, s. 134.

¹⁴⁰ Stevenson, *a.g.e.*, s. 192-193.

¹⁴¹ Stillman, *a.g.e.*, s. 4.

KAYNAKÇA**a- Başbakanlık Osmanlı Arşivi Vesikaları**

- A.AMD.*, (*Dîvân-ı Hümâyûn Âmedî Kalemî*), nr: 94/80
A.MKT.MHM. (*Sadâret-Mektûbî, Mühimme Kalemî*), nr: 215/96, 243/61, 246/78
A.MKT.UM., (*Sadâret-Mektûbî, Umum Vilâyât*), nr: 478/12.
HSD.CB. (*Satn Ahnan Evrak. Cavid Baysun Evrakı*), nr: 1/35
İ.H., (*İrade Hariciye*) nr:21424
Mühimme-i Mektûme, nr: 10, hk: 75, s. 42-44

b- Yazmalar

- _____ ; “Karadağ’ın Devlet-i Âliyye’ye İsbât-ı Taallukuna Dair Fuad Paşa Hazretleri’nin Kaleme Aldıkları Lâyihâ”, Ankara Milli Kütüphane, Yazma Demirbaş No: 06 Mil Yz B 117.
 Ergirili Ahmed Hilmi İbni Resul, *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, İstanbul Üniversitesi Yazma Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazma nr: 10071.
 Ferik Selâmi, *Muhârebe-i Şarkıyye Tarihi*, Ankara Milli Kütüphane, Yazma Demirbaş No: 06 Mil Yz B 335/1.

c- Basılı Eserler

- _____ ; *Britishs Documenst on Foreign Affairs:Reports and Papers From The Foreign Office Confidential Print*, General Editors: Kenneth Bourne and D. Cameron Watt, Part I, Series B, The Near and Middle East 1856-1914, Editor: David Gillard, Volume: I, The Ottoman Empire in the Balkans, 1856-1875, University Puplications of America 1984, Document:28, s. 163.
 _____ ; *Büyük Türk Askerleri*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı-Büyük Türk Askerleri Serisi: 2, Ankara 1981.
 _____ ; *Nadir Osmanlı Madalya ve Nişanlar Kataloğu*, Darphane ve Damga Matbaası Genel Müdürlüğü, Basım Yeri ve Tarihi Belirtilmemiş.
 _____ ; *Karadağ Coğrafyası*, Tercüme Eden: Ahmed Tevfik, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet 1329.

- _____; "Montenegro, The Herzegovine, and The Slavonic Populations of Turkey", *Macmillan's Magazine*, Volum VI: August-1862, Macmillan And Co., Cambridge 1862, ss. 345-352.
- _____; *Muâhedât Mecmûası*, c. IV, İstanbul 1298-Tıpkıbasım Türk Tarih Kurumu Ankara 2008.
- A Serb; *The Case of Servia*, Bell and Daldy, London 1863.
- Ahmed Cevdet Paşa; *Ma'rûzât*, Yayına Hazırlayan: Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yayınları, İstanbul 1980.
- Ahmed Cevdet Paşa; *Tezâkir 13-20*, Yayınlayan: Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991.
- Ahmed Lûtfî Efendi; *Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, c. IX, Yayınlayan: Münir Aktepe, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1984.
- Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, Yayına Hazırlayan: M. Münir Aktepe, c. X, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988.
- Ahmed Midhat; *Üss-i İnkılâb*, Kısım-ı Evvel: Kırım Muhârebesinden Cülûs-ı Hümâyûna Kadar, Takvîmhâne-i Âmire Matbaası, İstanbul 1294.
- Ali Suavi; *A Propos de L'herzégovine. Monténégro*, Imprimerie Victor Goupy, Paris 1876.
- Andıç, Fuat-Süphan Andıç; *Kırım Savaşı Âli Paşa ve Paris Antlaşması*, Eren Yayınevi, İstanbul 2002.
- Arbuthnot, George; *Herzegovine; or Omer Pacha and The Christian Re-bels. With A Brief Account of Servia, Its Social, Political, and Financial Condition*, Longman, Gren, Longman, Roberts, & Gren, London 1862.
- Brunswik, Benoit; *Recueil De Documents Diplomatiques Relatifs Au Monténégro Avec Une Introduction*, Chez M. S. H.-H. Weiss, Libraire A Péra, Constantinople 1876.
- Castellan, Georges; *Balkanların Tarihi*, çev. Ayşegül Yaraman-Başbuğu, Milliyet Yayınları, İstanbul 1992.
- Danişmend, İsmail Hami; *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. IV, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1972.
- Denton, William; *Servia and The Servians*, Bell and Daldy, London 1862.
- Eldem, Edhem; *İftihar ve İmtiyaz. Osmanlı Nışan ve Madalyaları Tarihi*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2004.

- Erim, Nihat; *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, c. I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1953.
- Fosféro; *Le Monténégro. Simple Question A Messieurs Les Plénipotentiaires Des Nouvelles Conférences De Paris*, Chez Tous Les Libraires, Paris 1858.
- Goy, Edward Dennis; *The Sabre and Song. Njegos: The Mountain Wreath*, Cambridge Tarihsiz.
- Hamzaoglu, Yusuf; *Surbistan Türklüğü*, LogosA, Üsküp 2004:
- Heuschling, Xavier; *L'empire de Turquie. Territoire, Population, Gouvernement, Finances, Industrie, Agricole, Manufacturière et Commerciale Voies de Communication, Armée, Culte, Etc.*, Bruxelles: H. Tarşier-Paris Guillaumin et C., 1860.
- Hupchick, Dennis P.; *The Balkans From Constantinople to Communism*, Palgrave Macmillan, New York 2004.
- Hutchinson, Frances Kinsley; *Otomobile İlk Gezi Balkanlar 1908. Dalmaçya, Karadağ, Bosna ve Hersek Yollarında*, çev. Gül Çağalı Güven, Aksoy Yayıncılık, İstanbul 1999.
- Jelavich, Barbara; *Balkan Tarihi 18. ve 19. Yüzyıllar*, çev. İhsan Durdu, Haşim-Gülçin Koç, Küre Yayınları, İstanbul 2006.
- Jezernik, Božidar; *Vahşi Avrupa. Batı'da Balkan İmajı*, çev. Haşim Koç, Küre Yayınları, İstanbul 2006.
- Karal, Enver Ziya; *Osmanlı Tarihi*, c. VI-VII, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988.
- Karatay, Osman; "Osmanlı Hakimiyetinde Karadağ", *Balkanlar El Kitabı*, Derleyenler: Osman Karatay-Bilgehan A. Gökdağ, c.I-Tarih, KaraM & Vadi, 2006, ss. 361-370.
- Karatay, Osman; "Karadağ'ın Bağımsızlık Mücadelesi", *Balkanlar El Kitabı*, Derleyenler: Osman Karatay-Bilgehan A. Gökdağ, c. I-Tarih, KaraM & Vadi 2006, ss. 459-471.
- Mackenzie, G. Muir - A. P. Irby; *Travels in The Slavonic Provinces of Turkey in Europe*, Volume:II, Daldy, Isbister & Co., London 1877.
- Marriott, J. A. R.; *The Eastern Question An Historical Study in European Diplomacy*, At The Clarendon Press, Oxford 1918.
- Mehmed Subhi; *Karadağ ve Ordusu*, Kitaphâne-i İslâm ve Askerî, Konstantiniyye 1317.

- Murphy, Dervla; *Through The Embers of Chaos. Balkan Journeys*, John Murray, London 2003.
- Paton, Andrew Archibald; *Researches on The Danube and The Adriatic; or, Contributions to The Modern History of Hungary and Transylvania, Dalmatia and Croatia, Serbia and Bulgaria*, Volume:I, F. A. Brockhaus, Leipzig 1861 .
- Petar II Petrović Njegoš; “The Mountain Wreath”, *Discourses of Collective Identity in Central and Southeast Europe (1770–1945) Texts and Commentaries*, Edited By: Balázs Trencsényi and Michal Kopeček, Volume: II-National Romanticism, CEU Press, Budapest-New York 2007, ss. 428-435.
- Ph. Christitch; *A Few Remarks on the Speech of Mr. Layard, Delivered in the House of Commons, Concerning Servia. On Friday May 29th, 1863*, Printed By C. W. Reynell, London 1863.
- Roberts, Elizabeth; *Realm of the Black Mountain. A History of Montenegro*, Hurst & Company, London 2007.
- Sedes, İ. Halil; *1875-1876 Bosna Hersek ve Bulgaristan İhtilalleri ve Siyasî Olaylar: Başlangıç*, I. Kısım, II. Baskı Çituri Biraderler Basımevi, İstanbul 1946.
- Sloane, William M.; *Bir Tarih Laboratuvarı Balkanlar*, çev. Sibel Özbudun, Nesnel Yayınları, İstanbul 2008.
- Stavrianos, L. S.; *The Balkans since 1453*, Hurst & Company, London 2002.
- Stevenson, Francis Seymour; *A History of Montenegro*, Elibron Classics Series, 2005.
- Stillman, William James; *Herzegovina and The Late Uprising: The Causes of The Latter And The Remedies, From The Notes And Letters of A Special Correspondent (1877)*, Longmans, Green and Co. (Reprint: Kessinger Publishing), London 1877.
- Strangford, Emily Anne Beaufort Smythe; *The Eastern Shores of The Adriatic in 1863. With A Visit to Montenegro*, Richard Bentley, London 1864.
- Şentürk, Hüdaî; “Tuna Vilâyeti'nin Teşkiline, Karadağ ve Hersek Vukuâtına (1861) Dâir Cevdet Paşa Tarafından Kaleme Alınmış Layiha”, *Belleten*, c. LIX, sy. 226, Ankara 1996, ss. 715-737.
- Trouton, Ruth; *Peasant Renaissance in Yugoslavia 1900-1950. A Study of the Development of Yugoslav Peasant Society as Affected by Education*, Routledge, London 1998.

Ubicini, Abdolonyme; *El-Tanzimat. Organizacion de La Turquia Actual en Todos Sus Aspectos Poli-tico, Economico, Relijioso, Militar, Literario, etc.*, Imprenta de Don Joso Trujillo, Hijo, Madrid 1854.

_____ ; *Türkiye 1850*, c. II, çev. Cemal Karaağaçlı, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul Tarihsiz.

Un Serbe; *La Serbie Après Le Bombardement De Belgrade*, Paris: Librairie A. Franck-Leipzig: A. Franck'sche Verlangshandlung, 1862.

Verloop, M. C.; *Le Royaume de Monténégro*, Berger-Levrault, Éditeurs, Paris 1911.

Wachtel, Andrew B.; "How to Use a Classic: Petar Petrović Njegoš in the Twentieth Century", *Ideologies and National Identities. The Case of Twentieth-Century Southeastern Europe*, Edited by: John R. Lampe and Mark Mazower, CEU Press, Budapest-New York 2004, ss. 131-153.

Wilkinson, John Gardner; *Dalmatia And Montenegro With A Journey to Mostar In Herzegovina And Remarks On The Slavonic Nations The History Of Dalmatia And Ragusa The Uscocs*, Volume: I, John Murray, London 1848.

d- İnternet Kaynakları

www.medal-medaille.com

www.njegos.org/petrovics/petrovics.htm

www.tsk.mil.tr/askerimuze/madalyalar.htm.

www.turkishmedals.net.

e- Haritalar

_____ ; *1862 Karadağ Askerî Harekâtı Haritası*, Erkân-ı Harbiye Dâiresi, 1291, Kaynak: Milli Kütüphane: *HRT 1994 D 1851*, Demirbaş No: 2961.

_____ ; *Karadağ Haritası*, Tercüman-ı Ahvâl Gazetesi, Kaynak: Milli Kütüphane: *HRT. 1994 D 1077*, Demirbaş No: 2148.

Handtke, Friedrich; *Special-Karte Der Führstenthümer Serbien und Montenegro*, Glogau-Verlag von Carl Flemming 1878, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi: A.5925-1878.

Kiepert, Heinrich; *Neue von Karte Montenegro*, Berlin bei D. Reimer 1862, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi: A.I-6771-1862.

BELGELER

مقام رفعتاً عبدالحامد چوین (۱۰۵۰ هـ) خانیجه دولت ستم سخراس لهنده مشرتکا کونده بیلایله تقییر بون برکوسیده

مدریته ایضا ساطع دوله مدیری و قانیته و تیرالسانینه علانیه قوه صغره خود شهازادک معلول طفولیت کلاموس اوزنیه بوتده سطلک رایله موری اولایه عاریه برله اولم قسام
 و تیرین سلفنینه رضیعت ایتکلک یاسرت ایرلر دولتمعلیه ایتو طفولیتی شقایقاً توتکایله اجرا چو دین حالک هم معلوبنیک سید و کتیرین جلب ایتسه و هر بیه بلایله
 ابراز چو رسنه اولینی نایمانه بات برله مطالب حبه قسام ویریلک بچولمه ایلک اولمکی فرست قوتیه ایتسه اولینی اور دایله اراز و ایاتن ایتسه اولجهن حیزد ایلک قانیته
 بروده استیصال چو رسنه اولجهن قدره ایضا حضرتن مکرورک عرصه و نافرقتن ایتیکو دولتلو علای سینه قنقدنیه و رکار اولایه اضرا ماته خانقده لرینک خدیبه نایمانه
 وسیم آغاز ایملر

Belge 1: 15 Ağustos 1862 tarihinde İstanbul'daki Batılı devlet konsoloslarının Karadağ Harekâtı'nın sona erdirilmesi için Osmanlı Devleti'ne verdikleri nota tercümesi. B.O.A., I.H., nr: 21424, Lef: 1.

برنجی - قوه طاعت اداغی و اهلیمی عسکرها هانک و هلیله اول برنجین حاره ناکه مقصد
 کجی - بک کوزلا سه سده قنط قیسیم موشه سیمه اولما خط حدود ابقا مقصد
 کجی - طاعنورک باقیمه کلوب تجارتی ایلیم دوله عور حصه و برنج اورادین طاعن کور کوی و جماد مذکور عن قصد خارجه کور کوی انند و انشا و کورک انقصه نظر
 و کجی - قنطک منزع اولانه ایلیم و جماد هوب متنا اوله مقصد
 و کجی - طاعنورک خارج حدود طبع زلاسی راجوب ذراع و ذراسته ایلیم ساعت اوله مقصد
 کجی - برنجک نیمه عورده انماک اوردو هلیج افراج اولسی
 کجی - هلیک ابر استقرده شده و هلیک تجره اولونه برنجک هلیسی وار برنجک لارم کلانه برنج سیمه اوله مقصد اوله نظیر لره عا کسک هانک الیه عورده حارزه اوله مقصد
 کجی - نیمه حدودی تجاوزله خاشه ایز کلیمه و ایلان طبع برنجک لاریم هالیسه عصبه اولونه برنجک اولور ایلیم ساوستا نیمه کلیمه هلیک هانک ایلیم ستران اولور
 کجی - وضعی طوعیه طوعیه سرداکم حفره سه وضعی نادر اولسی
 کجی - حدود اولورده و قنط ایلیم حاکم برنجک لاریم هالیسه عصبه اولونه طاعن هلیک اولور ایلیم ساوستا نیمه کلیمه هلیک هانک ایلیم ستران اولور
 کجی - کلیمه سیمه اولور ایلیم حاره اولور هلیک طوعیه طوعیه با عیال و وضعی ایلیم
 کجی - حفره ستر و حفره ستر اولور ایلیم و ستر کیمه اولور ایلیم عاده اولسی
 کجی - قوه طاعنورک سمانک کلیمه بک هلیک کسه کوزا لاریم و اهلیمی تجارتی ایلیم سمانک اولور ایلیم هانک اولور ایلیم حاره نظیر حاکم و حاکم اولور
 کجی - اصحاب هانکیمه قرا برنجک طوعیه مساوه اولور ایلیم
 کجی - اکی طرف هانکیمه کور کوی عصبه اولور ایلیم و قنط استراوا ایلیم حاکم و عصبه ایلیم نادر اولور ایلیم مقصد

عالمی

کتابتیں و تالیفات

عزیز

سردار اکرم محمد نیک ایما ...

میتے تک اسے دارالرحمہ تعریفیہ فدیہ بوجہ المہم عساکر شاہانہ تک اجناطہ مہم علم الامور بوجہ ریفقہ نوریہ صلح و صلواتہ اوج عسکرت
 برتاج محمدہ لڑیہ قد عساکر توفیقاً تیکہ بجز اولیہ و ریفقہ تک ایڈرسنہ لہا ہدیہ رعیت مسافہ کہ تک اختلاط ایچوہ ایک اوج یہ عسکر
 توفیق ایجاب اندیکندہ بشعہ غایت بوکسک و ضبطی کویج بولناہ تیرک الہد برتوقہ بجز تفسیر ایدر سوہ اولہ مہم توج عسکر از تامل و لڑن
 عقبتک یہ کہ تومک بہرہ لایم اولیہ بوکسک تک راستی بولہ ایچوہ شو صورت حرکت اندیکہ قہمانا ہدیہ پشارہ طرفہ حالک ہدیہ
 اولتدر کہ اول امر ریفقیہ اولہ سہ تومک زہیرہ ادا اولہ یقینہ مکرہ شو غایت مرتفع ترک ہازر ایجابہ نبرک صلح و صلواتہ لڑن
 تیرک انساہ شیکا ماتہ لہبرہ اوچر دور در بوز قد عسکر بعلیہ ہوزہ اجناط المہم و زہیرہ و حجابہ موظفہ تک اور زہیرہ یقینہ
 سہ انہ ص بوریاہ اید فضلہ طہری و اوج رتیب تک عساکر موظفہ تک قطعہ بان قلوبہ موجود عسکر اید اولہ برتیب تک یکا نسز
 طہریہ سازن کلمہ دہ لہ کہ قدم جیہ ہر محب اولہ اغر طہریہ اید میتیہ بولہ عسکرت و بوفیقہ نقل ہیتمہ بوفیقہ نظرہ نادر کہ لہ مہم
 میتیہ ہر سوالہ یقینہ اور عساکر شاہانہ تک زیاہ افاندی مکرہ اولہ یقینہ ریفقہ عورت اولہ ایجاب ایدہ جی ہدیہ عودہ و غایت ہیتمہ
 ماری وقوع تحت حساب عہدہ اید برتاج لوتہ قدر اور زہیرہ ہضرتیہ اجل المہم توفیقات الہدیہ مکرہ نوری بولتدر

Belge 4: B.O.A., İ.H., nr: 21425, Lef: 1, 4 Rebiülevvel 1279/30 Ağustos 1862 tarihli Ömer Lütfi Paşa'nın Çetine Harekâtı'na dair merkeze gönderdiği telgraf.

ایستاد گرامر تاریخچه جانب با علیکده ارسال المصنف سردار اکرم و وظو
عمر با شاد حضرتک طافنده قره صغ و لاد بقه سه تبلیغ
اوظوه تقریرک ترجمه سید -

برخی ماده قره صغیك اداره داخلیم سی عکس نظام ناک اوزیم د فولنده اول
بهره یعنی حال و صورتده قلم بقده -

ایکیمی ماده بیات سکر بوز الم سکر سنده قیسوده فحلا طافنده تعبیه اوظوه
وظ بونده بوبله قره صغ سه فاصل اول بقده -

اوصفی ماده لطیفه سیم قره صغ لورک لاهی بر کون کرک رسمی د بر صرک بار
اکلم سنده انتعه ادفال و اخرج ابقدینه سغه بیوره بقده -

در برخی ماده قره صغ لورک زاعنه استک اوزره قره صغ حدودی خارجنده ارضی
استیجار و الترام صلا صندرک اول بقده -

بسی ماده معروفه صغده صیصوب بردها عود سه ایده سه چکده -

سردار اكرم سن عافره ابولنده سكر واونه ايلم نايغلبه مورخ اولانه تجراندك
ناطوه اولديني اوزره قره صغ ولاديقه سنك يدرى اولانه مرفلم مرفونك بونده
بويم جيلك امور ملكم وعكريم سن ماذله ائيمه بلن تجراندقعه ايلدكم سالده سلطنه سنم
بوماده في قعيل ايدم رلك شرط ركور ايلم مرفونك قره صغده اقامه دوام ايدم
مواقف ايدم جلك -

التبكي ماده هكده اتقودريم قره صغ داملنده كجه طريعه تجارم كساده
اولم جقد دبو طريقت موقع لازم سن بلونه هاوزر انشيله عكركهان دونه عكرك
ستفظه اقام قلم جوه وموقع مذكوره صلح تعبيه اولم جقد -

بديهي ماده قره صغ لور ايقه حد ودرى ضارنده ضمان صورته كسه وكدار ائيمه جكلده
قره صغ جوار بوظنه نواصده برى وبافود برقلم اياقلمنى سالده نه معاونه دم ماده
معاونه ومفكرت ائيمه جكلده سناقو اعضاي وقعه باشيدله سار متصيانا صل
بوسرط رعایت ايدم جكلدي سردار اكرم تجراندقعه ايلم جكلده -

سكرنجي ماده حد فاصل اوزره فهور ايدم جاك مسال جريم اتحاد طريعه ايلم
رؤيت و تسويه اولم جوه قره صغك اطلاقده كانه له براداره ناك دعوا ودرم
متعلقه موادى رؤيت و تسويه ايجوبه برملوك اولم جوه واهيتيتم برسته ناك طريعه
بلنده تويه مرضيه سى مكنه ايلديني تقديرم قره صغ اداره سى طوعيدنه طوعول

1279.Ro.30
1/35

باب عالی مراجعت ایدہ جگہ۔

طفہ برنجی مادہ لہجہ پر قابلیا مائوریہ سلطنت سبہ لفظ نہ و بظاہر بریسا یورپی
محل اولیٰ یعنی حالہ قرہ صغیر کیرہ یہ جات و خلافتہ حرکت ایدنر لطفا طرد
و اعادہ قلمہ جقد۔

اونجی مادہ قرہ صغیر تجرید کیرہ ممالک محمودہ شہانہ ناک هر طرف کیدوب
کلمہ مازونہ اور جودہ و بوقبلدہ اولادہ بوقبلدہ دولتہ علیہ ناک ہاینبی السنہ
بولنہ جقد۔

اولہ برنجی مادہ اربابہ جرم و ضیایت طرفیدہ بالمقابلہ طرد اوضوح اسکی
اور زیم طرفیایوب طرفیدہ ملور زیم تسلیم قلمہ جقد۔

اولہ ایکنجی مادہ ینم مقالہ بالمثل اسکی اور زیم اشیای سروقہ رد و اعادہ
قلمہ جقد و سارقک تا ارباب اولنہ جقد۔

اولہ اوضوحی مادہ طرفیدہ اسزاسک سبیلک تکلمہ اولنہ مملکتکی جانبہ
اعادہ اولنکی و ملتکی رعایا ارباب قابلا ارباب برابر ارباب قلمنکی مقررہ۔

اولہ در برنجی مادہ قرہ صغیر ارنودلق و بوسنہ و هر ساس حدودی

اوزرنده قلم و سارگون استکامات انشا ایلیم یه جکلینی نقد ایده جکلرد

محل اصفا
عمر

محرر اصفا وه صحیح ولادینقی سی جانب باغ ایلده تکلیف اوظنه و بالاد محرر مواده

مذبح بوظنه شرایط بنماط قبول اید - *الحمد لله رب العالمین* محل اصفا
صفحه

قلمیم در نظیم اوظنه بوظنه نک ترمیم اید

سلطنته سیم قریسک قاشتمام حافظه باک ایلده وه صحیح قریسک و بوده و سناقد
موسیور یور و مانا یوج اعدادی بر جکلی هیئتده اصغیر ایدرت برلاسکریور ایل طفقور
سه سنه تشکیل اصغیر اولاده قریسونه محظک تقیبه ایلدیم حدود اوزرنده
واقع اراضی مخصوصه مسئله حل و توجوسی صفده اسسخرکات اظه اوزره مواد
آیم بالانفاقه قرار دیرتلرد

برنجی ماده دولت علیه ایلده وه صحیح ملور ایلده و کب شکل ایلده قریسونه
برز بقی بد افتاد ایدرت ادر ملوره سه بیشتن ایده جکلر

ایلمنی ماده قریسونه کوردک بوظنه ایل ایسا باجم تحریر قلم صفده

اوضیحی ماده خط حدودک ایل لطفده قلمسه اولاده املاک عثمانو

1279.R.30.

وقرہ مع غلورده عدمه مساوی اقله اور زره نصیبه قلمه جوہ اربابہ و قوف
 معرفتہ تخمہ و تصدیر بندر دکنہ صکرہ قوسیونہ لافندہ ویریلہ جاک قرار
 میضیک اصحابا بنفندہ مبادلہ اقله جوہ و تخمینندہ تفاوتہ اولدنی صکرہ قوسیونہ
 فصل نزاع ایدہ جلد۔

در دخی ماده مبادلہ خارضندہ قالمه جوہ املاک فروضه ایدہ جلد۔

بشکی ماده بیات سزینور الی سز و بیات سزینور الی لحدہ سز درنده
 تشکیل اوظنه قوسیونہ تحفظات انکای مآوردہ بنفندہ بر شکیصک بد قوقندہ
 لکنه نوع املاک بنفندہ الی اوله شکیصی املاک مکوره ناک سحیک
 قوسیونہ نردنده صرف صحیحی مانیون املاک مکوره اصحابا بنفندہ مبادلہ
 اوله جوہ و مبادلہ مکمه اولدنی صکره فروضه اولنوب تنفوضه اولده طرف الشکی
 ماده قصبه اوظنه صورتلم تصدیر قلمه جوہ معجله یا اعنه ایدہ جلد و بنویار خندہ
 صکره اشراط فیصله بد آفره کجه املاک کلنجه معجله مآفوزده صرف اضیرنه اعاده
 اوله زره استرداد قلمه جقد۔

الشکی ماده معاملات مکوره یا تسهیل ایچونه سلطنته سیم ایله قوه صحیح
 اداره سی املاکن فروضه اید نردونه کند و لرنه منسوب اولدک ضد بشکی

تضمینہ ایجاب تفسیر ہے۔ واسیو املاک ضامنہ طرفہ ملکہ لفظ تادم اوسہ اولادہ
بمالک فضلہ سن یکدیگرہ اعصاب مجید۔ اولہ صفہ۔

بہجی مادہ املاک فکودہ ناک لہرینک فوضہ ویا فود مبارک سیمونہ
ایک ستم اولادہ طرفہ قیسری بندہ بر۔ فوضہ تنظیم قلوب بعدلا رضا
مبارک اولہ صفہ۔

کرتبی مادہ ایڈوہ ہر دورلو باکشافی دفع اجمہ اورزہ کرن عثمانلو کرن
قہ معلودہ اولادہ اصحابہ املاک صفوہ تفریح لیبی فارغ اولہ قلم داہر بر سہ
خبر وقیسری رضی انضا بندکہ صک بندندہ مبارک اولہ صفہ۔

ظہورخی مادہ اشو نیک منی صاحبہ ملک لانا اورزہ وقیسری
امضاری ایسا با عروقلہ خبر قلم جوہ و منہ سندہ صاحبہ ملکات نہ صورتہ
صہ تفریحی فارغ اولہ رضی درج و تفریح اولہ صفہ۔

اونجی مادہ راعہ صالح نرلا و باعجم و جبار و خانہ و آضوہ و مغازہ و درگرنہ
وامثال افرادہ عائدہ املاکہ عد اولہ صفہ۔

اولہ بہجی مادہ جبال اورزندہ کدغالر ایلہ اورمانہ و صورعی عائدہ

1279.Ra.30.

4

1/35
بیدار ایلمه نر بیدارلر دنه ج فوضته اولمقنیزنه بید بکده ترک اولمه بقده.

اوله ایلمی ماده بیات سکر بوز اولمقنیزنه سی قوسونو تخلیفه ناک
تویضانه سناک ملاصفاه فانه سنده عقالو وقن صغولون سترکاروس
کوستریلانه ریخی داورمانه وصولر ماده سینه املکامقده مستناطوبیلر بقده.

اوله اویجی ماده تویضانه کفدره کوستریلانه صودر اوزرنده واقع
بعضه کلیسار طرفینک بالاشترک استعماله مخصوصی اولم بقده.

اوله دردیجی ماده فوضته ویامبارله افاغنه اولانه املاک در حال
تصفیه منقری اولم بقده ایلم اوسته ک محصولات زراعتی عاند اولم بقده.

اوله ایلمی ماده قوسونو بالذات کلمیه جلیت اولانه اصحاب املاک وکیل
تصیه ایدیه وکالت ماده سی ایلم شهده اثبات قلم بقده.

اوله ایلمی ماده وکیلک فرغنی قضمه دیره جلیت سنده شه در طرفنده
رضی امضا اویجی بالذات اصیل طرفنده دیشله کی معولر اولم بقده.

اوله ایلمی ماده صودر نکلری اصراع کلنده ده سنده اعمال

Başbakanlık
Genelkurul Müdürlüğü
(Prof. Dr. Cahit BAYGENTİN
tarafesinden intikal olunmuştur.)

دنجید قلم جمع و بوند ایچونه صلا و کرج و قلم و صوبکی لوازماتی طرفینه
اهالیسی نقل ایده جلد و صلا حدودی ایدرم ههجه برکونه یا کاشنه و صنایع
و معارضه، محل قالمه جمع صورتده تقبیه و تجرید ایلمک اوزره ایجاب ایدر ایسه
منوط نشالر کز اوله صفی مثللو اودالرم هند کلدن صف اوله بقدر و نشارک
عمالو طوبراقم ناطا اولانه طرفی ترکیم و قه صغ طرفی و انتریم جمل ایدر قلم بقدر

اوله کزیمی ماده قیسونه اشبورایی طرفینه اهالیسی تیلو ایدر ایدرم
ههجه برکونه اعتدازه محل قالمه اوزره قار و اقلات الهیننی تقبیه ایده جات
و قیسونک ابرآت و اقمه سه رعایت و انشار و مرکز اقمه اولانه حدود
نشارینی محظله اعتنا ایلدیننی کدوریم تبیه و اقمه ایلیم کلمه اشبور ضبطه
چینه و بیات کزیمز اقمه درده سه سده ایلیم کلمه ایلر قه تنظیم قلمه
قه صغ داز ضبطه ناک برهم سید

بر طرفنه جانب با عکیده تقبیه و ترخیصی جوریلده دار شویک شیش عطفونلو
مصنوعه باش طرفیلده تجاره نشای سادلو سرور اقمه و فیزیکی و دیگر طرفنه
قه صغ و لادیفه سناک ملور مخصوصی سناک موسیو ایلیا ایلانج و قیودنه
بیو و یج صف اوله قلمی حالده خارجیه ناطری ایتلو و وضو عالی باش طرفیلده

1279.R.30.

بیکه کانه سلطانه عالیجنابه عهده اقطاع قهسونه سلطنت سیم قهسیری
صافه بک ابد قره صغیر قهسیری موسیوزوروماتا بوجاک بک کزینو قهسیر
دره سیم سیم سیم سیم اویسنده صغیر اوند کزیندی شملی تنظیم و امضا
ایندکری مضطرب فرشته و طالع و مواد سیم سیم سیم سیم اهدد قهسیر احکامی
کامله قهسیر قهسیر قهسیر قهسیر قهسیر قهسیر قهسیر قهسیر قهسیر قهسیر
تزیلا اشبو مضطرب بک تنظیمه وار ویشتر سالف کزینو قهسیر قهسیر
احکاماتک موقوف اجراء قهسیری کجسته مقرر اولاه اساسه توفیقاً افزاده
عانه اراضی و املاک مبارکه سی و تضمینات مقرر بک تعیینی و مضطرب
مقرر بک اوند بر و اوند ایلمی بندری احکاماتک اجراسی قهسیر بکایت
کله بک شهر نیسانه ایستاده باشلانیه بکایت اوزره بر قهسیر
مخلط تشکیله قرار ویرله کزینو بک کزینو ایلم کزینو سیم سیم سیم
کزینو دول مقام مانوری دهن مولا اولیعی ماله تشکیل اقطاع قهسیر بک
تنظیم ایتمه اولیعی قریطه ابد تعریفنامه معاینه اوله قره باغالی ابد قره صغیر
ولادیه سیم بعد المراجعه قریطه مقررده سرف ابد کوسه بک قهسیر
یدی نومو ابد رقم ویسویعباده القمه کزینو واقع سیر بناغلی بک
طریقه القمه مقرر نومو بیانه غومیلایم مور ابد مولا و صدود

(Prof. Dr. Cahit BAYULU
terekocinden intikal ett. ş.)

تربیت قبول و تصدیق قاضی و مع ما فیہ قه صخر مقولہ سر بر بنا غلا و کیم؟
نه خان و نه ایلم سائے اننا اولیمه صحن نقه ابقاریم ویتو صیماہ بوظان
عقالوقله سناک در مال لهدم اوانسی و بود غوریم ایلد اشور بینه واقع
ولیم و مالو بر دو ^{اعتبار} غلیمه متفرع سائل کلیمه قه غلورک صیماہ مکوره
نصرف موقوفه کالاولک بلا مانع و زامم استفادہ ایتبارک و اراضی و باضود
موصولاتینم طرح اوله صوره و تکالیف سائے بے استقوره بوظان مکوره
دولته علیه بے تادیب و تسلیم ایتبارک خصوصینم انصافه الایله قرار ویرایشه
اشجو ضبط بیان کز یوز القمه الی شخصی تیره اولنات یکلمی التبتنه
در عادتہ ایلم نسیم اوله رفه نظیم قاضی

Zafer GÖLEN

RESİMLER

Resim 1: Rumeli Ordu Müşiri Ömer Lütfi Paşa Latas. Kaynak: Sedes, *a.g.e.*, s. 52.

Resim 3: Danilo Petrovic Njegos (1697-1735) Kaynak: <http://www.njegos.org/petrovics/petrovics.htm>.

Resim 2: Bosna Ordu Komutanı Derviş Paşa. Kaynak: Sedes, *a.g.e.*, s. 92.

Resim 4: Petar I Petrovic Njegos (1782-1830) Kaynak: <http://www.njegos.org/petrovics/petrovics.htm>.

Resim 5: Petar II Petrović Njegoš (1830-1851) Kaynak: <http://www.njegos.org/petrovics/petrovics.htm>.

Resim 7: İşkodra Antlaşması'nda sorun olan Vladika Nikola'nın babası Mirko Petrović. Kaynak: Strangford, *a.g.e.*, s.149.

Resim 6: Danilo (1852-1860) Kaynak: <http://www.njegos.org/petrovics/petrovics.htm>.

Resim 8: Nikola (1860-1918) Kaynak: <http://www.njegos.org/petrovics/petrovics.htm>.

Zafer GÖLEN

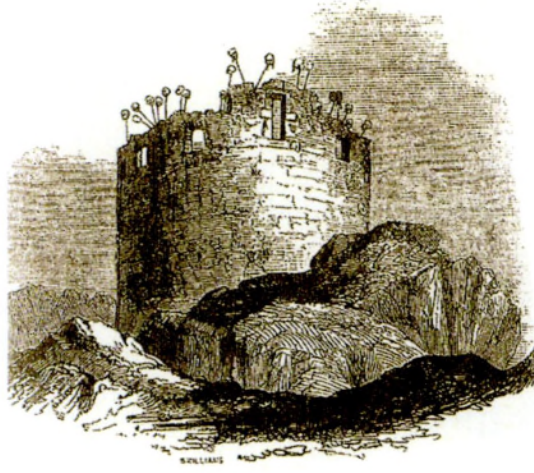

UNDER THE TREE AT CETINE

Resim 9: Riyeka Savaşı sonrasında Vladika Nikola'nın Çetine'de Karadağlı şeflerle yaptığı toplantı. Kaynak: Mackenzie-Irby, *a.g.e.*, Volume:II, s. 243.

Resim 10: Temmuz başında sert çatışmaların yaşandığı Ostrog Manastırı ve çevresi. Kaynak: Wilkinson, *a.g.e.*, Volume: I, s. 528.

Resim 11: Kafatası Kulesi. Kaynak: Wilkinson, *a.ge.*, Volume:I, s. 512.

Resim 12: 1863'de Karadağ'ın idare merkezi Çetine. Kaynak: Strangford, *a.ge.*, s. 141.

Resim 13: Üçüncü Rütbe Mecidi Nişanı. Kaynak: Eldem, *a.ge.*, s. 194.

Resim 14: Dördüncü Rütbe Mecidi Nişanı. Kaynak: Eldem, *a.ge.*, s. 194.

Resim 15: Beşinci Rütbe Mecidi Nişanı. Kaynak: Eldem, *a.ge.*, s. 194.

Resim 16: Karadağ Madalyası.
Ön Yüz. Kaynak: Eldem, *a.g.e.*, s.
247.

Resim 18: Karadağ tarafından
bastırılan "1862 Cesaret Madalyası"
ön yüz. Kaynak, Mehmed Subhî,
a.g.e., s. 80, 91, Levha: 5; [http://www.
medal-medaille.com](http://www.medal-medaille.com).

Resim 17: Karadağ Madalyası.
Arka Yüz. Kaynak: Eldem, *a.g.e.*, s.
247.

Resim 19: Karadağ tarafından
bastırılan "1862 Cesaret Madalyası"
arka yüz. Kaynak, Mehmed Subhî,
a.g.e., s. 80, 91, Levha: 5; [http://www.
medal-medaille.com](http://www.medal-medaille.com).

Şafer GÖLEN

HARİTALAR

Harita 1: 1862 Karadağ Seferi'nde Askeri Hareketliliğe Sahne olan yerler (Detay). Erkân-ı Harbiye Dâiresi, 1291, Kaynak: Milli Kütüphane: HRT 1994 D 1851, Demirbaş No: 2961.

Harita 2: 1862 Karadağ Harekâtını anlatan Karadağ Haritası. Kaynak: Milli Kütüphane: HRT. 1994 D 1077, Demirbaş No: 2148.

Harita 4: Karadağ'ın Nihai Sınırları (Detay). Haritada Karadağ dahilindeki yeşil sınırlar 1862'den sonra elde ettiği toprak kazanımlarını gösterir. Friedrich Handtke, *Special-Karte Der Fürstenthümer Serbien und Montenegro*, Glogau-Verlag von Carl Flemming 1878, Kaynak: Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi: A.5925-1878.

A FAILED PROJECT: THE PONTO-ARMENIAN FEDERATION, 1919-1920

BESTAMİ S. BİLGİÇ*

During the First World War, Armenians and Rums¹ had collaborated against the Ottoman government. They later carried this collaboration to the postwar period and joined forces in their struggles versus the Istanbul and Ankara governments.² Nevertheless, Rums and Armenians did not always cherish the best of emotions about one another. Despite their common animosity towards the Turks, they also had a rather long history of ill feeling against each other. Mark L. Bristol, the American High Commissioner in Istanbul and an acute observer of Ottoman affairs, noted succinctly this general rule of rather intricate relationship of alliance and animosity between Armenians and Rums:

“The fact developed herein that the Greeks hate the Armenians is, of course, no news in this part of the world. They are natural enemies in trade and business and the Greeks hate the Armenians because the Armenians generally beat the Greeks in trade. There has always been the keenest animosity between the Greek and Armenian Patriarchs, and this feeling has been instilled into their people by the priesthood. At the same time the Greek methods of making an alliance with the Armenians in spite of this racial feeling, is typical of the methods of this part of the world.”³

N. Petsalis-Diomidis, a Greek historian, agrees that until 1918 Armenians and Rums were indeed in fierce rivalry. Only on 2 November 1918, the Trabzon Rums, who convened in Marseilles, decided that hostility towards Armeni-

* Assistant Professor of International Relations, Canakkale Onsekiz Mart University & Turkish Historical Society.

¹ Throughout this study, “Rum” refers to the Ottoman subjects who were under the ecclesiastical authority of the Orthodox Patriarchate in the Phanar district of Istanbul, regardless of the language they spoke. “Greek” denotes the citizens of Greece. Ottoman subjects of Rum Orthodox faith who migrated abroad and did not have Greek citizenship are indicated as “Rums”.

² J.K. Hassiotis, “Shared Illusions: Greek Armenian Co-Operation in Asia Minor and the Caucasus (1917-1922),” in *Greece and Great Britain During World War I* (Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1985), pp. 142-144.

³ From Bristol to the Secretary of State, 3 November 1920, NARA 767.68/66.

ans should be set aside for the time being and a way for some kind of an understanding with them should be sought.⁴

Heretofore the most comprehensive study in the English language on the Rum-Armenian collaboration/conflict in the Trabzon vilayet and the Caucasus, one of the least known episodes in the post-WWI era, is a conference paper by J. Hassiotis published in 1985. The paper's title is "Shared Illusions: Greek Armenian Co-Operation in Asia Minor and the Caucasus (1917-1922)". Although Hassiotis makes good use of Greek and Armenian primary and secondary sources, he ignores many published works in the Turkish language. Discarding the Turkish dimension is not limited to his use of sources. Additionally, while Hassiotis discusses how Trabzon became a conflict matter between Armenians and Rums he fails to mention the involvement in the whole issue of the Ankara government which naturally claimed the vilayet, and the existence of a very large Muslim population who enjoyed an absolute majority in the region. Furthermore, Hassiotis argues that Armenians and Rums could not establish a sound cooperation due to the lack of experience of the main actors and of a real will to that end. These factors may have played a role. Yet, there seems to be another element which was that while Armenians and Rums were ostensibly joining forces against the Turks, they were essentially intriguing against each other as well as the Turks. Moreover, it will be argued in this study that what really and practically ended the Armenian-Rum collaboration/conflict over Trabzon was the defeat of Armenian forces by the Turkish armies towards the end of the year of 1920.

The present study will also question the Turkish historiography on this matter. In Turkish history-writing, there is a prevalent assumption that Rums and Armenians acted in unison in carrying out conspiracies against Turks.⁵ This

⁴ N. Petsalis-Diomidis, "Hellenism in Southern Russia and the Ukrainian Campaign," *Balkan Studies* 13, no. 2 (1972): p. 229.

⁵ See Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar I* (Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1973); Osman Köksal, "Mütareke Döneminde Ermeni ve Rum Patrikhanelerinin İşbirliği," *Askeri Tarih Bülteni*, no. 24 (Şubat 1988): pp. 61-70; Rahmi Çiçek, "Milli Mücadelede Ermeni-Rum-Yunan İttifakı'nın Anadolu Basımındaki Yankıları," *Atatürk Yolu* 2, no. 6 (Kasım 1990): pp. 295-306; Abdullah Saydam, "Kurtuluş Savaşı'nda Trabzon'a Yönelik Ermeni-Rum Tehdidi," *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* VI, no. 17 (Mart 1990): pp. 421-434; Cemal Kutay, *Mütarekede Pontos Suikastı* (İstanbul: 1956), pp. 14-15; Hamit Pehlivanlı, "Askeri Polis Teşkilatı İstihbarat Raporlarında Milli Mücadele Sırasında Ermeni-Rum Azınlığın Faaliyetleri ve Alınan Tedbirler," *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* 2, no. 8 (1991): pp. 675-682; Zafer Çakmak, "Mondros Mütarekesi Sonrası Ermeni-Rum-Yunan İşbirliği," *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 16, no.

study will attempt to show that this was not always the case, at least in Trabzon. Both sides wanted Trabzon badly, even if it would be to the detriment of the other party.

In this study, the Armenian-Rum conflict over Trabzon and attempts for collaboration against the Ottoman and Ankara governments between the commencement of the Paris Peace Conference in January 1919 and the fall of Armenia to Bolshevism in December 1920 will be examined. In this analysis, hitherto main arguments in the literature will be questioned and new insights will be provided, through the use of various American, British and French documents as well as numerous published sources in Turkish, English and Greek.

Armenians were quite active in Western capitals just before and during the Paris Peace Conference. They had two delegations at the conference. The first one was the Armenian National Delegation. This was headed by Boghos Nubar who was appointed as special envoy to the European governments in 1912 by the Supreme Patriarch Catholicos Gevorg V. The second one was the Delegation of the Republic of Armenia.⁶ The existence of two delegations created a little confusion for Armenians in Armenia, the diaspora as well as in Paris. On this issue Hourii Berberian writes:

“The arrival of the Delegation of the Republic of Armenia ... in Paris complicated matters as Boghos Nubar’s National Delegation already existed. Matters were made more complex by two factors. First, the goals of the two delegations differed. The demands of Boghos Nubar’s delegation included an Armenia from the Caucasus to Cilicia, while those of [Avetis]

2 (2006): pp. 403-412. For an exception, see Sabahattin Özel, *Milli Mücadelede Trabzon* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991), p. 50.

⁶ Towards the end of May 1918, an independent Armenian republic was proclaimed in the Caucasus. See Richard G. Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence 1918* (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1967), pp. 186-191; Richard G. Hovannisian, "Simon Vratzian and Armenian Nationalism," *Middle Eastern Studies* 5, no. 3 (Oct., 1969): p. 208; Akaby Nassibian, *Britain and the Armenian Question, 1915-1923* (London & Sydney: Croom Helm, 1984), p. 104; Bülent Gökay, "Turkish Settlement and the Caucasus, 1919-1920," *Middle Eastern Studies* 32, no. 2 (Apr., 1996): p. 54. Yet, this Armenia was not recognized by Western powers. The final boundaries of an Armenian state would later be determined by the Western allies during the Paris Peace Conference. The status of this state was negotiated as part of what was then called the "Turkish settlement" at the conference. As a matter of fact, for instance, while the Bolsheviks were advancing into the Caucasus in 1919-1920, the Allies became apprehensive of this move and recognized on 10 January Georgia and Azerbaijan, which had proclaimed independence before Armenia. However, the Allies remained silent about recognition of Armenia. See Gökay, "Turkish Settlement and the Caucasus, 1919-1920," p. 62.

Aharonian's delegation included only the six Turkish-Armenian vilayets of Van, Bitlis, Harput, Erzurum, Sivas and Diyarbakir, together with a port on the Black Sea. Second, Boghos Nubar's delegation lacked confidence in the new republic formed in Russian Armenia. It was Turkish Armenia that had been the center of Armenian reform movements and emancipatory struggles, and not the Armenia the destiny of which, in their view, was firmly bound to and determined by Russia. In addition, Boghos Nubar and most of his delegation were ideologically opposed to the ruling party – The Dashnaksutiun- and its revolutionary and socialist ideas... The two delegations realized that a division would damage the Armenian case and reached an agreement. Aharonian, who saw that the Allies seemed willing to sanction a greater Armenia and cognizant of the support of Turkish-Armenians – including Turkish-Armenian members of his own party – for the greater Armenia claim, accepted the National Delegation's territorial claims. Both delegations united to form the Delegation of Integral Armenia. This delegation chose to speak with one voice on important issues while each constituent delegation kept its distinct identity: Boghos Nubar represented the Turkish Armenians and Aharonian represented the Russian Armenians.⁷

Firuz Kazemzadeh also notes that Armenians were not unified in presenting their claims to the world. He quotes Loris-Melikov, whom he calls “a self-styled roving ambassador for Armenia”, who reported

“that in a conversation the Catholicos told him that Armenia must obtain Cilicia. “Cilicia”, said the Pontiff, “is ours.” Yet Khatisian assured everyone that the Armenian delegation would not even mention Cilicia at the Peace Conference. In Tiflis Loris-Melikov heard rumours that it was Sazonov who prodded the Armenians to claim Cilicia. Presumably Sazonov hoped that Russia would soon be restored and would obtain Cilicia with the rest of Armenia.”⁸

Just before the Paris Conference convened, Boghos Nubar Pasha had sent a telegram to the British in which he listed Armenian demands. He included in his demands the incorporation of part of the Trabzon vilayet to the Greater Armenia that he thought was promised to them.⁹ Meanwhile, Rum and Arme-

⁷ Hourı Berberian, "The Delegation of Integral Armenia: From Greater Armenia to Lesser Armenia," *Armenian Review* 44, no. 3 (Autumn 1991): pp. 40-41. For the configuration of and conflict among the Armenian delegations in Paris, see also Firuz Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia (1917-1921)* (New York and Oxford: Philosophical Library and George Ronald, 1951), pp. 253-254.

⁸ Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia (1917-1921)*, p. 255.

⁹ Stanford Shaw, *From Empire to Republic, Vol.II* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000), p. 369.

nian patriarchates were negotiating in Istanbul in December 1918 and early January 1919 for promotion of mutual interests. Armenian side initially did not propose the inclusion of Trabzon vilayet to Greater Armenia. But later, when they formed a commission with the members of the Rum Patriarchate they demanded that Rums acquiesce. In return for this favor, the Armenian Patriarchate would not oppose to annexation by Greece of Thrace, Istanbul, İzmit, Bursa and Aydın, where Rums were more than Armenians. Armenians were also encouraged by Venizelos who unequivocally told the Paris Peace Conference that Trabzon could be a part of future Armenia.¹⁰ Receiving the go-ahead by Venizelos, Boghos Nubar and Avetis Aharonian included Trabzon to their demands which they submitted to the peace conference on 12 February.¹¹ Armenian diaspora, too, increased their lobby activities in Western capitals for the same purpose.¹²

Like Venizelos, Christos Vasillakakis, a Greek parliamentarian, said during a visit to the United States in January that he supported Armenian efforts to

¹⁰ Petsalis-Diomidis, "Hellenism in Southern Russia and the Ukrainian Campaign," pp. 252-253; Hassiotis, "Shared Illusions: Greek Armenian Co-Operation in Asia Minor and the Caucasus (1917-1922)," p. 146; Sp. V. Markezini, *Politiki Istoria Tis Neoterias Ellados, Sigxronos Ellas, Tomos Protos* (Athina: Papiros, 1973), p. 155; William James Battle, "Greece at the Peace Table," *The Classical Journal* 16, no. 1 (Oct., 1920): p. 12; Paul C. Helmreich, *Seyr Entrikalari, Büyük Güçler, Maşalar, Gizli Anlaşmalar ve Türkiye'nin Taksimi* (Istanbul: Sabah Kitapları, 1996), pp. 28-29; Yusuf Sarıncay, "Pontus Meselesi ve Yunanistan'ın Politikası," in *Pontus Meselesi ve Yunanistan'ın Politikası*, ed. Berna Türkoğlan (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1999), p. 15; Richard G. Hovannisian, "Pontus and Armenia, 1914-1922," in *Armenian Pontus, the Trebizond-Black Sea Communities*, ed. Richard G. Hovannisian (Costa Mesa, California: Mazda Publishers, Inc., 2009), p. 359; "Greece Before the Peace Congress", FO.608/37, p.15 For a rather comprehensive study on Greece's policy during the conference see N. Petsalis-Diomidis, *Greece at the Paris Peace Conference 1919* (Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1978), p. 104. Admiral Bristol argued that Venizelos could not have been unaware of the ongoing negotiations in Trabzon, Armenia and Tiflis about the future of Trabzon and simply tried to gain time. See from Bristol to the Secretary of State, 3 November 1920, NARA 767.68/66. Sabahattin Özel wrote that Venizelos told the Rum Patriarchate delegation who came to Paris to visit him that they should not have clashed with Armenians over Trabzon because Turks could have taken advantage of this. See Özel, *Milli Mücadelede Trabzon*, p. 49.

¹¹ Richard Hovannisian, *The Republic of Armenia, Volume I, the First Year, 1918-1919* (University of California Press, 1971), pp. 278-279; Albert Howe Lybyer, "Turkey under the Armistice," *The Journal of International Relations* 12, no. 4 (Apr., 1922): p. 458; Hassiotis, "Shared Illusions: Greek Armenian Co-Operation in Asia Minor and the Caucasus (1917-1922)," p. 147; Özel, *Milli Mücadelede Trabzon*, p. 48; Shaw, *From Empire to Republic, Vol.II*, pp. 381-382; Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia (1917-1921)*, pp. 255-256.

¹² "Armenians Desirous of a United Country, Religious Leader Would Welcome Either an Italian or American Protectorate", *New York Times*, 6 March 1919. Also see Hassiotis, "Shared Illusions: Greek Armenian Co-Operation in Asia Minor and the Caucasus (1917-1922)," p. 150.

incorporate Trabzon and other towns along the Black Sea coast. For, these places may have been inhabited by Rums before, but now they enjoyed an Armenian majority, he explained.¹³

The Trabzon Rum diaspora reacted furiously to the official Greek position.¹⁴ The Rums in Boston asked from the American representatives in Paris that a "Pontus Republic" should be established in the vilayet of Trabzon. They stated that there was no Armenian in Trabzon as of 1919 and Trabzon was never Armenian throughout the history.¹⁵ Constantine Constantinides and Socrate Oeconomos, two prominent spokesmen for the Pontus Rum diaspora, sent a letter to the State Department in March in which they explicitly wrote that Trabzon could not be left to the Armenians and reiterated their wishes for a "Pontus Republic."¹⁶

Towards the end of March, Lepissier, the French representative in Trabzon, sent a telegram to the French Foreign Ministry on the Rum emotions in the region. In that, he wrote:

"The separatist movement of the Greeks of Pontus is real and many committees became agitated with different tendencies all along the coast for the defense of that idea. The militants have established a vast program, but the majority yearns only for tranquility and has only one desire, which is to escape from the Turkish domination. In order to protect themselves against what is called the Armenian danger, and to ward off the threat of autonomy in Turkish rule, many people started to hope for a foreign protectorate or an occupation that some people, especially in Kerasund, think to provoke by violence. The political alliance concluded in Constantinople between Greeks and Armenians seems to be quite fragile here and the old antagonism of these two races which are the most dis-

¹³ "Greek-Armenian Alliance Planned for Near East Peace", *New York Times*, 27 January 1919.

¹⁴ Petsalis-Diomidis, "Hellenism in Southern Russia and the Ukrainian Campaign," pp. 250-251; Dimitri Kitsikis, *Yunan Propagandası* (İstanbul: Meydan Neşriyat, 1963), p. 336; Stefanos Yerasimos, "Pontus Meselesi (1912-1923)," *Toplum ve Bilim*, no. 43/44 (1988/89): p. 49; Sarıncay, "Pontus Meselesi Ve Yunanistan'ın Politikası," pp. 16-17; Özel, *Milli Mücadelede Trabzon*, pp. 38-39.

¹⁵ NARA867.00/100, 7 March 1919.

¹⁶ NARA 868.00/106, March 1919. For the Trabzon Rums' political demands announced by Oeconomos towards the end of February 1919 see also Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1971), p. 57.

credited ones in the Orient, one must admit, and which have, to an equal degree, the genius of affairs, seems to make this union very unstable.”¹⁷

Here, Lepissier uses rather harsh words for Rums and Armenians. However, to a student of the history of the Near East, this does not come as a surprise because it was then not uncommon for European diplomatic and consular workers to use such euphemisms for the peoples of the Near East, including the Christians.

While Rums and Armenians were paying lip service to desire for a common arrangement, Trabzon Rum representatives, Hrisanthos Philippides, the Rum Metropolitan of Trabzon, being among them, went to Paris in April to see Venizelos.¹⁸ About this meeting, Venizelos sent a telegram to the Foreign Ministry in Athens on 25th of April. In this telegram, Venizelos wrote that Trabzon Rum representatives asked for help from him in forming a small military unit in Trabzon. This small unit would constitute the nucleus of a future army which would be instrumental for Trabzon Rums in reaching their national aims, namely secession from the Ottoman Empire. The Rum representatives told Venizelos that the necessary funds for the military unit would be provided by them. The main thing they asked from Venizelos was that he should send military personnel to train this unit. Venizelos acquiesced and told the Greek Foreign Ministry that Colonel Dimitris Katheniotis, the Military Attaché in Bucharest, was the man for the task. He should be immediately contacted and informed of this new mission. Twenty or so other officers, selected from Trabzon Rums, should accompany him. Katheniotis should leave at once for Istanbul and contact Canellopoulos, the Greek High Commissioner, and other prominent Trabzon Rums in that city. Afterwards, he should set out for Trabzon with accompanying officers and other military personnel. Venizelos advised strict

¹⁷ “*Le mouvement séparatiste des Grecs du Pont est réel et de nombreux comités s’agitent, avec des tendances diverses, surtout le littoral pour la défense de cette idée. Les militants ont établi un vaste programme, mais la majorité n’aspire qu’à la tranquillité n’a qu’un désir, celui d’échapper à la domination turque. Pour se garantir contre ce qu’en appelle déjà le danger arménien et parer à la menace d’une autonomie turque, beaucoup commencent à souhaiter un protectorat étranger ou une occupation que cette(?), en particulier à Kérasonde, songeraient à provoquer par des violences. L’alliance politique conclue à Constantinople entre grecs et Arméniens semble ici assez fragile et le vieil antagonisme de ces deux races, les plus déconsidérées d’l’Orient, il faut le reconnaître, et qui ont à un égal degré le génie des affaires paraît devoir rendre cette union très instable.*” Ministère Des Affaires Étrangères Direction Des Affaires Politiques et Commerciales Série E-Levant 1918-1940; Turquie; Carton 320; Dossier 7; Juillet 1918-20 Mai 1919 Vol. 208 Grèce-Turquie p.118-119.

¹⁸ *Arşiv Belgeleriyle Rum Faaliyetleri 1918-1922*, (Ankara: ATASE, 2009), pp. 566-572; Yerasimos, “Pontus Meselesi (1912-1923),” p. 50; Markezini, *Politiki Istoria Tis Neoterias Ellados, Sigxronos Ellas, Tomos Protos*, p. 155.

secrecy and in no way the Paris Peace Conference should find out about this scheme until it gives its final verdict on the future of the Ottoman Empire.¹⁹ About this letter, Admiral Bristol made the following comment: "The ultimate object of presenting the Peace Conference with a *fait accompli* on the Black Sea Coast, in the form of Greek military control of the Pontus, should no more be missed than that its avatar, counselling secrecy and intrigue, is the present Greek Prime Minister."²⁰

On 15 May 1919, Constantine Constantinides and Socrate Oeconomos sent another memorandum to the Paris Peace Conference, in which they made it clear that Venizelos by no means had the right to speak on their behalf. They repeated their objection to the incorporation of Trabzon to Greater Armenia.²¹

During the conference, Trabzon Rums and Armenians carried out negotiations to find a solution among themselves, apparently at the former's request. Rums argued that they held the majority in Trabzon, not only over the Armenians but also even the Muslims. They gave their number around 1.200.000 and Armenians' around 70.000. Notwithstanding, they resorted to negotiation with the Armenians.²² In fact, Trabzon Rums did not see their position in Paris as favorable as that of Armenians. Armenians had the backing of almost all the Allied Powers, and especially of the United States, whereas Trabzon Rums were not supported initially even by Greece, which they thought would be their natural patron.

Trabzon Rums came to Paris with the demand that an independent Pontus republic in Trabzon should be granted to them. Yet, since Armenians had coveted the same area, they gradually gave in and had to abandon that idea. Now they were ready for establishing a union with Armenians in which each side would enjoy a considerable independence. According to what the Trabzon Rums suggested, this union would defend both sides' interests in a much stronger way, especially against Turks. As regards the specifics of the proposed union; foreign policy would be determined together. However, should a specific diplomatic issue concern only one of the constituent republics, that republic should be able to

¹⁹ The Intelligence Report dated 1 November 1920, Section I, p.3, NARA 767.68/66. For Katheriotis being assigned by Venizelos to organize Rum bands see also Tasos Kostopoulos, *Polemos Kai Ethnokatharsi: I Ksechasmeni Pleura Mias Dekaktous Ethnikis Eksormisis, 1912-1922* (Athina: Vivliorama, 2007), p. 228 and 233; Sarnay, "Pontus Meselesi ve Yunanistan'ın Politikası," p. 23; Markezini, *Politiki Istoria Tis Neoteras Ellados, Sigxronos Ellas, Tomos Protos*, p. 156.

²⁰ The Intelligence Report dated 1 November 1920, Section I, p.3, NARA 767.68/66.

²¹ NARA867.00/184.

²² NARA867.00/184

appoint its own diplomatic representative. Here, the Swiss model could be adopted. Matters regarding commerce, industry, customs, postal affairs and railways would be handled together. Both republics would have autonomy in dealing with religious matters, education and gendarmerie. Trabzon Rums concluded that naturally this proposal was not final and could be subject to modification, if necessary. But even this act of proposing should suggest that they were acting with good will and ready for some kind of arrangement with the Armenians.²³

At first, Armenian representatives liked this offer but then Boghos Nubar said that they could not accept it unless it was imposed on them by the Peace Conference. So, Armenians would not come to terms with the Trabzon Rums. They wanted Trabzon for themselves and were merely ready to grant some sort of autonomy to the Rums.²⁴

Trabzon Rums were quite disappointed with the Armenians' response. In fact, they thought that while they were ready to make sacrifices in order to find a solution to the problem, Armenians would not move an inch. In their counter-response to the Armenian rebuttal, they made it clear that they would not forgo independence that easily but would happily form a union of two equal partners with the Armenians. If, they somewhat threatened, Trabzon would be incorporated with Armenia, the latter would have to deal continually with a would-be disgruntled community of Rums.²⁵ Likewise, a member of the American Rum diaspora, Nicholas Zarokilli, was quoted by *New York Times* in its 13th of April edition, saying that Rums would definitely refuse to live under Armenians and a friction between these two would be certain to happen.²⁶ Later in July Hrisanthos would take this contingency further and tell American representatives in Paris that if they did not support the idea of an independent Pontus republic and Armenians would be granted Trabzon, Rums and *Muslims* [italics are mine. BSB] would resist to this. He even suggested, perhaps for the first time in this whole saga, the formation at least of a Rum-Muslim government with two pres-

²³ NARA867.00/184

²⁴ NARA867.00/184. For a brief discussion on the negotiations between Trabzon Rums and Armenians in March-May period see also Hassiotis, "Shared Illusions: Greek Armenian Co-Operation in Asia Minor and the Caucasus (1917-1922)," pp. 153-154.

²⁵ NARA867.00/184.

²⁶ "Greeks Lay Claim to Storied Trebizond, Pontian Republic on the Black Sea Part of Territory Sought at Peace Conference – Conflicts with Italy in the Epirus, Smyrna, and Dodecanese Islands", *New York Times*, 13 April 1919.

idents, one Muslim and the other Rum, who could later be joined by an American third if necessary, under American mandate.²⁷

In the meantime, the Armenian diaspora in the United States continued to agitate for incorporation of Trabzon to Greater Armenia. One of the prominent activists of the diaspora, D. E. Siramaro, argued that Trabzon was never Greek. He was quoted in a New York Times article saying:

“It is claimed that Trebizond is Greek... because there are a good many Greeks in the district. But no one has claimed, or can claim, that it is part of true Greece. The Greeks of Trebizond are simply a colony, just as they are in Jerusalem, Egypt, New York, Boston. Now the Greeks cannot put forward the proposition that New York is part of Greece, just because there are a great many Greeks in New York City. Similarly, they cannot brand Trebizond as part of Greece. The question is: To what country does Trebizond belong properly? I say that it belongs to the country of which it forms an integral part, by reasons of climatic, ethnic, political and economic characteristics. It is very much like those eastern sections of Canada where a French element is preponderant both racially and lingually, yet no wild dreamer can ask that they be ceded to France.”

Siramaro, therefore, continued that Trabzon had been part of the Pontian Empire of Mithridates, who did not have any links with Greeks but was a near relation to the then Armenian king. Later, it was incorporated in Armenia. Siramaro then recounted the history of Trebizond as follows:

“In the Middle Ages the Byzantine Emperors used those seashore towns as landing bases for their troops against the Persians, and after the decline of the Persian hegemony they used them for a similar purpose in their war against the Armenian kingdom of Ani. Very few of those Byzantines were actual Greeks, except in language and in religious profession. So, shortly after, the emigrant Byzantines severed their connection with the Emperor of Constantinople and instituted their own instead, the Empire of Trebizond. This soon fell under the Mongolian invasions, and until the present year nothing was said or done by those immigrants to show that they were at all desirous of intercourse with the Greeks of Greece. Any people living under the rule of a different nation for a long term of years soon uses the standards of thought of the ruling race. Now, in all the Mohammedan countries religion is the nationality. A man cannot become a Mohammedan and still keep his individual nationality of Armenian or

²⁷ Özel, *Milli Mücadelede Trabzon*, p. 123.

Greek. If he happens to be living under Turkish rule, upon espousing Moham-
medanism he also espouses Turkism. The same line of thought has gradually
dominated the races subject of the Turks. If an Armenian espouses the tenets of
the Greek Church he thereby espouses Hellenism. The same is true of Greeks,
Jews, &c., in Turkey.”

Siramaro simply said that nationality was something quite fluid and con-
version from one nationality to another was mostly determined by who ruled
the country. Therefore, he bluntly stated that “[w]hen an independent Armenia
is instituted, in time, the Greek element of Colchis [the vilayet of Trabzon] will
be assimilated by the native Armenians.” Furthermore, Siramaro expressed his
frustration at the Trabzon Rums’ desires over Trabzon in most explicit terms:

“...Greece has far too many jealous neighbors to allow her peace of
mind. She needs friends, and she can do no better than by building
friendship with Armenia, ever before Armenia is made into an independ-
ent State. In this Greece and her statesmen have shown a very sound wis-
dom, and it is unfortunate that any one should disturb the foundations of
that friendship. Further, Greece has officially relinquished any claims she
might have made to Trebizond. But aside from what Greece has said
about this matter, we must not forget that Armenia also has some things
to say, when it comes to taking away from her one of her most valuable
districts. It would be a most unfortunate experience for Armenia if, im-
mediately upon being given her long-expected independence, her very
nearest neighbor should step up to her and rudely demand of her best
seaport and her gold and silver yielding province. It would mean that her
independence would have a string tied to it; that she would be at the mer-
cy of some other State. It would mean that all that blood she shed, all the
infamy she bore, and the martyrdom she endured would benefit another
State. And Greece would benefit at the price of Armenia’s blood. But it is
a happy truth that things have not come to such a pass; for Armenia and
Greece have joined hands in friendship and alliance, and therefore both
are ready and willing to make sacrifices for one another.”²⁸

Response from American Rum diaspora to Siramaro’s remarks came im-
mediately. N. J. Cassavetes sent a letter to the editor of the *New York Times*
which was published on the 11 May. He reiterated the common Rum view that
Trabzon’s inclusion to Armenia was unacceptable. According to Cassavetes, a

²⁸ “Armenia and Trebizond, Claims to Old Pontian Empire Set Forth as Against Those Ad-
vanced by the Greeks”, *New York Times*, 4 May 1919.

Pontus Republic should be created in the vilayet of Trabzon, and that republic could grant port facilities to the Armenians if the latter was so insistent on that.²⁹

Naturally, the Armenian diaspora members continued to defend their own case and in June Arshag Mahdesian, in a letter to the editor of the *New York Times*, contended that Armenia needed an outlet to the sea in order to survive. Therefore, Trabzon would be the obvious choice and should be united with Armenia.³⁰

While the exchanges between the members of the Rum and Armenian diaspora communities continued in the pages of American dailies, the parliament in Erevan proclaimed towards the end of May the annexation by Armenia of seven Turkish vilayets including Trabzon.³¹

Meanwhile, Greece continued its efforts for secretly organizing a Rum revolt in Trabzon and at the same time it was also talking to the Armenians and trying to persuade them to a settlement to its own benefit, only giving minor concessions to the latter in the shape of an outlet to the sea. This newly started activities in August for a Greek-Armenian collaboration in Eastern Anatolia and the Caucasus were carried out by Ioannis Stavridakis on behalf of the Greek government. Stavridakis first tried to bring together Rums in Armenia and Armenian authorities in order to dispel mistrust among them. He also preached Katheriotis, Greek High Commission in Istanbul and the Greek Foreign Ministry that their prejudices against the Armenians were baseless.³² Apparently, he was trying to mollify the Greek and Rum attitude first, and then hoping to make Armenians more amenable towards Greek proposals. The new and more friendly discourse by Greeks towards Armenians was also reflected in Greek publications. In *Tachydromos*, a Greek daily in Egypt, an article was published

²⁹ "The Future of Trebizond", *New York Times*, 11 May 1919.

³⁰ "Recent Suggestion for Armenia, Against a Joint Mandate for the Lands of the Former Turkish Empire", *New York Times*, 8 June 1919.

³¹ Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar II* (Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1973), p. 229; Ovanes Kaçaznuni, *Taşnak Partisi'nin Yapacağı Bir Şey Yok*, trans. Arif Acaloğlu (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2005), p. 56.

³² Hassiotis, "Shared Illusions: Greek Armenian Co-Operation in Asia Minor and the Caucasus (1917-1922)," pp. 157-158.

in August in which great joy was expressed at renunciation of Trabzon by "our Armenian friends" before Venizelos and Rum representatives.³³

Some Greeks and Rums apparently thought by this time around that Armenians had forfeited their claims over Trabzon. However, this would not be the case. For, later developments would show that Armenians were playing the same game. They were ostensibly sending out friendly messages to Greeks and Rums. However, they were pursuing their own interests behind the scenes.

Towards the end of 1919, Stavridakis and Hrisanthos went to Erivan and proposed to Armenian authorities a Ponto-Armenian federation on 1 January. This was not a new proposal as it recalled previous offers for a federal structure with two separate autonomous entities. Alexander Khatisian, the Armenian premier, well aware of the fact that Trabzon Rum representatives were not taken by Allied Powers as seriously as Armenians in Paris, made a counter proposal. According to Khatisian's scheme, Trabzon would have a separate parliament within Armenia. With Trabzon attached to Armenia, the latter would continue to be a unitary state. Negotiations between the two parties lasted for two days with no concrete result. Richard Hovannisian writes that Armenian leaders then believed that sooner or later Rums would assent to the incorporation of Trabzon in Armenia.³⁴ Apparently, the Armenian leaders were quite confident that Rums were the weaker side and Khatisian even told Oliver Wardrop, the British representative in the Caucasus, on 14 January that Rums would agree to the incorporation of Trabzon in Armenia in return for certain guarantees.³⁵ However, events would not develop the way that the Armenian leaders had expected.

Despite initial failures, Rums and Armenians seemingly reached an arrangement towards the end of January. Curiously enough, several sources recount the story of this agreement rather differently. Markezini wrote that after coming back from his long sojourn in Europe, Hrisanthos proceeded to Tiflis and later Erivan, where after long negotiations they concluded with Khatisian

³³ Ministère Des Affaires Étrangères Direction Des Affaires Politiques et Commerciales Série E-Levant 1918-1940; Turquie; Carton 320; Dossier 7; Du 1 Juillet 1919 au 31 Août 1919 Vol. 210 Grèce-Turquie, page number is not legible.

³⁴ Richard G. Hovannisian, *The Republic of Armenia, Volume II, from Versailles to London, 1919-1920* (University of California Press, 1982), pp. 528-529. For another mention on the Rum-Armenian negotiations towards the end of 1919 see Saydam, "Kurtuluş Savaşında Trabzon'a Yönelik Ermeni-Rum Tehdidi," p. 429.

³⁵ Hassiotis, "Shared Illusions: Greek Armenian Co-Operation in Asia Minor and the Caucasus (1917-1922)," p. 157 fn. 164.

an agreement for a Ponto-Armenian federation. Then a military agreement followed. According to this, Greek forces would disembark in Trabzon and secure the area stretching towards Erzurum, and wipe out Turkish regular and irregular forces on the way. Meanwhile, the Armenian army would advance into Erzurum.³⁶ Markezini does not give exact dates for the agreements mentioned. Demetrius Kiminas, in his book on the Rum Orthodox Patriarchate, writes on this agreement that it was for the establishment of a Rum-Armenian state with its capital Trabzon. Without giving an exact date for the agreement, Kiminas says, "[t]he treaty provided for the military cooperation of Greece and Armenia to protect the new state [meaning the Rum-Armenian state. BSB].³⁷ Stefanos Yerasimos, in an article which is often-quoted by Turkish historians, noted that a military agreement was signed by Greeks and Armenians in Tiflis on 25 January, without giving further details.³⁸ Sabahattin Özel, a Turkish historian who wrote a rather comprehensive study on Trabzon during what is called *National Struggle* in the Turkish historiography, gives 16 January for the date of that military agreement which was signed by Katheriotis and Ananias, a Rum who formerly served in the Tsar's army, for the Greek side, and Termenasian, a high ranking Armenian military official for the Armenian side. Özel notes that the agreement was primarily for preventing Bolshevik penetration.³⁹ Another Turkish historian, Bige Sükan Yavuz, who wrote an article in Turkish on the proposed Ponto-Armenian federation relying almost exclusively on a lengthy Admiral Bristol report which is frequently cited in the present study as well, argues that even though the foundations for that federation were laid out, its future was rather unclear.⁴⁰

That Admiral Bristol report is worthy of more mention here. Bristol prepared that report basically from what the French intelligence had relayed to him. In fact, the French intelligence had reported that on 23 January Rums and Armenians in Tiflis with encouragement from Greece had reached an agree-

³⁶ Markezini, *Politiki İstoria Tis Neoteris Ellados, Sigxronos Ellas, Tomos Protos*, p. 157.

³⁷ Demetrius Kiminas, *The Ecumenical Patriarchate, a History of Its Metropolitanates with Annotated Hierarchy Catalogs* (Wildside Press, 2009), p. 109.

³⁸ Yerasimos, "Pontus Meselesi (1912-1923)," p. 57. Also see Sarıncay, "Pontus Meselesi ve Yunanistan'ın Politikası," pp. 28-29; Nuri Yazıcı, *Milli Mücadelede (Canik Sancağı'nda) Pontosçu Faaliyetler (1918-1922)* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1989), p. 23.

³⁹ Özel, *Milli Mücadelede Trabzon*, p. 137.

⁴⁰ Bige Sükan Yavuz, "Kurtuluş Savaşı Sırasında Kurulması Düşünülen Rum-Ermeni Konfederasyonu," *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* XIX, no. 55 (Mart 2003): p. 38.

ment.⁴¹ Before going into the details of this agreement mentioned in the intelligence report, it should be noted, with the advantage of looking back to the past from today, even though Greek/Rum side and the Armenians may have pledged military assistance to one another they did not reach a final solution on the future of Trabzon. Both sides were apparently trying constantly to reposition themselves over the question of Trabzon according to the course of, first, diplomatic negotiations in European capitals, which were mostly, if not totally, shaped by the decisions of the Allied Powers, and second, the Turco-Greek war in Western Anatolia. Both Greeks and Rums, and Armenians did not want to resent the other side, but were still biding for the right time to make a final move. But this time, Armenians, who looked like the more adamant party in the past, did not reject Rum proposals outright. One of the reasons for the change of Armenian attitude could be the British withdrawal from the Caucasus towards the end of 1919. In fact, the Armenians had been disillusioned by the presence of British forces in the region which they thought would help them establish a Greater Armenia. With the British out of the way, the Caucasus had become wide open for Turkish and Bolshevik penetration.⁴² Therefore, according to Bristol, Khatisian had to assent to the formation of a Ponto-Armenian federation.⁴³ But this federation would never be.

Curiously enough, Richard Hovannisian, who wrote a rather comprehensive history of Armenia, does not mention such an agreement between Trabzon Rums and Armenians. On the contrary, Hovannisian refers to a letter dated 6 February from Khatisian to Aharonian, in which the former stated that Armenia could give up on Cilicia, and therefore diplomatic efforts should have been concentrated on the creation of a Greater Armenia that would include Russian Armenia and the six vilayets plus Trabzon in Turkey.⁴⁴ This letter shows that while trying not to resent Greek-Rum side whose assistance against the Ankara government he deemed very useful, Khatisian strove to incorporate Trabzon through diplomatic efforts in European capitals because he anticipated that the final decision would be given by the Allied powers, not by Armenia or Greece or Trabzon Rums.

⁴¹ The Intelligence Report dated 1 November 1920, Section I, p.3 and Section II, p.8-9, NARA 767.68/66.

⁴² Gökay, "Turkish Settlement and the Caucasus, 1919-1920," pp. 58-63. For an Armenian critique of British decision for withdrawal from the Caucasus, see Nassibian, *Britain and the Armenian Question, 1915-1923*, pp. 159-179.

⁴³ The Intelligence Report dated 1 November 1920, Section II, p.9, NARA 767.68/66.

⁴⁴ Hovannisian, *The Republic of Armenia, Volume II, from Versailles to London, 1919-1920*, pp. 529-530.

As a matter of fact, Armenian representatives continued to press for Trabzon during talks over the fate of Turkey in London in February. They demanded that the northwestern boundaries of Armenia should have begun from Tirebolu, to the west of the city of Trabzon. But when confronted with opposition, especially from the French, they settled for an outlet to the sea either from Trabzon or Rize. Eventually, the conference decided that however it was desirable to leave Trabzon to the Armenians, it was not feasible for ethnographic and political reasons.⁴⁵

In the meantime, Boghos Nubar asked Romanos, the Greek ambassador in Paris, whether Trabzon Rums assented to join Armenia. Having seen that Armenians in Armenia and Europe were speaking differently, the frustrated Katheriotis decided to attend negotiations in Paris and London himself.⁴⁶

Katheriotis met with British War Office officials in early March 1920 in London. He asked for their support for a Pontus republic in Trabzon that would be under a Greek mandate. However, British officials told Katheriotis that it was beyond their authority to discuss such a scheme and he should have talked to the Foreign Office.⁴⁷

Around this time, Thoidis, the spokesperson of Trabzon Rums in Istanbul, sent a letter to the Peace Conference in which he reiterated their demands for an independent Pontus republic.⁴⁸ Katheriotis' activities and Thoidis' letter demonstrate that Pontusists were quite disappointed with the Armenian attitude. They must also have been frustrated by the Greek official position vis-à-vis the whole episode. As a matter of fact, the Greek parliament discussed in its session on 5 March the Cilicia events during which they thought Armenians were persecuted by the Turks. In Cilicia, Muslims took up arms in January-February against the French occupation that was bolstered by Armenian military involvement⁴⁹ and some Greek parliamentarians viewed these as another

⁴⁵ Richard G. Hovannisian, *The Republic of Armenia, Volume III, from London to Sevres, February – August, 1920* (Los Angeles, CA: University of California Press, 1996), pp. 27-34; Hovannisian, "Pontus and Armenia, 1914-1922," p. 363.

⁴⁶ Yerasimos, "Pontus Meselesi (1912-1923)," pp. 57-58.

⁴⁷ Yerasimos, "Pontus Meselesi (1912-1923)," p. 58.

⁴⁸ From Secretariat-General of the Peace Conference to Bargeton, 4 March 1920, Ministère Des Affaires Étrangères Direction Des Affaires Politiques et Commerciales Série E-Levant 1918-1940; Turquie; Carton 320; Dossier 7; Du 1 Décembre 1919 au 15 Mars 1920 Vol. 212 Grèce-Turquie, s. 245-246.

⁴⁹ Robert F. Zeidner, *The Tricolor over the Taurus 1918-1922* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2005), pp. 183-240.

set of massacres against Armenians. N. Politis, the Greek foreign minister, shared these sentiments and asked the speaker of the parliament to convey to the "noble Armenian nation" the best wishes of the Greek people and the regret that the Greek government could not do much to stop the miseries of the Armenians. Consequently, T. Sofulis, the speaker of the parliament, sent a telegram on 23 March to Erivan and condemned the "Armenian massacres" in Cilicia. The reply from Khatisian to this telegram came on 6 May. Khatisian hoped furthering of the cordial relations between two nations.⁵⁰

Ignoring or being unaware of friendly gestures between Greek and Armenian officials, Rums continued to agitate for an independent Pontus state. In this regard, Rums in Ekaterinodar sent a letter dated 27 March to the Peace Conference, in which they stated that they had temporarily settled in Russia and were awaiting the "liberation of their homeland", Trabzon. They also added that they had sent this letter because they were upset due to the Armenians' "illegitimate and excessive claims over the vilayet of Trabzon". Furthermore, they continued that Trabzon had been a "Greek" country throughout the history and Armenians constituted merely a small minority before 1914. Therefore, Armenian claims were void of "any historical, ethnic and numerical basis" and jeopardized Rums' "legitimate rights and aspirations". In the last paragraph of the letter, Ekaterinodar Rums protested vehemently "Armenians' greediness and imperialist plans". This letter was interestingly relayed to the Peace Conference by the Pontus League in Marseilles on 17 July. One wonders why the Pontus League waited for almost three months to pass the letter on, if there were no communication difficulties between Ekaterinodar and Marseilles.

Another letter from Trabzon Rums in Istanbul was sent to Alexandre Millerand, the French Foreign Minister, on 1 April. The same old Rum claims over Trabzon were reiterated. At the end of the letter, Rums made it clear that they would oppose to any solution that would frustrate their aspirations.⁵¹ What they meant by that must be the incorporation of Trabzon in Armenia.

While the Rums were enraged by the Armenian attitude, the Allies discussed the issue of Armenian boundaries at the League of Nations Council in Paris on 9-11 April. During the talks no solution could be proposed as to the

⁵⁰ Salahi R. Sonyel, "Yunan Milleti Meclisi Gizli Tutanaklarında Mustafa Kemal ve Türk Kurtuluş Savaşı," *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, no. 49 (Ekim 1971): p. 12.

⁵¹ Ministère Des Affaires Étrangères Direction Des Affaires Politiques et Commerciales Série E-Levant 1918-1940; Turquie; Carton 320; Dossier 7; Du 16 Mars 1920 au 30 Juin 1920 Vol. 213 Grèce-Turquie, s.66-68.

protection of those boundaries. European powers wanted the United States to arrogate upon itself the responsibility. Venizelos interjected and expressed his country's willingness to contribute to the protection of Armenia militarily.⁵² Apparently no concrete results were obtained in these talks. However, Venizelos' interference can be interpreted as a gesture to the Armenians which would show them that while other powers were hesitating to help them, Greece was volunteering. By sending out a friendly message to the Armenians, Venizelos may have hoped to talk them into a mutually-beneficial solution over Rum-Armenian difficulties.

Later in April the Allied met in San Remo. Like in London in February, they decided that Trabzon should not go to Armenia. For, an Armenia that could not protect its borders by itself should not be created. An outlet to the sea would be granted to Armenia, either at Batum or Rize. If not, some port facilities could be provided for them in Trabzon.⁵³ In San Remo, Venizelos restated his readiness to dispatch Greek troops for the protection of Armenia and pledged additional forces.⁵⁴

In the meantime, Hrisanthos went to San Remo in order to have a close look at the developments. Together with Constantinides, they later wrote a memorandum dated 30 April, in which they demanded that an autonomous Pontus entity be created within the Turkish state with a governor appointed by the League of Nations.⁵⁵ This memorandum suggests that Trabzon Rums began to lose hope and they came to the point where they preferred remaining within Turkey instead of going under Armenian rule. Likewise, Venizelos acknowledged in a speech at the Greek parliament in May that the "Pontus dream" could not be realized and put the blame on Trabzon Rums' intransi-

⁵² Hovannisian, *The Republic of Armenia, Volume III, from London to Sevres, February – August, 1920*, p. 76.

⁵³ Hovannisian, *The Republic of Armenia, Volume III, from London to Sevres, February – August, 1920*, pp. 74-75; Hovannisian, "Pontus and Armenia, 1914-1922," p. 364. Sabahattin Özel wrote that Constantinides had interpreted the San Remo decisions as "salvaging Trabzon from the Armenians." Özel, *Millî Mücadelede Trabzon*, p. 130.

⁵⁴ Hovannisian, *The Republic of Armenia, Volume III, from London to Sevres, February – August, 1920*, p. 79; Sarhan, *Kürtuluş Savaşı Günlüğü II*, p. 494. Venizelos reiterated the same pledges in Geneva during a meeting of the Council of the League of Nations. See Hassiotis, "Shared Illusions: Greek Armenian Co-Operation in Asia Minor and the Caucasus (1917-1922)," p. 152.

⁵⁵ Yerasimos, "Pontus Meselesi (1912-1923)," p. 60. Also see the letter from Hrisanthos, Oeconomos and Constantinides to Millerand, 30 April 1920, FO608/272. That letter can also be seen at Ministère Des Affaires Étrangères Direction Des Affaires Politiques et Commerciales Série E-Levant 1918-1940; Turquie; Carton 320; Dossier 7; Du 16 Mars 1920 au 30 Juin 1920 Vol. 213 Grèce-Turquie, p.135.

gence over an agreement with Armenians.⁵⁶ Venizelos said that he would not oppose incorporation of Trabzon in Armenia anymore because creation of a Pontus state had become an impossibility.⁵⁷ Later conforming to Venizelos' weariness, Hrisanthos suggested that all committees and other formations that were established for the creation of a Pontus republic be shut down. Despite Venizelos' outburst and Hrisanthos' throw in of the towel, both the Greek press in Athens and the Rum press in Turkey did not give up on Trabzon and they even asserted that the Armenians had quitted.⁵⁸ Apparently, the Greek and Rum press tried to keep the morale high. For, Armenians did not intend to quit at all.

The leading Armenian lobby institution in the United States, American Committee for Armenian Independence, called on President Wilson in May and demanded that "all Armenian land be united". Of course, they mentioned Trabzon, too.⁵⁹ A week later, the *Economist* published a news piece in which it was predicted that Trabzon would be made part of Armenia in a final agreement with the Ottoman Empire.⁶⁰ We do not have any evidence whether this publication was made at Armenians' prompt. But it shows that the probability of Trabzon going to Armenia was in the air.

In June, almost totally extinguished Greek and Rum ambitions over Trabzon were enlivened not by Greeks or Rums themselves, but by Lloyd George, the foremost champion of the Greek interests in the Near East. The British premier invited Venizelos to London and offered him the duty to dictate on the Ankara government the peace terms that the Allies had drafted in San Remo.⁶¹ This new development gave Venizelos an opportunity to resume the Greek thrust deeper into Anatolia and perhaps to occupy Trabzon.⁶²

The pretext that Venizelos was seeking arose when the Ankara government forces defeated troops loyal to the Istanbul government near İzmit. Willing to counter Ankara's move, Greek army immediately attacked Bursa and

⁵⁶ Yerasimos, "Pontus Meselesi (1912-1923)," pp. 60-61.

⁵⁷ Özel, *Millî Mücadelede Trabzon*, p. 224; Sonyel, "Yunan Milleti Meclisi Gizli Tutanaklarında Mustafa Kemal ve Türk Kurtuluş Savaşı," p. 12.

⁵⁸ Özel, *Millî Mücadelede Trabzon*, pp. 224-225.

⁵⁹ "President Urged to Use Influence to Unite Armenia", *New York Tribune*, 9 May 1920.

⁶⁰ *Economist*, 15 May 1920, p.998-999

⁶¹ Yerasimos, "Pontus Meselesi (1912-1923)," pp. 61-62; Helmreich, *Sevr Entrikaları, Büyük Güçler, Maşalar, Gizli Anlaşmalar ve Türkiye'nin Taksimi*, pp. 238-239.

⁶² Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü III* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995), p. 84.

captured the town in early July.⁶³ Greek advance encouraged Trabzon Rums, too. They resumed their propaganda activities in Europe. In this respect, Constantinides and Oeconomos wrote a letter to Philippe Berthelot of the French Foreign Ministry on 10 July. They repeated their same old demand for creation of a Pontus republic. But this time, they added that this entity would be in good-neighborly relations with Armenia and in fact help the latter survive in a very treacherous environment like the one it was already in.⁶⁴

While Venizelos was sending Greek troops deep into Anatolia he was also trying to dissuade Armenians from their claims over Trabzon. He eventually seems to have succeeded and struck a deal with Aharonian on 11 August. According to this, Armenians gave up on Trabzon. In return, Greeks would not cease their military operations in Western Anatolia until the conflict between the Ankara government and Armenia came to an end.⁶⁵ The date of this agreement is quite striking when one considers that the Sevres Treaty, which was signed just one day before the Venizelos-Aharonian arrangement, had given Trabzon along with Erzurum, Van and Bitlis to Armenia, even though the final borders of Armenia would later be fixed by President Wilson.⁶⁶

Akaby Nassibian casts some doubts over the Sevres settlement about Trabzon. Relying on British documents, Nassibian argues that despite the Sevres Treaty, Katheniotis continued his activities for the creation of a Pontus republic. In this regard, the Greek colonel suggested to Armenian leaders formation of Rum military units to facilitate the Armenian occupation of Trabzon. However, the British authorities had warned Armenians that what Katheniotis really intended was the creation of a Pontus state.⁶⁷ Hassiotis, though, tells a different story on this episode. Hassiotis argues that Katheniotis did not have any secret plans and he in fact informed the Armenians of his activities.⁶⁸ And even if Katheniotis aroused the ire of the Armenians, Armenians would not dare getting into any sort of clash with the Greek-Rum duo in a time when they thought

⁶³ Sarhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü III*, pp. 93-116.

⁶⁴ Ministère Des Affaires Étrangères Direction Des Affaires Politiques et Commerciales Série E-Levant 1918-1940; Turquie; Carton 320; Dossier 7; Du 1 Juillet 1920 au 31 Juillet 1920 Vol. 214 Grèce-Turquie, s.47-51.

⁶⁵ Yerasimos, "Pontus Meselesi (1912-1923)," p. 62.

⁶⁶ Martin Sicker, *The Middle East in the Twentieth Century* (London: Praeger, 2001), p. 122; Vahan M. Kurkjian, *A History of Armenia* (Los Angeles, CA: IndoEuropean Publishing, 2008), p. 394.

⁶⁷ Nassibian, *Britain and the Armenian Question, 1915-1923*, pp. 207-208.

⁶⁸ Hassiotis, "Shared Illusions: Greek Armenian Co-Operation in Asia Minor and the Caucasus (1917-1922)," p. 165 fn.197.

that the Turkish attack was imminent.⁶⁹ Actually, at this time around, Armenia was trying desperately to preserve its present borders rather than expanding. Therefore, it would not be wise for them to be at loggerheads with Greeks and Rums, perhaps the only allies they had who kept the Turkish army busy both in Western Anatolia and in Trabzon.⁷⁰

On 17 August, Avetis Aharonian wrote a letter to Athos Romanos in which he expressed his government's wish to appoint an ambassador to Athens. This person would be Tigran Chaiyan. The Greek government received this letter with great pleasure and wanted to reciprocate by sending Ioannis Pappas to Erivan as the Greek plenipotentiary.⁷¹ But, before Pappas would reach Erivan, the Tashnak government would be ousted from power.⁷²

While the relations between Greece and Armenia were somewhat improving, the Armenian and Rum diaspora communities continued their activities in America and competed fiercely over Trabzon. American Armenians expressed their hopes that President Wilson would include Trabzon in his final map of Armenia. Likewise, the Rum lobbyists also sent a telegram to Wilson and reiterated their claims over Trabzon. But this time, they asked not for an independent Pontus republic but union with Greece.⁷³ So, either the Armenian and Rum diaspora were oblivious of the recent rapprochement between Armenia and Greece, or diaspora communities were acting on their own. We know that not all policies of Greece vis-à-vis Trabzon had made the Rums in Turkey and abroad very happy. About the relationship between the Armenian diaspora, especially in the United States, and Armenia proper, we do not possess much evidence at hand. Yet, we know that Armenia was in a very difficult situation in August-September, pressurized by Bolsheviks from the north and Turks from the west. Therefore, one may speculate that Armenian diaspora activities and

⁶⁹ Hassiotis, "Shared Illusions: Greek Armenian Co-Operation in Asia Minor and the Caucasus (1917-1922)," p. 165.

⁷⁰ Faik Ahmet, "Yılan Hikayesi", *Istikbal*, 8 September 1920 cited in Çapa, "Trabzon'da Yayınlanan "İstikbal Gazetesi"nde Pontus Meselesi," pp. 68-69.

⁷¹ Hovannisian, *The Republic of Armenia, Volume III, from London to Sevres, February - August, 1920*, pp. 404-405. Hovannisian, *The Republic of Armenia, Volume II, from Versailles to London, 1919-1920*, pp. 526-527; Hassiotis, "Shared Illusions: Greek Armenian Co-Operation in Asia Minor and the Caucasus (1917-1922)," p. 146; Leonidas Themistocles Chrysanthopoulos, *Caucasus Chronicles: Nation-Building and Diplomacy in Armenia, 1993-1994* (Princeton and London: Gomidas Institute, 2002), p. 3.

⁷² Hassiotis, "Shared Illusions: Greek Armenian Co-Operation in Asia Minor and the Caucasus (1917-1922)," pp. 145-146.

⁷³ "Turkish Princes Threaten to Join Sultan's Enemies", *New York Tribune*, 21 September 1920.

Armenian government's policies were not well-coordinated, at least around this time.

Meanwhile, a new development in the Near East changed the parameters of the Greco-Armenian dispute/collaboration over Trabzon. On 28 September, the Ankara government forces carried out a counter-attack precipitated by imprudent Armenian encroachment upon Oltu.⁷⁴ On the face of the swift Turkish advance in Eastern Anatolia, Armenians asked from the Allies that Trabzon be occupied by Greeks.⁷⁵ Andrew Ryan from the British High Commission in Istanbul, approved that scenario but also thought that Greece should be promised Istanbul and Trabzon in return for its attack on Ankara. Likewise, British Admiral John de Robeck, who was in Istanbul early October, supported Greek occupation of Trabzon.⁷⁶ On 5 October, Venizelos wrote a letter to Lloyd George in which he stated that all Turkish forces in Ankara and the vilayet of Trabzon should be annihilated in order to wipe out Mustafa Kemal's movement once and for all.⁷⁷ Venizelos believed that this job could be done with British material assistance. As a result, Turks could be removed from Istanbul and a Pontus state could be founded in Trabzon. The population of this new state would be bolstered by bringing in Rums from South Russia. The Pontus state, along with Georgia and Armenia would be a bulwark against "Islamism

⁷⁴ Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar II*, p. 223; Sarhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü III*, p. 226; Richard G. Hovannisian, *The Republic of Armenia Volume IV between Crescent and Sickle: Partition and Sovietization* (Los Angeles: University of California Press, 1996), p. 180; Hovannisian, "Simon Vratzian and Armenian Nationalism," pp. 212-213; Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia (1917-1921)*, p. 287; Kaçaznuni, *Taşnak Partisi'nin Yapacağı Bir Şey Yok*, p. 60.

⁷⁵ Hassiotis, "Shared Illusions: Greek Armenian Co-Operation in Asia Minor and the Caucasus (1917-1922)," pp. 169-170; Nassibian, *Britain and the Armenian Question, 1915-1923*, p. 210; Sarhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü III*, p. 232. Semyon Ivanovic Aralov, who was appointed in 1922 as the Soviet Russian plenipotentiary to Ankara, wrote that the Tashnak government indeed asked for Allied assistance. The United States refused to help because they thought they were under no responsibility. England and France, who had encouraged Armenians for a war against Turkey, did not do anything, either. See Semyon İvanoviç Aralov, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları, 1922-1923*, trans. Hasan Ali Ediz (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007), p. 18.

⁷⁶ Yerasimos, "Pontus Meselesi (1912-1923)," p. 62; Nassibian, *Britain and the Armenian Question, 1915-1923*, p. 210.

⁷⁷ *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939, First Series, Vol. XIII*, (London: 1963), pp. 157-158; Bilal Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk, Cilt II* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1975), pp. 339-340; Salahi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II* (Ankara: TTK, 2003), p. 93; Sarhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü III*, p. 234.

and Russian imperialism.”⁷⁸ About Venizelos’ proposal for a foundation of a Pontus state, Alexander Pallis wrote:

“It is a matter for surprise that so acute a mind as that of Venizelos should have taken this phantom state [the author refers to the Armenian state that was envisaged by the Sevres Treaty. BSB] seriously and that he should further have entertained plans for creating yet another equally moribund state out of the remnants of the Pontine Greeks, who formed an isolated enclave of 200,000 to 300,000 Christians in the Black Sea region, submerged amid a flood of fanatical and warlike Turks and Lazes.”⁷⁹

Venizelos did not say anything in that letter about whether that Pontus state would unite with Greece. However, he had told Henry Wilson, the British Chief of Imperial General Staff, back in July that he had intended to drive Turks out of Istanbul and occupy Trabzon.⁸⁰ So, it was most likely that the Greek premier would attach would-be created Pontus state to the new Greece whose borders would be stretched as far as Ankara.

Venizelos’s offer was discussed at the British cabinet meeting on 12 October. After disclosing the contents of Venizelos’ letter, Lloyd George asked the cabinet members to keep this piece of information confidential.⁸¹ The British premier supported Venizelos’ offer, but some cabinet members raised suspicions that the French and Italians might object. Thus, the cabinet decided that the Greek prime minister’s suggestion should be further elaborated and studied.⁸²

Towards the end of October, Greeks launched an offensive against the Ankara government. However, after long battles around Gediz the Greek offensive stopped.⁸³ This stalemate between Turkish and Greek forces cost Venizelos dearly. He was already in a difficult situation back at home due to severe economic and social hardships. He had hoped to recuperate his political losses in Greece with great victories in Anatolia, which were not forthcoming. As a re-

⁷⁸ *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939, First Series, Vol. XIII*, pp. 157-158; Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk, Cilt II*, pp. 339-340.

⁷⁹ A.A. Pallis, *Greece’s Anatolian Venture – and After* (London: Methuen, 1937), p. 146.

⁸⁰ C.E. Calwell, *Field-Marshal Sir Henry Wilson, His Life and Diaries* (London: Cassell & Co., 1927), p. 252.

⁸¹ Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk, Cilt II*, pp. 349-350. Salahi Ramadan Sonyel writes that the British cabinet convened on 10 October. See Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II*, p. 93.

⁸² Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II*, p. 94.

⁸³ Stanford Shaw, *From Empire to Republic, Vol III Part I* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000), pp. 1187-1188; Tansel, *Mondros’tan Mudanya’ya Kadar II*, pp. 164-166.

sult, he lost the elections in November and was ousted from power.⁸⁴ Though, change of government would not alter Greece's general policy vis-à-vis Anatolia. As a matter of fact, the new government would pursue Venizelos' goals. This would include the annexation of Trabzon.

Meanwhile, the negotiations in European capitals on the future of Trabzon were going on. Especially, Woodrow Wilson, who was assigned by the Sevres arrangement to the task of drawing the final borders of Armenia, was trying hard to persuade his European allies to the incorporation of Trabzon in Armenia. Though, in a memorandum he presented to the Allies on 22 November, Wilson stated that "[t]he majority of the population of Trebizond Vilayet is incontestably Moslem and the Armenian element, according to all pre-war estimates, was undeniably inferior numerically to the Greek portion of the Christian minority."⁸⁵ Despite his own acknowledgement that the Muslims surpassed in numbers Christian elements in the vilayet, the American president still insisted on including Trabzon in Armenia, and hence violated his own principle of "self-determination". Regardless, Trabzon would be part of Armenia in Wilson's final map.⁸⁶

Dorotheos, the Locum-Tenens of the Rum Patriarchate in Istanbul, reacted furiously to the Wilson's map. For, the Rums were much more than the Armenians in Trabzon, the Rum cleric remonstrated. Yet, he failed to mention that Muslims were the biggest group of all in the vilayet.⁸⁷ Thoidis, a leading member of the Trabzon Rum community in Istanbul, joined Dorotheos' protestations of Trabzon's inclusion in Armenia.⁸⁸

While the dispute between Rums and Wilson backed Armenians over Trabzon continued, the final Turkish military offensive against Armenian forces

⁸⁴ Richard Clogg, *Parties and Elections in Greece, the Search for Legitimacy* (Durham: Duke University Press, 1987), p. 88; Richard Clogg, *A Concise History of Greece* (Cambridge: Cambridge University Press, 1992), p. 95; Shaw, *From Empire to Republic, Vol III Part I*, p. 1188.

⁸⁵ *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1920, Volume III*, (Washington: United States Government Printing Office, 1936), p. 793.

⁸⁶ Razmik Panossian, *The Armenians, from Kings and Priests to Merchants and Commissars* (London: Hurst & Co., 2006), p. 247; Martin Sicker, *Islamic World in Decline: From the Treaty of Karlowitz to the Disintegration of the Ottoman Empire* (London: Praeger, 2001), p. 225; Özel, *Millî Mücadelede Trabzon*, p. 227; Shaw, *From Empire to Republic, Vol III Part I*, p. 1148; Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia (1917-1921)*, p. 265.

⁸⁷ Özel, *Millî Mücadelede Trabzon*, p. 227.

⁸⁸ Ministère Des Affaires Étrangères Direction Des Affaires Politiques Et Commerciales Série E-Levant 1918-1940; Turquie; Carton 320; Dossier 7; Du 1 Novembre 1920 au 28 Şubat 1921 Vol. 216 Grèce-Turquie, s.244.

towards the end of November put an end to this entire squabble. Defeated badly, Armenia had to ask for an armistice. Early December, the Ankara government and the Tashnak representatives signed the Gümrü Treaty, according to which Armenians withdrew all their claims over Trabzon along with other Turkish territory. Moreover, a short while later the Tashnaks themselves were ousted from power and the country swiftly fell under Bolshevik control. Thus, the question of Armenian borders became a subject matter for the Ankara government and Soviet Russia. As a matter of fact, in March they signed the Moscow Treaty and in October the Kars Treaty.⁸⁹ With the conclusion of these agreements, all Armenian pretensions over Trabzon came to end. Since one of the would-be parties of a Ponto-Armenian federation was out of the picture, this project, which was perhaps never meant to be, failed completely.

In this whole saga of the Ponto-Armenian federation, there were six parties involved: Trabzon Rums, Greeks, Armenian diaspora, Armenia, Turks and the Allied Powers. Trabzon Rums never shied away from making public their desires for an independent Pontus state. But if this could not be, they would assent to forming a federation with the Armenians in which large autonomy would be granted to each constituent party. Greeks, mainly supporting Trabzon Rums' position, were well aware of the fact that it would be up to the Allies to decide over the future of Trabzon or Armenia, or the whole Near East all together. Therefore, they advised prudence, if not secrecy, in their dealings with the Allies as well as the Armenians. Armenian diaspora and Armenian government in Erivan seemed to have coordinated their common efforts better than the Rums and the Greeks, who sometimes came at loggerheads with each other. Be that as it may, compared to leaders of Armenia proper the diaspora representatives made bolder moves, and asked persistently from the Allies proper compensation

⁸⁹ *Türk İstiklal Harbi IIIncü Cilt, Doğu Cephesi (1919-1921)*, (Ankara: Gnkur. Basımevi, 1965); Salahi Ramsdan Sonyel, *Turkish Diplomacy 1918-1923, Mustafa Kemal and the Turkish National Movement* (London: Sage Publications, 1975), pp. 48-54; Simon Payaslian, *United States Policy toward the Armenian Question and the Armenian Genocide* (New York: Palgrave, 2005), pp. 181-182; Gökay, "Turkish Settlement and the Caucasus, 1919-1920," p. 68; İhsan Ilgar, "Doğu Cephesi (IV)," *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, no. 11 (Ağustos 1968): pp. 20-32; Rubina Peroomian, "Dashnaksutiun-Bolshevik Relations, 1918-20: Dashnaksutiun's Quest for Peaceful Coexistence," *Armenian Review* 46, no. 1-4 (Spring-Winter 1993): pp. 173-180; Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia (1917-1921)*, pp. 287-293; Hovannisian, *The Republic of Armenia Volume IV between Crescent and Sickle: Partition and Sovietization*, pp. 180-192; Stefanos Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar, Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1995), pp. 339-349; W.E.D. Allen, and Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields: A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border 1828-1921* (New York: Cambridge University Press, 2010), pp. 497-500.

for their contribution to the Allied war effort during the WWI. Therefore, for them the question of a Ponto-Armenian federation was merely a Greek-Rum phantasy. Why sharing Trabzon with Rums while there was the chance of having it all, they must have thought. Therefore, until the last moment, Armenians saw their chances better than the Rums' and hoped that the Allies would grant Trabzon to them. But the Allies' prevarication cost them dearly. Even though at the last minute the Allies decided to award Trabzon to Armenia, it was too late because by then Armenia had almost ceased to be. Turks, not taken too seriously by almost all parties except for the Allies, played a significant role in the failure of the project of a Ponto-Armenian federation. Despite Allied negotiations in European capitals over the future of their country, Turks took matters into their own hands and preserved as much as they could the territories that they claimed in their National Pact. Trabzon was one of those territories. Furthermore, they cleared Eastern Anatolia of Armenian troops and forced the Tashnak government to relinquish all claims over Turkish territory. Later on, they would successfully suppress the Rum uprising in Trabzon. And finally the Allies, from day one in Paris until their eventual withdrawal from Turkey, did not act in harmony with one another and got bogged down in their own petty interests that they forgot the pledges they had given Christian communities during the First World War. Among these communities were Rums and Armenians who were promised liberation from Turkish rule, which translated as being granted certain territories of their own. However, once the war was over the Allies became rather reluctant in creating a large Armenia and protecting it. Besides, they did not bother meeting the demands of a small Rum community in Trabzon. This proved decisive for the failure of a Ponto-Armenian federation, which had come about as an expedient solution for Rum-Armenian differences. For, it was the Allies' promises which inspired Rums and Armenians for having territories of their own. But in the end, it would be the Allies' hesitancy and reluctance, combined with Turkish resolve to keep Trabzon, that would call off the possibility of a federation between Rums and Armenians in Trabzon and the Caucasus.

Çeviriler:

KIRIM HANI MURAD GİRAY'IN ADLİ REFORMU

Yazar: Dr. R. YU. POÇEKAYEV*

Çeviren: SERKAN ACAR**

Kırım Hanı Murad Giray'ın (1089/1678-1094/1683) henüz saltanatının başlangıcında giriştiği adli reform teşebbüsü Kırım Hanlığı tarihinin girift hadiselerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Han tahta oturduktan hemen sonra adli işlerde, şeriatın yerine “Cengiz Töresi”nin esas alınmasını buyurdu ve kadıaskerlik makamını ilga ederek yerine “törebaşı”nı atadı. Ancak bu reformun devamı gelmemiştir: çok geçmeden Murad Giray, Türkler ile birlikte askerî harekâta katılmak için sultanın ordugâhına geldi. Burada Vanî Efendi (V. D. Smirnov'un deyimi ile tam bir vavsız evliya idi) adında biri hanı bunun şeriata karşı yapılmış bir irtica hareketi olduğuna ikna etti¹.

Bu olay, birçok soruyu beraberinde getirmiştir. Her şeyden önce hanın teşebbüsünün, daha XV. yüzyılın ikinci yarısında Kırım Hanlığı'na yerleşen şeriatın yerine eski Türk-Moğol hukukunun ihyasına yönelik radikal bir reform olduğunu kaydetmek gerekir². Murad Giray'ın çok hızlı bir şekilde başlattığı söz konusu reforma aynı hızla son vermesi de son derece garip bir gelişme idi.

XVIII. yüzyıl Kırım tarihçilerinden Seyyid Mehmed Rıza'nın “Es Seb'üs Seyyar Fi Ahbar-ı Mülûki't Tatar” adlı eserinde Murad Giray'ın reformu hakkında malumat bulunmaktadır. Bu eser 1737 yılında II. Mengli Giray'ın buyruğu üzerine yazılmıştır. Belki de bu kitap II. Mengli Giray ile Seyyid Mehmed

* St. Petersburg Devlet Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Öğretim Üyesi. Rusça makalenin künyesi: Р. Ю. Почекаев, “Судебная реформа крымского хана Мурад-Гирея”, Тюркологический Сборник 2007-2008, Москва, 2009, с. 320-326.

** Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, GTT Anabilim Dalı, Araştırma Görevlisi.

¹ *Asseb o-sseyyar ili Sem Planet [Es Seb'üs Seyyar Fi Ahbar-ı Mülûki't Tatar], Soderjaşçiy İstoriyu Krmskih Hanov ot Mengli Girey Hana 1-go do Mengli Girey Hana 2-go, t.e. s 871/1466 po 1150/1737 g. Soçinenie Seyida Muhammeda Rızı, Kazan 1832, s. 188-189.*

² E. E. Baytsova, *İslam v Krmskom Hanstve*, Sevastopol 2004, s. 43-44.

Rıza'nın ortak eseri idi³. Bu hadise birçok kez, 1880'lerde V. D. Smirnov, 1930'larda S. V. Bahruşin ve yine çağdaş Kırım tarihçilerinden A. E. Gayvoronskiy gibi, araştırmacıların dikkatini çekmiştir⁴. Tarihçiler Murad Giray'ın reformunu, Kırım Hanlığı'nda Türk [Osmanlı] nüfuzunun gevşediğine delalet eden ayrılıkçı bir sapma olarak değerlendirme eğilimindedirler. Ancak durum gerçekten böyle mi idi? Bu makalede aşağıdaki soruları cevaplamaya çalışacağız:

1- Murad Giray'ın teşebbüsü hakikaten Türk sultanının hâkimiyetine karşı koyma emeli taşıyor muydu?

2- Reformun hukuksal temeli olarak neden daha önce Altın Orda Devleti'nde genel ilkeleri net olarak bilinmeyen ve somut bir biçimde kullanılmayan kadim töre hukuku tercih edilmişti?

3- Son olarak, böylesine radikal bir dönüşüme teşebbüs eden han, neden Vanî Efendi'ye bu kadar kolay itimat etti ve reformu fiilen uygulamaktan vazgeçti?

Birinci soruyu cevaplamak üzere tarihî kaynakları incelediğimizde, Murad Giray'ın Kırım'da sultanın egemenliğine son verme niyetinde olmadığına şahit oluyoruz. Öyle ki, onun hanlık tahtında oturduğu süre içerisindeki bütün eylemleri bunun aksini kanıtlar niteliktedir.

Her şeyden önce, han Türk Sultanı'nın daha ilk talebinde, Türklerin düzenleyeceği sefere iştirak etmek üzere ordusunu göndermiştir. Örneğin Çihrin muhasarası için, farklı kaynaklara göre; 50.000 ile 80.000 arasında süvari göndermiş ve kuşatılan Rus ordusu ile yapılan muharebeye faal olarak katılmıştır⁵. Daha sonra Türklerin Varadin yakınlarında Avusturya ile savaşıp, Türk ordusunun yenilgiye uğradığı başarısız sefere katılmayı da kabul etmişti. V. D. Smirnov'a göre; Murad Giray "bu savaşa sadece zorunluluk yüzünden katılmış ve Osmanlı ordusunun başarı sağlaması için herhangi bir çaba sarf etmemiştir"⁶. Ancak handan, sefere katıldığından dolayı duyduğu memnuniyeti arzetmesi de

³ Bkz. N. S. Seytyagyayev, "Proishozhdenie Seyida Muhammeda Rizı (K Voprosu o Mesto Ego "Semi Planet" Sredi Proizvedeniy Krimskoy İstoriçeskoj Prozi XVIII v.)", *Kultura Narodov Priçernomorya*, 2002, No: 44, s. 39.

⁴ V. D. Smirnov, *Krimskoe Hastvo Pod Verhovstvom Ottomanskoy Porti Do Naçala XVIII v.*, Moskova 2005, s. 248-250; S. V. Bahruşin, "Osnovie Momenti İstorii Krimskogo Hanstva", *Materiali po Arheologii, İstorii, Etnografii Tavrii*, Vıp. III., Simferopol 1993, s. 332-333; A. Gayvoronskiy, *Sozvezdie Gerayev*, Simferopol 2003, s. 58-59.

⁵ P. Gordon, *Dnevnik 1677-1678*, Moskova 2005, s. 54,94; V. A. Lençenko, "İstoriya i Topografiya Çigirina v XVII Veka", P. Gordon, *Dnevnik 1677-1678*, Moskova 2005, s. 171.

⁶ V. D. Smirnov, *a.g.e.*, s. 422.

beklenmiyordu! Onun savaflara katılmış olması ise tarihçinin [V. D. Smirnov kastedilmektedir] aşağıdaki iddiasına ters düşmektedir: Kırım hanları birliklerini toplamayı yetiştiremediklerini ya da Kırım beylerinin sefere çıkmayı reddettiklerini ileri sürerek, Türklerin safında savaflara katılmak istemiyorlardı. Murad Giray ise bu tür mazeretler uydurmamış ve her zaman, hiç aksatmadan kendi ordusunu göndermeye gayret etmiştir.

Bunun dışında sultan, Murad Giray'ı azletmeye karar verdiği vakit, tebaası ellerine silahlarını alarak onun taht üzerindeki hakkını savunmak için son hazırlıklarını yapmıştı; ancak han itiraz etmeden sultanın iradesine boyun eğmiş ve herhangi bir direnişte bulunmamıştır⁷. Bize göre; bu durum dahi onun İstanbul'a olan bağlılığına şahadet etmektedir.

Murad Giray Han'ın azledilme sebebi, Osmanlı Devleti'ne sadakatinden şüphe edilmesinden kaynaklanmıyordu. Herhalde Vezir-i Azam Kara Mustafa Paşa'nın Varadin'de uğradığı hezimetin kabahatini hanın üzerine attığını söylemek hiç de abartı olmaz. Azlolunan hana sultan tarafından Yambolu'ya yakın bir yerde yurtluk bağışlandı ve han, ölünceye kadar, 13 yıl burada yaşadı⁸. Bu olgu da hanın Osmanlı hâkimiyetinden kurtulmayı arzulayan bir asi olmadığına işaret etmektedir. Osmanlı Hükümeti, hanların Devlet-i Âli'ye olan sadakatlere en küçük bir şüphe duyduğunda dahi bütün enerjisiyle Girayların hesabını görme yoluna başvuruyordu. Onlardan bazıları sultanın fermanı ile kendi yakınları tarafından öldürülmüş, diğerleri ise Rodos'ta idam edilmişlerdir vs.

Dolayısıyla Murad Giray'ın reform teşebbüsünün bir başkaldırı hareketi olduğunu iddia etmek doğru olmasa gerektir.

İkinci soru: reformun hukuksal temeli neden töre üzerine kurulmuştu?

Bilindiği üzere töre, Cengiz Han İmparatorluğu'ndan çok önce eski Moğol hukukunda varlığı bilinen bir mefhumdu. Moğol İmparatorluğu hukuk sisteminin de bir parçası olan töre, XVI. yüzyılın başlarına kadar, imparatorluk bünyesinden ayrılan Cengiz soyuna mensup devletlerde de varlığını sürdürmüştür⁹. Ancak XVI-XVII. yüzyıllara gelindiğinde törenin menşei unutulmuş ve bu kavramın "müessisi" olarak Cengiz Han sayılmaya başlanmıştır. Öyle ki, Fars

⁷ *A.g.e.*, s. 422-423.

⁸ Halim Giray Sultan, *Rozoviy Kust Hanov ili İstoriya Krma*, Simferopol 2004, s. 85; "Precis de l'histoire des khans de Crimee, depuis l'an 880 jusqu'à l'an 1198 de l'herige, trafuit du turc par M. Kazimirski; revu par M. Amedee Joubert", *Journal Asiatique*, Paris 1833, T. XII, s. 444.

⁹ Ayrıntılı bilgi edinmek için bkz. R. Yu. Poçekayev, "Evolutsiya Töre v Sistema Mongolskogo Srednevekovogo Prava", *Mongolskaya İmperiya i Koçevoy Mir*, Ulan-Ude 2004, s. 537-540.

kaynaklarında “Töre-yi Çingizhani” şeklinde yer almıştır¹⁰. Zahiraddin Babûr da Töre-yi Çingiz’den bahsetmekte ve bu töreyi, Cengiz Han’ın yasasından (Yasa-yı Çingiz) ayırmaktadır¹¹.

Ancak unutmamak gerekir ki, töre Eski Türklere ait bir kavramdır¹² ve bu kavramı tevarüs edenler sadece Moğol hanları değildi; muktedir Osmanlı sultanları da bir ölçü de törenin varisleri idiler. Vanî Efendi’nin Tatarcada Çingiz Töresi olarak geçen ve Osmanlı Devleti’nde kanun olarak adlandırılan gelenekten (uygulamadan) bahsetmesi de bunu tasdik etmektedir. Esasen Osmanlı İmparatorluğu’nda şeri hukukun yanında töre hukukunun bulunduğu da bilinmektedir. Ancak paralellikleri Vanî Efendi’nin bahsettiği sultanın kanunları ile değil, Osmanlı Devleti’nde bu kanunların ve eski Türk geleneklerinin temelinde oluşan örfi adetler ile yapmak gerekmektedir¹³.

Her ne kadar Seyyid Mehmed Rıza, Murad Giray’ın kadim töreye dönme teşebbüsünü kınasa da, Osmanlı İmparatorluğu’nun töreye yaklaşımı olumsuz değildi. Örneğin XVII. yüzyıl Türk müellifi Hüseyin Hezarfen “Telhisü’l Beyan Fi Kavanin-i Âl-i Osman” adlı eserinde Kırım Tatarlarının hukukuna ilişkin şunları söylemektedir: “Onlar tatbik ettikleri kanunların tamamını kendi dillerinde töre diye adlandırırlar. Allaha karşı dinî görevlerini de Hanefî mezhebine göre ifa ederler”¹⁴. Görüldüğü üzere, töre hukuku ile şeriat birlikte anılmakta ve katıyen birbirinin karşısı olarak kullanılmamaktadır! Anlaşıldığı kadarıyla, Mu-

¹⁰ G. Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, Bd. I. Wiesbaden 1963, s. 264, 265, 555; A. Bennigsen, G. Veinstein, “La Grande Horde Nogay et le commerce de steppes pontiques (fin XVe siècle-1560)”, *Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, 1071-1920*, Ed. By O. Okyar, H. İnalçık, Ankara, 1980, s. 58; V. V. Trepavlov, “Tyurskie Narodi Povoljya i Priuraliya: Ot Zolotoy Ordi K Moskovskomu Tsarstvu (Problema Adaptatsii)”, *Die Geschichte Russlands im 16. und 17. Jahrhundert aus der Perspektive seiner Regionen*, Herausgegeben von Andreas Kappeler, Wiesbaden 2004, s. 283. XIII. yüzyıl ortalarında Moğol İmparatorluğunu ziyaret eden Avrupalılar, Cengiz Hanı “Moğol inanç hukukunun kurucusu” olarak adlandırmışlardır (Bkz. “İstoriya Tatar” Ts. de Bridia/Per. S. V. Aksenova i A. G. Yurçenko, *Hristianskiy Mir i “Velikaya Mongolskaya İmperiya”*, SPB 2002, s. 116).

¹¹ *Memoirs of Zehir-ed-Din Baber, Emperor of Hindustan*, Written by Himself in the Jagatai Türki, Transl. by J. Leyden and W. Erksine, Notes and Hist. İntr. by C. Waddington, L., 1826, s. 202.

¹² Bkz. S. G. Klyashorniy, T. İ. Sultanov, *Gosudarstva i Narodi Evrazijskih Stepey. Drevnosti i Srednevekove*, SPB 2004, s. 85; S. G. Klyashorniy, “Customary Law in the Ancient Turkic States of Central Asia: The Legal Documents and Practical Regulation”, *Central Asian Law: An Historical Overview. A. Festschrift for the Ninetieth Birthday of Herbert Franke*, Jostens-Topeka-Kansas 2004, s. 13.

¹³ M. A. Aydın, “Pravo v Osmanskom Gosudarstve”, *İstoriya Osmanskogo Gosudarstva, Obşestva i Tsvilizatsii*, Moskova 2006, s. 324-327.

¹⁴ Hüseyin Hezarfenn, “Telhisü’l- Beyan Fi Kavanin-i Âl-i Osman”, *Osmanskaya İmperiya. Guderstvennaya Vlast i Sotsialno-Politiçeskaya Struktura*, Moskova 1990, s. 267.

rad Giray'ın reformu resmi Osmanlı iktidarını değil sadece Müslüman ruhanilerin en radikal grubuna mensup bazı kimseleri tedirgin etmişti.

Hiç şüphesiz Murad Giray'ın töreye yönelmesinin nedeni, faaliyetlerinin “ayrılıkçı” hava yaratmamasını istemesi idi. Eğer han gerçekten de bağımsızlık elde etmeyi tasarlıyorsa, töre hukukuna değil Cengiz Yasası'na dayanırdı. Çünkü Cengiz Yasası'nın uygulanması bağımsızlığın ilanı, hatta imparatorluk tutkusu anlamına gelirdi. Nitekim yasa, Altın Orda ile Buhara'daki Şibaniler ve Canoğulları gibi Cengiz Han soyuna mensup olup ve imparatorluk iddiası güden devletlerde büyük bir işlevsellikle yürürlükte olmuştur¹⁵. Bu devletlerden türeyen ve başka devletlerin vassallığını kabul eden Kazan, Kırım, Astarhan ve Sibir hanlıklarında ise yasa uygulanmıyordu.

Töre, Murad Giray'ın saltanatından çok daha önce Kırım Hanlığı'nda bulunuyordu. İktidar devir teslimi Kırım'da sultanın kendi iradesiyle han tayin etmediği zamanlarda bu geleneklere [töre] göre yapılıyordu¹⁶. Herhalde ortak “töre” anlayışı Murad Giray'ın selefi Selim Giray tarafından kesin olarak ilga edilmişti. Kırımlı tarihçiler Murad Giray'ın şöyle söylediğini kaydediler: “Osmanlı sultanlarına haddinden fazla boyun eğdi ve “Töre-yi Çingiz”i tamamen kaldırdı. Her işte şeriatı uygulayarak Kırım'ın zarar görmesine neden oldu”¹⁷.

Smirnov, ilgi çekici bir tarzda şunları ileri sürmektedir: “Murad Giray'ın kendi saltanatında Eski Tatar hukuku olan “töre”yi yeniden canlandırma teşebbüsü ve İslam şeriatının bütün işlere etkisini sınırlandırması şüphesiz onun haz etmediği selefiyle hesaplaşma teşebbüsü değildi”¹⁸. Bize göre ise, tam tersine, Selim Giray ile olan rekabet Murad Giray'ın adli reform düşüncesini açıklamakta ve onun neden ansızın reform teşebbüsünden vazgeçtiğine ilişkin üçüncü soruyu cevaplamayı mümkün kılmaktadır.

Kaynaklardaki bilgilere ve araştırmacıların belirttiklerine göre, Selim Giray Kırım hanlarından en seçkini ve en ünlüsü idi. Kırımlılara göre, şeriata aşırı

¹⁵ R. Yu. Poçekayev, “Pravovoe Nasledie Mongolskoy İmperii v Gosudarstve Timuridov (Po Dannim Letopisey, Numizmatičeskogo i Aktovogo Materiala)” *Tsentralnaya Aziya ot Ahemenidov go Timuridov: Arheologiya, İstoriya, Etnografiya, Kültura. Mat-lı Mejdunar. Nauç. Konf. Posv. 100-letiyu So Dnya Rojdeniya A. M. Beenitskogo (Sankt-Peterburg, 2-5 Noyabrya 2004 g.)*, SPB 2005, s. 293; R. Yu. Poçekayev, “Osobennosti Formirovaniya: Evolyutsii Pravovoy Sistemi Ulusa Cuçi” *Tjurkologičeskij Sbornik*, 2005, Moskova 2006, s. 302-305; A. K. Alekseyev, *Političeskaya İstoriya Tukay-Timuridov: Po Materialam Persijskogo İstoričeskogo Soçineniya Bahr al-Asrar*, SPB 2006, s. 193.

¹⁶ Örnek için bkz. F. A. Ametka, *Krimskie Hanstvo: Stanovleniya i Rozvitok Derjavnosti ta Prava. Avtoref. Känd. Dis.*, Harkiv 2003.

¹⁷ V. D. Smirnov, *a.g.e.*, s. 248.

¹⁸ *A.g.e.*, s. 424.

bağlılığı belki de onun tek kusuru idi. Kırım halkı arasındaki şöhretini güvence altına almak isteyen Murad Giray, çok makul ve akıllıca bir tavır sergileyerek, eski geleneklere bağlı seleflerinin yetersizliklerini ortaya koydu ve bundan dolayı adli reform teşebbüsüne girişerek töreyi ihya etme yolunu tuttu.

Acaba Murad Giray bu teşebbüsleri ile hedeflerine ulaşmayı başardı mı? Galiba ulaştı. Kırım Tatarlarının hanın tahttan uzaklaştırılmasını engellemek için silaha sarılmaya hazır olmaları da buna işaret etmektedir. Murad Giray azledildikten sonra ise han soyuna mensup kimseler arasından uzun süre halef bulunamamıştır. XVII. yüzyılın sonu ile XVIII. yüzyılın başında Kırımlı tarihçi Muhammed Giray'ın bildirdiğine göre; bütün hanzâdeler tahttan feragat etmişler ve "Bu hana karşı nasıl saygısızlık yaparız?" demişlerdir¹⁹.

Dolayısıyla, Murad Giray'ın faaliyetleri bir tür halkçı eylem idi. Vanî Efendi de şeriata dönüş çağrısını çok zamanında yapmıştı: han halkın beklentilerini karşılamaya hazırdı; ancak sonunda Müslüman ruhanilerin baskısına boyun eğmek zorunda kaldı. Artık Murad Giray'ın adı, kadim Kırım töresinin müdafisi sıfatıyla özdeşleşmişti (saltanatının sonuna kadar böyle kabul edildi) ve han reform teşebbüsünü daha fazla ileri götürmeye gerek duymamış ve münasip bir bahane ileri sürerek bu tasarısından vazgeçmiştir.

KAYNAKÇA

- Alekseyev, A. K., *Političeskaya İstoriya Tukay-Timuridov: Po Materialam Persigskogo İstoričeskogo Soçineniye Bahr al-Asrar*, SPB 2006.
- Ametka, F. A., *Krimskie Hanstvo: Stanovlennya i Rozvitok Derjavnosti ta Prava. Avtoşef. Kand. Dis.*, Harkiv 2003.
- Asseb o-sseyyar ili Sem Planet [Es Seb'üs Seyyar Fi Ahbar-ı Mülûki't Tatar], Soderjaşçiy İstoriyu Krimskih Hanov ot Mengli Girey Hana 1-go do Mengli Girey Hana 2-go, t.e. s 871/1466 po 1150/1737 g. Soçinenie Seyida Muhammeda Rizı, İzdannoe İmperatorskim Kazanskim Universitetom pod Habludeniem Mirzı Kazembeka, Adyunkt-Professora Onogo Universiteta, Velikobritanskogo Korolevskogo i İrlandskogo Korolevskogo Aziatskogo Obşçestva Çlena, Kazan, 1832.*
- Aydın, M. A., "Pravo v Osmanskom Gosudarstve", *İstoriya Osmanskogo Gosudartva, Obşçestva i Tsivilizatsii*, Moskova 2006.

¹⁹ *A.g.e.*, s. 430.

- Bahruşin, S. V., "Osnovie Momenti İstorii Krimskogo Hanstva", *Materiali po Arheologii, İstorii, Etnografii Tavrii*, Vıp. III., Simferopol 1993.
- Baytsova, E. E., *İslam v Krimskom Hanstve*, Sevastopol 2004.
- Bennigsen, A., Veinstein, G., "La Grande Horde Nogay et le commerce de steppes pontiques (fin XVe siecle-1560)", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, 1071-1920*, Ed. by O. Okyar, H. İnalçık, Ankara 1980.
- Doerfer, G., *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*. Bd. I. Wiesbaden 1963.
- Gayvoronskiy, A., *Sozvezdie Gerayev*, Simferopol 2003.
- Gordon, P., *Dnevnik 1677-1678*, Moskova 2005.
- Halim Giray Sultan, *Rozovyy Küst Hanov ili İstoriya Krıma*, Simferopol 2004.
- Hyuseyn Hezarfenn, "Telhisü'l- Beyan Fi Kavanin-i Âl-i Osman", *Osmanskaya İmperiya Gouderstvennaya Vlast i Sotsialno-Politiçeskaya Struktura*, Moskova 1990.
- İstoriya Tatar Ts. de Bridia/Per. S. V. Aksenova i A. G. Yurçenko// *Hristianskiy Mir i "Velikaya Mongolskaya İmperiya"*, SPB 2002.
- Klyaştorniy, S. G., Sultanov, T. İ., *Gosudarstva i Narodi Evraziskih Stepey. Drevnosti i Srednevekove*, SPB 2004.
- Klyashstornyi, S. G. [Klyaştorniy, S. G.], "Customary Law in the Ancient Turkic States of Central Asia: The Legal Documents and Practical Regulation", *Central Asian Law: An Historical Overview. A. Festschrift for the Ninetieth Birthday of Herbert Franke*, Jostens-Topeka-Kansas, 2004.
- Lençenko, V. A., "İstoriya i Topografiya Çigirina v XVII Veka", Gordon, P., *Dnevnik 1677-1678*, Moskova 2005.
- Memoirs of Zehir-ed-Din Baber, Emperor of Hindustan*, Written by Himself in the Jagatai Türki, Transl. by J. Leyden and W. Erksine, Notes and Hist. İnt. by C. Waddington, L., 1826.
- Poçekayev, R. Yu., "Evolyutsiya Töre v Sistema Mongolskogo Srednevekovogo Prava", *Mongolskaya İmperiya i Koçevoy Mir*, Ulan-Ude 2004.
- Poçekayev, R. Yu., "Pravovoe Nasledie Mongolskoy İmperii v Gosudarstve Timuridov (Po Dannım Letopisey, Numizmatičeskogo i Aktovogo Materiala)", *Tsentralnaya Aziya ot Ahemenidov go Timuridov: Arheologiya, İstoriya, Etnografiya, Kultura. Mat-lı Mejdunar. Nauç. Konf. Posv. 100-letiyu So Dnya Rojdeniya A. M. Beenitskogo (Sankt-Peterburg, 2-5 Noyabrya 2004 g.)*, SPB 2005.

- Poçekayev, R. Yu., "Osobennosti Formirovaniya: Evolyutsii Pravovoy Sistemi Ulusa Cuçi", *Tyurkologičeskiy Sbornik*, 2005, Moskova 2006.
- Precis de l'histoire des khans de Crimée, depuis l'an 880 jusqu'a l'an 1198 de l'herige, trafuit du turc par M. Kazimirski; revu par M. Amedee Joubert, *Journal Asiatique*, Paris 1833. T. XII.
- Seytyagyaev, N. S., "Proishojdenie Seyida Muhammeda Rizı (K Voprosu o Mesto Ego "Semi Planet" Sredi Proizvedeniy Krimskoy İstoriçeskoj Prozi XVIII v.)", *Kultura Narodov Priçernomorya*, 2002, No: 44.
- Smirnov, V. D., *Krimskoe Hastvo Pod Verhovenstvom Ottomasnokoy Porti Do Naçala XVIII. v.*, Moskova 2005.
- Trepavlov, V. V., *Tyurskie Narodi Povoljya i Priuralya: Ot Zolotoj Ordi K Moskovskomu Tsarstvu (Problema Adaptatsii)*, *Die Geschichte Russlands im 16. und 17. Jahrhundert aus der Perspektive seiner Regionen*, Herausgegeben von Andreas Kappeler, Wiesbaden 2004.

BİR ÇEVİRİ FÂCİASI

BEYNUN AKYAVAŞ*

Edmondo De Amicis gibi dünyaca meşhur bir İtalyan edibinin fevkalâde renkli, canlı ve zekâ dolu üslûbuyla kaleme aldığı *Costantinopoli, İstanbul (1874)* adlı eserinin İstanbul ile alâkalı seyahatnameler arasında çok mühim bir yeri bulunmakta ve içinde on dokuzuncu asrın İstanbul'u ile Osmanlı tarihi üzerinde zengin bilgiler verilen bu kitap doğrudan doğruya bizi alâkadar etmektedir. Bununla beraber seyahatname aradan bir asırdan fazla bir zaman geçtiği halde Fransızca, İngilizce, Almanca gibi dillere birçok defa çevrilmiş olmasına rağmen Türkçeye çevrilmemişti. Sadece merhum Reşad Ekrem Koçu'nun 1936 yılında bir gazetede yayımlanan ve 1938'de kitap haline getirilen 20-25 sayfalık çok kısa bir tercümesi bulunmakta idi. Eserin tamamının tercümesi İtalyanca aslı ile J. Colomb'un Fransızca tercümesi satır satır, kelime kelime karşılaştırılarak Prof. Dr. Beynun Akyavaş tarafından yapılmıştır.

Seyahatnamenin

Birinci baskısını Kültür Bakanlığı 1981'de,

İkinci baskısını yine Kültür Bakanlığı 1986'da,

Üçüncü baskısını Türk Tarih Kurumu 1993'te,

Dördüncü baskısını yine Türk Tarih Kurumu 2006'da yapmıştır.

Dördüncü baskı da tükenmek üzere olduğu için Türk Tarih Kurumu beşinci baskıya hazırlanmaktadır.

Zahmetli bir araştırma isteyen tercümemde yazarın üslûbuna ve ele aldığı mevzuların diline bilhassa sadık kalmak istedim. Eserin İtalyancası da Fransızcası da C. Biseo'nun gravürleri ile daha da değerlenmiştir. Ancak *Önsöz*'ümde de ifade ettiğim gibi tarih vesikası olarak kullanılabileceğini düşündüğüm gravürlerin tamamını kitabıma aldığım halde bir iki gravürü almaya değer görmedim. Bunlardan biri Fatih Sultan Mehmed Han'ı kır atının üzerinde göstermekte, atın ayaklarının altında da cesetler ve hattâ bebek cesetleri bulunmaktadır!..

* Em. Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi.

Bu bir tarih vesikası mıdır, bir hakikat midir? Almadığımız başka bir gravürde ise İstanbul'da bahçede çınlıçplak yıkanan bir kadın ile bu kadını pencere aralığından gözetleyen bir erkek gösterilmiştir!... Bu tarihe, hakikate, ahlâka uygun mudur?

İstanbul (1874) Türk veya yabancı, tercümenin ne olduğunu bilen herkesin iltifatına mazhar olmuştur. Bununla müftehirim.

Tercüme hem ilimdir (*traductologie*) hem sanat. Doğruluğu ile ilim, üslûbu yani güzelliği ile sanat. Tercüme çok zor bir ilim ve çok zor bir sanattır. Eline kalemi alan kişinin her şeyden evvel yaptığı işin mesuliyetini idrak eden, ciddi, araştırmayı bilen, kültürlü, mevzua ve her iki dile de hâkim, hassasiyetleri olan bir insan olması şartı tercümenin ilk kelimesinden son kelimesine kadar vardır. Eserin aslı ile tercümesi arasında hiçbir fark olmamalı. Terazinin bir kefesine tercüme edilen eser öteki kefesine tercümesi konulunca kefele aynı hizada, dengeli duruyorsa o tercüme başarılıdır.

Sadece lûgate bakarak tercüme yapılamaz. Kelimenin tam mânâsını, değerini, ruhunu anlamak ve o kelimenin, tâbirin tercüme edilen dildeki tam karşılığını tesbit etmek, bunun için çok kelime ve çok tâbir bilmek gerekir. Mütercim tercüme etmeye çalıştığı esere sadık kalarak, zor gelen cümleleri, paragrafları atlamadan, ilâveler yapmadan, düşünerek, araştırarak, o eserin her iki dilde de yazarı ve sahibi imiş gibi davranmalıdır. Eserin tercümesinin doğruluğuna inandıktan sonra kullanılan kelimelerin sıralanışında kulağı rahatsız eden sesler (*cacophonie*) varsa bunları önlemek, ahenge, üslûbun akıcılığına, akışına itinâ etmek mütercimin vazifeleri arasındadır. Mütercim hem kendi dilinin hem yabancı dilin ruhunu tanıyacak, inceliklerine, hususiyetlerine vâkıf olacak, hem zevkli ve hem de kabiliyetli olacak.

Tercüme ilim hayatının da, kültür hayatının da, sanat hayatının da vazgeçilemeyecek bir parçasıdır ve çok ciddi, mesuliyetli, vebâlli bir iştir.

Geçenlerde Yapı Kredi Yayınlarından bir kitap geçti elime: Edmondo De Amicis, *İstanbul*, Çev. Filiz Özdem, İstanbul, Haziran 2010. *Bu kitabın bütün yayın hakları saklıymış ve kaynak gösterilerek tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamazmış!...*

Çeviri diye ortaya çıkarılan ve bir zihin perişanlığından başka bir şey olmayan kitap okumaya kalkan herkesi sadece dehşete düşürür!... Yapı Kredi'nin Edmondo De Amicis'e de, onun *Costantinopoli* adlı eserine de, benim alın terime göz nuruma da, Türk kültürüne de, Türk okuyucusuna da, hattâ kendisine de bu saygısızlığı yapmaya hakkı yoktu!...

Mütercim(!) Filiz Özdem almış eline kalemi, koymuş önüne benim yirmi dokuz sene evvel yaptığım ve tevazu bir tarafa bırakılırsa, hattâ İtalyanca aslına da Fransızca, İngilizce gibi dillerde yapılmış tercümelerini de aşan bir güzellikte olduğuna inanan değerli okuyucuların her zaman iltifatlarına mazhar olmuş tercümemi, “herkesi kör âlemi sersem sanarak” *intihâl* demesinler diye değişiklikler yapmış. Ben *siyah* demişsem o *kara* demiş. Ben *evvelâ* demişsem o *önce* demiş, vs. Bazı kelimeleri sözde eş mânâlı kelimelerle değiştirmiş, cümleler, kelimeler Edmondo De Amicis’in diline ve üslûbuna hiç yakışmayan bir şekilde değiştirilmiş ve bozulmuş, sokak ağzı, argo bile kullanılmış!... Yanlışlar, acaip kelimeler, tâbirler, anlaşılmaz cümleler peşpeşe gidiyor. Dil yok, üslûp yok, tarih ve kültür yok, araştırma, mesuliyet, ciddiyet yok, edebî zevk yok!... Tek kelimeyle berbat!...

Tercüme bir milletin ilmine, kültürüne, sanatına hizmet etmek için yapılır, zarar vermek için değil.

Yapı Kredi’nin bu yayını birinci sayfasının birinci kelimesinden son sayfasının son kelimesine kadar okudum, sayfalar dolusu not aldım. *Cehlin ol mertebesihl olmaz* derler, çok doğru bir söz. Cehaletin bu kadarı da kolay değil!... Her sayfasından cehalet ve cüret fıskırıyor!... Bir çeviri fâciası!...Yapı Kredi’nin bu “çeviri”yi neden yayınları arasına aldığını anlamak mümkün değildir.

Filiz Özdem’in “ben tercüme ettim” dediği kitap akli ve vicdani olan herkesin kabul edeceği gibi buram buram intihâldir hem de çok kötü bir intihâl!... İntihâl denen şeyin mânâsını herkes bilir!... Hangi dilde olursa olsun bütün lugatlar *intihal*’in ne olduğunu yazarlar.

Filiz Özdem dilin bir milletin hâfızası, dünü, bugünü, yarını olduğundan habersiz!... Filiz Özdem habersizse, YKY haberdar olmaya mecburdur. YKY’nin Filiz Özdem’in “çeviri”sini eline alıp okuduğunu zannetmediğim gibi okumaya çalıştıysa da anlamadığından eminim.

Çin’in büyük filozofu Konfüçyüs şöyle diyor: “Bir memleketin idaresini ele alsaydım, yapacağım ilk iş, hiç şüphesiz dilini gözden geçirmek olurdu. Çünkü dil kusurlu ise, kelimeler düşünceyi iyi ifade edemez. Düşünce iyi ifade edilemezse, vazife ve hizmetler gerektiği gibi yapılamaz. Vazife ve hizmetin gerektiği şekilde yapılamadığı yerlerde âdet, kaide ve kültür bozulur. Âdet, kaide ve kültür bozulursa adalet yanlış yollara sapar. Adalet yoldan çıkarsa, şaşkınlık içine düşen halk ne yapacağını, işin nereye varacağını bilemez. İşte bunun içindir ki, hiçbir şey dil kadar mühim değildir”.

Filiz Özdem bütün gravürleri aldım diyor. Niçin? Gravürlerin hepsinin doğru olduğuna, hakikati aksettirdiğine inandığı için mi? Fatih Sultan Mehmed Han Constantinopolis'i atının ayaklarının altında bebekleri çiğneye çiğneye mi fethetmiş? Constantinopolis böyle mi İstanbul olmuş? (s. 159). Filiz Özdem'in tam sayfa aldığı ve altına "II. Mehmed'in Ayasofya'ya girişi" yazdığı bu gravür bir tarih vesikası mıdır? Filiz Özdem'in yine tam sayfa aldığı ve altına "Yıkılan Türk kadını" (s. 204) yazdığı gravür doğru mudur, hakikat midir? Osmanlı kadınları böyle çınlıçplak bahçenin ortasında mı yıkanmışlar? Hayâ, edeb sahibi hangi kadın, hangi insan bahçenin ortasında çınlıçplak yıkanır?

Çevirisinde sayılamayacak kadar çok yanlış bilgi bulunan Filiz Özdem meselâ:

Din adamı yerine *Türk keşiş* (s. 60), Padişah'ın kavuğu yerine *Tanrı'nın kavuğu* (s. 115), II. Selim yerine *III. Selim* (s. 147), Topkapı Sarayı veya Saray-ı Cedid yerine *Eski Saray* (s. 241), Kadınefendi yerine *Efendi Kadın* (s. 247), İstablâmire veya Has Ahır yerine *Saray ahır* (s. 249), İç hazîne yerine *Saray arşivi* (s. 256), Mehterhane yerine *ardiye* (s. 256), Turhan Sultan yerine *Turhan Hanım Sultan* (s. 270), Hünkâriskelesi muahedesi (1833) yerine (1883) (s. 333), vs. demekte mahzur görmediği gibi şehzadeleri "*Kuş kafesi*"ne kapatmakta da hiçbir mahzur görmemektedir (s. 262).

Filiz Özdem'in kitabının arka kapağında ise Edmondo De Amicis'in İstanbul'a 1870'lerde geldiği söyleniyor. Demek ki, Filiz Özdem *Costantinopoli* adlı eseri pek ciddi okumamış!... Okumuş olsaydı Edmondo De Amicis'in İstanbul'a 1874'de geldiğini bilirdi, çünkü Edmondo De Amicis İstanbul'a 1874'de geldiğini eserinin üç ayrı yerinde kendisi söylüyor: *Varış, Dolmabahçe, Yangın Var* bahisleri.

Filiz Özdem'in kötü Türkçesinden, yanlış bilgilerinden ve in-tihâllerinden örnekler:

F. Özdem (s.10)
"geminin korkuluğuna"

B. Akyavaş (s. 2)
"geminin küpeştesine"

F. Özdem (s. 10)

"direkler ve en incesine kadar gemideki bütün sicimler, yıldızla kaplı gökyüzünün altında keskin ve kıpırsız bir görüntü çiziyorlardı, sanki gemi yerinden kıpırdamıyordu. Pruvada yayılmış, yüzleri aya dönük, gayet mutlu şekilde nargilelerini tütüren kalabalık bir Türk kafilesinin beyaz sarıkları başlarında gümüş gibi parlıyordu."

B. Akyavaş (s. 3)

“Kımıldamadan duran direkler ve en ufak halatlar yıldızlı semanın altında olduğu gibi görülüyordu; yol almyormuşuz gibi geliyordu. Geminin baş tarafında, beyaz sarıklarının kenarına gümüş ışıklar takan mehtaba karşı uzanıp yatan ve uhrevî bir saadetle nargile içen Türkler,”

F. Özdem (s. 18)

“Bir ürperme yokladı içimi.”

B. Akyavaş (s. 15)

“Üşüyormuşum gibi geldi.”

F. Özdem (s. 19)

“hıncahınç fişkiran bir yeşillik”

“B. Akyavaş (s. 15)

“her taraftan fişkiran gür bir yeşillik”

F. Özdem (s. 19)

“Sağda, önünde bir direk ve bayrak cangılıyla Galata”

B. Akyavaş (s. 15)

“Sağda, Galata, geride, bir direk, seren ve bandıra ormanı”

F. Özdem (s. 20)

“dört kürekli bir kayığa bindik”

B. Akyavaş (s.17)

“iki çifte bir kayığa bindim”

F. Özdem (s. 21)

“Işığa kesmiş”

B. Akyavaş (s. 17)

“Baştan başa ışık”

F. Özdem (s. 23)

“Bir yerde dumana, paturtya keser”

“kızıla kesmiştir”

B. Akyavaş (s. 18)

“bir tarafta dumanlar içinde kalır, kaynar”

“bir yerde kıpkırmızı”

F. Özdem (s. 24)

“yakışksız, tiridi çıkmış bir Doğu'ya düşülür”

B. Akyavaş (s. 20)

“kasvetli, pis, düşkün başka bir Şark’a geçilir.

F. Özdem (s. 25)

“şu iki gıdım suyun ötesine geçemez”

B. Akyavaş (s. 21)

“şu bir avuç suyun önünde kalıverir”

F. Özdem (s. 31)

“zavallının tekine”

B. Akyavaş (s. 28)

“zavallı birinin”

F. Özdem (s. 31)

“kudretli bir paşa”

B. Akyavaş (s. 28)

“üç tuğlu bir paşa”

F. Özdem (s. 33)

“Seyyar çarşığı andıran bütün o yaldızlı, gösterişli şeylerle tıka basa dolu ahali ile üstü başı olmayan, adeta çıplak ahali arasında tuhaf bir aykırılık vardır.”

B. Akyavaş (s. 29)

“Bütün bu sırmalı şeylerle yamalı elbiseler, seyyar çarşığı andıran süslü püslü insanlarla hemen hemen çıplak kalabalık arasındaki tezattan daha tuhaf bir şey yoktur.”

F. Özdem (s. 33)

“sadece çıplaklık bile bir başına bir hayret vesilesidir.”

B. Akyavaş (s. 29)

“sadece çıplaklık bile insanı hayrete düşürür.”

F. Özdem (s. 33)

“bebe mezarı gibi ayaklar”

B. Akyavaş (s. 29)

“salapurya gibi ayaklar”

F. Özdem (s. 35)

“Her yanda birinci katı zeminle beraber, üst katta çıkmaları olan renk renk boyanmış ahşap evler vardır”

B. Akyavaş (s. 32)

“Orada burada, rengârenk boyanmış, birinci katı zeminden, ikinci katı birinci kattan taşmış küçük ahşap evler vardır”

F. Özdem (s. 37)

“ulu bir çınarların gölgelediği”

B. Akyavaş (s. 34)

“Bu tenha sokaklardan dev çınarların hemen her tarafına gölge verdiği küçük meydanlara çıkarsınız.”

F. Özdem (s. 39)

“payitahtı nereymiş belli olur”

B. Akyavaş (s. 38)

“büyük bir imparatorluğun payitahtı belli olur”

F. Özdem (s. 42)

“Gölgeli avluların içinde, şadırvanlarda aptes alan Türkler, parmaklıkların dibine dizlerini kırarak çömelmiş yoksullar”

B. Akyavaş (s. 39)

“Gölgeli avluların içinde, şadırvanlarda abdest alan Türkler, duvar diplerine bağdaş kurmuş dilenciler”

F. Özdem (s. 43)

“İmparatorluğun kaderinin bütün kederi bu ciddi ve sessiz mahalleye toplanmıştır sanki.”

B. Akyavaş (s. 41)

“imparatorluğun bütün kara bahtının toplanmış gibi görüldüğü ciddi ve sessiz bir semt.”

F. Özdem (s. 46)

“kömüre kesmiş birkaç kitabe”

B. Akyavaş (s. 44)

“yangınlarla kavrulmuş tek tük kitabe”

F. Özdem (s. 48)

“O Eflâkî çifti de hiç unutmadım, delikanlı yirmi beş, hanım kız yenyetme yaşlarındaydı”

B. Akyavaş (s. 48)

“Eflâkî bir çifti de unutmadım, yirmi beş yaşlarında yakışıklı bir delikanlıyla taptaze bir genç kız”

F. Özdem (s. 51)

“Türk soytarısı Karagöz’ün antikalıkları”

B. Akyavaş (s. 49)

“Türk kuklası olan Karagöz’ün latifeleri”

F. Özdem (s. 55) **“İNTİHÂL”**

“Galata’ya vardık. Gezintimiz buradan başlayacak. Galata, eskiden büyük Bizans mezarlığının bulunduğu, Haliç ile Boğaz arasında denize doğru uzanan bir tepeye kurulmuştur. Burası İstanbul’un merkezidir. Neredeyse bütün sokaklar dar ve dolambaçlıdır; sokakların her iki tarafında da meyhaneler, tatlıcılar, berber ve kasap dükkânları, Rum ve Ermeni kahvehaneleri, tüccar yazıhaneleri, imalathaneler, kulübeler dizilmiştir; Londra’nın kenar mahalleleri gibi her yer loş, rutubetli, çamurlu, yapış yapıştır. İşi başından aşkın bir kalabalık, hamallara, arabalara, eşeklere, tramvaylara yol vere vere koşuşup durur. İstanbul’daki bütün ticaret bu mahallede yapılır. Borsa, gümrük, Avusturya Lloyd ve Fransız Mesajeri yazıhaneleri; kiliseler, manastırlar, hastaneler, büyük mağazalar buradadır. Bir yeraltı treni Galata’yı Pera’ya bağlar. Sokaklarda sarıkla, fesle gezenleri görmesiniz Doğu’da olduğunuza inanamazsınız. Her taraftan Fransızca, İtalyanca ve Ceneviz dilinde konuşmalar işitirsiniz.”

B. Akyavaş (s. 54-55)

“Galata’ya varıyoruz. Gezintimiz oradan başlayacak. Galata, eskiden Bizanslıların büyük mezarlığının bulunduğu, Haliç ile Boğaz arasından denize doğru uzanmış bir tepenin üzerine kurulmuştur. Burası İstanbul’un merkezidir. Hemen hemen bütün sokakları dar ve dolambaçlıdır, iki yanlarında meyhaneler, tatlıcılar, berber, kasap dükkânları, Rum ve Ermeni kahvehaneleri, tüccar yazıhaneleri, işyerleri ve külüstür evler vardır; Londra’nın kenar mahalleleri gibi loş, rutubetli ve vıcık vıcık çamurludur. Aceleci, telâşlı bir kalabalık, hamallara, arabalara, eşeklere, atlı tramvaylara yol vere vere sokaklarda koşuşup durur. İstanbul’da hemen bütün ticaret bu semtte yapılır. Borsa, gümrük, Avusturya Lloyd ve Fransız Mesajeri yazıhaneleri, kiliseler, manastırlar, hastaneler, mağazalar buradadır. Bir yeraltı treni Galata’yı Beyoğlu’na bağlar. Sokaklarda sarıklarla fesleri görmesiniz, Şark’da olduğunuza inanamazsınız. Her tarafta Fransızca, İtalyanca ve Ceneviz dili konuşulur.”

F. Özdem (s. 56-57) **“İNTİHÂL”**

“tramvayların önünden ellerindeki değnekle yol açan önlüklü Türkler gidiyordu. İki adımda bir kulağımıza bir bağırtı çalınıyordu. Türk hamal: “Savulun!”; Ermeni saka: “Var mı su!”; Rum saka: “Crio nero!”; Türk eşek sürücüsü: “Burada!”; şerbetçi. “Şerbet!”; gazete satıcısı: “Neologos!”; Frenk arabacı: “Varda! Varda!” diye bağıryordu.

B. Akyavaş (s. 57)

“tramvayların önünde, ellerindeki değnekle yol açan, belden yukarısı çıplak Türkler koşuyordu. Her adım başında kulaklarımız yeni bir nağra ile çınlıyordu. Türk hamal: “Savulun!”, Ermeni saka: “Var mı su!”, Rum saka: “Crio nero!”, eşek sürücüsü: “Burada!”, şekerlemeci: “Şerbet!”, gazete müvezzi: “Neologos!”, Frenk arabacı: “Varda! varda!” diye bağıryordu.”

F. Özdem (s. 58)

“Çıtkırdım Rumlar, İtalyanlar ve Fransızlar”

B. Akyavaş (s. 59)

“Rum, İtalyan ve Fransız kibarları”

F. Özdem (s. 60)

“Türk keşiş”

B. Akyavaş (s. 61)

“Bir din adamının”

F. Özdem (s. 62)

“Ekmek arası balık”

B. Akyavaş (s. 64)

“Balıkla ekmek”

F. Özdem (s. 63)

“hısım akraba güruhu”

“bura ahalisinin”

“her yanı berrak ve ahenkli bağırışmalarla dolduran anasının gözü oğlanlar horozlanıp duruyorlar.”

B. Akyavaş (s. 65)

“en gösterişli kıyafetleri içindeki akrabalar, dostlar”

“Buranın halkı hemen tamamen Rumdur.”

“sokağın ortasında oynayan ve çın çın öten seslerle bağırışıp ahenkli sözlerle konuşan hilekâr suratlı haşarı oğlanlar görülüyor.”

F. Özdem (s. 66)

“gözlerimizi belerterek”

B. Akyavaş (s. 70)

“birbirimize hüznle baktık”

F. Özdem (s. 67)

“Bulduğumuz kahvehane, duvarları adam boyu ahşapla kaplı, dört yanını alçak bir sedir dönen bembeyaz bir odaydı.”

B. Akyavaş (s. 71)

“Bulduğumuz kahve, duvarları adam boyunda tahtayla kaplanmış, çepeçevre alçak bir peykesi olan bembeyaz bir odaydı.”

F. Özdem (s. 68)

“kahvecinin hem dişçilik hem kesip biçmecilik gibi işleri olduğu”

B. Akyavaş (s. 71)

“kahvecinin hem dişçi hem cerrah olduğu”

F. Özdem (s. 69) **Kötü Türkçe, yanlış bilgi, İNTİHÂL**

“İslâm dininin *imana çağrısını* dört yana haykırmak için müezzinlerin *minare şerefelerine* çıktığı, Müslümanların beş mukaddes *saatinden* biriydi bu.”

B. Akyavaş (s. 74)

“İslâm dininin namaza davet sözlerini dört cihete haykırmak için müezzinlerin şerefelere çıktığı, Müslümanların beş mukaddes vaktinden biri.”

F. Özdem (s. 72)

“derviş tekkesi”

B. Akyavaş (s. 75)

“Kemankeşler tekkesi”

F. Özdem (s. 73)

“hanım hanımcık Ermeni güzelleri, yaşmaklarının arasından göz ucuyla bakan uçarı Türk kadınları”

B. Akyavaş (s. 79)

“iri yarı güzel Ermeni kadınlarına, yaşmaklarının arkasından göz ucuyla bakan narin Türk kadınlarına tesadüf edilir.”

F. Özdem (s. 76)

“ruhumuza usul usul, bizi gülümseten ve konuşmamıza izin vermeyen, tarifi imkânsız bir hoşlukla harmanlanmış derin bir şaşkınlık duygusu hâkim oluyordu.”

B. Akyavaş (s. 81-82)

“Ruhumuza yavaş yavaş tarifi mümkün olmayan tatlı, derin bir uyuşukluk doluyor, gülümsüyor ama konuşamıyorduk.”

F. Özdem (s. 79)

“Mısır Çarşısı’ndan çıkınca, gürültülü kazancı imalathanelerinin arasında geçilip sokağı iğrenç kokularla dolduran Türk yemeği dükkânlarının, içinde ne idüğü belirsiz, ufak tefek binbir çeşit eşyanın üretilip satıldığı bir sürü döküntü dükkânın ve deliğin arasından nihayet Kapalıçarşı’ya varılır.”

B. Akyavaş (s. 85)

“Mısır Çarşısı’ndan çıkınca, gürültülü kazancı imalâthanelerinin, sokağı mide bulandıran pis kokularla dolduran ahçı dükkânlarının, içinde ismi olmayan binbir çeşit ıvrın zıvrın yapıp satıldığı küçük dükkânların, oyukların, karanlık köşelerin arasından geçilerek Kapalıçarşı’ya varılır.”

F. Özdem (s. 83)

“*Hadis kitaplarında böyle bir hadise rastlanmamıştır. (yay.n.)*”!!!

F. Özdem (s. 86)

“Almayın, sizi kazıklıyorlar! diye fısıldar”

“şalı satarak kazıklamak”

“tüccar olarak sizi kırkamazlarsa”

B. Akyavaş (s. 94)

“Sakin almayın, kandırıyorlar”

“şalı satarak dolandırmak”

“Tüccar olarak soyamazlarsa”

F. Özdem (s. 88)

“*İslamiyette Allah’ın sıfatları ve isimleri doksan dokuz tane olarak bilinir. (ç.n.)*”!!!

“işleri tıkırında olanlar”

B. Akyavaş (s. 96)

“iyi iş yapmış olanlar”

F. Özdem (s. 95)

“Doğu’ya mahsus kıskançlık, cinsilatif, fingirdekliği öğreten bir okul, bir entrika yuvasıymış gibi görülen dükkânlarda hizmet vermesini yasaklar.”

B. Akyavaş (s. 104)

“Şarklı kıskanç erkek lâtif cinse yosmalık öğretilen ve gizli âşkane münasebetlere girişilen bir yermiş gibi ticarethaneyi yasak eder.”

F. Özdem (s. 95)

“Tonoza kafayı çarpmamak için”
“cılız bir ışığın az buz aydınlatığı”

B. Akyavaş (s. 104)

“baş eğilerek yürünür”
“zayıf bir ışıkla şöyle böyle aydınlanmış”

F. Özdem (s. 97)

“yok bu zımbırtıyı hatırlatmak suretiyle”

B. Akyavaş (s. 107)

“şu bu kumaşı, kopçayı hatırlatıp”

F. Özdem (s. 98)

“sıvışmaya kalkışsanız”
“arkanızda bir deve biter”

B. Akyavaş (s. 107)

“kaçarsanız kovalarlar”
“arkanızdan ansızın develer gelir”

F. Özdem (s. 100)

“her şey kuğurur”
“kargalar gaklar”

B. Akyavaş (s. 110)

“her şey dem çeker”
“kargalar öter”

F. Özdem (s. 102)

“Ah kalleş! dersiniz

B. Akyavaş (s. 111)

“Ah! hain! diyecek olursunuz”

F. Özdem (s. 103) **Kötü bir Türkçe, kötü bir İNTİHÂL**

“Sarıklı Türkün, cehennemün üstündeki saç kılından daha ince, kılıçtan daha keskin Sırat Köprüsü’ne hâlâ tamı tamıyla itikadı var; aptesini alıp namazını kılıyor ve günbatımında evine dönüyor. İstanbullu Türk ise Peygamber’e güler”

B. Akyavaş (s. 114)

“Sarıklı Türk cehennemün üstündeki kıldan ince kılıçtan keskin Sırat köprüsüne hâlâ tam manasıyla inanır, belli saatlerde abdest alır ve güneş batarken evine döner.”

Filiz Özdem (s. 107)

“gözü dönmüş bir it sürüsü saldırıya geçer”

“Bir kemik, bir kancık”

“mırlayarak”

B. Akyavaş (s. 120)

“canavar gibi bir sürü çoban köpeği tepesine çullandır”

“Bir kemik, güzel bir dişi”

“zıplayarak, tatlı tatlı havlayarak, kuyruğunu sallayarak”

F. Özdem (s. 111)

“sevdikleri kadına biri kışkırtıcı bir bakış fırlatacak olsa”

B. Akyavaş (s. 125)

“sevdikleri kadına cüretkâr bir gözün baktığını”

F. Özdem (s. 113)

“yeniçerilere eşlik eden hanendelerin sesi, çarpışan araç gereçlerin tıngırtısı”

B. Akyavaş (s. 128)

“yeniçerilerin yanındaki duahanların sesi, çarpışan zırhların ve zincirlerin gürültüsü”

F. Özdem (112-113-114-115) Ordu bahsi

Böyle tercüme olmaz.

Berbat ve ayıp!...

Türkçe yok, üslûp yok!...

Bilgi yok, ciddiyet ve mesuliyet yok!...

Bozuk, kötü bir Türkçeyle yapılmış intihâller peşpeşe gidiyor!...

“vahiy gelmiş gibi görünen vaiz bir şeyh çemberinin ortasında” (s. 114)

B. Akyavaş (s. 129)

“heyecanlı bir şeyh çemberinin ortasında”

F. Özdem (s. 115)

“ve işte o zaman *Tann'nun kavuğundaki* incili üç sorguç”

B. Akyavaş (s. 130)

“ve işte o zaman Padişahın kavuğundaki incili üç sorguç”

F. Özdem (s. 121-122)

“hayatındaki kösnüllüğü”

“sapkın kösnüllüğe”

B. Akyavaş (s. 138)
“hayatındaki şehveti”

F. Özdem (s. 126-127-128-129) Eski İstanbul bahsi.
Kötü bir Türkçe!...
Bu kötü Türkçeyle yapılmış İNTİHÂLLER!....
“bütün İstanbul sarı ve kırmızıya kesmişti” (s. 127)

B. Akyavaş (s. 143)
“Bütün İstanbul sarı ve kıpkırmızıydı”

F. Özdem (s. 131) Anlaşamadı!...
“Türk yerinden kıpırdamaz, yüz hatları hiçbir kaygısı yokmuşçasına sakin-
dir, tıpkı uka basa doymuş bir hayvan gibidir; ola ki yüzünde bir anlam açığa
çıkiyorsa, bu, bedeninin hareketsizliğinden geri kalan bir anlam değildir.”

B. Akyavaş (s. 148-149)
“Türk sakinidir. Kimseye bakmaz ve kendisine bakıldığının farkında değil-
miş gibi durur; davranışında etrafındaki eşya ve insanlara karşı büyük bir kayıt-
sızlık görülür; yüzünde mütevekkil bir esirin hüznüne veya bir despotun soğuk
gururuna benzeyen bir ifade bulunur; ikna etmeye veya kararından caydırmaya
çalışacak olanı evvelâ ümitsizliğe düşürecek ne olduğunu bilmediğim sert, içine
kapalı, inatçı bir şey vardır.”

F. Özdem (s. 141) Kötü bir Türkçe ve İNTİHÂL
“Fakat, çatı penceresine dayanmış merdiveni görünce şevke gelir, kalbi
çarpa çarpa çıkar ve bir hayret çığlığı koyuverirsiniz. Bu muhteşem bir andır.
Yıldırım çarpmışa dönersiniz.”

B. Akyavaş (s. 159)
“Fakat çatı penceresine dayanmış merdiveni görünce, cesaretlenir, kalbiniz
çarpa çarpa çıkar ve duyduğunuz hayranlıkla bir çığlık koparırsınız. Bu ilâhî bir
andır. Yıldırım çarpmışa dönersiniz.”

F. Özdem (s. 147)
“Dört duvarın her birinde iki zarif niş vardır; nişlerin arasında sivri uçlu bi-
rer kemer; kemerlerin altındaki musluktan küçük birer yalağa su akar. Yapıtın
dört bir yanını dönen kitabede şöyle yazar: “Tarihi Sultan Ahmed’in cârî
zebân-ı lüleden / Aç besmeleyle iç suyu, Han Ahmed’e eyle dua”.

B. Akyavaş (s. 165)

“Dört duvarın her birinde iki zarif niş, nişlerin arasında beyzî bir kemer vardır, kemer kubbesinin altındaki musluktan ufak bir yalağa su akar. Yapının etrafında şöyle bir kitabe görülür:

İNTİHÂL

“Tarihi Sultan Ahmed’in câri zebanı lûleden

Aç besmeleyle iç suyu Han Ahmed’e eyle dua”

BU KADAR DA OLMAZ!...

F. Özdem (s. 148) İNTİHÂL

“İustinianos ile Heraklius’un şölen yemeklerinin gürültülü müziğinin, putperest şarkılarının yankılarının, çıtkırdım ve bezgin bir halkın cılız seslerinin, Vandalların, Avarların ve Gotların uzaktan gelen çığlıklarının karıştığı büyük bir ahenk; şekil değiştirmiş bir yücelik, netameli bir çıplaklık, derin bir huzur”

B. Akyavaş (s. 168)

“Justinianus ile Heraklius’un ziyafet sofralarının gürültülü mûsikîsinin, putperest şarkılarının aksi sadasının, kadınimsi ve yorgun bir halkın rehavetli seslerinin, Vandalların, Avarların ve Gotların uzaktan gelen çığlıklarının karıştığı büyük bir ahenk; meşum bir çıplaklık, derin bir sükûnet”

F. Özdem (s. 151) İNTİHÂL

“Cami, kilisenin sinesine yayılmış ve duvarlarına yapışmış gibidir. Mihrap, yani Mekke yönünü gösteren niş, kilise apsisindeki bir payandanın içine oyulmuştur. Sağına, yükseğe, Muhammed Peygamber’in namaz kıldığı dört seccadeden biri asılmıştır.”

B. Akyavaş (s. 169)

“Cami kilisenin sinesine dağılmış ve duvarlarına yapışmış gibidir. Mihrap (Mekke istikametini gösteren niş) kilise mihrabındaki bir desteğin içine oyulmuştur. Sağ tarafına, yukarıya, Haz. Muhammed’in namaz kıldığı dört seccadeden biri asılmıştır.”

F. Özdem (s. 156-157) İNTİHÂL

“Aynı şekilde kilisenin yüz yedi sütunu, Hikmet Evi’ni taşıyan yüz yedi sütunu temsil ediyordu. Yapının inşası için gerekli malzemeyi toplamak için yedi yıl uğraşılmıştı. Çalışmalar yüz ustabaşının denetiminde sürmüştü, beş bini bir tarafta, beş bini diğer tarafta olmak üzere on bin amele aynı anda çalışmıştı. Duvarlar yerden ancak birkaç karış yükseldiğinde, dört yüz elli kentalden daha çok altın harcanmıştı. Sadece yapı için, toplam yirmi beş milyon lira masraf

edilmişti. Kilise, ilk taşın konmasından beş yıl, on bir ay, on gün sonra Patrik tarafından kutsanmıştı ve Iustinianos bu sebeple, şenlikler düzenlenmesini emretmiş, iki hafta boyunca bağışlar yapılmış, para ve yiyecek dağıtılmıştı.”

B. Akyavaş (s. 178)

“Aynı şekilde kilisenin yüz yedi sütunu, Hikmet evini taşıyan yüz yedi sütunu temsil eder. Yapının inşası için lüzumlu olan malzemeyi toplamak yedi sene sürdü. Yüz işçibaşı çalışmalara nezaret ediyor ve on bin işçi, beş bini bir tarafta, beş bini öbür tarafta olmak üzere aynı anda çalışıyordu. Duvarlar yerden ancak birkaç karış yükseldiği zaman, dört yüz elli kental altundan fazla sarfedilmişti. Sadece bina için tam yirmi beş milyon frank harcandı. Kilise, patrik tarafından ilk taşın konuluşundan itibaren beş sene on bir ay ve on gün sonra takdis edildi ve Justinianus, bu münasebetle, bağışta bulunulmasını, şenlik tertip edilmesini, para ve yiyecek dağıtılmasını emretti ve bu iki hafta boyunca sürdü.

F. Özdem (s. 161) İNTİHÂL

“Galata’dan Dolmabahçe’ye gitmek için büyük bir top dökümhanesi ile büyük bir silâh deposunun arasındaki kalabalık bir mahalle olan Tophane’den geçilir; Fındıklı denen, eski Aianteion’u işgal eden Müslüman mahallesini boydan boya katedip denize açılan geniş bir meydana çıkarılır; meydanın ötesinde sultanların ikamet ettiği meşhur saray yükselir.”

B. Akyavaş (s. 182)

“Galata’dan Dolmabahçe’ye gitmek için büyük bir top dökümhanesi lie büyük bir silâh deposunun arasındaki kalabalık Tophane semtinden geçilir, eski Aianteion meydanını işgal eden Fındıklı adındaki Müslüman mahallesi boydan boya katedilir ve denize açılan geniş bir meydana varılır; meydanın ötesinde Boğaz sahili üzerinde, sultanların oturduğu meşhur saray yükselir.”

F. Özdem (s. 163) İNTİHÂL

“üstü açık kiralık arabalarda bazı İngiliz hanımlar; omuzlarına taktıkları dürbünlerle gezen çeşitli seyyah grupları göze çarpıyordu; bu grupların arasında, benim kaldığım Bizans Oteli’ndeki çapkın kontu gördüm, zalim, belki de buraya güçlü ve talihsiz rakibine muzaffer bir bakış fırlatıp yıldırım çarpmışa çevirmeye gelmişti!”

B. Akyavaş (s. 186)

“açık kiralık arabalarda birkaç İngiliz kadını; omuzlarına taktıkları dürbünleriyle çeşitli seyyah grupları; bunların arasında benim kaldığım Bizans otelinin çapkın genç kontu gözüme çarptı, zalim, buraya, şüphesiz, kudretli ve bahtsız rakibini muzaffer bir bakışla yıldırım çarpmışa döndürmek için gelmişti.”

F. Özdem (s. 165) İNTİHÂL

“Saray I. İbrahim devrine dönmüş gibiymiş”

II. İbrahim de mi var?

B. Akyavaş (s. 187)

“Saray Sultan İbrahim devrine dönmüş gibiymiş”

F. Özdem (s. 168-169-170) Yanlış, berbat bir Türkçe, İNTİHÂLLER

B. Akyavaş (s. 192-193-194-195)

F. Özdem (s. 174)

“Bu kadınlar, Doğululara has ağırlığı ve *aldırışsızlığı* heñüz kaybetmemişlerdir, kaybetseler mutlaka daha haşmetli, lakin daha az sevimli olurlardı.”

B. Akyavaş (s. 199)

“Henüz şarklılara mahsus tavrın tabii ağırlık ve rehabetini kaybetmemişlerdir, kaybetmiş olsalardı belki daha muhteşem, ama daha az sevimli olurlardı.”

F. Özdem (s. 174-176-177-178-179) Yine intihâller, yine yanlışlar, yine anlaşılmaz cümleler, tâbirler, kelimeler!...

F. Özdem (s. 181-182-183-184-186) İntihâller, yanlışlar, kötü bir Türkçe!...

“*Buhurdanlık*” denmez, “*buhurdan*” denir, *peçete değil, peşkir* (s. 186), vs.

F. Özdem (s. 187-188-189-190-191-192-194)

“Zaten karşı teselli etmeye yatkın değildir. Erkeğin kendisini daha sevilesi kılacak bir zekâ, bilgi ya da güç övücüyle öne çıkarmak gibi bir çabası da yoktur. Zaten gereği de yoktur. Erkek tapınağın tanrısıdır, kadın da ona tapınmak zorundadır; kadından bunu istemeye ihtiyaç yoktur; kadını tercih etmiş olması, kadının ona aşka benzer bir kadirbilirlikle istediği sevgiyi vermesine yeter.” (s. 187)

B. Akyavaş

Ne demek?

“umumî ev” değil (s. 188), umumî bir yer,

“Peygamber tarafından” değil (s. 189), şeriatın, “bacı bilmeye” değil (s. 189), kız kardeş olarak adlandırmaya, “Türklerde piç muamelesi gören çocuk yoktur. Bekâr kalmış erkeklere, evde kalmış kız kurularına pek rastlanmaz” değil (s. 190), Türklerde hiç babasız çocuk yoktur. Evlenmemiş erkekler ve kadınlar pek nadirdir, vs.

“ruhlarındaki isyanı semirtir”, “annelerinin her an gözlerini ayıra ayıra baktığı”, “divanda oturan bir hanım dizini kırıp kollarıyla sarabilirmiş”, “öyle tertop olmuş şekilde dururlarmış” (s. 192), “sarmal dumanını” (s. 194), vs.

B. Akyavaş
Ne demek?

F. Özdem (s. 195-196-197-1987-199-200-201-202-203-204-205-206)

“birbirine bacılık eder, gemi hatunlarla doludur” (s. 195), “küçüklükten, itibaren kendi talihlerine dair bütün umutlarını, <aşk> lâfının kaç gömlek büyük geleceği bir baştan çıkarma sanatı üstüne kurmaya çalışan” (s. 196), “al renge boyalı küçük evde dolaşır” (s. 198), “işte, hanımın tekinin cariyelerinden biri efendiyle girdiği gizli ilişkiden yüklü kalınca” (s. 200), “Birbirlerinin ayacaklarını ölçer biçer, karşılaştırmışlar” (s. 203), “yassı istakozlar” (s. 203), “bir ecnebi yoluğun” (s. 203), “orta sınıftan zatların” (s. 206), “ey apak hanımlar” (s. 206), vs.

B. Akyavaş
Ne demek?

F. Özdem (s. 207-208-209-210-211-212-213-214-215-218-219-220)

“sularla suya batmış” (s. 207), “bir yolcunun önünde aniden beliren ve içine girince Peri Padişahı'nın beklenmedik intikamıyla, uğraşıp didindikleri ve şen şakrak hayatlarındaki çeşitli halleriyle taş kesmiş, kıvılcıdamayan bir halkın görüldüğü, Doğu masallarındaki efsanevi şehirlerden birinin böylesine sahici bir görüntüsünü asla sunmamıştı.” (s. 208), “tere kesmiş, canı ve hırsız suratlı” (s. 209), “dalga dalga yatay yalazlar halinde otağı gibi örten” (s. 211), “patırdaya çatırdaya gelen alev girdabıyla kesişmiş” (s. 211), “bebeleri sarıklarının kuşaklarıyla bağlıyorlarmış” (s. 212), “Sanki yangın, taşkın, deprem ve bir ordunun yağmalaması şehri aynı anda hedef almış gibi bir perişanlık, çöküş ve hiddetli bir yıkımmış” (s. 213), “rengi ruhsarı atmış” (s. 214), devasa fırının kızıl yansımalarına bürünmüş fırtınadaki bir deniz gibi homurdanarak kabaran ürkütücü kalabalıkla iç içe geçmiş uğursuzluk, merhamet ve suç fark ediliyormuş” (s. 215), “söndürmeye vâkıf olmadıkları ateşten daha çok nefret eder” (s. 219), vs.

B. Akyavaş

Hakikaten çok ayıp!... Koskoca YKY bunu yapmamalıydı. BU BİR TERCÜME FÂCİASIDIR!...

F. Özdem (s. 221-222-223-224-225-226-227-228-230-231-232-233-234-235-236-237-238-240)

B. Akyavaş

İntihâller, cüret ve cehalet her sayfadan fişkırıyor!...

F. Özdem (s. 226)

“Bizans ateşi”

B. Akyavaş (s. 265)

F. Özdem'in "Bizans ateşi" dediği *Rum ateşi*'dir, meşhur *Rum ateşi!... Feu grégeois*. *Feu*: ateş, *grégeois*= Rum. *Grégeois* Latince Rum mânâsındaki *graecus* kelimesinden gelir.

F. Özdem (s. 228) **İNTİHÂL**

"On bin mazgaldan iki yüz bin canım üstüne ölüm kusuldu."

B. Akyavaş (s. 265)

"On bin mancınık iki yüz bin canın üstüne ölüm kustu."

"**mazgal**" nerede "**mancınık**" nerede?

Burada "**can**" benim üslûbımla alâkah bir kelimedir. Ne İtalyan böyle söyler, ne Fransız ne İngiliz!... **Üslûp parmak izi gibidir**. Filiz özlem özlem (mütercime!) bunu bile bilmiyor.

F. Özdem (s. 230-231) **İNTİHÂL**

"mezarlıklara şöyle bir baktım, ortalıkta in cin top oynuyordu."

B. Akyavaş (s. 268)

"mezarlıklara baktım, ne in vardı ne de cin."

Filiz Özdem herkesi kör âlemi sersem sanıyor galiba!...

F. Özdem (s. 231) **İNTİHÂL**

"Kendimi gerek zihnen gerek kanımın kaynağıyla gayet genç hissediyordum ve yalnız olmaktan dolayı öylesine mesut, bu capcanlı sükûneti başkasıyla paylaşmak konusunda öylesine gönülsüzdüm ki, o an en candan arkadaşım bile karşılaşmayı istemiyordum."

B. Akyavaş (s. 269)

"zihnimde ve vücudumda öyle bir zindelik hissediyor, yalnız olmaktan öyle mesut oluyor ve hayat dolu bu sükûneti öyle paylaşmak istemiyordum ki, en yakın arkadaşım bile rastlamayı arzu etmiyordum."

F. Özdem (s. 235) **İNTİHÂL**

"İnsanın içine girmeye gönlünün atmadığı esrarenğiz ve tehditkâr, tuhaf ve kederli bir düzensizlik."

B. Akyavaş (s. 274)

"insanın içine girmek istemediği esrar dolu ve korku veren tuhaf, hüznülü bir kargaşalık görülür."

F. Özdem (s. 237) **İNTİHÂL**

"Elinden silâhı alınmış ve tiridi çıkmış koca canavar, mazgallarının ve delik deşik kapılarının yüzlerce ağzıyla esniyor ve artık alelade bir umacıya dönüştü-

ğünden, bir sürü sıçan, yılan ve sarımsı çıyan, çürümüş gövdesinde, boş karnının içinde, parçalanmış böbreklerinde kaynaşıp kurt gibi çoğalarak, küstah bir yeşilliğin ortasında onu elâlemin maskarası haline getiriyor. Bir acele oradan oraya kaçışan çirkin sıçanlardan başka bir şey görmeden kafamı bir sürü kapıdan uzattıktan sonra, otların bürüdüğü basamaklardan batı tarafındaki sur duvarlarından birinin üstüne çıktım.”

B. Akyavaş (s. 277)

“Elinden silâhı alınmış ve kuvvetten düşmüş koca canavar mazgallarının ve menteşelerinden sökülmüş kapılarının bir sürü ağzıyla esniyor ve artık bir hayalleten başka bir şey olmadığından çürümüş koca gövdesinin üzerinde haşerat gibi çoğalan sıçanlar, yılanlar, sarı çıyanlar boş karnının içinde ve kırılmış belkemiğinin üstünde alaya almak istermiş gibi, çelenklele sorguçlarla süsleyen küstah bir nebatatın ortasında hareket edip duruyorlar. Birçok kapıya, kaçışan koca sıçanlardan başka bir şey görmeden gittikten sonra, ota örtülmüş bir merdivenle batı tarafındaki sur perdelerinden birinin üstüne çıktım.”

F. Özdem (s. 237)

“hafif esintili hava, kalenin dış hendeğinde nalları dikmiş bir at leşinin kokusunu getiriyordu.”

B. Akyavaş (s. 278)

“hafif esintili hava burnuma kalenin dış hendeğinin dibinde tefessüh etmiş bir at leşinin kokusunu getiriyordu.”

F. Özdem (s. 241)

Eski Saray [Topkapı Sarayı]

B. Akyavaş

Topkapı Sarayı Eski Saray değil, aksine Yeni Saray yani *Saray-ı Cedid*'dir.

F. Özdem (s. 244)

“parlayan koca kılıç sapının”

B. Akyavaş

Kılıcın sapı denmez, kabzası denir.

F. Özdem (s. 247)

“paçavralar içindeki güzel genç kız, ufak da olsa bir umut, Efendi Kadın'ın şaşaalı hayatını hayal edermiş”

B. Akyavaş (s. 291)

“güzel ve zarif genç kız Kadınefendi'nin şaşaalı hayatını hafif bir ümitle hayal edermiş”

Efendi Kadın? F. Özdem'in böyle bir eseri tercüme etmeye kalkmadan önce uzun uzun düşünmesi gerekirdi!... F. Özdem *Kadınefendi*'nin ne olduğunu hiç bilmiyor herhalde!... *Kadınefendi* XVIII. asrın başlarından itibaren Osmanlı Padişah hanımlarına verilen unvandır.

F. Özdem (s. 249)
“Saray ahır”

B. Akyavaş

F. Özdem'in *Istablâmire* tâbirini bilmediği muhakkak. *Has ahır*'ı da bilmediği belli!...

Her sayfada intihâller, her sayfada yanlış yanlış üstüne!... Böyle bir zihin perişanlığı karşısında söylenecek söz yok!... YKY ne söyler acaba?

F. Özdem (s. 251)

“Kılı kırk yaran ve katı bir görünmez düzen, bu görünürdeki keşmekeşin içinde herkesin işini düzene sokuyormuş.”

B. Akyavaş (s. 294)

“Bu görünen düzensizliğin içinde, tam ve sıkı bir düzen herkesin davranışını bir nizamaya sokuyormuş.”

F. Özdem (s. 252)

“İç ve Dış Saray'dan sorumlu darüssaade ağası geçerken”

B. Akyavaş (s. 297)

“*Enderun* ve *Bîrunun* başı olan dar-üs saâde ağası görünür görünmez”

Filiz Özdem (s. 256)

B. Akyavaş

“iç hazîne” yerine “Saray arşivi”, “*elbise-i fahire deposu olan taşra hazinesi*” yerine “tören kaftanlarının [hilat] saklandığı salon”, “*çadırların bulunduğu mehterhane*” yerine “çadırların bulunduğu ardiye”, vs. ***demekten F. Özdem hiç rahatsız olmuyor!... YKY rahatsız oluyor mu acaba?***

F. Özdem (s. 258)

“Salonun ortasında ayakta dikilmiş”

B. Akyavaş (s. 303)

“Salonun ortasında ayakta durarak”

F. Özdem (s. 262)

“padişahı *işkillendiren* şehzadelerin kapatıldığı şu meşhur *Kuş Kafesi* halâ duruyor”

B. Akyavaş (s. 308)

“padişahı vehimlendiren şehzadelerin kapatıldığı meşhur kafes halâ duruyor”

Filiz Özdem ne Türkçeyi biliyor ne tercümenin ne olduğunu!... Osmanlı tarihini, Osmanlı Saray teşkilâtını ve tarih terminolojisini hiç bilmiyor!... Bir adı da şimşirlik olan kafesi “kuş kafesi” zannediyor!... Vah, vah, vah!...

F. Özdem (s. 264)

“bir vilâyetin geliri olan ‘çarık parası’ vardı.”

B. Akyavaş (s. 311)

“bir eyalet mukataası olan paşmaklık hasları vardı.”

(s. 263-264) İNTİHÂL... İNTİHÂL... İNTİHÂL!...

F. Özdem (s. 264)

“yeni yetme şehzadeler”

B. Akyavaş (s. 311)

“genç şehzâdeler”

F. Özdem (s. 266)

“bahçeler çiçeğe kesmiştir”

B. Akyavaş (s. 312)

“bahçeler çiçek içindedir”

F. Özdem (s. 266) Anlaşılır gibi değil!...

“Bir başka kadınla *yakartop oynamaya giden*”???

B. Akyavaş (s. 314)

“başka bir kadınla top oynamaya giden”

F. Özdem (s. 267)

“köşede bucakta yapılan tek heceli konuşmaları”

B. Akyavaş (s. 315)

“pencereden pencereye yapılan fiskosları”

F. Özdem (s. 270)

“Turhan Hanım Sultan”

B. Akyavaş (s. 319)

“Turhan Sultan”

Turhan Sultan, Hanım Sultan değildir ama mütercim Filiz Özdem Osmanlı tarihini, tarih terminolojisini bilmiyor, bilmediğini de bilmiyor!!!

F. Özdem (s. 271)

“Aşkıyla Sultan İbrahim’i çıldırtan, memleket gibi o Ermeni kadın, *akça pakça etli butlu kollarını* şu çeşmenin sularında ıslatmamış mıdır?”

B. Akyavaş (s. 320)

“Ve Sultan İbrahim’i aşktan çıldırtan dev yapılı Ermeni kadını kuvvetli bez yaz kolunu şu havuzun suyuna daldırmamış mıdır?”

Böyle tercüme olur mu?

Ayıp denen bir şey var!...

F. Özdem (s. 276)

“Pis örümcek ağlarını kralların odalarında örer ve Efrasiyab’ın vakarlı tepelerinde, kuzgun uğursuz şarkısını inletmektedir.”

B. Akyavaş (s. 327)

“Perdedari miküned der Kasrı Kayser ankebut

Büm nöbet mizened ber kubbei Efrâsiyâb!...”

Örümcek Kayserin sarayında ağlarını örerek perdedarlık ediyor

Efrâsiyab’ın sarayının kubbesinde baykuş nöbet tutuyor

Söylenecek bir şey yok artık!... YKY ne söyler acaba?

F. Özdem (s. 277-278-279-283-285-286-287-288)

İntihâller, yanlışlar, bozuk bir Türkçe!...

F. Özdem (s. 290) İNTİHÂL

“Üsküdar, Marmara Denizi’nden bakınca, bir tepenin üstüne büyük bir köyden başka bir şey değilmiş gibi görünür.”

B. Akyavaş (s. 340)

“Üsküdar, Marmara deniziden bakınca, bir tepenin üstüne yayılmış büyük bir köyden başka bir şey değil.”

F. Özdem (s. 291-292-294-295)

“Arada sırada haremağasının teki bir kordonu çekiyor”

“haremağalarının kara suretlerini”

“Tophane semtinin naralar atan ahalesinin”

B. Akyavaş (s. 348)

“Arada bir haremağası bir kordonu çekiyor”

“haremağalarının kara suratlarını”

“Tophane semtinin bağıra çağıra konuşan insanların”

F. Özdem (s. 296-298-300)

“İstanbul’un başka hiçbir yerinde ölümün suretini süsleyen”

B. Akyavaş (s. 351)

“İstanbul’un başka hiçbir yerinde ölüm tasvirini güzelleştiren”

F. Özdem (s. 300-301-303-304-305-308) İNTİHÂL

“Derken bütün bunlar uçup gidiyor ve kendimi upuzun, büyük boş odalarda, duvarlara çivilenmiş cesetlere benzeyen iki sıra uğursuz suratların arasında gezinirken buluyorum. Londra’daki İngiltere’nin en korkunç canilerinin loş ışıkta görüldüğü Tussaud Müzesi’nin son salonunu hariç, hiç böylesine şiddetle içimin kalktığını hatırlamıyorum. Burası, sadece ihtiyaçların hafızasında, şairlerin muhayyilelerinde mevcut olan, o eski şaşaalı, garip, vahşi Osmanlı’nın en meşhur şahıslarının mummylanmış olarak bulunduğu bir hayaletler müzesi ya da açık bir mezar gibidir. Bunlar, ciddi ve vakur bir tavır içinde ayakta duran, şaşaalı vakitlerinde olduğu gibi başları dik, gözleri kocaman elleri kılıçlarının sapında, kılıçlarını çekip kan akıtmaya hazır vaziyette bir işaret bekliyormuş hissi veren, eski kılık kıyafetler giydirilmiş, tahtadan yapılp boyanmış bir sürü büyük cüsedir.” (s. 300)

B. Akyavaş (s. 354)

“Bütün bunlar kayboluyor ve kendimi uzun, çıplak salonlarda, duvarlara çivilenmiş cesetlere benzeyen iki sıra meşum çehrenin arasında dolaşırken buluyorum. Londra’da İngiltere’nin en korkunç cânilerinin loş ışıkta görüldüğü Tussaud müzesinin son salonu bir tarafa bırakılırsa, hayatımda bu kadar şiddetli bir ürperti duyduğumu hatırlamıyorum. Burası, artık sadece ihtiyaçların hafızasında ve şairlerin hayallerinde mevcut olan o muhteşem, garip, vahşi, eski Türkiye’nin en meşhur kişilerinin mummylaşmış olarak bulunduğu bir hayaletler müzesi veya daha ziyade üstü açık bir kabir gibidir. Bunlar tahtadan yapılmış, boyanmış, eski âdetlere göre giyinmiş, sert ve mağrur tavırlar içinde ayakta duran, başı yukarıda, gözleri kocaman kocaman açılmış, ellerini kılıçlarının kabzasına atmış, eski güzel zamanlarda olduğu gibi, kılıç çekip öldürmek için bir işaret bekliyormuş hissini veren kocaman heykellerdir.” (s. 354)

F. Özdem (s. 301) İNTİHÂL

“Burada, hatıraların dehşetine karşın kılıkların gülünç ve çocuksu tuhaflığı, kıyıcı bir soytarlık oyunu etkisi uyandırıyor.”

B. Akyavaş (s. 355)

“Burada, hatıraların dehşetine karışmış kılıkların gülünç ve çocukça acaipliği vahşi bir oyun tesiri uyandırıyor.

F. Özdem (s. 301)

“yengeç gibi küçük gözleri” **Anlaşamadı!...**

F. Özdem (s. 304) **İNTİHÂL**

“can ve şan içinde imparatorluğun selameti için dua etmeye camiye giderken olduğu gibi halkına hâlâ parlak sorgucunu göstermektedir.”

B. Akyavaş (s. 357)

“can ve şan dolu olarak imparatorluğun refahı için camie dua etmeye gittiği zaman olduğu gibi, halka halâ pırl pırl sorgucunu gösterir.”

F. Özdem (s. 305-308) **Anlaşamadı!...**

“Adım başı camilerde, çeşmelerde, türbelerde... anlamaya başladığımı hatırlıyorum.

F. Özdem (s. 311) **İNTİHÂL**

“beyaz, yeşil ve gümüşü pek çok çıkıntıyla diken diken pembe renkli ve havaya asılı yirmi küçük İstanbul’un belirliğini gördük.”

B. Akyavaş (s. 367)

“beyaz, yeşil ve gümüşü sayısız tepeyle ürpermiş pembe renkli ve hayal meyal yirmi küçük İstanbul’un yer yer ortaya çıktığını gördük.”

F. Özdem (s. 312) **İNTİHÂL**

“Bütün İstanbul karşıda, oracıkta yaratılmışa benzeyen bir ışık, mavilik ve yeşillik ummanına kesmiş halde.”

B. Akyavaş (s. 368)

“o anda yaratılmışa benzeyen bir ışık, mavilik ve yeşillik okyanusuna dalmış İstanbul olduğu gibi orada.”

F. Özdem (s. 312) **Böyle tercüme de olmaz, intihâl de olmaz!...**

“İstanbul balçığa battı ve her şey kurşuni bir renge büründü. Bu üstüne tüy dikti.”

B. Akyavaş (s. 368)

“İstanbul kocaman bir çamur deryasına döndü ve kurşuni bir renge girdi, bu bizi mahvetti.”

F. Özdem (s. 313-314-315-316-317-318-319)

Böyle Türkçe de, böyle tercüme de, böyle intihâl de olmaz!...

F. Özdem (s. 318) **İNTİHÂL**

“Kendisini ayırdığı şehirden daha mutlu olabileceği bir yere götürmeyecekse, demiryolunun ne işe yaradığını sorabilir.”

B. Akyavaş (s. 376)

“Ayırdığı şehirden daha mesut yaşayabileceği bir şehre götürmeyecekse, demiryolunun neye yaradığını düşünebilir.”

F. Özdem (s. 319)

“İlahî mukadderata”

B. Akyavaş (s. 377)

“Hikmeti ilâhiye”

F. Özdem (s. 321)

“yöneticilerin elleri sallamak üzere kılıcın sapına gider, ama saplar ellerinde kalır.”

B. Akyavaş (s. 379)

“hükûmet edenin eli kılıcı kavrayıp sallar ama kılıç kabzada sallanır.”

F. Özdem (s. 320-321-322-323-324)

“Türkler buna ısrarla uyar, zira uyruklarının inaklarında olduğunu düşünürler.” (s. 322)

Ne demek?

F. Özdem **İNTİHÂL**

“bir defada, olduğu gibi ileri atılan yekpare bir insan; üstünde sadece Allah'ın, tek bir Hükümdarın adı yazılı olan her daim bilenmiş duran bir kılıç. Cemiyet hayatı, onun içindeki kadim bozkır ve çadır insanını biraz biraz yontmuştur.” (s. 323)

B. Akyavaş (s. 381)

“bir işarete olduğu gibi atılan yekpâre bir insan; üzerinde tek bir Allah'ın ve bir hükümdarın adı yazılı daima bilenmiş bir kılıç. İctimai hayat onun içindeki eski bozkır ve çadır insanını biraz yontmuştur.

Her sayfadan cüret, cehalet, kötü bir Türkçe ve intihâller fıskırıyor!... Burada “yekpâre” benim üslûbumla alâkalı bir kelimedir. İtalyan da, Fransız da, İngiliz de böyle söylemez!...

F. Özdem (s. 325-326-327-328-329-330)

“Beşiktaş, bir tepenin yamacında, küçük bir *limann* etrafında yayılan önemli bir Türk köyü” (s. 326)

B. Akyavaş (s. 385)

“Beşiktaş, bir tepenin eteğinde, küçük bir *iskelenin* etrafında yayılan büyük bir Türk köyü”

Filiz Özdem ne liman'ı biliyor ne iskele'yi!... Vah, vah, vah!...

Böyle bir Türkçeyle yapılan intihâller de bu kadar olur!...

F. Özdem (s. 327) **İNTİHÂL**

“Kara ile deniz arasında asılmış gibi görünen, bir sürü sevimli küçük ev, güzel bir yaz gecesinde, akla esip de doğmuş, ihtiras ve ilham bitmediği sürece kaybolmayacak, küçük bir âşık ve şair şehri.”

B. Akyavaş (s. 385)

“Kara ile deniz arasına asılmış gibi görünen bir sürü sevimli küçük ev, güzel bir yaz gecesini bir arzudan doğmuş, ihtiras veya ilham kadar sürececek küçük bir âşık ve şair köyü.”

F. Özdem (s. 327) **İNTİHÂL**

“Lakin burada hayranlıkla bir güzelliğe bakarken, pek çoğunu da kaçırmamızın tatlı eziyeti başlıyor. Beşiktaş ve Çırağan'ı seyrederken, öteki taraftaki, insanın bir mücevher gibi satın alıp götürmesi gelen bakmaya doyulmaz güzellikteki köylerle dolu Anadolu yakası kaçıp gidiyor. Süsenlerin bütün renkleriyle boyanmış, efsaneye göre, genç Io'nun Hera'nın gazabından kaçmak için Boğaz'ı geçtikten sonra çıktığı küçük limanı Kuzguncuk uzaklaşıyor; iki minareli güzel camisiyle İstavros [Beylerbeyi] geçiyor”

B. Akyavaş (s. 385-386)

“Ama burada birini hayranlıkla seyrederken bin güzelliğin kaçıp gittiğini görenin ızdırabı başlıyor. Beşiktaş ile Çırağan'ı seyrederken, insanın mücevher gibi satın alıp götürmek istediği pek güzel köylerle örtülmüş Anadolu sahili öbür taraftan kayboluyor. Süsen çiçeğinin bütün renkleriyle boyanmış Kuzguncuk, efsaneye göre, genç Io'nun Hera'nın öfkesinden kurtulmak için Boğaz'ı geçtikten sonra çıktığı küçük iskelesiyle geçiyor; iki minareli güzel camiiyle İstavroz geçiyor”

Filiz Özdem (s. 331) **Böyle Türkçeyle böyle İNTİHÂL!...**

“ak sakallı ihtiyar bir Türkün bağdaş kurmuş oturmaya çekildiği”

B. Akyavaş (s. 392)

“ak sakallı ihtiyar bir Türk'ün bağdaş kurup dinlendiği”

F. Özdem (s. 332) **Böyle Türkçeyle böyle İNTİHÂL!...**

“Tepelerdeki bu kaleler, başka yerlerdeki tabiat harabelerinin şüursel dehşet hissini bile uyandırmaz”

B. Akyavaş (s. 393)

“Tepeleri taçlandıran kaleler bile başka yerlerdeki bu çeşit harabelerin ilham ettiği bu şairâne korku hissini uyandırmaz”

F. Özdem (s. 333) ***Kötü Türkçe, yanlış bilgi, İNTİHÂL!...***

“Tarabya Koyu ile 1883’te Çanakkale boğazını yabancı donanmalara kapatan, meşhur anlaşmanın imzalandığı Hünkâriskelesi koyu arasındayız.”

B. Akyavaş (s. 395)

“Tarabya körfezi ile 1833’de Çanakkale boğazını yabancı donanmalara kapatan meşhur muahedenin imzalandığı Hünkâriskelesi körfezi arasındayız.”

Hünkâriskelesi muahedesi (8 Temmuz 1833)

F. Özdem (s. 333) ***Kötü Türkçe***

“tumturaklı yalılar”

B. Akyavaş (s. 395)

“gösterişli evler”

F. Özdem (s. 334) ***Kötü Türkçe***

“koruluk koruluk üstüne binmiştir”

B. Akyavaş (s. 395-396)

“koruluk koruluk üstüne yükseliyor”

F. Özdem (s. 334) ***Kötü Türkçe ve İNTİHÂL***

“Kim ki güzelliğinden bitap düşmüş, adını saygısızca telaffuz ettiyse, işte burada şapkasını çıkarıp af diler.”

B. Akyavaş (s. 396)

“Burada, güzelliğinden yorgun düşmüşseniz ve adını saygısızca telâffuz etmişseniz, şapkanızı çıkarıp af dilersiniz.”

F. Özdem (s. 335)

“kıyafetlerinden yırttıkları çaputları bağlamaya gelen marazlı Müslümanlar tarafından ziyaret ediliyor.”

B. Akyavaş (s. 397)

“çaput bağlamaya gelen hasta Müslümanlar tarafından ziyaret ediliyor.”

F. Özdem (s. 336)

“ve birkaç sefil haneden”

B. Akyavaş (s. 398)

“ve birkaç fukara evinden”

F. Özdem (s. 336)

“ve hüzünlü Kimmerios denizi önümüzde mora kesmiş ve tedirgin sonsuz ufkunu seriyor.”

B. Akyavaş (s. 399)

“ve hüzünlü Kimmerios denizi önümüzde ucu bucağı olmayan, morumsu ve tasalı ufkunu geriyor.”

F. Özdem (s. 336)

“artık sadece fenerlerin ıngırtısını ve süratle yol alan geminin çıtırtısını işitiyorum...”

B. Akyavaş (s. 399)

“artık fenerlerin şakırtısından ve gece karanlığında, dalgaların arasında salanarak giden geminin çatırtısından başka bir şey duymuyorum...”

Filiz Özdem’in “çeviren”i olduğu, daha doğrusu çevirmeye cüret ettiği ve ne yazık ki YKY tarafından basılan bu kitapla Edmondo De Amicis’e de onun *Costantinopoli (İstanbul)* adlı eserine de yazık olmuştur. Böyle bir eserin tercümesi ancak yüksek seviyede bir dil ve üslûpla, bilgiyle, kültürle ve her iki dile de hâkimiyetle yapılabilir, oysa Filiz Özdem’in yukarıda örneklerini verdiğimiz bozuk ve yeterli olmayan Türkçesinden, bilgi yanlışlarından, daha doğrusu bilgi yokluğundan ve zekâ ile kurnazlığı karıştırarak, aynı zannederek yaptığı intihâllerinden anlaşılacağı üzere bu güzel eser hakikaten perişan edilmiştir.

Bir tespit yapalım: Tercümede üslûp parmak izi gibidir; taklit edilemez. F. Özdem bu gerçeğin farkına varamamıştır.

BU BİR TÜRKÇE, CEHALET, İNTİHÂL VE TERCÜME FÂCIASIDIR.

Kitap Tanıtımları:

Muhammed Kerîm Yusuf-i Cemalî, Zindegâni-i Şah İsmail-i Evvel (Bâ nigâreş ber hususiyât-ı cismî, ruhî, zovkî, ahlâkî, mezhebî ve revâbit-ı û bâ düvel-i haricî), (I. Şah İsmail'in Hayatı (Beden, Ruh, Zevk, Ahlâk, Din Bakımından Özelliklerinin Tasviri ve Yabancı Devletler İle İlişkileri), İntişarât-ı Muhteşem, Kâşan 1376 (1997), ISBN 964-91244-2-1.

Merhum Prof. Dr. Faruk Sümer, 1976 yılında basılan Safevî devletinin kuruluşuna dair yazdığı eserine "Safevî Devleti'nin kuruluşu İslam ve Türkiye tarihinde mühim bir hadisedir. Bu hadisenin en mühim neticesi, İslam âleminin merkezinde yeni bir âlemin meydana gelmiş olmasıdır. Başlıca vasfı Şiîlik olan ve İran'ı içine alan bu âlem, varlığını, bildiği gibi, zamanımıza kadar devam ettirmiştir. Anadolu Türklerin Safevî devletini kurmaları ve bu unsurun zor kullanılarak Şiîliği İran'ın rakipsiz bir mezhebî haline getirmesi bugüne kadar ilim âlemince lâyıkıyla anlaşılmamış bir konudur" ifadesi ile başlamakta, "Safevî devletinin milli bir İran devleti olduğu görüşünün artık ciddi ilim adamları arasında pek taraftarı kalmadığını" belirterek, "Safevî devleti tarihinin bizim için taşıdığı ehemmiyet, bilhassa devleti kuran ve geliştiren unsurun Anadolu olması ve bunlarla ilgili olarak kalabalık sayıda göçebe ve köylü Türk topluluklarının bu ülkeden İran'a göç etmeleridir" diyerek "devletin kurulduktan sonra da uzun zaman, bilhassa insan gücü bakımından Anadolu'dan beslendiği sonucuna" varmaktadır.

Kaynaklardaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere, Safevî devleti kurulmadan önce, Erdebil ahalisi de dahil olmak üzere, İran halkının büyük çoğunluğu Sünnî olduğu gibi, XV. yüzyıl ortalarına kadar tarikat da Sünnî inançlara sahip idi. Şah İsmail baskı ve şiddete başvurarak, Şiîliği İran'daki Sünnî ahaliye zorla kabul ettirmişti ki, eserde de buna sık sık vurgu yapılmaktadır.

17 bölümden meydana gelen eserin Önsöz'ünde, yazar Tebriz Üniversitesi'nde öğrenciliğinin son yıllarında merhum Nasrullah Felsefi'nin "Zindegâni-i Şah Abbas-ı Evvel" (I. Şah Abbas'ın Hayatı) adlı kitabını okuyup, bunun tesiri ile ileride aynı tarzda bir eser kaleme almayı düşündüğünü ve bunu bugün gerçekleştirdiğini dile getirmektedir.

Yazar, kaynakların genel olarak tanıtımı ile başlamakta (s. 23-46), Safvetu's-Safâ, Kitab-ı Diyarbekriyye, Âlem ârâ-yi Emini, Habibü's-Siyer, Selimnâme-i Bidlisi, Lubbu't-Tevârih, Cihanguşâ-yi Hakan, Cihanârâ, Mir'âtu'l-Edvâr, Tarih-i İlçî-i Nizamşah, Ahsenü't-Tevârih, Ravzatü's-Safeviyye, Âlemârâ-yi Şah İsmail, Âlemârâ-yi Abbâsî, Târih-i İnkılâb-ı İslâm, Târih-i Sultânî, Zubdetu't-Tevârih, Târih-i Râkum, Fevaid-i Safeviyye, Mearic el-Tevhîd gibi, tamamı Farsça 20 kaynak eser hakkında bilgi vermektedir.

1. Bölüm (s. 47-59) Şah İsmail'in hayatını konu edinmiş olup, doğumu, ailesi, Erdebil ve Lâhicân'daki hayatı (s. 50), Şerur savaşı ve tahta oturması, fizikî ve ruhi özellikleri (s. 52) anlatılmaktadır. Kaynaklar ve kendisini gören Venedikli tüccarların verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre o, orta boylu, kızıl saçlı, koyun gözü gibi gözlere sahipti. Bıyıklı, fakat sakalı yoktu. Sol elini kullanıyordu (s. 53). At üstünde vuruşmayı, kabağa ok atmayı ve içkiyi sever, kan dökmekten hoşlanırdı. Şiir ve edebiyata, musikiye meraklı idi (s. 55-56). Kılıç ve mızrak kullanmakta mahir, ata binmekte eşsizdi (s.139).

2. Bölüm (s. 61-94), Şah İsmail'in bilgi durumu ve ilmi konusuna tahsis edilmiş olup, faziletleri, şairliği (s. 62), şairlere alakası, Hatûfî, Fuzulî, Ümidî-i Razi, Baba Figanî-i Şirazi, Lisani-i Şirazi, Muhammed-i Nişaburî, Kadî Nurullah, Kadî Muhammed (Visalî) gibi çağdaşı veya sarayında bulunan şairler hakkında bilgi verilir. Burada onun küçüklüğünde dinî ilimler tahsil edip, Arapça ve Farsça öğrendiği, ana dili olan Türkçe'nin sarayın resmî dili olup, Türk dilini teşvik ettiği, Hatâî mahlası ile Şiirler yazdığı, bunların tahminen 10 bin beyt olduğu, destan şairi Firdevsî'ye karşı özel bir ilgisi olup, çocuklarının adlarını da (Tahmasb, Sam ve Behram) Şehname'deki kahramanlardan

seçtiği, Çaldıran savaşı sırasında askerlerini çoşturmak için İran-Turan savaşları ile ilgili kısımları seçtiği, bunun dışında Köroğlu destanları okuduğu (s. 68) kaydedilir.

3. Bölüm (s. 95-105), Şah İsmail'in lâtifeler ve hicivlere karşı tutumuna ayrılmış olup, onun bu gibi kimselere bazen maaş bağladığı, bazen ise saraydan kovduğu, zaman zaman edebi değeri olmayan basit şiirler ve medhiyeleri ödüllendirdiği (s. 97), mezheb taassubu ile Horasanlı şair Muzaffer'in önce diri diri derisinin yüzülmesini buyurduğu, fakat sonra onu bağışlayıp, hil'at kuşandırdığı (s. 98), saray şairlerinden olan Melik Hanî'nin gözden düşmesi sonucu Tebriz'de bacağından minareye asılarak öldürüldüğü (s. 99) belirtilir.

4. Bölüm (s. 103-105) devrin şair vezirlerine ayrılmıştır. Bunlar 3 kişi olup, Muhammed Hân Deylemî, Mirza Şah Hüseyin-i İsfahânî ve daha sonra Şah Tahmasb tarafından diri diri yakılan Hâce Celâleddin Muhammed-i Tebrizî idiler.

5. Bölüm (s. 107-111), Şah İsmail'in çağdaşı ve sarayında bulunan sanatkârlar, ulemâ ve bilim adamları başlığını taşımaktadır. Burada Mevlânâ Hüseyin Vâiz, Mevlânâ Nizam-ı Esterâbâdî, Emir Cemaleddin Muhammed-i Esterâbâdî, Şeyh Ali-i Müctehid, Emir Gıyaseddin Mansur, Şeyh Zeyneddin Cebel-i Âmilî, Mevlânâ Ebû'l-Hasan-ı Bâverî ve İlâhi-i Erdebilî gibi 8 tane Şii din adamı hakkında bilgi verilir.

6. Bölüm (s. 113-120), inançlarından dolayı Şah İsmail veya beglerinin gazabına uğramalarından İran'dan göç etmek zorunda kalan ulemâ ve şairlere aittir. Burada 3 kişiden, İbrahim-i Gülşenî, Fazlullah b. Ruzbehân ve Muslihiddin-i Lârî'nin durumlarından söz edilir.

7. Bölüm (s. 121-123), Şah İsmail'in sanat ve hattatlığa ilgisine dâir olup, Şah Mahmud-i Nişaburî, Mevlânâ Mir Ali ve Mevlânâ Sultan Ali'den kısaca bahsedilir.

8. Bölüm (s. 125-136), Şah İsmail ve hanedan mensuplarının nakkaşlık, nakkaşlar, hattatlar ile musiki ve musikişinaslara karşı olan alâkası ile ilgili olup, bu bölümde "İkinci Manî" olarak adlandırılan üstad Kemaleddin Bihzad ve Manî-i Şirazî'den bahsedildikten sonra, başlarında bürk, sırtlarında kaplan postu, sakalları tıraşlı, belleri kılıçlı, boyunlarında çöğürleri ile "ozanların" orduyu çoşturmak için çalıp, varsağı okudukları kaydediliyor (s. 132).

9. Bölüm (s. 137-175), Şah İsmail'in ahlaki özellikleri, huy ve karakteri ile ilgilidir. Bu bölümde onun birbirine zıt davranışları, cömertliği, acımasızlığı, mütevazı tavırları (s. 144), yiğitliği, cesareti, iyilikseverliği, devlet adamlığı (s. 150), din ve devlete ihanet edenlere karşı davranışı (s. 152), ayaklananlara karşı tavır, yol kesenler, hırsızlar, vurguncular ve ticaret erbabına karşı tutumu (s. 157) uzun uzun anlatılır ve bu konularda kaynaklardan çeşitli örnekler nakledilir. Değişik işkence, cezalandırma ve öldürme şekilleri verilir ve nihayet Şah'ın insan eti yiyen "çiy yiyen"lerinin dahi varlığı (s. 165) kaydedilir.

10. Bölüm (s. 177-188), Şah İsmail'in Safevî hanedanına bağlılık gösterenlere karşı sergilediği farklı davranışlara dâir olup, burada İsfahanlı vezir Mirza Şah Hüseyin, Necm-i Sâni lâkabı ile tanınan İsfahanlı Emir Yar Ahmed-i Hovzanî ve Şamlu Durmuş Han ile ilgili olaylar anlatılır.

11. Bölüm (s. 189-223), Şahlık ve akrabalık başlığını taşır. Burada Şah'ın anne tarafından akrabalarına ve hattâ kendi annesine karşı olumsuz tutumu, Ak Koyunlu hanedanı mensuplarını çoluk-çocuk demeden öldürtmesi, âsi kardeşi Süleyman Mirza ve diğerleri ile ilişkisi anlatılır. Bu vesile ile onun anne tarafından akrabalarına karşı kötü davranışı ile ilgili olarak, Venedikli tüccarın bir ifadesini de aktarır: "Neron'dan bu zamana ondan daha kan dökücü hükümdar gelmemiştir" (s. 190). Bu bölümde bundan sonra oğulları Tahmasb Mirza, Elkas Mirza, Sam Mirza, Rüstem Mirza, Behram Mirza, Sultan Hüseyin Mirza ile sayıları 15'i ve fakat adları bilinen kızları Perihan Hanım, Mihin Banu Hanım, Sultanım, Haneş Hanım, Hayrûnnisa Bigim hakkında bilgi verilir ve nihayet İtalyan tüccarlarına dayanarak savaşa katılan, ok atıp, kılıç kullanan kadınların varlığından (s. 214) söz edilir.

12. Bölüm (s. 225-236), Şah İsmail'in hanımlarına ayrılmıştır. Burada onun 3 hanımının, Behruze Hanım, Taclu (bu onun lākabı olmalı) Bigim ve Mehd-i Ulya (bu da lākabı olmalı, Şirvanşahlar ailesine mensup olan bu hanım ile Şah İsmail ölümünden 1 yıl önce evlenmiş idi)'nın adları sayılıp, onlar hakkında bilgi verilir. Bunlardan Behruze Hanım'ın Çaldıran'da Osmanlılara tutsak düşerek, bundan sonra evlendirilip Osmanlı ülkesinde kaldığı, Taclu Bigim'in ise tutsak düştükten sonra kúpelerini vermek suretiyle kurtulduğu, Şah İsmail'in ölümünün ardından uzun müddet, 15 yıl kadar Şah Tahmasb'ın yanında kaldıktan sonra, nihayet Fars'taki meşhur İstahr kalesine sürülüp, orada öldüğü (s. 229) belirtilir.

13. Bölüm (s. 237-250), Şah İsmail'in dinî siyaseti ve 12 İmam Şiîliği mezhebini İran'da yegâne resmî mezheb haline getirme hususundaki haşinliği başlığını taşır. Bu bölümde Şah İsmail'in mezheb ile ilgisi, İran'da taziye okuma yerlerinin yeniden faaliyete geçmesi, Pak imamlara karşı olan ilgi ve saygısı (s. 243), kendisinin dediğine göre, Hz. Ali'nin yardımı ile defalarca ölümden kurtulduğu, kendisinin geleceği vaad edilen zamanın imamı Mehdi olduğuna inandığı (s. 247), İran'da 12 İmam Şiîliğini kabul ettirme hususundaki gayreti (s. 249), Bağdad'da İmam Ebu Hanife'nin türbesine karşı davranışı, kabrini tahrip ettirmesi (s. 253), şair Camî ve İmam Fahr-i Razi'nin kabirlerinin tahribi ve kemiklerinin yakılması hususunda fermanı (s. 255), Allâme Devvânî ile ilişkisi (s. 256), din ve devlet muhaliflerinin ortadan kaldırılması hususunda ihmal göstermeyip, onların katillerini ödüllendirdiği (s. 258), şeriata yasakladığı şeylere karşı uygunsuz tutumu ve aldırmaşlığı (s. 260), siyasi emellerine erişebilmek için insanların saflığı ve ahmaklığından istifade ettiği ve pek çok gaybî ilham ve kerametinin mevcut olduğuna inandığı konuları ele alınır ve kaynaklardan nakillerde bulunulur.

Burada yazar, Şah İsmail ve yanındakilerin tutum ve davranışlarına bakarak, onların Allah ve peygamberine pek fazla itikatları olmayıp, şeriata uymadıkları (s. 238), Kızılbaşların Şah'ın kerametlerine haddinden fazla inanmış olup, Çaldıran yenilgisinden sonra Safevî devri müverrihlerinin, böyle bir yenilgiden dolayı Allah'a şükrettiklerini, zira böylelikle Kızılbaşların Şah'ın da bir insan olduğunu, hata yapabileceğini anladıklarını ve kabullendiklerini (s. 239) kaydeder. Safevî devri müverrihlerinin birçoğu ve hattâ Şah'ı görmüş olan Venedikli tüccarların ifadesine göre, halkın Şah'a olan inançları o dereceyi bulmuş idi ki, durum imamlara niyabeti geçmiş, onu yeryüzünde "Zillullah" ve hatta "Allah" olarak görmeye başlayıp, İran'da "Allah" sözü unutulup, yerini "İsmail" sözü almıştı (s. 247). Burada kaynaklarda bununla ilgili nakiller yapılır.

Eserde Sünnilere karşı uygulanan baskı, şiddet ve katliamlar ile ilgili çeşitli örnekler verilir. Bunlardan, devrin tanınmış ulemâsından Devvânî'nin sonunda Şiîliği kabulü ile ilgili anlatılanlar oldukça ilgi çekicidir (s. 258). Şah'ın şeriata yasakladığı şeylere karşı tutumu ve yaşayışı ile ilgili verilen örnekler ise oldukça olumsuzdur (s. 260 v.dv.).

Aslında devrin kaynaklarından anlaşılacağı üzere, Şah'ın zıt karakterli, çelişki dolu bir şahsiyet olduğu belirtilerek (s. 263), onun daha erken yaşlarda nücûm ilmi, falcılık ve sihir ile meşgul olduğu, saf halkı cezp etmek için bunları kullandığı belirtilir ve bu arada onun kerametleri ve mucizeleri de sayılır (s. 276 v.dv.).

14. Bölüm (s. 281-301), Şah'ın zevk ve eğlencelerine dâirdir. Bu bölümde onun şehirlerin süslenmesi ve düzenlenen eğlencelere katılmaktan hoşlandığı (s. 280), çevgân oynamak ve kabağa ok atma müsabakalarına katıldığı (s. 282), sürek avları düzenlediği (s. 283), 8 çeşit ava gittiği (sürek avı, balık avı, domuz avı, kaplan avı, arslan avı, panzehirli hayvan avı, bildircin avı, yabanî at avı) (s. 284-294), Çaldıran'dan sonra kendini içki ve eğlenceye verdiği (s. 294) ve nihayet yemeden içmeden kesilip, devamlı gece-gündüz içki içip, alkolik olması ve karaciğerinin iflası sonucu hastalanıp, 19 Recep 930 (23 Mayıs 1524) Pazartesi günü Erdebil'den Ucan yaylağına giderken, Sayın Gediği denilen yerde ölüp, ayın 21'inde Çarşamba günü kendi adını taşıyan kümbede gömüldüğü (s. 296 v.dv.) anlatılır ve ölümü dolayısı ile düşülen tarihler verilir.

Esasen Çaldıran yenilgisi devamlı zaferden zafere koşmuş olan Safevî Şah'ında derin bir ruhi çöküntü yaratmıştı. Hoca Sadeddin'in naklettiğine göre, onun, uğradığı yenilginin üzüntüsüne, dedesi Ak Koyunlu Uzun Hasan Beg'den daha uzun bir zaman dayanması Kanunî Süleyman, Vezir İbrahim Paşa ve tarihçi Hoca Sadeddin'in babası Hasan Can arasında yapılan bir sohbet toplantısında da dile getirilmiş, bu husus, onun kendisini tamamen içkiye vermiş olması ile izah edilmişti. Onun yenilgisinden sonra, dedesine kıyasla daha fazla yaşaması muhakkak ki genç olması ile ilgilidir. Zira Hasan Beg (öl. 1478) Otlukbeli'nde yenildiğinde 50, Şah İsmail (öl. 1524) Çaldıran'da yenildiğinde 27 yaşında bulunuyordu.

15. Bölüm (s. 303-307), Şah İsmail'in yabancı devletler ile münasebetleri başlığını taşımakla birlikte, burada daha önceki, özellikle Moğollar devrindeki ilişkilerden özet olarak söz edilir.

16. Bölüm (s. 309-315), İran'ın Safevî devletinin kurulmasından önce Avrupa devletleri ile ilişkilerinin başlaması ile ilgili olup, Kara Koyunlu ve Ak Koyunlular devrinde İran (s. 303), Kara Koyunlu ve Ak Koyunluların Avrupa ile münasebetleri (s. 310), Despina Hatun ile Hasan Beg'in evliliğinin Venedikliler açısından önemi (s. 311), Hasan Beg ile Despina Hatun'un siyasi evlilikleri (s. 312) gibi konulara temas edilir ve bu devirde İran'ın Osmanlılar dışında diğer devletler ile iyi ilişkiler içinde olduğu vurgulanır.

17. Bölüm (s. 317-343), Şah İsmail'in yabancı devletler ile siyasi ve iktisadi münasebetlerine ayrılmıştır. Bu bölümde İran'ın Venedik, Portekiz ve İspanya ile münasebetleri (s. 317), Albukerk'in Hürmüz adasına saldırması (s. 318), Özbekler ile münasebet ve Şeybek Han'ın ortadan kaldırılması (s. 321), Şah İsmail'in, Sultan Hüseyin Baykara ve Timurlu Babür ile münasebeti (s. 323), Şah İsmail'in II. Bayezid ile münasebeti (s. 327), İran ile Osmanlı devleti arasında ihtilafın başlamasının sebepleri (s. 330), Sultan Selim'in tahta oturması, İran ve Osmanlı devletleri arasında ihtilafın büyümesi (s. 331), savaş ve yenilgi (s. 335), savaştan sonrası, Mısır Memlûkleri ve diğer Avrupa devletlerini Osmanlı devleti aleyhine kışkırtma teşebbüsleri (s. 336) gibi konular ele alınmıştır. Ancak bu son olaylar oldukça kısa geçmiştir.

Burada şu hususa da dikkat çekmek gerekir: Osmanlı Sultanı Selim'in İran seferine çıkmadan önce tehlikeli görüp, tespit ettirdiği 40 bin Kızılbaştan bir kısmını öldürüp, bir kısmını da hapsedirdiğine dair Osmanlı tarihçilerinin kayıtlarının abartılı olduğu muhakkaktır. O yıllardaki nüfus durumu göz önüne alındığında, bu kadar çok sayıda insanın öldürülmesi ve hapsedilmesinin mümkün olmayacağı açıktır. Resmî arşiv belgelerinden de görüleceği gibi, Safevîler ile münasebeti sâbit olanlar çeşitli suçlamalar ile öldürülüyor, hapsediliyor veya sürgüne gönderiliyorlardı.

Eserin sonunda bibliyografya verilmiş olup (s. 345-354), yazma ve basılı birinci elden kaynaklar, ikinci dereceden Farsça eserler ile İngilizce, Fransızca, İstanbul Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi ile yazılmış eserler ayrı ayrı gösterilmiştir. Ancak bibliyografyanın çok eksik olduğunu söylemeliyiz. Türkiye'de basılmış eser olarak sâdece Feridun Beg Münşeati ile Fuzûlî'nin Farsça Divanı (H. Mazıoğlu, Ankara 1962) göze çarpmaktadır. Diğer araştırmalar ve Osmanlı kaynaklarına hiç yer verilmediği gibi, Farsça'ya çevrilen Faruk Sümer (Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü) ile İ. H. Uzunçarşılı (Osmanlı Tarihi)'nin eserleri dahi kullanılmamıştır. Osmanlı kaynakları ve Türkiye'de yapılan araştırmaların kullanılmaması büyük bir eksikliklerdir.

Buna rağmen kaynaklardaki bilgileri toplayıp, çeşitli yönleri ile Şah İsmail'i tarafsız bir gözle ele alan eser, yararlı ve değerli bir araştırmadır.

PROF. DR. İSMAİL AKA

Daniel PANZAC, *La Marine Ottoman: De l'apogée à la chute de l'Empire (1572-1923)*, CNRS Éditions, Paris 2009, 537 pages. Osmanlı Denizciliği: İmparatorluğun Zirvesinden [Doruk Noktasından] Çöküşüne [Yıkılışına] (1572-1923), CNRS Éditions, Paris 2009, 537 s.

Daniel Panzac, edebiyat doktoru, üniversite profesörü (agrégé de l'Université) unvanlarına sahip bir bilim adamı olup, Fransa'da CNRS'te uzun yıllar araştırma müdürlüğü görevini yerine getirmiş, şu anda emekli olan bir Osmanlı İmparatorluğu tarihçisidir.

Yıllarca, Türk Tarihi konusunda önemli araştırmalara sahip Robert Mantran'ın çalışmalarını sürdürdüğü kurum olan Fransa'nın Aix-en-Provence'deki "**Institut des Recherches et d'Études sur le Monde Arabe et Musulmane**" adlı kuruluşta çalışmalarını sürdürmüştü ve buradan emekli olmuştur.

Kendisi derin tecrübesiyle Osmanlılar dönemi için çok sayıda önemli eserler vererek, Türk tarihi araştırmalarına önemli katkılar sağlamıştır. Hatta bu eserlerden biri, Türkçe'ye çok değerli meslektaşımız, genç yaşta hayatını kaybeden Prof. Dr. Serap Yılmaz tarafından "*Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba*" adıyla kazandırılmıştır.¹ Fransızca olarak Türkiye'de ISIS Yayınevi tarafından yayınlanmış "*XVIII.-XIX. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Nüfus ve Sağlık*"² ve "*XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ticaret ve Denizcilik*"³ konulu eserleri de vardır.

Panzac'ın ayrıca, yine Fransızcadan henüz dilimize çevrilmemiş Türk tarihini yakından ilgilendiren "*Berberi Korsanlar: Bir Kahramanlığın (Destan'ın) Sonu (1800-1820)*"⁴ ve "*Deniz Kervanı: Akdeniz'de Avrupalı Gemiciler ve Osmanlı Tüccarları (1680-1830)*"⁵ gibi başka çalışmaları da dikkat çekmektedir.

O, olaylar ve olgulara, Osmanlı Devleti, denizci devletler, ada devletleri, Avrupa ülkeleri, Rusya ve Ortadoğu ülkeleri penceresinden, bir araştırmacı gözüyle bakmış, olaylar ve olgularda denizin yerini ve işlevini irdelemiştir. Yazarın incelediğimiz ve burada tanıtımını yapacağımız söz konusu eserini, bu gözle değerlendirmek, isabetli görünmektedir.

Yazar, söz konusu olan eserini, Michel Mollat ve Türk tarihinin Osmanlı dönemi için önemli çalışmalar yapmış ve bu alanda çeşitli eserler ve makaleler vererek kıymetli katkılarda bulunmuş, aynı zamanda Türkiye'de önemli tarihçilerin yetişmesine de katkı sağlamış⁶ 1999 Eylülü sonlarında

¹ Bkz. Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, Çeviren: Serap Yılmaz, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ekim 1997, XII+323 s.

² Bkz. Daniel Panzac, *Population et Santé dans l'Empire Ottoman (XVIIIe-XIXe siècles)*, Les Éditions ISIS, Analecta ISISIANA XXI, Première impression, İstanbul 1996, VI+213 pages.

³ Bkz. Daniel Panzac, *Commerce et Navigation dans l'Empire Ottoman au XVIIIe siècle*, Les Éditions ISIS, Analecta ISISIANA XXII, Première impression, İstanbul 1996, VIII+218 pages.

⁴ Bkz. Daniel Panzac, *Les corsaires barbaresques: La fin d'une époque (1800-1820)*, CNRS Éditions: Méditerranée, Paris 1999, 313 pages.

⁵ Bkz. Daniel Panzac, *La Caravane maritime: Marins européens et marchands ottomans en Méditerranée (1680-1830)*, CNRS Éditions, Paris 2004, 231 pages.

⁶ Örneğin, Türk Tarihi'nin yakınçağ ve T.C.Tarihi uzmanlarından Prof. Dr. Bayram Kodaman, Robert Mantran'ın doktora öğrencilerinden biridir. "[Bayram Kodaman,] Fransa'da Grenoble şehrinde on iki aylık bir dil eğitiminden sonra, güneyde bulunan Aix-en-Provence'deki Aix-Marseille Üniversitesi Edebiyat Fakültesi (Faculté des Lettres et Sciences Humaines)'nde doktora programına kaydolmuştur. (Ekim 1968). Doktora tezini Türk tarihi sahasında tanınmış olan Prof. Dr. Robert Mantran danışmanlığı altında yürütmüştür. Doktora tez çalışması olarak, "*Les Ambassades de Moustapha Rechid Pacha à Paris (Mustafa Reşid Paşa'nın Paris Elçilikleri)*"ni almıştır. 28 Ekim 1971'de tezini başarı ile tamamlamış, 5 Kasım 1971'de yurda dönmüştür." [bkz. İbrahim GÜLER, «Prof. Dr. Bayram Kodaman'ın Biyografisi», *Doğumunun 50. ve Hizmetininin 10. Yılında Prof. Dr. Bayram Kodaman'a*

Aix-en-Provence'ten acil bir durum nedeniyle Türkiye'ye dönmek üzere olduğum sırada vefat etmiş olduğunu öğrendiğim değerli Osmanlı tarihçisi Robert Mantran'a ithaf etmiştir.

Eser, bu ithaf durumuna dair kısa notlar (bkz. s. 5) ile başlamaktadır. Takip eden kısımda, Türkçe alfabe konusunda not düşülerek, Türkçedeki bazı harflerin sesleri ve telaffuzlarının Fransızcadaki ses ve yazı olarak karşılıklarına yer verilmiştir (bkz. s. 6). Bunun ardından Önsöz (bkz. s. 7-10) ve sonra da Giriş kısmı (bkz. s. 11-14) gelmektedir.

Eser, belirttiğim bu kısımlar ile *Sonuç* (bkz. s. 499-500), bir orta dengelem (*blanço*) (bkz. s. 501-504), *kaynaklar* (bkz. s. 505-521), *Haritalar* (bkz. s. 523-526), *Fotoğraflar*, *Fotoğraflar Listesi* (bkz. s. 527-528) ve *içindekiler* (bkz. s. 529-537) kısımları hariç, toplam 11 ana bölümden (bkz. s. 15-497) meydana gelmektedir.

Kitabın arka kapağındaki tanıtım yazısında, "Osmanlı Bahriyesi"nin nasıl irdelendiğini ortaya koyan temel düşünceler yer almaktadır. Bunlar, yazarın engin birikimiyle konuya ve konuyla ilgili meselelere nasıl baktığını, bunları sorgulama biçimini ve uyguladığı yöntemi ortaya koymaktadır. Bu nedenle, söz konusu düşünceleri burada sunmak yararlı olacaktır. Bu düşünceler:

«Cezayir'den Azak'a Selanik'ten Yemen'e imparatorluğun, bütünlüğünü ve birliğini muhafaza etmek, Başkent İstanbul'u korumak, isyancı eyaletlere boyun eğdirmek, Venedik Cumhuriyeti'ne karşı savaşmak, sonra Rusların karşısına çıkmak, bunların hepsi, üç buçuk [3,5] asır boyunca, Osmanlı Denizciliği'nin işleriydi.

1571'deki ağır İnebahtı başarısızlığının sonrasında, yeniden yapılanma, modernleşmeyi zorunlu kılıyor, "kadırga"dan "gemi"ye sonra "vapur"a ve sonunda da "zırhlı gemiler"e geçiliyordu.

Gittikçe Batı'ya bağımlılık, onu Almanya'nın plânına ve üzücü 1918 akabetine düşmekle sonuçlandırıyordu.

Karadeniz, Ege Denizi, Kızıl Deniz'de birleşen gemiler, kazanmaktan daha çok sıklıkla kaybedilmiş savaşların büyük gürültüsü, tersanelerin hızlı faaliyetleri, bitmiş sonra dönülmüş anlaşmalar, sarıklı denizciler ve Berberilerin yardımları, Batılı mühendis ve subaylar, Osmanlı denizciliğinin çoğu kez acıklı ve renklendirilmiş sulu boya duvar resimleri gibi birbiri ardınca görülür.» şeklindedir.⁷

Birinci bölümde (bkz. s. 15-54) yazar, "İnebahtı Yenilgisinin (1571-1574) Ardından, [Osmanlı] Donanması'nın Yeniden Oluşturulması" konusunu ele almaktadır. Bu çerçevede sırayla, Osmanlı donanma(filo)sından, Sadrazam ve Kaptan Paşa'nın işlevlerinden, gemilerden, gemilerin gövdelerinin inşasından, kürek, halat ve yelkenler ile madenî malzemelerinden ve donanımlarından söz etmektedir. Ayrıca, donanma adamlarından, denizciler (tayfalar), kürekçiler, gemilere bindirilmiş askerlerden bahsetmektedir. Bunlarla birlikte çıkarıcı tutumlar (ilgili tepkiler), devletin sorumluları ve görevlileri, el koymalar bu bölümde irdelenen diğer konular arasında bulunmaktadır. Birinci bölümün son kısmında ise, 1572-1574'teki İnebahtı yenilgisinin öcünü almak için yapılan deniz savaşları ile 1572'de [yani (Osmanlı) donanmanın] savaşa uyarlanması konusu tartışılmaktadır. 1574'te Tunus'un yeniden fethedilmesi de bu kısımda işlenmektedir.

"Tunus'un Yeniden Fethinden Girit Hücumuna (1574-1645): Adamlar ve Kurumlar" başlıklı İkinci bölüme (bkz. s. 55-94) gelince, yazarın bu bölümde ele aldığı konular arasında, Osmanlı denizciliğinin temeli olarak Kaptan Paşa ve imparatorluk tersanesi (Tersane-i Âmire), gemi

Armağan, Yayın Hazırlayan: Mehmet Ali Ünal, Samsun 1993, s. 5; Ali BULGURLU, «Prof. Dr. Bayram Kodaman'ın Biyografisi», *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Prof. Dr. Bayram Kodaman'a *Armağan Özel Sayısı*, Isparta 2010, s. 4.]

⁷ Bkz. Kitabın arka kapak yüzü yazısı.

inşa faaliyetleri, çalışanlar (görevliler, personel), kadirgalar ve diğer tip gemiler, onların donanımları, kürekçiler, savaşçılar bulunmaktadır. Ege Denizi'nin kuzeyi ile Doğu Akdeniz'in güneyindeki Osmanlı eyaletlerinin filoları (deniz güçleri), Danube'nin⁸ küçük filoları (les flottilles)⁹, Osmanlı filosunun inşası, bakımı, donanımı, silahlandırılması işinin maliyeti, Karadeniz, Kızıl Deniz ve Akdeniz'deki Osmanlı ticarî denizciligi, ayak direyen (huysuz) fakat sadık Berberi eyaletlerin gemileri ve adamlarından oluşan zorunlu deniz gücü yardımları (bkz. s. 86-94) da bu bölümde irdelenmektedir.

Üçüncü bölümde (bkz. s. 95-140) yazar, yine aynı dönemde, bu kez, "Tunus'un Yeniden Fethinden Girit Hücumuna (1574-1645): Sevkiyatlar ve Savaşlar" konusunu işlemektedir. Sevkiyatlar ve savaşlar kapsamında, korsanlık ve korsanlardan, Türkler, Arnavutlar, Uskoklar (Uscoques), Kazak Zaporoglar (Zaporogues)'ın durumundan söz etmektedir. Ayrıca, bu dönemdeki (Osmanlı) imparatorluk donanmasından, donanmanın Akdeniz'deki savaş merkezinden, Karadeniz'de bozulmuş (altüst olmuş) bir Osmanlı idaresinden bahsetmektedir. [Bunlardan başka] Hıristiyanların korsanlığından, kara baskınlarından (çapullarından, yağmalarından), aldıkları (Müslüman) tutsaklardan ve Osmanlı esirlerinin para verilerek geri satın alınmasından söz etmektedir. Bunun karşısında Osmanlı korsanlığı da yazarın tartıştığı konular arasında bulunmaktadır. Bu anlamda onun tarafından Osmanlı kara akınları (baskınları), Berberilerin deniz korsanlığı, ele geçirilmiş gemiler, Mağrip'teki [Hıristiyan] tutsaklar, bu tutsakların ne kadar olduğu, Hıristiyan(tutsak)ların para verilerek geri alınmaları işlenmektedir.

Eserin dördüncü bölümünde (bkz. s. 141-182), "1645-1701'de Osmanlı bahriyesindeki değişim ve Ege denizindeki uygulamalar" a yer verilmektedir. Bu bölümde yazar, bu kez, 1645-1669 arasında 24 yıl gibi uzun bir süreyi içeren Girit Savaşı'nı işlemektedir. Bu kapsamda 1644-1645'te savaşın başlamasından ve savaşın sürekliliğinden, savaş sırasındaki askeri donanmalardan, merkezî filolar ile yardımcı filolardan, [savaşta] Venedik'in yerinden ve] Osmanlı imparatorluğunun askerlerinden (çalışanlarından), [savaş gemilerinin koruduğu yük gemilerinden veya erzak, cephane ve taşıt] konvoy(kafile)larından, savaş[ın] merhalelerinden söz etmektedir. Ayrıca, 1646-1660'taki Venedik'in Çanakale ablukasından, 1661-1669'daki Girit üzerinde geri çekilme[faaliyetin]den, 1661 seferi ve savaşın 1669'da gerçekleşen sonundan bahsetmektedir.

Bunların dışında, "kadirga"dan "vazo (vaisseau)" adlı gemiye, Donanma'daki değişim, savaş dersleri, savaş "gemisi (vaisseau)" gibi konulara değinmektedir. Akdeniz'deki gemi(vaisseau)ler kapsamında Venedik Cumhuriyeti'ninkilerden, savaş ve 1669-1684'teki barış yıllarından, Osmanlı imparatorluğu'nun Akdeniz'deki gemilerinden, savaş yılları ve iki savaş arası gibi hususlardan söz etmektedir. Bunlarla birlikte, Birinci Mora Savaşı ve 1684-1699'da [Osmanlı] bahriye[si]nin başarılı değişimi, Akdeniz'deki mücadele, geçici bir çözüm olan deniz kervanı, Avrupa merkezindeki Danube[nehir] üzerinde gerçekleşen savaş, Karadeniz'deki mücadeleler ve yeni Osmanlı denizciligi (bahriyesi) konularını da burada irdelemektedir.

Eserin "1701-1774'te Yeniden Yapılandırılmış Fakat Zayıf Bir İdare" başlıklı beşinci bölümünde (bkz. s. 183-212) ise yazar tarafından, Osmanlı İmparatorluğu'nun denizciliğinin yeniden oluşturulması, Karadeniz'de 1710-1711'de gerçekleşen Osmanlı-Rus mücadelesi, 1714-1718'deki ikinci Mora Savaşı ve 1736-1739'daki ikinci Rus teşebbüsü üzerinde durulmaktadır.

Aynı bölümün "XVIII. Yüzyılın Ortalarında Osmanlı Donanması" adlı kısmında da, üç köprülü, iki köprülü ve yelkenli gemilerden oluşan büyük deniz filosu ile heybetli bir filodan, şahşilemiş gemilerden ve denizci adamlardan, yardımcı filodan ve barış zamanında deniz faaliyetlerinden söz

⁸ Avrupa'nın merkez bölgesindeki nehir.

⁹ Küçük gemilerin toplanmasından oluşmuş donanmacık [gemi birliği]. (bkz. HACHETTE, *Le Dictionnaire Français, 60000 mots*, Edition n° 1, Imprimerie Hérissey, 1989, s. 676.)

edilmektedir. Bölümün son kısmında ise, Türk tarihinin çok acıklı ve önemli bir evresini teşkil eden 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı incelenmektedir. Bu kapsamda Rus planı, Çeşme Savaşı ve son çarpışmalar konuları tartışılmaktadır.

Altıncı bölüm, "1775-1812'de Nizam-ı Cedid Boyunca [Osmanlı] Bahriyesi [denizciliği] Yenilenmesi" adlı konuya ayrılmıştır. (bkz. s. 213-265). Bu bölümün ilk kısmında, "*Nizam-ı Cedid'in Uygulamaya Konulması*", [bunun için] uygun amiller; sultan taraftarları, kaptan paşalar, Fransalı ve İsveçli yabancı yardımcıları, 1780'deki Osmanlı filosu: Bahriye merkezlerinin durumu ele alınmaktadır. İkinci kısmında ise, "*Modernleştirilmiş bir bahriye*"den söz edilmektedir. Bu kısımda, donanma inşasının Avrupalılaştırılması, İstanbul Tersanesi'nin düzenlenmesi, bir öncü yenilik olarak Denizcilik Okulu, filonun elemanları (takımı, donanımı); denizciler (tayfalar), görevliler (subaylar) tartışılmaktadır. Bununla birlikte, 1804-1805'deki yeni idari düzenlemeler ve heybetli bir savaş filosundan bahsedilmektedir. Bölümün üçüncü kısmında da, "*Modern bir filo: hareketli bir yapı*", önemli Bahriye elemanları, gemilerin isimlendirilmesi, ihtiyaç duyulan adamlar incelenmektedir. Bölümün son kısmında ise, yenilik veya yenileşme tecrübelerinin uygulamaya konulması sorgulanmaktadır. Bu çerçevede, 1787-1791'deki Osmanlı-Rus savaşı, (bu) savaşa (doğru) gidiş, savaşı hazırlayan etkenler ile güçler ve taktikler karşı karşıya, askeri harekâtlar (operasyonlar) ile savaşın sonucu konuları tartışılmaktadır. Ayrıca, 1798-1805'teki ittifakın yön değiştirmesinden, 1806-1812'de Rusya ve İngiltere'ye karşı savaşa dönülmesinden bahsedilmektedir.

Yedinci bölümde, "1812-1841'lerde Osmanlı İmparatorluğu'nun Birliğinin Tehlikede Olması" konusuna yer verilmektedir. (bkz. s. 267-316). Bu konu, Türk tarihçilerinden bazıları tarafından inceleme kapsamına alınmış ve yapılan çalışmalar sonucunda bazı eserler de ortaya konmuştur. Ancak bu çalışmaların Osmanlı Devleti'nin siyasi birliğinin bozulması, devletin dağılması ve bitiş sürecini bir bütün halinde içermediği, inceledikleri devreleri de sadece siyasi açıdan, değerlendirdikleri, Osmanlı Bahriyesi'nin durumu açısından olayları irdelemedikleri görülmüştür¹⁰. Panzac'ın eseri, onların bıraktığı bu boşluğu doldurmak yönünden önemlidir.

Eserin yedinci bölümünün birinci kısmında, "1821-1830'daki Yunan Bağımsızlık Savaşı"ndan söz edilmektedir. Bu ilk kısımda, 1821-1824'te Yunan isyanı: Ege Denizinde Yunanlılar ve Türkler irdelenmektedir. Mısır'ın 1824-1827'de kararlı takviyesi, Avrupa'nın 1826-1830'daki arabulucu siyaseti (diplomasisi), 1827'deki Navarin savaşı ve sonuçları aynı kısımda ele alınmaktadır.

Bölümün ikinci kısmında ise, "bir zorunluluk olarak [Osmanlı] Bahriye[si]'nin yeniden inşası" meselesi tartışılmaktadır. Bu çerçevede, Osmanlı Bahriyesi personeli (görevlisi) alanında yenilikler ile Bahriye'nin maliyeti, donanma (filo), donanmanın inşası, yabancı yardımcıları, Osmanlıların birinci vapuru gibi konular işlenmektedir.

Bölümün üçüncü kısmına gelince, bu kısım, "1831-1841'de Mısır'ın Özgürleşmesi: Zafer'den Başarısızlığa" adlı konuya ayrılmaktadır. Mısır deniz gücü içerisinde İskenderiye Tersanesi ile Mısır'ın yeni filosu bu kısımda incelenen konular arasındadır. Ayrıca, bu kısımda, Mısır'ın Mehmet Ali Paşa dönemindeki yayılması, 1831-1833'teki Mısır bunalımı, Osmanlı bir iç meselesi, Avrupa'nın

¹⁰ Örneğin, Yusuf Akçura'nın eseri, bu konuyla ilgili yayınlanmış önemli bir çalışmadır. Her ne kadar Osmanlı Devleti'nin siyasi birliğinin bozulması ve dağılması süreci ve bu sürecin göstergeleri, bu Türk tarihçisi tarafından ayrıntılı bir şekilde ele alınmışsa da, onun eseri sadece Kırm'ın Osmanlı ülkesinden kopmasından Kabakçı Mustafa ayaklanması ve III. Selim'in tahttan indirilmesine kadar olan evreyi kapsamaktadır [bkz. Yusuf Akçura, *Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri (XVIII. ve XIX. Asırlarda)*, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 1985.]. Bundan sonraki hadiseler, Akçura'nın bu eserinde irdelenmemektedir. Bu nedenle de, Osmanlı Devleti'nin çöküş sürecinin izahı, derli toplu olmak yönünden, eksik kalmaktadır.

Halbuki Panzac'ın eseri, bu Türk tarihçisinin incelemediği yerden itibaren hadiseleri, yani III. Selim'in tahttan indirilmesinden sonraki süreçleri de, denizcilik faaliyetleri çerçevesinde, siyasi olaylara da bir bakış sergilemek suretiyle, bize bir değerlendirme olanağı vermektedir.

arabuluculuğu (aracılığı) da irdelenmektedir. Bunlardan başka Mısır'ın geri çekilmesi ile 1839-1841'li yıllar arasında gerçekleşen hadiseler de tartışılmakta, bu çerçevede büyük siyasi çaba ve oyunlar, Abdülmecid dönemindeki açık bunalım, Avrupa'nın Osmanlı Sultanı ve Mehmet Ali Paşa arasındaki yeni arabuluculuğu incelenmektedir.

Sayın Panzac'ın eserinin sekizinci bölümü ise, "Bahriye'de Değişim (Başkalaşım): 1842-1878'deki Tanzimat Dönemi Bahriye'si" konusuna ayrılmış bulunmaktadır. (bkz. s. 317-371). Bölümün, "Çanak Şeklindeki Gemilerden (vaisseaux) Zırhlı Gemilere (cuirassé)" başlıklı ilk kısmında, 1842-1861'de yelkenli gemilerin çöküşü (azaltılması) ve makineli vapurların olağanüstü yükselişi ele alınmaktadır. Yelkenli gemilerin ayak diremesi, çarklıların doğuşu (başlaması), pervanelilerin görülmesi (sunulması) aynı kısmın konularındandır. Aynı kısımda, 1853-1856'daki Kırım savaşı dönemi de irdelenmektedir. Bu çerçevede, olaylar zinciri, savaş ve Paris Kongresi tartışılmaktadır. Bunlarla birlikte denize yayılmış bir kara savaşıdan, bu anlamdaki Sinop Türk-Rus deniz savaşından, bu savaş sonunda İngiliz-Fransız donanmasının Karadeniz'de Rus donanmasına karşı faaliyete geçerek Rus donanmasını Sivastopol'den çıkamayacak duruma getirmesinden söz edilmektedir. Ayrıca dönemin yeni bir savaş gemisi türüne de dikkat çekilmektedir.

Sekizinci bölümün ikinci kısmında ise, "1861-1876 Yıllarındaki Yeni Osmanlı Donanması" incelenmektedir. Bu başlık altında, *Tersane, gemiler*: zırhlı gemiler, pervaneli tahta gemiler, vapurlu taşıyıcılar, son yelkenliler; *personel değişimi*: sayıları, asker alımları (yazımları), ücretler, *Denizcilik Okulu*: İngiliz etisi; bir donanmanın mali değeri; *ihtiyaçlar*: gemiler, personel, tersane; *imkânlar* (vasıtalar, yollar) tartışılmaktadır.

Bölümün üçüncü ve son kısmında da, deniz kuvvetleri tatbikatı irdelenmektedir. 1866-1868'deki Girit Bloğu (kitesi, yığını), Kızıldeniz'in denetimi, Rusya ile 1877-1878'deki savaş (93 Harbi) ele alınmaktadır.

Eserin dokuzuncu bölümü, "II. Abdülhamid (Dönemi) Bahriyesi ve 1878-1897'deki Milli Eğitim" konusuna ayrılmıştır. (bkz. s. 373-409). Bölümün "1878-1886'da Yeni Bir Eğilim (Yönelim)" adlı ilk kısmında, zarara uğramış (yara almış) askeri bir kurum ile Genç Okul, bu bağlamda düşünceler, vasıtalar: torpiller¹¹ ve torpidolar¹² konusu tartışılmaktadır. Ayrıca Türk deniz savunma kabiliyetinden söz edilmektedir.

Bölümün "1887-1899'da Tersane'nin yeniden çevrenmesi (yapılandırılması)" adlı ikinci kısmında, bahriye (donanma), maliye (hazine=maddi kaynaklar) ve İstanbul Tersanesi'nin faaliyetlerine yer verilmektedir. "1890'da Osmanlı Bahriyesi (Donanması)" başlıklı üçüncü kısmında ise, donanma personeli, bu kapsamda askerler ve sivil memurlar incelenmektedir. Bununla birlikte donanmanın idari düzeni, merkezi idare (yönetim), eyalet kurumları ve yöneticileri irdelenmektedir. Bunlardan başka [Donanma'da] eğitim, Denizcilik Okulu tartışılmaktadır. Sayı bakımından gelişmeler ve gitgide artan farklılıklar veya değişiklikler de ele alınan konulardandır.

Bölümün "[Osmanlı Donanması'nın] dünyadakilerle karşılaştırılması" adlı son kısmında da, 1889-1890'da Ertuğrul Kol Gemisi'nin acıklı durumu, 1894-1895'de Fransa Donanması'nda "Türk yetişmeler (stajyerler)" ve 1887'deki Türk-Yunan Savaşı'nın yarattığı düş kırıklığı işlenmektedir.

Onuncu Bölüme gelince (bkz. s. 411-463), burada, "Avrupa Dönüşümsüzlüğü (L'incontournable Europe)" tartışılmaktadır. Bölümün "Yeni asır, yeni gemiler (donanmalar)" başlıklı ilk kısmında, deniz

¹¹ *Torpil*, kelime anlamı olarak sözlükte, engellemeler, kundaklamalar, baltalamalar şeklinde belirtilmektedir. Ancak bu deyim, Deniz Silahlı Kuvvetleri'nde, su içerisinde bağlı duran veya kendi ağırlığı ile duran bir silah anlamındadır. *Mayın* örneği olarak da bilinmektedir.

¹² *Torpidolar*, Deniz Silahlı Kuvvetleri'nde, kendi enerjisi ile belli bir menzile kadar ulaşıp orada çarptığı yeri tahrip eden deniz silahlarıdır. Onlara "deniz füzesi" de denebilir.

savaşlarında önemli bir yeri olan torpidolar savaşı konusu ele alınmaktadır ve hafif *kravazör*, 305 mm'lik on topu bulunan *zırhlı gemi (drefnot)*, *denizaltı* gibi yeni donanma gemisi türleri irdelenmektedir. “*Yeni asır ve yeni [gemi] müteahhüleri (üreticileri)*” başlıklı ikinci kısımda ise, Schneider veya güvenliğin sağlanması kapsamında, kumanda şartları, yapım (inşa) ve mal teslimi konuları işlenmektedir. Ayrıca, Ansaldo veya farklı itiraz (tartışma) konusu etrafında eski gemilerin yeniden yapılandırılması, güçlendirilmesi, İstanbul'daki Tersane'de görev alan İtalyanlar ve *kravazörün* bölümü (tefriki, açılımı) incelenmektedir.

Onuncu bölümün “1908-1914'te İstanbul'da İngiliz Amiraller” konulu üçüncü kısımda da, dönemdeki zor şartlara, İngilizlerde donanma yeniliklerine değinilmektedir. İngiliz amiraller, Osmanlı Büyük Amirallığı (Deniz Kuvvetleri Komutanlığı), Cemal Paşa ve “Osmanlı Donanması”, askeri ve siyasî terfiler ve hareketlilikler (carrière), işde (faaliyette, eserde) İngilizler, İngiliz Donanması'ndaki Türk yetişmenler (yetişçiler = stajyerler de değinilen konular arasında bulunmaktadır. Bunlarla birlikte, devletler arasında silahlanma yarışı ile bu çerçevede savaş gemilerinin edinilmesi, bu gemilere yapılan ödemeler, gerçek kaynaklar ve *Osmanlı Donanma Cemiyeti* de tartışılan konulardandır.

Bölümün “*Osmanlı Donanması'nın Denenmesi*” adlı son kısmında, Osmanlı Devleti'nin çok ağır yaralar aldığı, toprak kayıplarıyla sonuçlanmış Libya Savaşı (1911) ile Balkan savaşları, bu bağlamda 1912'deki birinci dönem Balkan Savaşı ve 1913'teki ikinci dönem Balkan Savaşı belirtilmektedir. Bu kısımda Hamidiye *kravazörünün* işlevlerinden de söz edilmektedir.

Eserin on birinci ve son bölümünün, “1914-1918'deki Alman Nüfuzu”na ayrıldığı görülmektedir (bkz. s. 465-497). Bölümün ilk kısmında Panzac, Almanya ile birleşme (ittifak) meselesini tartışmaktadır. Bu konu etrafında şu hususlara yer vermektedir: 1914 yazı, Almanya'nın gücünü benimsetmesi; bu anlamda ekonomik girişimleri, askeri etkisi, Osmanlı-Alman ittifakının somutlaştırılması.

Bölümün ikinci kısmında ise, Birinci Dünya Savaşı'nın süreci içinde “1914'teki Osmanlı Filosu (Donanması)”nın durumuna değinmektedir. Bu çerçevede Alman yönetiminden, Türkiye'deki Almanlardan, Almanya'daki Türklerden bahsetmektedir. Ayrıca, Osmanlı Filosu (donanması)yla ilgili olarak, gemilerin bileşimi (özellikleri)nden ve simge gemi isimlerinden söz etmektedir. Bunlardan başka, Osmanlı Bahriyesi'ndeki amaçlar (erekler), düşler ve gerçekler konusunu tartışmaktadır. Rus hasımlığı ve Karadeniz konuları bu bağlamda ele aldığı hususlar arasında bulunmaktadır.

Bölümün son kısmına gelince, burada yazar, *Osmanlı Bahriyesi (Donanması)'nin savaşa karşı dayanıklılığını* tartışmaktadır. 1914 Kasım-1915 Aralık arasında, zor bir yıl olduğu vurgusunu yaparak, bu yılın genel bir değerlendirmesini yapmaktadır. Ayrıca Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve savaşın özellikle ilk yılları olan 1915'lerde Karadeniz ve Marmara Denizi'ndeki durumu irdelemektedir. 1915 yılının bir dengelemi (bilançosu)ni çıkarmaktadır. Bunların dışında 1916-1917'de donanma faaliyetlerinin azalışını, bu bağlamda Karadeniz ve Mezopotamya'daki durumu incelemektedir. 1918'de gerçek bir yenilgiyle sonuçlanacak bir gün süren (geçici) bir zaferden, Yavuz *kravazörünün* sonundan, göz dikilmiş petrol ve ele geçirilmiş eyaletlerden söz etmektedir. Osmanlı Devleti'nin bitişi (çöküşü) de bu kısmın tartışılan konuları arasında bulunmaktadır.

Böylece zirveden çöküşüne kadar Osmanlı Bahriyesi'ni tartıştığı 11 bölümün ardından Panzac, eserini, yukarıda da işaret edildiği üzere, arşiv belgelerini ve çeşitli yayınları içeren *kaynaklar* bahsi (bkz. s. 505-521) ve *haritalar* (bkz. s. 522-526), *fotoğraf alıntıları listesi* (crédits photographique) (bkz. s. 527-528) ve *içindekiler* (bkz. s. 529-537) kısmıyla bitirmektedir. Eserde “sözcükler dizini” (index) bulunmamaktadır. Bu, eserin kolay yararlanılabilme yönünden en eksik tarafını ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak ifade etmek gerekirse, “*Osmanlı Bahriyesi*” adlı eserinde Daniel Panzac, bir taraftan Osmanlı Devleti denizciliğinden, donanmasından, askeri ve ticari gemilerin özelliklerinden, gemicilerden, tayfalardan, kürekçilerden, askerlerden, donanma silahlarından söz ederken, diğer

tarafından da Osmanlı Devleti'nin deniz kıyılarındaki eyaletlerde gelişen olaylardan, denizlerde komşu olan ülkeler ve devletlerle kurulan siyasi (diplomatik) ilişkiler ve sorunlardan bahsetmektedir. Osmanlı denizciliğinin, ticaretteki yeri ve önemi konusunda da, değerli bilgilere yer vermektedir. Çalışmasında süreç olarak, Osmanlı Devleti'nin en güçlü dönemlerinden, zirveden en zayıf dönemine, Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda çöküşüne kadar olan zaman dilimini ele almaktadır. Bu süreçte Osmanlı bahriyesinin nasıl bir seyir izlediği, gelişim ve değişim gösterdiği, çağdaşı olan devletlere göre Osmanlı bahriyesinin, donanmasının, donanma teçhizatının, mühimmatının ve elemanlarının durumu hakkında tespitler yapmaktadır. Söz konusu süreçte, gelişen siyasi, askerî, ekonomik, teknolojik olaylara, eğitim-öğretim faaliyetlerine de temas etmektedir.

Panzac, eserinde, zirveden itibaren Osmanlı Bahriyesi'ndeki oluşumu (teşkilatlanmayı), gelişimi, değişimi, gerilemeyi ve çöküşü, bir bütün şeklinde genel bir bakışla toplu olarak değerlendirmektedir. Bu durum, Sayın Panzac'ın eserinin, en özgün tarafını oluşturmaktadır.

Başvurduğu kaynakların özgünlüğü, Ceneviz, İstanbul, le Creusot, Londra, Paris, Roubaix, Venedik, Vincennes gibi önemli merkezlerde bulunan arşivlerdeki araştırmaları, uzun yıllar boyunca bahriye üzerinde yaptığı çalışmalardan, buna yönelik olarak ürettiği eserlerden edindiği tecrübelerini, tanıttığı eserine yansıtması, ayrıca emeklilik döneminde yaptığı son yayın çalışmalarından biri olması, bu eseri anlamlı ve değerli kılmaktadır.

Bu nedenle, yılların birikimini yansıtan tecrübeli uzmanın, uzun mesai harcayarak kaleminden çıkarmış olduğu eser, burada tanıtılmanın ötesinde, Türk bilim ve kültür hayatına Fransızcadan dilimize çevrilmek suretiyle de kazandırılmalıdır. Bu sayede, yurt dışında çeşitli merkezlerde yer alan arşiv belgeleri ve batı kaynaklarının inceleme olanağı bulamamış Türk araştırmacıların, bu yoksunluk nedeniyle bazı konularda giderilmesi ihtiyacı hissedilen bilgi eksikliklerinin, Türk bilim dünyasına tanıtılması sağlanabilecektir. Böylece, Türk araştırmacılar tarafından Osmanlı Bahriyesi üzerine yapılmış ve yayınlanmış eserlerde eksik kalan bazı hususlar tespit edilmiş ve bu eksikliklerin tamamlanması yolunda araştırmacıların teşvik edilmesi sağlanmış olacaktır. Panzac'ın bu çalışmasında, aynı zamanda, Osmanlı Bahriyesi konusunda özgün batı kaynakları, yine bir batılı araştırmacı gözüyle ve onun yöntemiyle Türk araştırmacılara ve tarihçilerine sunulmuş bulunmaktadır.

Bu eser, Osmanlılar döneminde Türk deniz gücünün zirveden çöküşüne, yani T. C. Devleti'nin kuruluşuna kadar olan evresini, donanmanın başarılarını, zafiyetlerini, teknolojik düzeyini, harp kabiliyetini, hükümetlerin donanma gücü siyasetlerini, bu siyasetin isabetliliğini veya isabetsizliğini belirlemek bakımından da çarpıcı bir özelliğe sahip bulunmaktadır.

Osmanlı Bahriyesi, Bahriye'de yapılan ıslahat ve yenilik konuları, İ. H. Uzunçarşılı, A. İhsan Gencer ve İdris Bostan gibi Türk araştırmacıları tarafından da çeşitli çalışmalarda değişik boyutlarıyla ve süreçler olarak farklı yıllar esas alınarak incelenmiş ve değerlendirilmiş ise de, bu çalışmalarda Osmanlı Devleti'nin çöküşüne ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluşuna (1920'ye) kadar hadiselerin getirilmediği ve irdelenmediği görülmektedir. Panzac'ın eseriyle Türk araştırmacılarının eserleri arasındaki en bariz farklılıklardan biri budur. İkinci farklılık ise, Panzac'ın, Osmanlı Bahriyesi'yle ilgili batı arşiv kayıtları ile diğer ana kaynaklar ve araştırma eserlerindeki bilgi ve görüşleri eserine yansıtmasıdır. Ancak Türk arşivlerinin değerlendirilmesi konusundaki eksiklikler de göze çarpmıyor değildir. Bu yönüyle bakıldığında Panzac'ın eseri Türk tarihçilerin eserlerinde eksik olarak görülen Batı ülkeleri arşiv kayıtları ve özgün kaynaklarını değerlendirme boşluğunu telafi etmektedir.

Panzac'ın eserinin bir başka çarpıcı özelliği Osmanlı Bahriyesi'nin, kuruluş dönemi hariç, klasik dönem, ıslahat ve yenileşme dönemi, devletin parçalanması ve çöküşü dönemini bir bütün olarak izleme ve değerlendirme olanağını okuyucuya sunmasıdır.

Eser, Osmanlı Bahriyesi konularının zenginleşmesine katkıda bulunduğu gibi, Bahriye'nin çeşitli özelliklerinin, uluslar arası düzeyde dünyadaki donanmalar arasındaki yerinin belirlenmesi açısından da okuyuculara önemli bilgiler kazandırmaktadır.

PROF. DR. İbrahim GÜLER

Özetler:

HARUN OY: Afyonkarahisar Orta Tunç Çağ Yerleşmeleri (s. 311-336)

Afyonkarahisar'da W. Lamb tarafından 1935 yılından başlayarak iki dönem sürdürülen Kusura Höyüğü kazısı haricinde Orta Tunç Çağı ile ilgili bir yerleşim alanı henüz kazılmamıştır. Bu nedenle bu bölgede kısıtlı olan Orta Tunç Çağ yerleşmeleri hakkındaki bilgilerimize ışık tutması amacıyla 37 adet OTÇ yerleşimi üzerine yaptığımız değerlendirmeleri burada sunmaktayız.

Anahtar kelimeler: Afyonkarahisar, Orta Tunç Çağ, yerleşmeler.

A. MELEK ÖZYETGİN: Turfan Uygurlarında Ceza Hukukuyla İlgili Uygulamalar (s. 337-360)

Orta dönem yerleşik Türk kültürünün en güçlü temsilcisi olan Turfan-Uygur toplumunda, bugün çok sayıda sivil belge ile tanımlayabildiğimiz devlet ile şahıslar arasındaki hukukî süreçlerin ilginç bir yönünü de ceza hukukuna dair uygulamalar oluşturmaktadır. Ticarî, idarî, sosyal ve ailevî işler ile devlete karşı olan yükümlülüklerle ilgili işler gibi çeşitli muameleleri içeren sivil belgelerde, anlaşmanın türüne göre, anlaşma hükümlerini korumaya yönelik cezaî müeyyideler bulunmaktadır. Yine işlenen cürmün niteliğine göre verilen ölüm, dayak, para, mal veya yasa cezaları gibi uygulamalarda dikkati çeken en önemli husus cezalandırmanın devlet elinde olmasıdır. Merkezî otoritenin güçlü olduğu devletlerde ceza daima devletin kontrolünde olmuştur.

Uygur ceza hukukunun temel kaynağı olan yasa veya kanunnameler günümüze kadar ulaşmamıştır. Ancak Uygurlara ait sivil belgelerde ceza hukukunun dayandığı resmî veya örfî kanun ile ilgili bazı ipuçları tespit etmek mümkündür. Bu makalede, belgelerde geçen cezaî uygulamaların sistematığı, ilgili terimleriyle birlikte ortaya konularak, Uygur ceza hukukunun kaynaklarına, diğer eş zamanlı Türk ve yabancı kaynaklar (Çin, Moğol) temelinde değinilerek, hukukî sürecin devlet ve toplum düzeyindeki işleyişine ve bunun dilde yarattığı kavram zenginliğine bakılacaktır.

Anahtar kelimeler: Eski Türkçe, Turfan Uygurları, Uygur sivil belgeleri, Eski Türk Hukuku, Ceza hukuku.

MEHMET ARMAN GÜRAN - AYŞE ZEKİYE ABALI: *Melchior Lorichs'in İstanbul Panoramasındaki Osmanlı Kimdir ? (s. 361-372)*

Melchior Lorichs'in 1559 tarihli "Byzantium sive Constantinopolis" başlıklı İstanbul panoraması, Leiden Üniversitesi Kütüphanesinde bulunmaktadır. İstanbul'un Osmanlı kenti oluşundan yaklaşık yüz yıl sonra, Sultan Süleyman ve Mimar Sinan'ın elinde Osmanlı kimliğini kazandığı halini yansıtan ilk görsel belgedir. Panoramanın sıklıkla sözü edilen bir özelliği de, ressamın kendisini, kent görüntüsünün önünde çalışırken, yanında diğer bir kişi ile birlikte resme eklemiş olmasıdır. Osmanlı giysileri içinde ressam'a yardım eden kişinin temsili bir figür olduğu varsayılmıştır. Bu makalede Osmanlı figürünün kimliği sorgulanacaktır. Resmin yapıldığı tarihi bağlamın göz önüne alınmasından başka, kompozisyonunun ve ayrıntıların çözümlenmesi ile elde edilen ip uçları, bu kişinin Mimar Sinan olduğunu ortaya koymaktadır.

Anahtar kelimeler: Melchior Lorichs; Mimar Sinan; İstanbul; Konstantiniye; Sultan Süleyman.

HİMMET UMUNÇ: *On Yedinci Yüzyılda Hollandalılar ve Doğu Akdeniz Ticareti (s. 373-386)*

Hollandalıların Doğu Akdeniz ile ilgileri, özellikle Kutsal Topraklara yapılan haclar bakımından ve de Haçlı Seferleri bağlamında, Orta Çağlara ve belki de daha öncesine gitmekle birlikte, bu bağlantıların çarpıcı bir dönüşüme uğraması ve enikonu gelişmesi on altıncı yüzyılın sonlarından itibaren gerçekleşmiştir. 1560'lardan sonra İspanya ile yaşanan ve tarihi olarak Seksen Yıl Savaşları (1567-68'den 1647-48'e kadar) olarak adlandırılan siyasî, iktisadî, idarî ve askerî meselelere rağmen Hollanda Cumhuriyetinin Genel Meclisi Osmanlı İmparatorluğu ile diplomatik ilişkiler kurmak ve Doğu Akdeniz ile "servet ticareti" diye adlandırılan faaliyette önemli bir aktör olmak için cesur adımlar atıp ciddi politikaları devreye sokmuştur. Gerçekten de, Osmanlı İmparatorluğu ile Hollanda Cumhuriyeti her ikisi de karşılıklı çıkarlar çerçevesinde işbirliğini geliştirmeye arzuluydular ve İstanbul'da ilk Hollanda diplomatik misyonunun kurulduğu 1612'den itibaren Doğu Akdeniz'deki Hollanda önceliği pekişti. Osmanlı hükümeti Hollandalı tacirlere imtiyazlar (kapitülasyonlar) ve muafiyetler tanıdı ve böylece Hollandalı tüccarlar Doğu Akdeniz'de diğer Avrupalı ticaret kolonileriyle, özellikler İngilizlerle zorlu bir rekabete girdi ve hatta onlara üstünlük sağladı. Osmanlı İmparatorluğu ile Hollandalıların ticaretinin gelişmesine paralel olarak, bölgeye aynı zamanda Hollandalı seyahatleri de başladı. İlk Hollandalı

seyyahlar arasında, İzmir ve İstanbul'da üç yıla yakın bir süre (1678-1681) kalan Cornelis de Bruijn (1652-1727) özel öneme sahiptir.

Anahtar kelimeler: Hollanda, Ticaret, Akdeniz, 17. Yüzyıl, Cornelis de Bruijn, Osmanlı İmparatorluğu.

CAFER ÇİFTÇİ: *Derviş Paşazâde Numan Bey'in Âyânlık ve Tersâneçilik Faaliyetleri (s. 387-405)*

Derviş Paşa'nın soyundan gelen Numan Bey, İnegöl'ün Kulaca köyünde doğmuş, kısa sürede sülâlenin en önemli şahsiyetlerinden biri haline gelerek kapıcıbaşılık, mîrimîrânlık ve tersâne eminliği gibi önemli vazifelere getirilmiştir. Bu çalışmada Derviş Paşazâde Numan Bey'in, bir âyân olarak devlete yaptığı hizmetler, başka âyânlarla yaşadığı mücadeleler ve III. Selim döneminde Osmanlı donanmasının yenilenmesi organizasyonunda bir tersâne emini olarak faaliyetleri konusunda veriler sunulmaktadır. Çalışma, kaynakların da yetersizliği sebebiyle, Numan Bey'in hayatını tüm yönleri ile açıklama gayretinde olmayıp, onun yaptığı faaliyetler ile; âyânlık, Hudâvendigâr sancağı tarihi ve Gemlik'teki tersânenin işlevi hususunda bir kısım orijinal bilgileri ortaya koymayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Âyânlık, Derviş Paşazâde Numan Bey, Gemlik Tersanesi, Osmanlı.

TAHİR SEVİNÇ: *İran'a Elçi Olarak Gönderilen Kesriyeli Ahmet Paşa'nın Sefaret Hazırlığı Ve Yolculuğu (1746-1747) (s. 407-446)*

1746 yılında Osmanlı ve İran devletleri siyasi, sosyal ve dini problemlerin çözümü için bir barış anlaşması yapmak üzere elçiler görevlendirmişlerdi. Osmanlı Elçisi Mustafa Nazif Efendi, barış için İran'a gönderilirken, İran Elçisi Fethi Ali Han İstanbul'a gelmişti. Osmanlı ve İran hükümetlerinin diplomatik görüşmeleri neticesinde anlaşmaya varılmıştı. Anlaşma maddelerinin teyidi ve onayı için birbirine eşit rütbede yeni elçilerin görevlendirilmesi gerekiyordu. Osmanlı hükümeti anlaşmanın onaylanması için Sivas Valisi Ahmet Paşa'yı seçerken, İran hükümeti Mehdi Mustafa Han'ı görevlendirmişti. Osmanlı hükümeti, 1746 Ekimi'nde İran'a gidecek elçinin hazırlığına başlamıştı. Hazırlık çalışmaları; elçilik heyetinin seçilmesi, görevlilere bahşiş ve ücret ödenmesi, mehterhane malzemesi, hediye ve yiyecek tedariki, nakliye vasıtalarının düzenlenmesi şeklinde gerçekleşmişti. Elçilik heyeti 1747 Ocağı'nda törenle İstanbul'dan ayrılarak Anadolu orta-kolu üzerinden İran'a doğru yola çıkmış, 30

Mayıs 1747'de Bağdat'a varmıştı. 27 Haziran'da diplomatik teamüller gereği Osmanlı elçisi Hamedan'a, İran elçisi ise Bağdat'a doğru yola çıkmıştı. Ancak 19 Haziran'da İran'da çıkan karışıklıklar ile Nadir Şah öldürüldüğünden, Osmanlı elçisi Bağdat'a dönerken, İran elçisi Bağdat'a kalarak İstanbul'a gidememişti. Nadir Şah'ın ölümünden sonra İran'da meydana gelen taht mücadeleleri nedeni ile Osmanlı ve İran elçileri uzun süre Bağdat'ta ikamet etmişlerdi. Osmanlı elçisi 1748 yılında Bağdat'ta vefat ederken, İran elçisi 1752 yılında taht mücadelesi için İran'a geçmişti. Osmanlı Devleti, İran'daki taht mücadelelerine karışmadığı gibi, imzalanan anlaşmaya sadık kalmaya çalışmıştı.

Anahtar Kelimeler: Kesriyeli Ahmet Paşa, İran, Nadir Şah, Sam Mirza.

MÜBAHAT S. KÜTÜKOĞLU: *Bir Âyân Âilesi: Tavaslızâdeler (s. 447-469)*

Devlet otoritesinin zayıflamaya başladığı XVII. yüzyıldan itibaren taşrada bazı şahıs ve âilelerin sivrilmeye başladığı görülür. Âyân adı verilen bu zümre, özellikle iltizam usulünde yapılan değişiklikten sonra daha da güçlenmeye başlar. Bunlar, voyvodalık ve mütesellimlik gibi vazifeleri yürütürken görevlerini kötüye kullanarak servet sahibi oluyorlardı. Bu âyanların, Anadolu'nun birçok yerinde olduğu gibi Rumeli'de de devleti uğraştırdığı görülmektedir.

Menteşe Sancağında da âyânlar vardı. Bunlardan Tavas Kazasında olan bir âile Tavaslızâdeler olarak anılmaktaydı. Tavaslızâdeler, bugün artık Tavas'da yaşamamakla beraber, günümüze kadar ulaşan âilelerdendir. Bu makalede ailenin tarihi, devletle ilişkileri ve siyasî, içtimaî ve iktisadî faaliyetleri ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tavaslızâdeler, âyân, Osmanlı Devleti, Mentеше Sancağı.

AYLA EFE: *İmar Meclisleri Raporlarının Kaynak Değeri Üzerine Bir Değerlendirme: Tekfurdağı Örneği (s. 471-502)*

Bu çalışmada, nüfus, üretim ticari yaşam, eğitim ve sağlık gibi ekonomik sosyal hayatın temel alanlarıyla ilgili ayrıntılı veriler içeren İmar Meclisi Raporlarının tanıtılması hedeflenmiştir. Bu tanıtımın, ilk olarak 1845 yılı Osmanlı taşrasının ekonomik kapasitesinin ve gelişme potansiyelinin tespiti açısından, ikincisi temettuat defterlerinin zengin kantitatif verilerinin anlamlandırılması açısından, ve üçüncü olarak da Tanzimat bürokratlarının değişen kalkınma anlayışının saptanması açısından önemli olduğu düşünülmektedir.

Anahtar kelimeler: İmar Meclisi, Temettuat Defterleri, Tekfurdağı, Kalkınma Planı

ZAFER GÖLEN: 1862 Karadağ Askerî Harekâtı ve Sonuçları (s. 503-543)

XIX. yüzyıl ortalarına kadar dünyada birkaç seyyah dışında kimsenin ilgi- lenmediği dağların vahşi insanları Karadağlılar, Paris Barış Antlaşması'nı takip eden günlerde birden bire uluslararası gündeme dahil oldular. Karadağlılar bağımsızlık ve sınırlarını genişletmek istediklerini açıkça tüm dünyaya ilan etti- ler. Fakat önlerindeki en büyük engel bağlı oldukları Osmanlı Devleti idi. İstek- leri kabul edilmeyen Karadağlılar, kendilerine verilmeyen bağımsızlığı zorla almaya kalktılar. 1857'den beri Bosna Hersek'te ortaya çıkan isyanları kullanarak durmaksızın Osmanlı topraklarına akınlar yaptılar. Buna karşı Osmanlı Devleti, Paris Barış Antlaşması'ndan sonra oluşan olumlu havayı yıkmak iste- mediğinden binlerce insanın hayatına mal olan bu saldırılara karşı gerekli ön- lemleri almadı. Ancak 1862'ye gelindiğinde Karadağ'a bir operasyon yapılma- dan olayların durulmayacağı ortaya çıktı ve nihayet Karadağ'a girildi. Her za- man olduğu gibi Batılı büyük güçler olaylara müdahale etti ve Osmanlı Ordusu Çetine'ye 16 kilometre uzaklıkta durduruldu. İki taraf arasında sınırların konsol- soslar tarafından belirlendiği ve hiçbir zaman uygulanamayan İşkodra Antlaş- ması imzalandı. Karadağ Harekâtı ve sonrası, bu yüzyılda Osmanlı Devleti'nin büyük devletlere dayanarak politika üretmesinin hem tipik bir örneği hem de bu politikanın iflasının güzel bir örneğidir. Ancak Osmanlı Devleti, Berlin Kongre- si'ne kadar bu politikayı ısrarla sürdürecektir ve acı bedeller ödemek zorunda kalacaktır.

Anahtar kelimeler: Karadağ, Osmanlı İmparatorluğu, 19. Yüzyıl.

BESTAMİ S. BİLGİÇ: A Failed Project: The Ponto-Armenian Federation, 1919-1920 (s. 545-570)

Genel olarak Osmanlı Ermenileri'nin ve Rumlar'ın Birinci Dünya Savaşı sırasında ve hemen akabinde Osmanlı Hükümeti ve 1920'den sonra da Ankara Hükümeti aleyhinde işbirliği yaptıkları iddia edilir. Ermeniler ve Rumlar, Birin- ci Dünya Savaşı sırasında "Türkler"e karşı güç birliği yapmış olabilirler. Ancak, savaştan sonra, ortak düşman olarak gördükleri "Türk" bertaraf edildikten son- ra bu iki topluluk ganimetin paylaşılması hususunda anlaşmazlığa düşmüşlerdi. Bu durum özellikle Trabzon için daha geçerlidir. Ermeniler, Trabzon'u kurma- yı istedikleri Büyük Ermenistan'a dahil etmek istiyorlardı. Rumlar ise Trabzon

vilayetinde bir Pontus cumhuriyeti kurmaya uğraşıyorlardı. Bu yüzden Trabzon üzerinde, görünürde “Türk”e karşı işbirliği yaparken aslında birbirlerine karşı entrikalar çeviriyorlardı. Her ne kadar iki taraf da zaman zaman bir Ponto-Ermeni federasyonu kurulmasını istediklerini ifade etseler de aslında yaptıkları birbirlerinin Trabzon hakkındaki pozisyonunu zaafa uğratmaktı. Trabzon üzerindeki Ermeni-Rum mücadelesinin Türkler’in Trabzon’u bırakmama azmi ve Müttefikler’in Ermeni ve Rumlar’a savaş sırasında verdikleri sözleri tutma konusunda tereddüt etmeleri ile birleşmesi, bir Ponto-Ermeni federasyonunun kurulması projesini akim bırakmıştı.

Anahtar kelimeler: Pontus, Ermeniler, Ponto-Ermeni Federasyonu, Milli Mücadele.

Abstracts:

HARUN OY: *Afyonkarahisar Middle Bronze Age Settlements* (pp. 311-336)

In Afyonkarahisar, except or the Kusura mound excavations, which has been maintained two seasons by W. Lamb since 1935, none of the settlements dated to middle bronze age has been excavated yet. For this reason, here we present our assessments on 37 Middle Bronze Age settlements in order to shed light on our knowledge of Middle Bronze Age settlements in this region.

Key words: Afyonkarahisar, Middle Bronze Age, settlements.

A. MELEK ÖZYETGİN: *Criminal Law Practices in Turfan Uigurs* (pp. 337-360)

In the Turfan-Uigur community, which is the strongest representative of the Middle Period sedentary Turkic culture, an interesting aspect of the legal processes between the state and persons that we are able today to evidence through many civil documents, is criminal law practices. Criminal sanctions oriented to protect contract's provisions depending on the type of the contract have been found in civil documents containing various procedures such as commercial, administrative, social and familial affairs and affairs related to obligations towards state. The most striking peculiarity in practices such as death, flogging, money, commodity or legal penalties imposed depending on the characteristic of crime committed, is the fact that the state has monopoly over punishment. In such states where central authority is powerful, punishment has always been under state's monopoly. Rules and codes, which are the fundamental sources of Uigur criminal law, are not extant. However, it is possible to detect in civil documents of Uigurs some clues related to official and common law on which criminal law is based. In this article, through laying out the systematics of criminal practices found in documents and touching on Uigur criminal law sources on the basis of other simultaneous Turkic and foreign sources (Chinese, Mongolian), the functioning of legal process at the level of state and society and the abundance in the language of concepts caused by such functioning will be considered.

Keywords: Old Turkic, Turfan-Uigurs, Uigur civil documents, Old Turkic Law, Criminal law.

MEHMET ARMAN GÜRAN - AYŞE ZEKİYE ABALI: *Who is the Ottoman in the Istanbul Panorama by Melchior Lorichs?* (pp. 361-372)

The panorama of Istanbul, by Melchior Lorichs, titled "Byzantium sive Constantinopolis", dating 1559 is housed in the Library of Leiden University. It is the first visual document reflecting the Ottoman identity of the city attained in the hands of (Mimar) Sinan the Architect during the reign of Sultan Süleyman after a hundred years of Ottoman rule. A frequently mentioned aspect of the picture is that, the artist added himself to the picture, while working on the picture with another person next to him. The person in Ottoman outfits and helping Lorichs is assumed to be a generic figure. In this article the identity of the Ottoman figure is to be questioned. Considering the context of the time, together with analysis of the composition and details, it is concluded that the person next to the artist is Mimar Sinan.

Key words: Melchior Lorichs, Mimar Sinan, İstanbul, Constantinopolis, Sultan Süleyman.

HİMMET UMUNÇ: *The Dutch in the Levant: Trade and Travel in the Seventeenth Century* (pp. 373-386)

Although Dutch connections with the Levant, especially in terms of pilgrimages to the Holy Land, and also within the context of the Crusades, may go back to the Middle Ages and perhaps even before, it was from the late sixteenth century onwards that these connections took a dramatic turn and were fully developed. Despite the political, economic, administrative and military problems with Spain after the 1560s, historically termed as the Eighty Years War (1567-68 to 1647-48), the States General of the Dutch Republic prudently took courageous steps and put in place sober policies to establish diplomatic relations with the Ottoman Empire and become a major player in the so-called "riches trade" with the Levant. Indeed, the Republic and the Ottoman Empire were both enthusiastic about forging their cooperation for mutual interests, and, from 1612 onwards, when the first Dutch diplomatic mission was set up in Istanbul, the Dutch primacy in the Levant was consolidated. Dutch merchants were granted by the Ottoman government special privileges and exemptions (i.e. the "capitulations") and, thus, strongly competed with, and even outplayed, other European trade colonies, especially the English, in the Levant. Along with the development of Dutch trade with the Ottoman Empire, there also began Dutch travels to the region. Among the early Dutch travellers, especially Cor-

nelis de Bruijn (1652-1727), who stayed in Izmir and Istanbul for nearly three years (1678-1681) is of particular interest.

Key words: Dutch, Trade, Levant, 17th Century, Cornelis de Bruijn, Ottoman Empire.

CAFER ÇİFTÇİ: *The Activities of Derviş Paşazâde Numan Bey as an Âyân and a Tersâne Emîni* (pp. 387-405)

Numan Bey, descendant of Derviş Paşa, was born in Kuluca village of İnegöl, became one of the most significant people in his extended family and was appointed to important posts such as *kapıcıbaşılık*, *mîrimîrânlık* and *tersane emînliği*. This study presents data on services of Derviş Paşazâde Numan Bey to the government as an *âyân*, his struggles with other *âyâns* and his activities as a *tersâne emîni* in the renovation of the Ottoman Navy during the reign of Selim III. This study does not aim to represent the life of Numan Bey in all its parts due to the lack of sources, presents some original data regarding *âyânlık*, the history of the Sandjak of Hudâvendigâr and the function of the shipyard in Gemlik as well as his activities.

Key Words: Âyânlık, Derviş Paşazâde Numan Bey, Gemlik Shipyard, Ottoman.

TAHİR SEVİNÇ: *Preparations by Kesriyeli Ahmed Pasha for this Diplomatic Mission to Iran and His Journey (1746-1747)* (pp. 407-446)

In 1746, the Ottoman Empire and Iran appointed envoys for a peace treaty to solve the political, social and religious problems between them. While the Ottoman ambassador Mustafa Nazif Efendi was sent to Iran for reconciliation; Iranian ambassador Fethi Ali Han came to Istanbul. As a result of diplomatic negotiations between Ottoman and Iranian governments, they reached an agreement.

For the confirmation and ratification of the articles of the treaty, they had to employ new ambassadors with the same rank. While the Ottoman Empire delegated Ahmet Pasha, the governor of Sivas; the Iranian government delegated Mehdi Mustafa Khan.

The Ottoman Empire started the arrangements of the embassy to be sent to Iran in October, 1746. The preparations were done with regard to the setting up of the diplomatic mission, payments and tips for the attendants, provisions for the janissary band's equipments, presents and food, and arrangements for the transportation. The mission departed from Istanbul to Iran in January 1747 by using the route through the Central Anatolia and arrived at Baghdad on 30 May 1747.

In line with the customary practices, on 27 June, the Ottoman ambassador had embarked for Hamedan and Iranian ambassador for Baghdad. But, as a result of the political unrest in Iran on 19 June and due to the murder of Nadir Shah, the Ottoman ambassador returned to Baghdad while the Iranian ambassador could not depart from Baghdad.

Because of the struggles for throne in Iran after the death of Nadir Shah, the Ottoman and Iranian ambassadors stayed in Baghdad for a long time. While the Ottoman ambassador Ahmet Pasha died in Baghdad in 1748; the Iranian ambassador returned to Iran for the throne struggle in 1752. The Ottoman Empire did not involve in the struggle in Iran, and tried to remain faithful to the agreement.

Key words: Kesriyeli Ahmet Pasha, Iran, Nadir Shah, Sam Mirza.

MÜBAHAT KÜTÜKOĞLU: *An Âyân Family: Tavashzâdes (pp. 447-469)*

From the XVIIth century when the state authority began to impair some provincial families appeared to have come into prominence. Having been called âyân (notables), this group increased its influence particularly after the change in the iltizam (tax-farming) system. Members of this group increased their wealth by abusing their duties as voivoda and mütesellim (agents of governors).

As in many parts of Anatolia these notables caused troubles for the government in Rumelia, too.

We see the âyâns in the sub-province (sandjak) of Menteşe as well. One of these families, who lived in Tavas, were called Tavazhzadeler. Although they no longer live in Tavas, this family has come down to the present. This article deals with the history of this family as well as their relationships with the state, their political, social and economic activities.

Key words: The Tavaslızade family, notables, the Ottoman Empire, The district of Menteşec (Muğla).

AYLA EFE: *Evaluation on Source Values of Reports of Councils for Public Works: The Case of Tekfurdağı* (pp. 471-502)

This study aims to introduce reports of the Councils for Public Works, which have detailed information about the main aspects of social and economic such as population, commercial life, education and health. This introduction is thought to be important with respect to firstly describing the economic capacity and potential of development of the Ottoman provinces, secondly the interpretation of the rich quantitative data in the *temettuat* registers, and thirdly identifying the changing concept of development of the Tanzimat bureaucrats.

Key words: Councils for Public works, Temettuat Registers, Development Plan.

ZAFER GÖLEN: *Montenegro Military Operation of 1862 and its Results* (pp. 503-543)

The Montenegrin, wild people of forests, with whom no one was interested in apart from a few explorers until the mid 19th Century, were included into the international agenda all of a sudden, following the Paris Peace Treaty. The Montenegrins clearly declared to the world that they wanted to enlarge their independence and territory. However, the greatest obstacle was the Ottoman Empire they belonged to. After the rejection of their wish, The Montenegrins attempted to gain their independence by resorting to use of force. They organized continuous attacks on the Ottoman soil from 1857 onwards, benefiting from the rebellions that occurred in Bosnia Herzegovina. Reluctant to destroy the positive ambiance following the Paris Peace Treaty, the Ottoman Empire did not take the necessary precautions against these attacks which caused the death of thousands of people. However, by 1862, it was realized that the attacks would not stop unless a military operation was carried out and finally the Ottoman military forces entered into Montenegro. The Western great powers intervened as usual and the Ottoman military forces were stopped 16 kms away from Cetinje. The Scutary Treaty, in which boundaries were defined by ambassadors and which was never applied, was signed between the two sides. The Montenegro Military operation and its aftermath is a typical example of the policy formation by the Ottoman Empire depending on the great powers as well as a

good example of the collapse of such policies. However, the Ottoman Empire, will continuously follow this politics until the Berlin Congress and will have to pay dearly for this.

Key words: Montenegro, Ottoman Empire, 19th Century.

BESTAMİ S. BİLGİÇ: *A Failed Project: The Ponto-Armenian Federation, 1919-1920 (pp. 545-570)*

The conventional wisdom says that Ottoman Armenians and Rums had collaborated against the Ottoman government during the First World War and its immediate aftermath, and then the Ankara government after 1920. They may have joined forces during the First World War when they regarded the “Turks” as their common enemy. However, when the “Turk” was out of the way after the First World War, Armenians and Rums could not agree on how to share the spoils. This was particularly true for Trabzon which was coveted both by Armenians, who wanted to integrate the vilayet to their Greater Armenia, and Trabzon Rums who wished to establish an independent republic in the region. Therefore, while ostensibly working against the “Turk”, Rums and Armenians essentially intrigued against one another over Trabzon. Although both parties paid lip service to a Ponto-Armenian federation from time to time, they at the same time undermined each other’s efforts to gain ground in Trabzon. Combined with Turkish resolve to keep Trabzon and Allies’ hesitancy to honor their promises to the Armenians and Rums during the First World War, Armenian-Rum dispute over Trabzon rendered the project of a Ponto-Armenian federation abortive.

Key words: Pontus, Armenians, Ponto-Armenian Federation, National Struggle.

BELLE TEN DER Gİ Sİ

YAYIN İLKELERİ VE BAŞVURU ŞARTLARI

- *Belle ten* Dergisi, uluslararası hakemli bir dergi olup, Nisan, Ağustos ve Aralık aylarında, yılda üç sayı yayımlanır. Dergimizde, özgün araştırma-inceleme makaleleri, çeviri, kitap tanıtma, kongre-sempozyum haberleri ve vefeyat yayımlanır. Yazıların bilimsel araştırma ölçütlerine uyması, alana bir yenilik getirmesi ve başka bir yerde yayımlanmamış olması gerekir. Bilimsel toplantılarda sunulmuş bildiriler, yayımlanmamış olmak kaydıyla kabul edilebilir. Yayım kararı çıksa dahi başka bir yerde yayımlandığı tespit edilen yazılar yayım listesinden çıkarılır.

- *Belle ten*'in dili Türkçedir. Gerektiğinde yaygın Batı dillerinde makale yayımlanabilir.

- Türkçe makalelerin yazımında TDK Yazım Kılavuzu esas alınır.

- Yazım kurallarına uygun olarak hazırlanmış yazılar, bir nüshasında yazarın tanıtıcı bilgileri (ad-soyad, kurum, telefon, e-posta vb.) olmak üzere iki nüsha ve bir CD olarak Kurum adresine gönderilir.

- Makalelere eklenmesi istenen resim, çizim, harita veya belgeler bir nüsha çıktı ile birlikte CD'de (JPG, TIFF gibi bilgisayar formatında) teslim edilmelidir. Tüm materyaller numaralandırılmalı ve altına açıklamaları yazılmalıdır.

- Çevirilerde, çeviren, makalenin yazarından izin yazısı vermelidir. Bu durumda, makale yazarına telif ücreti ödenmez.

- Makale ve çevirilerde, metinden bağımsız olarak 200 kelimeyi aşmayacak Türkçe ve İngilizce özetler ile anahtar kelimeler bulunmalı ve bunların da çıktı ve CD'si gönderilmelidir.

- Makalelerin içeriği ve eklerinin (resim, çizim, harita, belge vb.) sorumluluğu yazara aittir.

- Gelen yazılar, Yayın Çalışma Kurulu'nda incelendikten sonra, konunun uzmanı iki hakemin, gerekli görüldüğü takdirde üçüncü bir hakemin değerlendirilmesi ve Yayın Kurulu'nun nihai onayıyla basılır. Yayın Çalışma Kurulu, araştırma makaleleri dışındaki yazıları (vefeyat, sempozyum, kongre haberleri, kitap tanıtımlar vb.) bizzat inceleyip, hakeme göndermeden doğrudan kabul veya ret kararı verebilir.

- Yayın Çalışma Kurulu, gerektiğinde yazıların yazım şekli üzerinde küçük düzeltme ve değişiklikler yapabilir.

- Yazarlarına hakem raporu doğrultunda düzeltilmek üzere gönderilen yazılar, gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra bir raporla birlikte bir nüsha çıktı ve CD ile en geç bir ay içerisinde Kurum'a teslim edilmelidir.

- Basılmama kararı verilen yazılar varsa hakem raporuyla birlikte yazarına iade edilir.

- Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Telif Hakkı, Yayın ve Satış Yönetmeliğine göre yazara telif ücreti ödenir.

- Dergide yayımlanan makalelerin yayın hakkı Kurum'a aittir. Telif hakkı sanal ortamda yayımlamayı da kapsar. Yazılar, izin alınmaksızın başka yerde yayımlanamaz.

YAZIM KURALLARI:

- **Yazılar**, A4 boyutunda MS Word uyumlu programda Trans Baskerville veya Times New Roman yazı karakterinde yazılmalıdır.

- **Başlık**, 12 punto, beyaz ve büyük harf olmalıdır. Başlık ortadan hizalı olmalıdır. Metinde ana ve ara başlıklar kullanılabilir. Ana başlıklar 10 punto, büyük harf ve koyu olarak sola dayalı; ara başlıklar 10 punto, koyu ve küçük harf yazılmalı sola dayalı olmalıdır. Başlıklar ve paragrafların arasında 6 nk aralık bırakılmalıdır.

- **Yazar adı ve soyadı**, ana başlığın altına 12 nk aralık bıraktıktan sonra 10 punto, beyaz, büyük harf ve ortaya hizalı olarak yazılmalıdır. (*) işareti ile sayfanın altına unvan, adres ve e-posta bilgileri 8 punto olarak verilmelidir.

- **Metin**, 10 punto, iki yana dayalı olmalıdır. Üstten: 5,8 cm, Alttan: 5,8 cm, Sağdan: 4,5 cm, Soldan: 4,5 cm boşluk bırakılmalıdır. Satır arası 3 nk olmalıdır. Paragraf araları 6 nk, paragraf girintisi 0,8 cm olmalıdır.

- **Üstbilgi-Altbilgi**, metin üstbilgi kısmında çift sayfaya yazarın adı ve soyadı; tek sayfaya makalenin anlamlı kısaltılmış hali büyük harfle, 8 punto yazılmalıdır.

- **Sayfa numaraları**, makalenin ilk sayfasında görünmeyecek şekilde, üstbilgi içinde sağ ve sol üst kenara 8 punto olarak yerleştirilmelidir.

- **Alıntılar**, 5 satırı geçtiğinde paragraf girintisinden 1 cm içeriden başlatılmalı, tırnak içinde 1 punto küçük yazılmalıdır. 5 satırdan az olan alıntılar metin içerisinde italik olarak verilir. Vurgulanması gereken ifadeler de italik yapılır.

- **Dipnotlar**, 8 punto tek aralık yazılmalıdır. Hizalaması iki yana dayalı ve paragraf girintisi 0.5 cm olmalıdır. Dipnot ayrıca çizgisi olmamalıdır. Metin içindeki atıflar sayfa altına dipnot şeklinde 1'den başlayarak numaralandırılmaktadır. Bunun dışında metin içinde atıf yapılmamalıdır. Dipnotlarda kaynaklar

verilirken, kitap ve dergi ismi italik olmalı, makale isimleri turnak içerisinde düz olarak verilmelidir. Dipnotlarda, ilk geçtiği yerde kaynak künyesi tam olarak verilmeli, daha sonra *a.g.e.*, *a.g.m.*, veya *a.g.t.* gibi yazarın belirlediği kısaltmalarla yazılmalıdır. Bir yazarın birden fazla kitap ve makalesi kullanılıyorsa ikinci eserin ilk kullanımından sonra, yazarın soyadı, sonra kitap veya makalenin tam veya kısaltılmış adı verilmelidir. Çok yazarlı kaynakların ilk geçtiği yerde yazarların tümü yazılmalı, daha sonrakilerde kısaltarak verilmelidir.

Örnekler:

Kitap:

Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ, 1300-1600*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs., s. 115.

Sonraki atıflarda:

İnalçık, *a.g.e.*, s. 123.

Yazarın birden fazla eseri olması halinde, sonraki dipnotlarda:

İnalçık, *Klasik Çağ*, s. 123.

Makale:

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", *Bellekten*, c. III/ sy. 9 [veya III/9] (1939), s. 101.

- **Kaynakça:** Makalelerde kullanılan kaynak ve araştırmalar makale sonunda bu başlık altında gösterilmelidir. Kaynakça, bu başlık altında yeni bir sayfadan başlamalı ve 9 punto yazılmalıdır. Sadece metin içinde atıfta bulunan kaynaklar yer almalı ve yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenmelidir:

İnalçık Halil, *Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ, 1300-1600*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.

Uzunçarşılı İsmail Hakkı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", *Bellekten*, c. III/ sy. 9 [veya III/9] (1939), ss. 99-106.

Yazışma Adresi:

Türk Tarih Kurumu

Yurtiçi ve Yurtdışı İlişkiler Şb.Md.

Kızılay Sok. No: 1 Sıhhiye-ANKARA

Tel: 0 312 310 23 68/210 ve 217

e-posta: basinyayin@ttk.org.tr

BELLETEN JOURNAL

EDITORIAL PRINCIPLES AND APPLICATION REQUIREMENTS

- *Belleten* Journal is an international refereed journal and published three times a year in the months of April, August and December. Research articles, translations, book reviews, news about congresses-symposia and necrologies are accepted for publication. The articles are required to comply with the universally accepted scholarly criteria, to make new contributions to the field they belong to, and not to be published before. Papers presented in the scholarly meetings can be accepted for evaluation on the condition that they are not published before. The Society will immediately cancel the process of publication of previously published articles if discovered, even if they are accepted by the editorial board on the reports of the referee(s).

- The language of the *Belleten* is Turkish. If necessary, articles written in common western languages can also be published.

- In Turkish articles, authors have to comply with the rules set by the TDK (Turkish Language Society) Spelling Guide.

- Two print-out copies and one CD copy of the articles prepared in accordance with the publishing rules must be forwarded to the Society's address below; one of the copies shall include short information about the author (name-surname, institution, telephone, e-mail etc.)

- Pictures, drawings, maps or documents asked to be added to the article shall be sent and submitted as a print-out copy and CD (in JPG, TIFF computer format). All such materials shall be numbered and explanations for each should be included below them.

- The translator of an article must provide permission of the author of the article. No copyright fee will be paid to the author of the article.

- In sending the articles and the translations, in addition to the text itself, Turkish and English abstracts should be added, each of them not exceeding 200 words and containing key words. In addition, printouts of the abstracts together with the CDs shall be sent.

- The responsibility for the content of the articles and their appendices (pictures, drawings, maps, documents etc.) belongs to the author.

- Having been examined by the Editorial Board, papers submitted for publication will then be sent to two referees specialized on the topic; if necessary, the Board may send the article to a third referee for evaluation. The final decision regarding the publication of an article submitted rests with the Editorial Board.

- The Editorial Board can make minor editing changes and corrections.

- Articles forwarded to the authors for correction on the basis of the reports of referees must be revised and sent back to the Society within a month together with a report, a printout copy and a CD copy.

- Articles not accepted for publication are returned back to their authors together with the reports of the referees.

- The copyright fees will be paid to the authors on the basis of The Regulations of Copyright, Publishing and Selling of the Atatürk Supreme Council of Culture, Language and History

- The publication right for the articles published in the journal belongs to the Society. This right also includes the publication in the virtual media. The articles published by the Society can not be published elsewhere without permission.

WRITING RULES:

- Articles must be written in the A4 format, in the MS Word program, either in Trans Baskerville or Times New Roman font.

- **The title must be white**, in capital letters and 12 font size. It must be center-aligned. Main, interval and sub-headings can be used in the text. Main headings will be bold, in capital letters, 10 font size, and left aligned; sub-headings will be bold, 10 font size, in small letters and left aligned. 6 nk space should be left between the headings and the paragraphs.

- **The name and surname** of the author shall be written under the main title with 12 nk space, with 10 font size, white, in capital letters and center aligned. The sign (*) shall be put in the bottom of the page with the title, address and e-mail information in 8 font size.

- **The text** shall be 10 font size and justified. 5.8 cm from above, 5.8 cm from the bottom, 4.5 cm from left and right space shall be left. Page breaks should be 3 nk. The spaces between the paragraphs shall be 6 nk and the paragraph indent should be 0.8 cm.

- **The header-footer:** the text in the header shall include the author's name and surname in the even pages, in the odd pages, the header shall have a meaningful summary of the text in capital letters and in 8 font size. The header will be 4,45 cm and the footer will be 0 cm.

- **The page numbers** shall be included in the first page of the article in a way that it shall not be seen, inside the header, in 8 font size and in the left and right top of the page.

- **References** shall be started 1 cm from the paragraph indent after they exceed 5 lines, written in 1 font size inside the quotations marks. References less than 5 lines shall be given in italics inside the text. The statements needed to be emphasized shall also be italicized.

- **Footnotes** shall be written in 8 font size and single space. The paragraph indent should be 1 cm and justified. There should not be any line separator for the footnotes. The references inside the text shall be given in the footnotes beginning from number 1. Besides these, there should be no references inside the text. For the sources given in the footnotes, the book and the journal titles shall be in italics, the article names given inside the quotation marks. The source's full imprint shall be written when it appears for the first time in the text, then abbreviations like a.g.e (ibid), a.g.m or a.g.t should be used. If more than one book and article by the same author is used, after the first usage of the second source, the surname of the author, then the full or shortened name for the book or article shall be written. In the Case of the references with more than one author, all authors shall be written at the first time and given in the shortened style afterwards.

Examples:

Book:

Halil İnalçık, *Ottoman Empire-Classical Age, 1300-1600*, çev., Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs. s.115.

For the next references:

İnalçık, *a.g.e.*, s. 123

If the same author has more than one source, for the next footnotes:

İnalçık, *Classical Age*, s.123.

Article:

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", *Belleten*, c. III/ sy. 9 [or III/9] (1939), s. 101.

- **Bibliography:** All the primary and secondary sources used should be listed under this heading. This part should start with a new page and written in 9 font size. Only the references inside the text must be included and arrange according to the last names of the authors in alphabetical order.

İnalçık Halil, *Ottoman Empire-Classical Age, 1300-1600*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs. s.11

Uzunçarşılı İsmail Hakkı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", *Belleten*, c. III/ sy. 9 [or III/9] (1939), s. 101.

[In articles written in common western languages abbreviations will of course be in their usual styles].

Communication Address:

Türk Tarih Kurumu

Yurt İçi Yurt Dışı İlişkiler Şubesi

Kızılay Sok. No: 1 Sıhhiye-ANKARA

Tel: 0 312 310 23 68/210 and 217

e-mail: basinyayin@ttk.org.tr

CONTENTS

Articles and Studies:	<u>Page</u>
OY, HARUN: Afyonkarahisar Middle Bronze Age Settlements (with 1 map, 13 illustrations)	311
ÖZYETGİN, A. MELEK: Criminal Law Practices in Turfan Uigurs	337
GÜRAN, MEHMET ARMAN - ABALI, AYŞE ZEKİYE: Who is the Ottoman in the Istanbul Panorama by Melchior Lorichs? (with 4 illustrations).....	361
UMUNÇ, HİMMET: The Dutch in the Levant: Trade and Travel in the Seventeenth Century	373
ÇİFTÇİ, CAFER: The Activities of Derviş Paşazâde Numan Bey as an Âyân and a Tersâne Emîni	387
SEVİNÇ, TAHİR: Preparations by Kesriyeli Ahmed Pasha for this Diplomatic Mission to Iran and His Journey (1746-1747)	407
KÜTÜKOĞLU, S. MÜBAHAT: An Âyân Family: Tavaslızâdes (with 7 illustrations)	447
EFE, AYLA: Evaluation on Source Values of Reports of Councils for Public Works: The Case of Tekfurdağı (with 7 maps)	471
GÖLEN, ZAFER: Montenegro Military Operation of 1862 and its Results (with 15 documents, 19 illustrations, 4 maps)	503
BİLGİÇ, BESTAMİ S. : A Failed Project: The Ponto-Armenian Federation, 1919-1920	545
Translations:	
POÇEKAYEV, R. YU.: (Trans. by Serkan Acar) The Judicial Reform of Crimean Khan Murad Giray	571
AKYAVAŞ, BEYNUN: A Disaster of Translation.....	579
Book Reviews:	
AKA, İSMAİL: Muhammed Kerîm Yusuf-i Cemalî, <i>Zindergâni-i Şah İsmail-i Evvel</i>	609
GÜLER, İBRAHİM: Daniel Panzac, <i>La Marine Ottoman: De l'apogée à la chute de l'Empire (1572-1923)</i>	613
Turkish Abstracts	621
Abstracts	627
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements (in Turkish)	633
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements (in English)	636

BELLETEN

PERIODICAL PUBLISHED EVERY FOUR MONTHS

TURKISH HISTORICAL SOCIETY REVIEW

Volume : LXXV

No. 273

August 2011

ANKARA - 2011